Dagvaarding
Collectieve vordering ex artikel 3:305a BW

Heden, achtentwintig maart tweeduizendvijfentwintig (28-03-2025),

op verzoek van:

de vereniging Vereniging Milieudefensie, statutair gevestigd te Amsterdam en kantoorhoudende aan de Willem Fenengastraat 23 te (1096 BL) Amsterdam, hierna te noemen: "**Milieudefensie**";

die in deze zaak woonplaats kiest op het kantooradres van Paulussen Advocaten N.V. aan de Sint Pieterskade 26B te (6212 AD) Maastricht, van welk kantoor mr. R.H.J. Cox en mr. P. Heemskerk als advocaat optreden en mr. R.H.J. Cox als zodanig zal worden gesteld,

heb ik,

GEDAGVAARD:

(1) de naamloze vennootschap ING Groep N.V., statutair gevestigd te Amsterdam en kantoorhoudende aan de Bijlmerdreef 106 te (1102 CT) Amsterdam; en

(2) de naamloze vennootschap ING Bank N.V., statutair gevestigd te Amsterdam en kantoorhoudende aan de Bijlmerdreef 106 te (1102 CT) Amsterdam;

hierna gezamenlijk te noemen: "**ING**",

en aldaar aan het kantooradres van ING exploot gedaan en afschrift van deze dagvaarding en de hierna genoemde producties gelaten aan:

OM:

op woensdag zestien april tweeduizendvijfentwintig (16-04-2025) om 10:00 uur, niet in persoon maar vertegenwoordigd door een advocaat, te verschijnen op de zitting van de rechtbank te Amsterdam in het gerechtsgebouw aan de Parnassusweg 280 te (1076 AV) Amsterdam,

MET DE AANZEGGING:

(a) dat indien een gedaagde verzuimt advocaat te stellen of het hierna bedoelde griffierecht niet tijdig betaalt, en de voorgeschreven termijnen en formaliteiten in acht zijn genomen, de rechter verstek tegen die gedaagde zal verlenen en de hierna omschreven vordering zal toewijzen, tenzij deze hem onrechtmatig of ongegrond voorkomt;

(b) dat indien ten minste één van de gedaagden in het geding verschijnt en het griffierecht tijdig heeft voldaan, tussen alle partijen één vonnis zal worden gewezen, dat als een vonnis op

tegenspraak wordt beschouwd;

(c) dat bij verschijning in het geding van ieder van de gedaagden een griffierecht zal worden geheven, te voldoen binnen vier weken te rekenen vanaf het tijdstip van verschijning;

(d) dat de hoogte van de griffierechten is vermeld in de meest recente bijlage behorend bij de Wet griffierechten burgerlijke zaken, die onder meer is te vinden op de website: www.kbvg.nl/griffierechtentabel;

(e) dat van een persoon die onvermogend is, een bij of krachtens de wet vastgesteld griffierecht voor onvermogenden wordt geheven, indien hij op het tijdstip waarop het griffierecht wordt geheven heeft overgelegd:

- een afschrift van het besluit tot toevoeging, bedoeld in artikel 29 van de Wet op de rechtsbijstand, of indien dit niet mogelijk is ten gevolge van omstandigheden die redelijkerwijs niet aan hem zijn toe te rekenen, een afschrift van de aanvraag, bedoeld in artikel 24, tweede lid, van de Wet op de rechtsbijstand; dan wel

- een verklaring van het bestuur van de raad voor rechtsbijstand, bedoeld in artikel 7, derde lid, onderdeel e, van de Wet op de rechtsbijstand waaruit blijkt dat zijn inkomen niet meer bedraagt dan de inkomens bedoeld in de algemene maatregel van bestuur krachtens artikel 35, tweede lid, van die wet;

(f) dat van gedaagden die bij dezelfde advocaat verschijnen en gelijkluidende conclusies nemen of gelijkluidend verweer voeren, op basis van artikel 15 van de Wet griffierechten burgerlijke zaken slechts eenmaal een gezamenlijk griffierecht wordt geheven;

(g) dat de eisende en de gedaagde partij verplicht zijn om de feiten die van belang zijn voor de beslissing van de rechter volledig en naar waarheid aan te voeren;

(h) dat de rechter de gestelde feiten of rechten die door een partij zijn gesteld en door de wederpartij niet of niet voldoende zijn betwist, als vaststaand moet beschouwen, behoudens zijn bevoegdheid bewijs te verlangen, zo vaak aanvaarding van de stellingen zou leiden tot een rechtsgevolg dat niet ter vrije bepaling van partijen staat;

(i) dat eiser ingevolge artikel 1018c lid 2 Rv op straffe van niet-ontvankelijkheid verplicht is het exploot van dagvaarding binnen twee dagen na de dag van dagvaarding ter griffie in te dienen, onder gelijktijdige aantekening van de dagvaarding in het centraal register voor collectieve acties als bedoeld in artikel 305a, lid 7, van Boek 3 van het Burgerlijk Wetboek. De aantekening gaat vergezeld van een uittreksel van de dagvaarding;

(j) dat deze aantekening tot gevolg heeft dat - tenzij de rechtbank eiser aanstonds niet ontvankelijk verklaart overeenkomstig artikel 1018c lid 2 Rv - de rechtbank de zaak aanhoudt totdat een termijn van drie maanden na de aantekening in het centraal register is verstreken (artikel 1018c lid 3 Rv);

(k) dat na het verstrijken van deze termijn de behandeling van de zaak wordt voortgezet in de stand waarin zij zich bevindt, tenzij ingevolge artikel 1018d lid 2 Rv deze termijn is verlengd of een andere collectieve vordering voor dezelfde gebeurtenis is ingesteld (artikel 1018c lid 3 Rv);

(l) dat de in artikel 128 lid 2 Rv bedoelde roldatum voor het nemen van de conclusie van antwoord door de rechtbank zal worden bepaald op een termijn van zes weken nadat de in artikel 1018c lid 3 Rv bedoelde termijn is verstreken;

(m) dat gedaagden in afwijking van artikel 128, derde lid, in de conclusie van antwoord mogen volstaan met de verweren die betrekking hebben op de onder artikel 1018c lid 5 onder a tot en met c Rv genoemde verweren, totdat hierover is beslist.

TENEINDE:

de hierna geformuleerde eis tegen zich te horen instellen op de gronden zoals in deze dagvaarding omschreven.

INHOUDSOPGAVE

BEGRIPPENLIJST 9

I. INLEIDING 21
II. BEVOEGDHEID RECHTBANK 36
III. ONTVANKELIJKHEID COLLECTIEVE VORDERINGEN 36

III.1 Inleiding 36
III.2 De vereisten van artikel 3:305a lid 1 en 2 BW 38

III.2.1 Artikel 3:305a lid 1 BW – de statutaire doelstelling van Milieudefensie en feitelijke activiteiten 38
III.2.2 Artikel 3:305a lid 1 BW (en artikel 1018c lid 5 sub b) – de gelijksoortige belangen waar Milieudefensie voor opkomt 47
III.2.3 Artikel 3:305a lid 2 BW – belangen voldoende gewaarborgd: het representativiteitsvereiste 49
III.2.4 Artikel 3:305a lid 6 BW – toepasselijkheid lichter ontvankelijkheidsregime 50
III.2.5 Artikel 3:305a lid 2, onderdelen a tot en met e, en lid 5 – aanvullende eisen op het gebied van transparantie, governance en representativiteit 51

III.3 De vereisten van artikel 3:305a lid 3 sub a en b BW 54
III.4 Het overlegvereiste van artikel 3:305a lid 3 sub c BW 55
III.5 De toepassing van Titel 14A Rv 56
III.6 Conclusie 59

IV. TOEPASSING VAN NEDERLANDS RECHT 59

IV.1 Inleiding 59
IV.2 Toepassing Rome II 60
IV.3 Zowel het Handlungsort als het Erfolgsort zijn gelegen in Nederland 60

V. BELANGRIJKE FEITEN UIT DE KLIMAATWETENSCHAP 64

V.1 Inleiding 64
V.2 De aarde warmt op door de menselijke (antropogene) uitstoot van broeikasgassen 64
V.3 De oorsprong van antropogene klimaatverandering 67
V.4 De toenemende concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer 69
V.5 De relatie tussen fossiele brandstoffen, CO2 en opwarming is al meer dan 100 jaar bekend 73
V.6 De opwarming tot op heden en vertraging in het klimaatsysteem 74

VI. DE OORSPRONG VAN HET INTERNATIONAAL KLIMAATBELEID EN HET VN-KLIMAATVERDRAG 80

VI.1 Inleiding 80
VI.2 1972: VN-milieuconferentie van Stockholm 80
VI.3 1979: VN-klimaatconferentie van Geneve 80
VI.4 1985: VN-klimaatconferentie van Villach 80
VI.5 1988: VN-klimaatconferentie van Toronto en het IPCC 81

VI.5.1 VN-klimaatconferentie van Toronto 81
VI.5.2 Oprichting en werking IPCC 83

VI.6 1992: VN-Klimaatverdrag 85

VI.6.1 Centrale doelstelling van het Verdrag 85
VI.6.2 De bescherming van huidige en toekomstige generaties (intergenerationele rechtvaardigheid) 85
VI.6.3 Het CBDR-beginsel en het voorzorgsbeginsel 86
VI.6.4 De Conferentie van de Partijen (COP) als hoogste orgaan 87

VII. DE INVULLING VAN HET BEGRIP GEVAARLIJKE KLIMAATVERANDERING 87

VII.1 Inleiding 87
VII.2 1990-2012: een opwarming van de aarde van 2°C is gevaarlijk 88
VII.2.1 1990 en 1992: wetenschappelijke bevindingen 88
VII.2.2 1996: de bevinding van de EU 89
VII.2.3 2007: het Bali Actieplan (COP13) 89
VII.2.4 2009: het Kopenhagen Akkoord (COP15) 91
VII.2.5 2010: de Cancun Agreements (COP16) 92
VII.2.6 2011: de Klimaatconferentie van Durban (COP17) 93
VII.3 2012-heden: een opwarming van boven de 1,5°C is gevaarlijk 95
VII.3.1 2012-2015: de Klimaatconferentie van Doha (COP18) en de Structured Expert Dialogue 95
VII.3.2 2015: het Parijs Akkoord en het besluit over emissiereductie (COP21) 96
VII.3.2.1 Het Parijs Akkoord 96
VII.3.2.2 Het besluit van COP21 over de noodzakelijke emissiereductie 98
VII.3.3 2018: het door COP21 gevraagde IPCC-rapport over de 1,5°C-doelstelling 98
VII.4 2021: het Glasgow Climate Pact (COP26) 101
VII.5 2022: het Sharm-el-Sheikh Implementation Plan (COP27) 102
VII.6 2023: de Outcome of the first global stocktake (COP28) 103
VII.7 2024: het Climate Unity Pact van Bakoe (COP29) 107
VIII. DE GEVOLGEN VAN KLIMAATVERANDERING 107
VIII.1 Inleiding 107
VIII.2 De ernstige mondiale gevolgen en de gevolgen voor Nederland 108
VIII.2.1 Belangrijke mondiale gevaren en de vijf redenen tot zorg 108
VIII.2.1.1 Vijf redenen tot zorg 108
VIII.2.1.2 Het risico op 'tipping points' (kantelpunten) 113
VIII.2.2 De gevolgen voor Europa en Nederland 120
VIII.2.2.1 Inleiding 120
VIII.2.2.2 De indirecte gevolgen van de wereldwijde opwarming voor Nederland 120
VIII.2.2.3 De directe gevolgen voor Nederland en Europa 123
IX. DE BELANGRIJKE ROL VAN NIET-STATELIJKE ACTOREN 132
IX.1 Inleiding 132
IX.2 De belangrijke rol van niet-statelijke actoren onder het VN-klimaatregime 133
IX.2.1 2012-2017: de erkenning van de noodzaak van niet-statelijke klimaatactie 133
IX.2.2 2018: bevindingen UNEP over het belang en effect van niet-statelijke klimaatactie 135
IX.2.3 2019-2020: de Climate Ambition Alliance en de VN-Race to Zero 137
IX.2.4 2021: de erkenning van UNEP van het toenemende belang van niet-statelijke klimaatactie 141
IX.2.5 2022: de aanbevelingen van de VN-expertgroep over geloofwaardig klimaatbeleid van niet-statelijke actoren 142
IX.2.6 Tussenconclusie 144
IX.3 De verantwoordelijkheid van bedrijven om mensenrechten te respecteren 145
IX.3.1 De mensenrechtelijke verantwoordelijkheden van bedrijven onder de UNGP en de OESO-richtlijnen 145
IX.3.2 De mensenrechtelijke verantwoordelijkheden van bedrijven in relatie tot klimaatverandering 148
IX.4 Conclusie 151
X. DE BELANGRIJKE ROL VAN BANKEN 152
X.1 Inleiding 152
X.2 Banken vervullen een sleutelrol in het veroorzaken en tegengaan van klimaatverandering 153

X.2.1 De menselijke activiteiten die klimaatverandering veroorzaken zijn afhankelijk van financiering ... 153
X.2.2 Banken vervullen een centrale en meerzijdige rol bij de financiering van (broeikasgasuitstoot door activiteiten in) de economie ... 154
X.2.3 De bijdrage van banken aan klimaatverandering is kwantificeerbaar ... 156
X.2.4 De rol van banken is groot ... 158
X.2.5 Banken vervullen een tweeledige sleutelrol in de klimaattransitie ... 161

X.3 De sleutelrol van banken is al sinds 1988 bekend ... 162

X.3.1 Inleiding ... 162
X.3.2 1988: de VN klimaatconferentie van Toronto ... 162
X.3.3 1992-1998: het United Nations Environment Programme Finance Initiative (UNEP FI) ... 163
X.3.4 1998-2004: het GHG Protocol, het Carbon Disclosure Project (CDP) en de UNEP FI Climate Change Working Group ... 165
X.3.5 2007: de Global Roundtable on Climate Change, het UNFCCC Investment and Financial Flows-rapport en het Bali Actieplan van de VN ... 167
X.3.6 2009-2011: de GHG Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard ... 169
X.3.7 2015: het Parijs Akkoord, het Klimaatstatement Nederlandse Banken, de Task Force on Climate-related Financial Disclosures (TCFD) en het Partnership Carbon Accounting Financials (PCAF) ... 169
X.3.8 2018: de Spitsbergenambitie en het Katowice-commitment ... 171
X.3.9 2019: het Klimaatcommitment financiële sector, de Principles for Responsible Banking (PRB) en de Collective Commitment to Climate Action ... 172
X.3.10 2021: het Glasgow Climate Pact, de Glasgow Financial Alliance for Net-Zero (GFANZ) en de Net-Zero Banking Alliance (NZBA) ... 173
X.3.11 2022: de Klimaatconferentie van Sharm-el-Sheikh (COP27) ... 174
X.3.12 2023: de Klimaatconferentie van Dubai (COP28) ... 174
X.3.13 2024: de Klimaatconferentie van Bakoe (COP29) ... 174

X.4 Banken geven aan hun sleutelrol niet de vereiste uitvoering ... 175
X.5 Conclusie ... 178

XI. HET JURIDISCH BEOORDELINGSKADER VOOR DE ONRECHTMATIGHEID VAN ING'S KLIMAATBELEID ... 178

XI.1 Inleiding ... 178
XI.2 Het beoordelingskader onder artikel 3:296 BW en artikel 6:162 BW ... 179

XI.2.1 Het rechterlijk bevel van artikel 3:296 BW ... 179
XI.2.2 De maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting van ING van artikel 6:162 lid 2 BW ... 179
XI.2.3 Gevaarzettingsleer ... 182
XI.2.4 Horizontale werking van mensenrechten ... 186
XI.2.5 Relevante rechtsbeginselen ... 188

XI.2.5.1 Rechtsbeginselen als maatgevende criteria voor ING's bijdrage aan de mondiale klimaatopgave ... 188
XI.2.5.2 Het voorzorgsbeginsel ... 189
XI.2.5.3 Het CBDR-beginsel ... 192
XI.2.5.4 Het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid ... 195
XI.2.5.5 Toepassing van de beginselen op (de concretisering van) ING's maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting ... 197

XI.3 Conclusie ... 198

XII. ING HANDELT GEVAARZETTEND DOOR HET VOEREN VAN INADEQUAAT KLIMAATBELEID ... 199

XII.1 Inleiding ... 199
XII.2 Criteria (i) en (iii): de aard en omvang van de klimaatschade en de kans dat gevaarlijke klimaatverandering zich zal verwezenlijken ... 199
XII.3 Criterium (ii): de bekendheid en de voorzienbaarheid van de schade voor ING ... 202

XII.3.1 Overzicht van de voor ING kenbare feiten ... 202
XII.3.2 Vanaf haar ontstaan in 1991 kon en moest ING bekend zijn met de aard en omvang van het gevaar van klimaatverandering, en vanaf 2002 toont ING zich daarmee ook

bekend 203
XII.3.3 Vanaf haar ontstaan in 1991 kon en moest ING bekend zijn met haar substantiële bijdrage aan klimaatverandering, en vanaf 2007 toont ING zich daarmee ook bekend 209
XII.3.4 Vanaf haar ontstaan in 1991 kon en moest ING ermee bekend zijn dat de opwarming van de aarde onder de 2°C/450 ppm moet blijven, en vanaf 2006 toont ING zich daarmee ook bekend 216
XII.3.5 Vanaf het Kopenhagen Akkoord van 2009 kon en moest ING ermee bekend zijn dat de opwarming mogelijk onder de 1,5°C zou moeten blijven, en vanaf 2021 toont ING zich daarmee ook bekend 218
XII.3.6 Vanaf haar ontstaan in 1991 kon en moest ING ermee bekend zijn dat zij maatregelen moet nemen, en vanaf ten minste 2007 toont ING zich daarmee ook bekend 218
XII.3.7 Conclusie over de bekendheid en de voorzienbaarheid van de schade 219

XII.4 Criterium (iv): de aard van de gedragingen van ING 220
XII.5 Criterium (v): de (on)bezwaarlijkheid van de maatregelen voor ING 221

XIII. DE RELEVANTIE VAN MENSENRECHTEN VOOR DE RECHTSPLICHT VAN ING 223

XIII.1 Inleiding 223
XIII.2 Klimaatverandering vormt een ernstige bedreiging voor mensenrechten 224
XIII.3 Mensenrechten bieden bescherming tegen klimaatverandering 227
XIII.4 Het belang van het recht op een schoon, gezond en duurzaam leefmilieu 230
XIII.5 De horizontale werking van mensenrechten tussen ING en Milieudefensie 234
XIII.6 De klimaatgerelateerde mensenrechtelijke verantwoordelijkheden van ING onder 'soft law' 234

XIV. DE KLIMAATMAATREGELEN DIE ING MOET EN KAN TREFFEN VOOR HET VOEREN VAN ADEQUAAT KLIMAATBELEID 238

XIV.1 Inleiding 238
XIV.2 De mondiale opgave 239
XIV.3 De noodzakelijke maatregelen van ING 244

XIV.3.1 De absolute reductie van ING's totale broeikasgasuitstoot (overkoepelend) 244
XIV.3.2 De absolute en intensiteitsreductie van de broeikasgasuitstoot van ING's cruciale financieringsportefeuilles (sectoraal) 249

XIV.3.2.1 ING moet sectorale reductiedoelen stellen, naast een overkoepelend reductiedoel 249
XIV.3.2.2 ING moet sectorale reductiedoelen stellen voor alle klimaatrelevante sectoren 250
XIV.3.2.3 ING moet per sector zowel absolute reductiedoelen als intensiteitsdoelen stellen 252
XIV.3.2.4 ING kan en moet haar reductiedoelen baseren op het NZE-scenario van het IEA 255

XIV.3.3 Absolute sectorale reductiedoelen – energiegebruikende sectoren 258
XIV.3.4 Sectorale intensiteitsdoelen – energiegebruikende sectoren 261
XIV.3.5 De fossiele sector 264
XIV.3.6 Afzonderlijke doelen voor gefinancierde en gefaciliteerde emissies 271
XIV.3.7 Lineaire reducties 273
XIV.3.8 Alternatief: dynamische absolute sectorale reductiedoelen 275

XIV.4 ING beschikt over ruime mogelijkheden om aan de noodzakelijke klimaatmaatregelen uitvoering te geven 277

XIV.4.1 ING behoudt beleidsvrijheid 277
XIV.4.2 ING heeft invloed op de verduurzaming van haar klanten (en dit wordt ook breed onderkend) 277
XIV.4.3 ING kan de klimaattransitieplannen en de klimaatprestaties van klanten beoordelen (en dit wordt ook breed onderkend) 279
XIV.4.4 ING past de genoemde mogelijkheden reeds toe (maar niet op adequate wijze) 281

XV. ING'S KLIMAATBELEID VOLDOET NIET 285

XV.1 Inleiding 285
XV.2 De tekortkomingen in het klimaatbeleid van ING 285
XV.2.1 Geen absolute reductiedoelen (overkoepelend en sectoraal) 285
XV.2.2 Geen adequaat absoluut reductiedoel voor 'Oil and Gas Upstream' (sectoraal). 287
XV.2.3 Geen adequate doelen voor het stoppen met Nieuwe Fossiele Projecten 289
XV.2.4 Geen adequate intensiteitsreductiedoelen (sectoraal) 290
XV.2.5 Tekortkomingen in ondersteunend beleid 291
XV.3 Conclusie 294
XVI. DE GEVORDERDE KLIMAATMAATREGELEN ZIJN EFFECTIEF 294
XVI.1 Inleiding 294
XVI.2 Nederlandse rechtspraak 295
XVI.3 Overige relevante rechtspraak 298
XVI.4 Bredere effecten 301
XVI.5 Conclusie 303
XVII. VERWEREN VAN ING 304
XVIII. VERZOEK AAN ING OM INFORMATIE OVER HAAR UITSTOOT VANAF 2019 309
XIX. BEWIJSMIDDELEN EN BEWIJSAANBOD 311
XX. EIS 312
BIJLAGE A: PRODUCTIELIJST BIJ DE DAGVAARDING VAN 28 MAART 2025

BEGRIPPENLIJST

AFOLU	*Agriculture, Forestry and Other Land Use* (Landbouw, Bosbouw en Ander Landgebruik). In het kader van nationale broeikasgasinventarissen onder het UNFCCC, is AFOLU de som van de broeikasgasinventarisatiesectoren *Agriculture* (Landbouw) en *Land Use, Land-Use Change and Forestry* (*LULUCF*; Landgebruik, Verandering in Landgebruik en Bosbouw).
AMOC	*Atlantic Meridional Overturning Circulation* (Atlantische Meridionale Omwentelingscirculatie). De AMOC is een grootschalige oceaanstroming in de Atlantische Oceaan die warm water naar het noorden transporteert en koud water naar het zuiden afvoert. Het speelt een cruciale rol in het klimaat door warmteverdeling en beïnvloedt weerspatronen wereldwijd.
AR4	Het *Fourth Assessment Report* (AR4, het vierde evaluatierapport) van het IPCC, gepubliceerd in 2007. Zoals ieder ieder *Assessment Report*, bestaat het uit de (deel)rapporten SYR, WGI, WGII en WGIII.
AR5	Het *Fifth Assessment Report* (AR5, het vijfde evaluatierapport) van het IPCC, gepubliceerd tussen 2013 en 2014. Zoals ieder *Assessment Report*, bestaat het uit de (deel)rapporten SYR, WGI, WGII en WGIII.
AR6	Het *Sixth Assessment Report* (AR6, het zesde evaluatierapport) van het IPCC, gepubliceerd tussen 2021 en 2023. AR6 is het meest recente evaluatierapport van het IPCC. Zoals ieder *Assessment Report*, bestaat het uit de (deel)rapporten SYR, WGI, WGII en WGIII.
BCBS	*Basel Committee on Banking Supervision* (Bazels Comité voor Bankentoezicht). BCBS is een internationaal overlegorgaan dat standaarden ontwikkelt voor prudentieel toezicht op banken, met als doel de stabiliteit van het mondiale financiële systeem te waarborgen. BCBS bestaat uit vertegenwoordigers van centrale banken en bankentoezichthouders uit 28 jurisdicties, waaronder de G10-landen, de Europese Unie en belangrijke opkomende economieën.
CAAGR	*Compound Average Annual Growth Rate* (Samengestelde Gemiddelde Jaarlijkse Groei). Zoals gebruikt in deze dagvaarding, betreft de CAAGR de gemiddelde jaarlijkse absolute CO2-emissieverandering (stijging of daling) van absolute emissies die het IEA jaarlijks publiceert in haar WEO voor onder meer het NZE-scenario.
Carbon lock-in	De situatie waarin een toekomstige hoeveelheid broeikasgasuitstoot wordt bepaald en het terugdringen daarvan wordt beperkt door de historische of huidige ontwikkeling van een systeem (inclusief infrastructuur, technologieën, investeringen, instellingen en gedragsnormen), als gevolg waarvan een bepaalde hoeveel broeikasuitstoot in dit systeem 'opgesloten' zit en dus moeilijk kan worden teruggedrongen.
CBDR-beginsel	Het beginsel van *Common But Differentiated Responsibilities and Respective Capabilities* (Gemeenschappelijke Maar Gedifferentieerde Verantwoordelijkheden en Respectieve Capaciteiten). Het CBDR-beginsel is een rechtsbeginsel dat is neergelegd in internationaal klimaatbeleid (waaronder in de UNFCCC en het Parijs Akkoord) dat alle statelijke actoren verantwoordelijk zijn voor klimaatverandering, maar niet in gelijke mate. Ontwikkelde landen dragen een grotere verantwoordelijkheid vanwege hun historische bijdrage aan emissies, hun institutionele capaciteit en hun grotere financiële en technologische middelen om klimaatverandering tegen te gaan. Het

	CBDR-beginsel is ook relevant voor niet-statelijke actoren (NSAs), zoals volgt uit onder meer de VN-Race to Zero en het VN-Expertrapport.
CDP	*Carbon Disclosure Project***.** Het CDP is een internationale non-profitorganisatie die bedrijven, steden, staten en regio's helpt om hun milieugegevens te rapporteren en beheren. CDP verzamelt en analyseert gegevens over klimaatverandering, waterveiligheid en ontbossing, zodat investeerders, bedrijven en beleidsmakers geïnformeerde beslissingen kunnen nemen.
CDR	*Carbon Dioxide Removal* (Verwijdering van Koolstofdioxide). CDR betreft antropogene activiteiten waarbij CO2 uit de atmosfeer wordt gehaald en wordt opgeslagen in geologische, terrestrische of oceaanreservoirs of in producten. Het omvat bestaande en potentiële antropogene versterking van biologische of geochemische CO2-putten, *Bioenergy with Carbon Dioxide Capture and Storage* (*BECCS*; Bioenergie met Afvang en Opslag van Koolstofdioxide) en *Direct Air Carbon Dioxide Capture and Storage* (*DACCS*; Directe Afvang en Opslag van Koolstofdioxide uit de Lucht), maar omvat niet de natuurlijke opname van CO2 die niet direct veroorzaakt wordt door menselijke activiteiten.
Climate Ambition Alliance	Een internationale coalitie van landen, steden, bedrijven en andere actoren die zich inzetten voor klimaatmaatregelen om de opwarming van de aarde te beperken tot 1,5°C. De Climate Ambition Alliance is gelanceerd tijdens de COP25 in 2019, als uitvloeisel van het werk van de ingevolge het Besluit van Parijs benoemde UN Climate Change High-Level Champions. De statelijke actoren en niet-statelijke actoren (NSAs) die deelnemen aan de Climate Ambition Alliance hebben zich gecommitteerd om in 2050 netto-nul CO2-emissies te bereiken om de klimaatdoelstelling van het Parijs Akkoord te halen.
CO2	Koolstofdioxide. CO2 is een van nature voorkomend gas, dat tevens een bijproduct is van de verbranding van fossiele brandstoffen (zoals olie, gas en kolen), van de verbranding van biomassa, van veranderingen in landgebruik, en van industriële activiteiten (zoals cementproductie). Het is het belangrijkste antropogene (door de mens veroorzaakte) broeikasgas dat de stralingsbalans van de aarde beïnvloedt. CO2 is het referentiegas waarmee andere broeikasgassen worden vergeleken.
CO2-eq	CO2-equivalent. CO2-eq is een eenheid die uitdrukt welke hoeveelheid uitgestoten kooldioxide (CO2) over een bepaalde tijdshorizon een gelijkwaardig effect zou hebben als een uitgestoten hoeveelheid van een ander broeikasgas of een mengsel van andere broeikasgassen.
COP	*Conference of the Parties* (Conferentie van Partijen). De COP is de jaarlijkse bijeenkomst van landen die zijn aangesloten bij het UNFCCC. De COP is het hoogste besluitvormende orgaan onder het UNFCCC en neemt de besluiten die nodig zijn ter bevordering van de toepassing van het UNFCCC en het Parijs Akkoord.
Critical decade	Het decennium van 2020-2030, dat in lijn met SR15 door de internationale gemeenschap (onder meer in het Glasgow Climate Pact van 2021) wordt beschouwd als het kritieke decennium. De reden daarvoor is dat de omvang van de emissiereducties in dit decennium bepalend zullen zijn voor de haalbaarheid van de temperatuurdoelstelling van het Parijs Akkoord.
CSDDD	*Corporate Sustainability Due Dilligence Directive*, ofwel Richtlijn (EU) 2024/1760 van het Europees Parlement en de Raad van 13 juni 2024 inzake passende zorgvuldigheid in het bedrijfsleven op het gebied van duurzaamheid en tot wijziging van Richtlijn (EU) 2019/1937 en Verordening (EU) 2023/2859.

CSRD	*Corporate Sustainability Reporting Directive*, ofwel Richtlijn (EU) 2022/2464 van het Europees Parlement en de Raad van 14 december 2022 tot wijziging van Verordening (EU) nr. 537/2014, Richtlijn 2004/109/EG, Richtlijn 2006/43/EG en Richtlijn 2013/34/EU, met betrekking tot duurzaamheidsrapportering door ondernemingen.
Cumulatieve emissies	De totale hoeveelheid broeikasgassen die in een bepaalde periode is en/of wordt uitgestoten naar de atmosfeer. De cumulatieve emissies van een reductiepad bepalen of een reductiepad zich verhoudt met een bepaald koolstofbudget.
Directe emissies	Emissies van bronnen die eigendom zijn van of gecontroleerd worden door een onderneming.
EBA	*European Banking Authority* (Europese Bankautoriteit). De EBA is de EU-instantie die verantwoordelijk is voor het reguleren en het bevorderen van de stabiliteit van de bankensector binnen de Europese Unie. De EBA heeft als taak het ontwikkelen van gemeenschappelijke regels voor banken, het coördineren van het toezicht tussen nationale toezichthouders en het bevorderen van de integriteit en transparantie in de sector. De EBA richt zich voornamelijk op het toezicht op de regelgeving en de normen die banken (waaronder ING) moeten volgen, bijvoorbeeld op het gebied van kapitaalvereisten en risicobeheer. Anders dan de ECB, oefent de EBA geen direct toezicht uit op individuele banken.
ECB	*European Central Bank* (Europese Centrale Bank). De ECB is de centrale bank van de eurozone. Naast het bevorderen van prijsstabiliteit en het beheren van inflatie, is de ECB als toezichthouder op het gebied van kapitaalvereisten en risicobeheer verantwoordelijk voor het direct toezicht op de grootste en systeembelangrijke banken in de eurozone (waaronder ING). Daarbij volgt de ECB de regelgeving en normen die mede door de EBA worden bepaald.
Emissies	Broeikasgasuitstoot.
Emissions gap	Het verschil tussen het totaal aan emissiereducties volgens NDCs (of het huidige beleid van landen) en de emissiereducties die op mondiaal niveau noodzakelijk zijn om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen.
EPA	*Environmental Protection Agency* (Federaal Milieuagentschap van de Verenigde Staten).
ESRS	*European Sustainability Reporting Standards*, ofwel Uitvoeringsverordening (EU) 2021/637 van de Commissie van 15 maart 2021 tot vaststelling van technische uitvoeringsnormen met betrekking tot openbaarmakingen door instellingen van de informatie bedoeld in deel acht, titels II en III, van Verordening (EU) nr. 575/2013 van het Europees Parlement en de Raad en tot intrekking van Uitvoeringsverordening (EU) nr. 1423/2013 van de Commissie, Gedelegeerde Verordening (EU) 2015/1555 van de Commissie, Uitvoeringsverordening (EU) 2016/200 van de Commissie en Gedelegeerde Verordening (EU) 2017/2295 van de Commissie.
Facilitated emissions	Zie “Gefaciliteerde emissies”.
Financed emissions	Zie “Gefinancierde emissies”.
Financiering	Alle geldverstrekkingen die ING ten gunste van klanten of *investee companies* verricht of (mede) mogelijk maakt in haar hoedanigheid van leningverstrekker, facilitator van kapitaalmarkttransacties of vermogensbeheerder, tenzij uit de context waarin de

	term wordt gebruikt uitdrukkelijk anders volgt, één en ander zoals nader beschreven in hoofdstuk X.2.2.
FSB	*Financial Stability Board* (Raad voor Financiële Stabiliteit). De FSB is een internationale organisatie die verantwoordelijk is voor het bevorderen van wereldwijde financiële stabiliteit, waarin belangrijke staten, centrale banken en internationale organisaties binnen het mondiale financiële systeem (zoals het IMF, de Wereldbank, de OESO en BCBS) vertegenwoordigd zijn. De FSB vervult als zodanig een coördinerende functie ter bevordering van de stabiliteit van het mondiale financiële systeem en de daartoe strekkende regelgeving en toezicht.
Gefaciliteerde emissies	De Scope 3-emissies van de bank die zijn verbonden aan de activiteiten van een bank als facilitator van kapitaalmarkttransacties, zoals bepaald op grond van de daarvoor geldende standaarden van PCAF.
Gefinancierde emissies	Voor zover de context waarin de term wordt gebruikt onderscheid maakt tussen gefinancierde emissies en gefaciliteerde emissies: alle Scope 3-emissies van de bank die zijn verbonden aan door de bank verstrekte leningen en door de bank beheerd vermogen, zoals bepaald op grond van de daarvoor geldende standaarden van PCAF. Voor zover de context waarin de term wordt gebruikt voornoemd onderscheid niet maakt: alle Scope 3-emissies van de bank binnen de “category 15: investments” van Scope 3 Standaard bij het GHG Protocol, waaronder ook gefaciliteerde emissies worden begrepen.
GFANZ	*Glasgow Financial Alliance for Net Zero*. GFANZ is een wereldwijd samenwerkingsverband van financiële instellingen dat tot stand kwam ten tijde van het Glasgow Climate Pact van COP26 in 2021. GFANZ is opgericht om een forum te creëren voor het aanpakken en versnellen van de overgang naar een koolstofvrije economie en het benutten van de kansen die daarmee samenhangen.
GHG Protocol	De *Corporate Accounting and Reporting Standard* van het GHG Protocol en de daarbij behorende Scope 3 Standaard gezamenlijk. Het GHG Protocol is een gemeenschappelijke, internationaal erkende standaard voor het berekenen en rapporteren van broeikasgasemissies.
Governance gap	Het gebrek aan (nationale) wet- en regelgeving(smogelijkheden) en handhavingsmechanismen om (multinationale) ondernemingen effectief verantwoordelijk te kunnen houden voor hun handelen en nalaten, in het bijzonder wat betreft de nakoming van hun milieu- en mensenrechtelijke verantwoordelijkheden. De governance gap is een gevolg van toegenomen globalisering en de bijbehorende toegenomen macht van (multinationale) ondernemingen, die maakt dat nationale overheden niet goed in staat zijn (multinationale) ondernemingen te reguleren. Op het bestaan van de governance gap is in 2008 gewezen door professor John Ruggie (destijds speciaal VN-gezant op het gebied van mensenrechten en transnationale bedrijven en andere zakelijke ondernemingen), wat onder leiding van John Ruggie onder meer heeft geleid tot de totstandkoming van de UNGP en de daarin vastgelegde verantwoordelijkheid tot zelfregulering door (multinationale) ondernemingen. Zie in dit verband ook de OESO-richtlijnen voor multinationale ondernemingen (“OESO-richtlijnen”).
GROCC	*Global Roundtable on Climate Change.* De GROCC was een initiatief van het Earth Institute van Columbia University uit New York, dat fungeerde als internationaal platform voor belangrijke statelijke en niet-statelijke actoren om de mondiale klimaataanpak te bespreken en te bevorderen. De GROCC heeft in 2007 een

	gezamenlijke verklaring uitgebracht getiteld '*The Path to Climate Sustainability*'.
Gt	Gigaton (wat gelijk staat aan 1.000 Mt of 1.000.000.000 ton).
GTP Rapport	*Global Tipping Points Report*. Het GTP Rapport is een gezaghebbend wetenschappelijk onderzoeksrapport naar kantelpunten in het klimaatsysteem. Het GTP Rapport is in 2023 gepubliceerd door de Global Systems Institute van de Universiteit van Exeter, met de steun van meer dan 200 onderzoekers van meer dan 90 organisaties in 26 landen. Het GTP Rapport werd gelanceerd tijdens COP28 op 6 december 2023.
IEA	*International Energy Agency* (Internationaal Energie Agentschap). Het IEA is een intergouvernementele organisatie die in 1974 binnen de OESO is opgericht. Vandaag de dag biedt het IEA gezaghebbende analyses, data, beleidsaanbevelingen en oplossingen om energiezekerheid te garanderen en de wereld te helpen over te stappen op schone energie.
Implementation gap	Het verschil tussen het totaal aan emissiereducties volgens NDCs en de geprognosticeerde emissiereducties die worden bewerkstelligd door geïmplementeerd beleid.
Indirecte emissies	Emissies die het gevolg zijn van de activiteiten van een onderneming maar die plaatsvinden bij bronnen die eigendom zijn van of gecontroleerd worden door derden.
IPCC	*Intergovernmental Panel on Climate Change* (VN-klimaatpanel). Het IPCC is een wetenschappelijk orgaan van de Verenigde Naties dat de meest actuele kennis over klimaatverandering beoordeelt. Het is in 1988 opgericht door de *World Meteorological Organisation* (*WMO*; Wereld Meteorologische Organisatie) en UNEP. Het IPCC evalueert wetenschappelijke informatie over klimaatverandering, de gevolgen ervan en de mogelijke oplossingen. Het publiceert onder meer periodiek omvangrijke *Assessment Reports* (*ARs*; evaluatierapporten), die beleidsmakers, overheden, bedrijven en het publiek informeren over klimaatverandering, klimaatrisico's en mogelijke klimaatmaatregelen.
Kantelpunt	Een kritische grens bij het bereiken waarvan een systeem reorganiseert, vaak abrupt en/of onomkeerbaar. In het klimaatsysteem gaat het daarbij om (vaak verhoudingsgewijs geringe) veranderingen die een plotselinge, vaak onomkeerbare en grootschalige verschuiving veroorzaken. Voorbeelden zijn het afsmelten van de Groenlandse ijskap, het instorten van het Amazoneregenwoud of het stilvallen van oceaanstromingen zoals de AMOC. Zodra een kantelpunt in het klimaatsysteem is gepasseerd, kunnen zelfversterkende processen optreden die verdere klimaatverandering versnellen.
KNMI	Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut. Het KNMI is het nationale meteorologische en klimatologische instituut van Nederland. Het KNMI levert wetenschappelijke inzichten en data aan de overheid, bedrijven en het publiek en speelt een belangrijke rol in internationale klimaatstudies, onder andere via samenwerking met het IPCC en andere wetenschappelijke organisaties.
Koolstofbudget	Een hoeveelheid (*budget*) koolstofdioxide (CO2) die cumulatief nog kan worden uitgestoten alvorens een temperatuurgrens wordt overschreden (of alvorens de kans op het overschrijden van die temperatuurgrens een bepaalde drempelwaarde bereikt).
KR	*Key risk*. Het IPCC gebruikt deze term om te wijzen op bepaalde risico's van

	klimaatverandering, waarbij onder 'risico' moet worden verstaan de mogelijkheid van nadelige gevolgen voor menselijke of ecologische systemen, rekening houdend met de diversiteit van waarden en doelstellingen die aan dergelijke systemen verbonden zijn. In de context van klimaatverandering kunnen volgens het IPCC risico's voortvloeien uit zowel de mogelijke gevolgen van klimaatverandering als de menselijke reacties op klimaatverandering. Relevante nadelige gevolgen zijn onder meer die op levens, bestaansmiddelen, gezondheid en welzijn, economische, sociale en culturele activa en investeringen, infrastructuur, diensten (inclusief ecosysteemdiensten), ecosystemen en soorten. Een risico is volgens de methodiek van het IPCC een '*key risk*' als sprake is van een potentieel ernstig risico dat daarom bijzonder relevant is voor de interpretatie van "*dangerous anthropogenic interference*" (*DAI*; gevaarlijke antropogene verstoring) van het klimaatsysteem, waarvan het voorkomen het centrale doel is van het UNFCCC (artikel 2). Sommige risico's zijn 'potentieel' ernstig omdat ze, hoewel sommige nu al gevaarlijke interferenties kunnen veroorzaken, in de loop van de tijd ernstiger kunnen worden. De ernst van een risico betreft een contextspecifiek oordeel op basis van een aantal criteria, te weten (i) de omvang van de nadelige gevolgen, (ii) de waarschijnlijkheid van de nadelige gevolgen, (iii) temporele kenmerken, waarbij vroegere, snellere of meer persistente risico's als ernstiger worden beschouwd en (iv) het vermogen om op het risico te reageren.
Mt	Megaton (wat gelijk staat aan 1.000.000 ton).
NAZCA	*Non-State Actor Zone for Climate Action*. De NAZCA is in 2014 opgericht onder auspiciën van de VN om de klimaatactie van steden, bedrijven, investeerders en anderen te bevorderen en zichtbaar te maken.
NDC	*Nationally Determined Contribution* (Nationaal Bepaalde Bijdrage). Een NDC is een klimaatplan waarin een land zijn nationale doelstellingen en maatregelen vastlegt om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen. Het Parijs Akkoord verplicht de aangesloten landen om elke vijf jaar een nieuwe of bijgewerkte NDC in te dienen met steeds ambitieuzere klimaatdoelen.
Negatieve emissies	De verwijdering van broeikasgassen uit de atmosfeer door doelbewuste menselijke activiteiten (CDR), in aanvulling op de verwijdering die zonder menselijke interventie plaatsvindt via de natuurlijke koolstofcyclus of atmosferische chemische processen. De term wordt veelal gebruikt in de context van "netto negatieve emissies", waarmee wordt gedoeld op het verwijderen van broeikasgassen uit de atmosfeer na het mondiaal bereiken van netto-nul emissies.
Nieuwe Fossiele Projecten	Projecten voor de exploratie naar nieuwe olie- en gasvelden, projecten voor de winning van olie en gas uit nieuwe velden, projecten voor de winning van kolen uit nieuwe kolenmijnen en projecten voor de uitbreiding van bestaande kolenmijnen.
NSA	*Non-State Actor* (Niet-Statelijke Actor). De term NSA wordt gebruikt door onder meer UNEP, VN-Race to Zero en de VN-expertgroep om te wijzen op de verantwoordelijkheid van niet statelijke actoren zoals financiële instellingen en andere ondernemingen bij het tegengaan van klimaatverandering. Andere NSAs zijn onder meer steden, regio's en overige subnationale overheden.
NVB	Nederlandse Vereniging van Banken. De NVB is de brancheorganisatie voor de banken in Nederland. De NVB vertegenwoordigt de belangen van de Nederlandse banken en bevordert (vanuit het oogpunt van deze belangen) de samenwerking tussen banken onderling en met andere relevante partijen, zoals beleidsmakers en toezichthouders, zowel nationaal als internationaal.

NZBA	*Net Zero Banking Alliance*. De NZBA is een wereldwijde coalitie van banken die in 2021 tot stand kwam als een onderdeel van zowel de PRB als de sectorale GFANZ-alliantie voor de bankensector. De NZBA-banken verbinden zich ertoe om zowel de emissies afkomstig van hun eigen operaties als hun financiële activiteiten in lijn te brengen met paden naar netto-nul in 2050 of eerder.
NZE-scenario	Het Net Zero Emissions by 2050-scenario van het IEA. Het NZE-scenario is het normatieve scenario van het IEA dat een route laat zien voor de wereld om netto-nul CO2-uitstoot te bereiken tegen 2050. Het NZE-scenario is een scenario dat gericht is op het behouden van een 50% kans om de temperatuurstijging deze eeuw tot 1,5°C te beperken (met een tussentijdse overshoot tot 1,6°C). Het NZE-scenario voldoet ook aan belangrijke energiegerelateerde SDGs, in het bijzonder universele toegang tot betaalbare energie tegen 2030.
OECD	Zie "OESO".
OECD Guidelines	Zie "OESO-richtlijnen".
OESO	Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling (*Organisation for Economic Co-operation and Development; OECD*) is een internationale organisatie die bestaat uit 38 lidstaten en gericht is op het bevorderen van economische groei, werkgelegenheid, de levensstandaard en wereldhandel.
OESO-richtlijnen	De OESO-richtlijnen voor multinationale ondernemingen inzake verantwoord ondernemen (*OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct*). De OESO-richtlijnen zijn aanbevelingen van regeringen aan multinationale ondernemingen. Ze zijn bedoeld om positieve bijdragen van ondernemingen aan economische, ecologische en sociale vooruitgang aan te moedigen en negatieve effecten op zaken die onder de richtlijnen vallen en die verband kunnen houden met de activiteiten, producten en diensten van een onderneming, tot een minimum te beperken. De OESO-richtlijnen bestrijken alle belangrijke gebieden van bedrijfsverantwoordelijkheid, waaronder mensenrechten, arbeidsrechten en milieu. De in 2023 geactualiseerde versie van de OESO-richtlijnen biedt bijgewerkte aanbevelingen voor verantwoord ondernemen op belangrijke gebieden, zoals klimaatverandering, biodiversiteit, technologie, zakelijke integriteit en zorgvuldigheid in de toeleveringsketen, evenals bijgewerkte implementatieprocedures voor de nationale contactpunten voor verantwoord ondernemen.
Overshoot	Een overschrijding van het 1,5°C-doel (door een overschrijding van het daarvoor noodzakelijke koolstofbudget), gevolgd door een daling tot het 1,5°C-doel (door de grootschalige inzet van CDR).
Parijs Akkoord	*Paris Agreement* (Parijs Akkoord) van 2015.
Paris Agreement	Zie "Parijs Akkoord".
PCAF	*Partnership for Carbon Accounting Financials*. PCAF is een internationaal initiatief dat in 2015 werd opgericht door een groep financiële instellingen, met als doel de ontwikkeling van geharmoniseerde methodologieën voor het meten en openbaar maken van de broeikasgasuitstoot van leningen en investeringen, zodat deze in lijn kunnen worden gebracht met de doelen van het Parijs Akkoord.
PPM	*Parts per million* (deeltjes per miljoen). PPM is een eenheid die gebruikt wordt om de concentratie van CO2 (of een ander broeikasgas) in de atmosfeer uit te drukken. Het

	geeft aan hoeveel deeltjes CO2 (of ander broeikasgas) er aanwezig zijn in iedere miljoen deeltjes in de atmosfeer. Tot en met het AR5 was het gebruikelijk om de mondiale reductieopgave uit te drukken in termen van de concentratie broeikasgassen in de atmosfeer (zoals de noodzaak deze te beperken tot 430 ppm CO2-eq voor een kans van 50% op 1,5°C). Sinds het SR15 pleegt het IPCC echter primair koolstofbudgetten te gebruiken om uit te drukken hoever de wereld nog verwijderd is van het bereiken van temperatuurgrenzen.
PRB	*Principles for Responsible Banking*. De PRB zijn zes principes voor maatschappelijk verantwoord en duurzaam bankieren, die in 2019 zijn gelanceerd door UNEP FI. De zes principes strekken er onder meer toe dat banken hun strategie in lijn brengen met het Parijs Akkoord en de *Sustainable Development Goals* (*SDGs*).
Reasons for Concern	Zie "RFCs".
Reductiepad	Het gekwantificeerde traject waarmee een emissieniveau in een peiljaar door de tijd heen vermindert tot een doelniveau in een toekomstig doeljaar. Eenzelfde doelniveau in een toekomstig doeljaar kan worden bereikt via meerdere reductiepaden, waarbij er verschillen kunnen zijn wat betreft het moment in de tijd waarop de reducties plaatsvinden. Verschillende reductiepaden kunnen als gevolg daarvan leiden tot verschillende cumulatieve emissies, waardoor het ene reductiepad wel en het andere reductiepad niet past binnen een bepaald koolstofbudget.
RFCs	*Reasons For Concern* (Redenen Tot Zorg). Het IPCC gebruikt deze term sinds het derde *Assessment Report* van 2001 om de belangrijke risico's die aan de antropogene klimaatverandering zijn verbonden ("Key Risks") in kaart te brengen en onder te verdelen in vijf redenen tot zorg en op basis daarvan de COP in staat te stellen invulling te geven aan artikel 2 van het VN-Klimaatverdrag en dus te bepalen wat verstaan moet worden onder gevaarlijke klimaatverandering als in dat artikel 2 bedoeld. Mede op basis van de uit de RFCs blijkende risico's heeft de COP de mondiale gevarensgrens voor de opwarming van de aarde op 1,5°C gesteld.
Scope 1-emissies	De directe broeikasgasemissies die afkomstig zijn van bronnen die worden beheerd door of eigendom zijn van een organisatie (bijvoorbeeld emissies die samenhangen met de verbranding van brandstof in industriële installaties, boilers of voertuigen). Scope 1-emissies kunnen worden berekend door toepassing van het GHG Protocol.
Scope 2-emissies	De indirecte broeikasgasemissies die samenhangen met de aankoop van elektriciteit, stoom, warmte of koeling ten behoeve van de bedrijfsactiviteiten van een organisatie. Hoewel Scope 2-emissies fysiek plaatsvinden in de faciliteit waar ze worden gegenereerd, worden ze opgenomen in de broeikasgasinventaris van de aankopende organisatie omdat ze het gevolg zijn van het energieverbruik van die organisatie. Scope 2-emissies kunnen worden berekend door toepassing van het GHG Protocol.
Scope 3-emissies	De overige indirecte broeikasgasemissies van een organisatie (niet zijnde Scope 2-emissies) die het gevolg zijn van de activiteiten van de organisatie, maar die ontstaan uit bronnen die in eigendom zijn of onder controle staan van derden in de waardeketen van de organisatie, zoals zakelijke klanten van de organisatie of consumenten. De Scope 3-emissies zijn de emissies in de waardeketen die de rapporterende organisatie beïnvloedt en deze emissies vertegenwoordigen vaak het grootste deel van de totale broeikasgasemissies van een organisatie. Scope 3-emissies worden onderverdeeld in 15 categorieën. De Scope 3-emissies van financiële instellingen omvatten onder meer gefinancierde emissies en gefaciliteerde emissies. Scope 3-emissies kunnen worden berekend door toepassing van het GHG Protocol (meer in het bijzonder de Scope 3 Standaard) en – in het geval van financiële

	instellingen – de standaarden van PCAF.
Scope 3 Standaard	*The Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard* behorend bij het GHG Protocol. De Scope 3 Standaard is een gemeenschappelijke, internationaal erkende standaard voor het berekenen en rapporteren van Scope 3-emissies.
SDGs	*Sustainable Development Goals* (Duurzame Ontwikkelingsdoelen). De SDGs werden in 2015 door de Verenigde Naties aangenomen als een universele oproep tot actie om een einde te maken aan armoede, de planeet te beschermen en ervoor te zorgen dat tegen 2030 alle mensen vrede en welvaart kennen. De SDGs bestaan uit 17 doelen, welke een integraal geheel vormen: ze erkennen dat actie op één gebied de resultaten op andere gebieden zal beïnvloeden en dat ontwikkeling een balans moet vinden tussen sociale, economische en ecologische duurzaamheid.
SPM	*Summary for Policy Makers*. In rapporten van het IPCC is een SPM de samenvatting van de belangrijkste bevindingen en aanbevelingen, bedoeld om beleidsmakers, overheden, bedrijven en het publiek vereenvoudigd inzicht te geven in de belangrijkste bevindingen uit het betreffende IPCC-rapport.
SR15	Het *Special Report on Global Warming of 1.5°C* van het IPCC, gepubliceerd in 2018.
Sustainable Development Goals	Zie “SDGs”.
SYR	*Synthesis Report.* Binnen ieder *Assessment Report* (AR) is het SYR het samenvattende rapport van het IPCC, dat de belangrijkste bevindingen van de verschillende (deel)rapporten van het AR (WGI, WGII en WGIII) samenvat. Het SYR is bedoeld om de belangrijkste bevindingen uit het AR inzichtelijk te maken voor beleidsmakers, overheden, bedrijven en het publiek.
TCFD	*Task Force on Climate-related Financial Disclosures*. TCFD is een initiatief dat in 2015 in de aanloop naar COP21 is geïnitieerd door de FSB, en biedt financiële instellingen en andere ondernemingen een kader voor het rapporteren van klimaatgerelateerde financiële risico's en kansen. Op 12 oktober 2023 heeft de TCFD haar taak volbracht en is ze ontbonden. De FSB heeft de IFRS Foundation gevraagd het toezicht op de voortgang van de klimaatgerelateerde informatieverschaffing door bedrijven over te nemen.
Tipping point	Zie “Kantelpunt”.
TS	*Technical Summary*. In rapporten van het IPCC is de TS een uitgebreide samenvatting van de belangrijkste bevindingen van de AR. De TS biedt een gedetailleerder en technischer overzicht dan de SPM, maar is minder uitgebreid dan de volledige hoofdstukken van het rapport.
Uitstoot	Broeikasgasemissies.
UN Climate Change High-Level Champions	Speciale vertegenwoordigers van de voorzitter van de COP met als kerntaken het faciliteren van schaalvergroting en versterking van vrijwillige klimaatinspanningen, -initiatieven en -coalities van NSAs (zoals het VN-Race to Zero-initiatief) door middel van betrokkenheid op hoog niveau (“*high-level engagement*”) en het bijeenroepen van een jaarlijks evenement op hoog niveau (“*high-level event*”) met de uitvoerend secretaris en de zittende en komende voorzitters van de COP.

Vliegwieleffect	Het effect dat uitgaat van de klimaatmaatregelen van statelijke actoren en niet-statelijke actoren (NSAs) en verder reikt dan het met deze klimaatmaatregelen direct beoogde effect. Het vliegwieleffect omvat onder meer de versterking van het onderlinge vertrouwen tussen de genoemde actoren dat iedere actor adequaat uitvoering geeft aan zijn individuele deelverantwoordelijkheid in de oplossing van het collectieve probleem van klimaatverandering. Het zorgt ervoor dat alle actoren in de samenleving meer klimaatambitie zullen kunnen en durven tonen.
UNEP	*United Nations Environment Programme* (Milieuprogramma van de Verenigde Naties). UNEP is opgericht in 1972 tijdens de VN-conferentie in Stockholm over de menselijke leefomgeving (*United Nations Conference on the Human Environment*), waar klimaatverandering voor het eerst op de agenda van de VN stond. UNEP bevordert internationaal milieubeleid en duurzame ontwikkeling. UNEP speelt een centrale rol in het coördineren van internationale milieuprojecten, het ondersteunen van milieuwetgeving en het bevorderen van wetenschappelijk onderzoek naar milieuproblemen zoals klimaatverandering. UNEP werkt samen met overheden, wetenschappers, bedrijven en maatschappelijke organisaties. UNEP is mede-oprichter van het IPCC en publiceert het jaarlijkse Emissions Gap Report.
UNEP FI	*United Nations Environment Programme Finance Initiative*. UNEP FI is een partnerschap tussen het UNEP en de financiële sector. Het initiatief werd opgericht in 1992, ten tijde van de *United Nations Conference on Environment and Development* in Rio de Janeiro waar ook het UNFCCC werd opengesteld voor ondertekening. Het heeft als doel om duurzaamheid te integreren in de besluitvorming binnen banken, verzekeraars en investeerders. De initiatieven van UNEP FI omvatten onder andere de PRB en de NZBA.
UNFCCC	Zie “VN-Klimaatverdrag”.
UN Guiding Principles	De *United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights* (VN-Principes voor Mensenrechten en Bedrijfsleven), zoals in 2011 unaniem vastgesteld door de VN-Mensenrechtenraad. De UN Guiding Principles zijn een gezaghebbend normatief kader voor verantwoord ondernemen en het voorkomen en aanpakken van schendingen van mensenrechten door bedrijfsactiviteiten.
UNGP	Zie “UN Guiding Principles”.
VN-expertgroep	*United Nations’ High-Level Expert Group on the Net Zero Emissions Commitments of Non-State Entities (HLEG)*. De VN-expertgroep is in 2022 aangesteld door de Secretaris-Generaal van de VN. Het is een onafhankelijke expertgroep voor de ontwikkeling van sterkere en duidelijkere normen voor de toezeggingen van NSAs om emissies terug te brengen tot netto-nul in uiterlijk 2050, en de uitvoering ervan te versnellen. Het resultaat van de VN-expertgroep is het VN-expertrapport.
VN-expertrapport	Het rapport *Integrity Matters: Net Zero commitments by Businesses, Financial Institutions, Cities and Regions* van de VN-expertgroep. Het rapport is in 2022 gelanceerd en door de COP verwelkomd tijdens COP27, en formuleert vijf principes en tien aanbevelingen voor integere netto-nul doelstellingen van NSAs.
VN-Klimaatverdrag	*United Nations Framework Convention on Climate Change* (Raamverdrag van de Verenigde Naties inzake Klimaatverandering) van 1992.
VN-Race to Zero	Het *Race to Zero*-initiatief van de VN. VN-Race to Zero is gelanceerd in juni 2020 en wordt gecoördineerd door de UN Climate Change High-Level Champions. Het doel van

	VN-Race to Zero is om niet-statelijke actoren te mobiliseren om rigoureuze en onmiddellijke actie te ondernemen om de wereldwijde uitstoot tegen 2030 te hebben gehalveerd, op de weg naar netto-nul in uiterlijk 2050.
WBCSD	*World Business Council for Sustainable Development*. De WBCSD is opgericht in 1995. Het is een mondiaal netwerk voor ondernemingen met als missie dat de wereldbevolking in 2050 op een duurzame manier kan gedijen op aarde. De WBCSD is mede-initiator van het GHG Protocol.
WEO	De *World Energy Outlook* van het IEA. De WEO is een jaarlijks rapport van het IEA, waarin zij de mondiale energiebehoeften en -trends analyseert, inclusief de verwachte ontwikkelingen in energievraag, energieproductie, emissies en de impact van beleidsmaatregelen. Het rapport onderzoekt verschillende scenario's voor de energietransitie, rekening houdend met actuele ontwikkelingen op het gebied van onder meer klimaatverandering, energiemarkten, technologische innovaties en geopolitiek. De WEO bevat doorgaans drie typen scenario's, namelijk (i) het *Stated Policies Scenario* (STEPS) dat uitgaat van huidig en aangekondigd overheidsbeleid waarbij vanuit een "*business as usual*-benadering" wordt aangenomen dat niet alle toezeggingen zullen worden nagekomen (waarmee het 1,5°C-doel wordt overschreden), (ii) het *Announced Pledges Scenario* (APS) dat eveneens uitgaat van huidig en aangekondigd overheidsbeleid maar wel aanneemt dat alle toezeggingen zullen worden nagekomen (waarmee het 1,5°C-doel eveneens wordt overschreden, doch in mindere mate dan in STEPS) en (iii) het NZE-scenario is het normatieve scenario van het IEA dat een route laat zien voor de wereld om netto-nul CO2-uitstoot te bereiken tegen 2050 om de opwarming aan het eind van de eeuw te beperken tot 1,5°C. Het NZE-scenario voldoet ook aan belangrijke energiegerelateerde SDGs, in het bijzonder universele toegang tot betaalbare energie tegen 2030.
WGI	*Working Group* (Werkgroep) I van het IPCC. WGI richt zich op de wetenschappelijke stand van zaken met betrekking tot het natuurkundige begrip van het klimaatsysteem en klimaatverandering. WGI publiceert als onderdeel van ieder *Assessment Report* een (deel)rapport getiteld '*Climate Change: The Physical Science Basis*'. Tenzij anders aangegeven, betreffen verwijzingen in deze dagvaarding naar 'WGI' verwijzingen naar het desbetreffende (deel)rapport van WGI van de daarbij vermelde editie van het *Assessment Report*.
WGII	*Working Group* (Werkgroep) II van het IPCC. WGII richt zich op de wetenschappelijke stand van zaken met betrekking tot de gevolgen van, adaptatie aan en kwetsbaarheid voor klimaatverandering van de samenleving, de economie en het milieu. WGII publiceert als onderdeel van ieder *Assessment Report* een (deel)rapport getiteld '*Climate Change: Impacts, Adaptation, and Vulnerability*'. Tenzij anders aangegeven, betreffen verwijzingen in deze dagvaarding naar 'WGII' verwijzingen naar het desbetreffende (deel)rapport van WGII van de daarbij vermelde editie van het *Assessment Report*.
WGIII	*Working Group* (Werkgroep) III van het IPCC. WGIII richt zich op de wetenschappelijke stand van zaken met betrekking tot de mogelijke strategieën om de uitstoot van broeikasgassen naar de atmosfeer te verminderen en klimaatverandering tegen te gaan. WGIII publiceert als onderdeel van ieder *Assessment Report* een (deel)rapport getiteld '*Climate Change: Mitigation of Climate Change*'. Tenzij anders aangegeven, betreffen verwijzingen in deze dagvaarding naar 'WGIII' verwijzingen naar het desbetreffende (deel)rapport van WGIII van de daarbij vermelde editie van het *Assessment Report*.
WHO	*World Health Organization* (Wereldgezondheidsorganisatie). De WHO is een instantie van de VN, opgericht op 7 april 1948. Het doel van de WHO is om wereldwijd de

gezondheid te verbeteren, ziektes te bestrijden en gezondheidssystemen te versterken. De WHO coördineert internationale gezondheidsinitiatieven, ontwikkelt richtlijnen, verzamelt gezondheidsdata en ondersteunt landen in hun inspanningen om gezondheidszorg te verbeteren.

I. INLEIDING

1. Sinds de industriële revolutie produceert en verbrandt de mensheid op grote schaal fossiele brandstoffen zoals olie, steenkolen en aardgas, omdat daarbij energie vrijkomt die de mens kan gebruiken voor bijvoorbeeld het opwekken van elektriciteit, het verwarmen van huizen en het aandrijven van machines en transportmiddelen. Bij het produceren en verbranden van fossiele brandstoffen komen, als restproduct, broeikasgassen vrij. Daarvan is CO2 (koolstofdioxide) de belangrijkste.

2. Deze broeikasgasemissies als gevolg van menselijke activiteiten – antropogene emissies genoemd – verhogen de van nature aanwezige concentratie broeikasgassen in de atmosfeer met als gevolg dat de aarde opwarmt. Het kenmerkende van broeikasgassen zoals CO2 is namelijk dat ze warmte in de atmosfeer vasthouden en deze geabsorbeerde warmte in alle richtingen afgeven.[1] Als de concentratie CO2 in de atmosfeer toeneemt, warmen de atmosfeer, het land, de ijsmassa's en de oceanen langzaam op en stijgt de gemiddelde temperatuur op aarde.

3. Eenmaal in de atmosfeer uitgestoten CO2-moleculen breken voor het overgrote deel daar niet vanzelf af. Het gevolg hiervan is dat antropogene CO2-emissies cumuleren in de atmosfeer. Door dit cumulatieve effect stijgt de atmosferische CO2-concentratie.

4. Als gevolg van de grootschalige uitstoot sinds de industriële revolutie, is de fysisch-chemische samenstelling van de atmosfeer in korte tijd drastisch veranderd. Uit metingen blijkt dat de huidige CO2-concentratie hoger is dan op elk ander moment in ten minste de laatste 2 miljoen jaar.[2] De huidige CO2-concentratie in de atmosfeer is als gevolg van de cumulerende antropogene emissies inmiddels ongeveer 50% hoger dan bij de start van de industriële revolutie.

5. Doordat de productie en het verbruik van fossiele brandstoffen nog altijd stijgen, nemen de (cumulerende) antropogene emissies jaarlijks nog steeds toe. Volgens het laatste IPCC-rapport, bedroegen de mondiale antropogene broeikasgasemissies in 2019 59 gigaton ("**Gt**") aan CO2-equivalenten ("**CO2-eq**").[3] Dit betreft een stijging van 54% ten opzichte van 1990.[4] Niet eerder werd door de mensheid in één jaar zoveel broeikasgas uitgestoten. Ook na 2019 zijn de jaarlijkse mondiale antropogene broeikasgasemissies blijven stijgen. Deze voortdurende stijging voert terug op een sterke toename van uitstoot in alle economische sectoren, waaronder in sectoren zoals de fossiele industrie, energieopwekking, transport en industrie.[5]

6. Deze stijging van productie en gebruik van fossiele brandstoffen, en daarmee de huidige schaal van de jaarlijkse antropogene uitstoot, zou onmogelijk zijn geweest zonder de activiteiten van banken en andere financiële instellingen.[6] Banken financieren en faciliteren op verschillende manieren economische activiteiten die broeikasgasuitstoot veroorzaken. Dit

[1] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, p. 124.
[2] Ibid, par. A.1.3 SPM, p. 4.
[3] CO2 wordt tezamen met de andere broeikasgassen ook wel aangeduid als CO2-equivalenten, afgekort "CO2-eq". In dat geval zijn de andere broeikasgassen zoals methaangas en lachgas omgerekend naar CO2-waarden.
[4] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, par. A.1.4 SPM, p. 4.
[5] Sinds 1990 steeg de broeikasgasuitstoot van deze sectoren met 48% (fossiele industrie), 96% (energieopwekking), 78% (transport) en 91% (industrie); zie Productie MD-002, European Commission JRC 2024, 'GHG emissions of all world countries, p. 49.
[6] Zie verder hoofdstuk X.2.

geldt in de eerste plaats voor de activiteiten van de hiervoor genoemde sectoren, die naar hun aard uitstootintensief zijn en waarvan de emissies sinds 1990 zo sterk stijgen. Die stijging heeft kunnen plaatsvinden door grootschalige investeringen in kapitaalintensieve activiteiten (zoals investeringen in energiecentrales en infrastructuur voor de winning en distributie van fossiele brandstoffen), welke zonder de producten en diensten van banken doorgaans onmogelijk zijn. Ook de uitstoot van andere sectoren is sinds 1990 gestegen, en ook dat is door de producten en diensten van banken bevorderd en mogelijk gemaakt.

7. Het is om deze reden dat Milieudefensie al sinds 2006 het klimaatbeleid van banken onderzoekt, en met banken (waaronder ING) in gesprek gaat om hen aan te moedigen verantwoordelijkheid te nemen voor hun rol in het veroorzaken en tegengaan van klimaatverandering.[7]

8. Daarbij sprong ING er (in ongunstige zin) van meet af aan uit, omdat zij in 2006 nog als enige Nederlandse bank niet expliciet onderkende dat er een groot belang bestaat bij het reduceren van de door haar gefinancierde broeikasgasuitstoot.[8]

9. Daarmee weigerde ING haar verantwoordelijkheid te nemen om voorzorgsmaatregelen te treffen die tegengaan dat haar producten en diensten nadelige gevolgen hebben voor het klimaat. Dit terwijl ten tijde van de oprichting van ING in de jaren ’90 al werd onderkend dat financiële instellingen deze verantwoordelijkheid hebben.[9]

10. Nu, pakweg 34 jaar na haar oprichting, neemt ING haar verantwoordelijkheid nog altijd niet, terwijl sindsdien haar bijdrage aan en invloed op de mondiale broeikasgasuitstoot tot een zeer substantieel niveau is toegenomen. Sinds haar oprichting heeft ING zich ontwikkeld tot de grootste en internationaal meest invloedrijke bank van Nederland. Haar balanstotaal is sinds begin jaren ’90 meer dan verzesvoudigd tot de huidige (afgerond) 1020 miljard euro;[10] verreweg het grootste balanstotaal van alle Nederlandse banken.

11. Met dit enorme balanstotaal van 1020 miljard euro financiert en faciliteert ING een economiebreed spectrum aan activiteiten van haar klanten.[11] Daarmee financiert en faciliteert zij ook de broeikasgasemissies die vrijkomen bij deze economische activiteiten. Deze door ING gefinancierde en gefaciliteerde emissies zijn dus de emissies die samenhangen met de economische activiteiten van de klanten van ING die mogelijk worden gemaakt door producten en diensten van ING. In het jargon van klimaatstandaarden voor kwantificering en rapportage van broeikasgasuitstoot worden deze gefinancierde en gefaciliteerde emissies

[7] Productie MD-003, Milieudefensie 2006, ‘Investing in climate change: the role of Dutch banks.

[8] Ibid, p. 38: “*All banks, except for ING, explicitly underline the importance of indirect CO2 emissions.*” In dit citaat wordt verwezen naar ‘indirecte CO2-emissies’. In deze dagvaarding zal nog verduidelijkt worden dat gefinancierde CO2-emissies onder de categorie indirecte emissies vallen.

[9] Zie verder hoofdstuk X.3.

[10] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 225. In 1993 had ING een balanstotaal van 154 miljard euro, zie Jaarverslag ING 2002, p. 3 (zie https://www.ing.com/MediaEditPage/2002-Annual-Report-ING-Groep-N.V..htm).

[11] Dit spectrum bestrijkt een grote variëteit aan klanten, uiteenlopend van grootzakelijke bedrijven actief in bijvoorbeeld fabricage of transport, tot mkb-bedrijven actief in bijvoorbeeld de bouw of handel. Voor bijvoorbeeld de sectoren ‘*Manufacturing*’ en ‘*Transportation and storage*’ in haar ‘*Wholesale Banking Book*’ (grootzakelijk), rapporteerde ING over 2023 34 miljard euro aan financiering en 75,3 MtCO2-eq aan uitstoot resp. 20,8 miljard euro aan financiering en 19,4 MtCO2-eq aan uitstoot. Voor de sectoren ‘*Construction*’ en ‘*Wholesale and retail trade; repair of motor vehicles and motorcycles*’ in haar ‘*Retail Banking Book*’ (mkb), rapporteerde ING over 2023 resp. 5,1 miljard euro aan financiering en 11,3 MtCO2-eq aan uitstoot en 15,3 miljard euro aan financiering en 8,3 MtCO2-eq aan uitstoot. Zie Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024.

van een bank aangeduid als de 'Scope 3-uitstoot' van de bank.[12]

12. Alleen al op basis van ING's eigen verslaglegging (die nog verre van compleet is)[13] bedroeg de Scope 3-uitstoot van ING in 2024 262 Mt aan broeikasgassen.[14] Dit is vergelijkbaar met 1,74 keer de uitstoot van alle burgers en bedrijven in Nederland en vertegenwoordigt 0,49% van de mondiale uitstoot. De door ING gefinancierde en gefaciliteerde Scope 1- en Scope 2-emissies van klanten lijken vooralsnog niet af te nemen.[15] Voor het grootste deel van deze emissies streeft ING ook geen reducties na. Ten minste 73% van haar Scope 3-uitstoot wordt niet gedekt door reductiedoelen.[16] De reductiedoelen die ING wel heeft zijn bovendien onvolledig en inadequaat (zoals in deze dagvaarding duidelijk zal worden).[17]

13. Met deze op mondiale schaal relevante uitstoot – waarvoor grotendeels geen (en anders inadequate) reductiedoelen zijn bepaald – draagt ING anno vandaag substantieel bij aan de verhoging van de concentratie broeikasgassen in de atmosfeer.

14. Als gevolg van de toegenomen concentratie broeikasgassen in de atmosfeer sinds de industriële revolutie, is de gemiddelde temperatuur van de aarde – die sinds het einde van de laatste ijstijd gemiddeld ongeveer 14°C is geweest – inmiddels met circa 1,3°C gestegen.[18] De gevolgen van die opwarming worden mondiaal gevoeld.[19]

15. De opwarming van de aarde leidt wereldwijd tot veranderingen in het klimaat en de leefomgeving en vormt daardoor volgens de wetenschap een groot gevaar voor mensen, hun leven en gezondheid, hun eigendommen en hun gezinsleven. Het is evenzeer een groot gevaar voor de ecosystemen waarvan de mensheid voor leven en welzijn afhankelijk is.[20] De zeespiegel stijgt, ijsmassa's smelten en de oceanen verzuren. Het risico dat een substantieel deel van de dieren- en plantensoorten uitsterft neemt toe, evenals de frequentie en intensiteit van maatschappij-ontwrichtende stormen, stortregens, overstromingen,

---

[12] Standaarden voor de kwantificering en rapportage van broeikasgasuitstoot onderscheiden tussen drie categorieën emisssies, aangeduid als Scopes 1, 2 en 3. Scopes 1 en 2 betreffen emissies die afkomstig zijn van bronnen in eigendom of beheer van de rapporterende onderneming, en van de installaties van derden bij wie die onderneming elektriciteit, stoom of warmte inkoopt. Scope 3-emissies zijn de emissies van de onderneming die zijn verbonden aan haar waardeketen. Voor banken en andere financiële instellingen zijn dat onder meer de emissies die samenhangen met (de economische activiteiten die mogelijk worden gemaakt door) leningen, het onderschrijven van bijv. obligaties (*underwriting*) en investeringen. Het totaal van Scope 1, 2 en 3-emissies geeft een overzicht van alle emissies waar een onderneming controle of invloed over heeft. Zie hoofdstuk IX.2, Box: Wat zijn Scope 1, 2 en 3-emissies? Zie verder hoofdstuk X.2.3.

[13] Zie hoofdstuk XV.

[14] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 124.

[15] Zie hoofdstuk XII.3.3.

[16] Hoeveel hoger het werkelijke percentage boven deze 73% ligt valt door ING's incomplete verslaglegging niet te bepalen. Bij de berekening van het percentage ongedekte uitstoot hanteert Milieudefensie bovendien de aanname dat ING reductiedoelen heeft voor *alle* gefinancierde emissies die zijn verbonden aan haar hypotheken, wat waarschijnlijk niet zo is. Uit Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 73 blijkt namelijk dat ING in 2023 geen doelen had voor pakweg een vijfde deel van deze emissies. Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024 verduidelijkt niet of en in hoeverre die dekking inmiddels vollediger is. Als ING inderdaad nog steeds geen doelen heeft voor alle *alle* gefinancierde emissies die zijn verbonden aan haar hypotheken, komt het percentage ongedekte uitstoot nog hoger te liggen.

[17] Zie hoofdstuk XV.

[18] Productie MD-006, Forster et al. 2024, 'Indicators of Global Climate Change 2023: annual update of key indicators of the state of the climate system and human influence, p. 2626.

[19] Zie voor een samenvatting van de gevolgen van de huidige opwarming: Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, par. A.2 SPM, p. 5-7.

[20] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, par. 2.1, p. 42: "*Human-caused climate change is already affecting many weather and climate extremes in every region across the globe. This has led to widespread adverse impacts on food and water security, human health and on economies and society and related losses and damages to nature and people (high confidence).*"

hitteperiodes en bosbranden.[21] Deze en andere gevolgen van klimaatverandering, zoals water- en voedseltekorten, doen zich reeds nu voor en zijn overal ter wereld zichtbaar en voelbaar, ook in Nederland, maar zullen nog veel ernstiger worden naarmate de aarde verder opwarmt.[22]

16. Elke fractie van een graad verdere opwarming veroorzaakt een toename van de materiële en immateriële schade en een toename van klimaatgerelateerde risico's, zoals risico's voor de gezondheid, voedselzekerheid en watervoorziening.[23] Het zorgt er bovendien voor dat deze risico's moeilijker beheersbaar – en op enig moment gewoonweg onbeheersbaar – worden en het beperkt de mogelijkheden tot duurzame ontwikkeling en tot aanpassing (adaptatie) van mensen en ecosystemen aan de gevolgen van klimaatverandering.[24]

17. Dit is temeer problematisch nu diverse recente onderzoeken erop wijzen dat klimaatverandering de laatste jaren mogelijk in een versnelling is gekomen en dat de gevoeligheid van het klimaat voor CO2 mogelijk hoger is dan voorheen gedacht.[25] Dit zou betekenen dat een bepaalde hoeveelheid CO2-uitstoot tot (veel) meer opwarming leidt dan tot nu toe gedacht.

18. Naast de gemiddelde temperatuur nemen de weersextremen ook snel toe, wereldwijd en in Nederland. Zo werd in Nederland bijvoorbeeld in de zomer van 2019 een hitterecord van meer dan 40 graden behaald, terwijl het KNMI dergelijke weersextremen pas over enkele tientallen jaren verwachtte.[26]

19. Het is in dit verband noodzakelijk te weten dat bepaalde onderdelen van het klimaatsysteem vertraagd reageren op de uitstoot van broeikasgassen.[27] Dat betekent dat de klimaatgevolgen die in Nederland en de wereld veroorzaakt worden door de huidige CO2-concentratie in de atmosfeer, reeds groter zijn dan nu kan worden waargenomen. Sommige gevolgen van de huidige CO2-concentratie zullen zich namelijk vele tientallen of zelfs vele honderden tot duizenden jaren blijven versterken. Ook in de theoretische situatie dat de wereldwijde CO2-uitstoot morgen tot het nulpunt zou zijn teruggebracht, zullen de klimaatgevolgen dus nog zeer lange tijd ernstiger worden.[28] Het gaat in dit verband onder meer om het gedurende deze tijdschalen voortgaand en aanhoudend smelten van ijsmassa's (gletsjers en ijskappen), het ontdooien van permafrost, de verzuring en de opwarming van de oceanen en de zeespiegelstijging die het gevolg is van de opwarming van het water en het smelten van onder meer de Groenlandse en Antarctische ijskappen.[29]

---

[21] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, par. A.2 SPM (p. 5-7), par. B.2 SPM (p. 14-18) en par. 2.1.2 (p. 46-51).
[22] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, par. A.2 SPM (p. 5-7), par. B.2 SPM (p. 14-18) en par. 2.1.2 (p. 46-51).
[23] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, p. 69, 70, 71, 72, 75, 88, 89, 95 en Figuur 4.2 op p. 97.
[24] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, p. 72, 88, 89, 95 en Figuur 4.2 op p. 97.
[25] Productie MD-007, Keulemans 2024, 'De klimaatverandering versnelt' en Productie MD-008, Hansen et al. 2023, 'Global warming in the pipeline'.
[26] Productie MD-009, PBL 2024, 'Klimaatrisico's in Nederland', p. 11.
[27] Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, Box TS.9, p. 106: "*The present rates of response of many aspects of the climate system are proportionate to the rate of recent temperature change, but some aspects may respond disproportionately. Some climate system components are slow to respond, such as the deep ocean overturning circulation and the ice sheets (Box TS.4). It is virtually certain that irreversible, committed change is already underway for the slow-to-respond processes as they come into adjustment for past and present emissions.*"
[28] Zie verder hoofdstuk V.6.
[29] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, B.3.1 SPM, p. 18: "*Limiting global surface temperature does not prevent continued changes in climate system components that have multi-decadal or longer timescales of response (high confidence). Sea level rise is unavoidable for centuries to millennia due to continuing deep ocean warming and ice sheet melt, and sea levels will remain elevated for thousands of years (high confidence).*" Zie ook Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, Box TS.9, p. 106: "*The increase in global ocean heat content (Section TS.2.4) will likely continue until at least*

20. Veel klimaatgevolgen blijven dus nog zeer lange tijd toenemen, ook nadat de uitstoot van broeikasgassen is gestopt.[30] Dit betekent dat de gevolgen die we vandaag de dag zien, slechts een inkijkje geven in de veel ernstigere toekomstige gevolgen die door de huidige CO2-concentratie reeds onvermijdelijk zijn veroorzaakt; gevolgen die de wereld dus hoe dan ook nog te wachten staan.

21. Maar dat is niet alles. Daarbovenop komen immers nog weer de extra gevaren en risico's die gepaard gaan met het feit dat de huidige CO2-concentratie in de atmosfeer niet gelijk blijft maar de komende decennia steeds verder zal blijven oplopen. Immers, het is onvermijdelijk dat er tot het moment dat de wereldwijde CO2-uitstoot over enkele decennia tot netto-nul is teruggebracht (naar de stand van vandaag zal dat niet eerder dan 2050 zijn), de CO2-concentratie in de atmosfeer gedurende die periode verder zal blijven oplopen. Hoe langer het duurt voordat het punt van netto-nul uitstoot wereldwijd is bereikt, hoe hoger de CO2-concentratie zal zijn en hoe ernstiger de klimaatgevolgen zullen worden.

22. Bij het toewerken naar dit netto-nulpunt, is niet alleen van belang *wanneer* dat nulpunt wordt bereikt, maar ook *hoe* dat nulpunt wordt bereikt. Als gezegd zal op de weg naar het nulpunt nog CO2 worden uitgestoten. De totale CO2-uitstoot tussen het heden en netto-nul – de *cumulatieve* uitstoot – kan groter of kleiner zijn al naar gelang de weg die naar het uiteindelijke nulpunt wordt gevolgd. Om de gevolgen van klimaatverandering zoveel als mogelijk te beperken, zal een pad naar netto-nul moeten worden gevolgd waarbij de cumulatieve emissies tot aan het nulpunt zo laag mogelijk zijn. Dit vraagt om reductiepaden waarbij – reeds nu – de uitstoot zo snel en zoveel als mogelijk wordt teruggedrongen.[31] Want hoe langer emissiereducties worden uitgesteld, hoe waarschijnlijker het is dat ook de cumulatieve uitstoot tot netto-nul tot een aanzienlijke klimaatverandering leidt. Dit zal nog nader toegelicht worden in par. 29 t/m 32, mede aan de hand van een figuur.

23. Dit alles maakt dat het handelen van vandaag dicteert welke toekomst de wereld en Nederland tegemoet gaan. Een deel van die veranderende toekomst ligt helaas al vast in de verhoogde CO2-concentratie zoals we die anno nu in de atmosfeer hebben. Het andere deel van die veranderende toekomst ligt al vast in de onvermijdelijke verhoging van de CO2-concentratie omdat we nog lang niet op het punt van netto-nul emissies zitten. Maar de allerergste gevolgen kunnen nog worden vermeden door dat nulpunt zo snel als mogelijk te bereiken, met zo min mogelijk cumulatieve emissies op weg daar naar toe.

24. Het reduceren van emissies is dus zeer urgent. Deze urgentie wordt verder onderstreept door de laatste inzichten uit de wetenschap over zogeheten kantelpunten ("*tipping points*") in het klimaatsysteem, die abrupte en/of onomkeerbare processen in gang kunnen zetten die het klimaatprobleem oncontroleerbaar verder verergeren. De laatste wetenschappelijke inzichten tonen namelijk dat het passeren van kantelpunten reeds niet kan worden uitgesloten bij de huidige opwarming. Zo is de massale sterfte van tropische koraalriffen bij de huidige opwarming al waarschijnlijk. Vier andere reeds nu kwetsbare kantelpunten zijn:

2300 even for low emissions scenarios, and global mean sea level will continue to rise for centuries to millennia following cessation of emissions (Box TS.4) due to continuing deep ocean heat uptake and mass loss of the Greenland and Antarctic ice sheets (high confidence)."

[30] Zie verder hoofdstuk IV.5.

[31] De term "reductiepad" verwijst naar het gekwantificeerde traject waarmee een emissieniveau in een peiljaar door de tijd heen vermindert tot een doelniveau in een doeljaar. Eenzelfde doelniveau in een doeljaar kan worden bereikt via meerdere reductiepaden, waarbij er verschillen kunnen zijn wat betreft het moment in de tijd waarop de vereiste reducties plaatsvinden. Zie voor verdere toelichting par. 29 t/m 32 en de daarin opgenomen en besproken figuur.

het smelten van de Groenlandse en West-Antarctische ijskappen, het stilvallen van de subpolaire gyre (een circulaire zeestroming aan het oceaanoppervlak) en het abrupt ontdooien van delen van permafrost.[32] Boven de grens van 1,5°C worden nog drie aanvullende kantelpunten kwetsbaar, en vanaf 2°C komen daar nog diverse kantelpunten bij. Gelet op het feit dat natuurlijke systemen nauw met elkaar verbonden zijn, kan het passeren van een kantelpunt in één systeem bovendien belangrijke gevolgen hebben voor de stabiliteit van andere systemen: "*Global warming is rapidly approaching levels that could trigger individual tipping points in systems that can interact with and destabilise other tipping systems.*"[33] Hoe groter de opwarming boven het huidige niveau van 1,3°C, hoe groter de risico's op het bereiken van deze voor de mens onbeheersbare kantelpunten in het klimaatsysteem.[34] Ook dit maakt duidelijk dat het van het grootste belang is om de totale hoeveelheid emissies – de *cumulatieve* CO2-emissies – op weg naar dat mondiale nulpunt zoveel als mogelijk te beperken.

25. Het is in dit verband goed om te weten dat er sprake is van een nagenoeg lineaire relatie tussen de cumulatieve antropogene CO2-uitstoot en de mondiale gemiddelde temperatuurstijging.[35] Dat wil zeggen: elke ton CO2-uitstoot zorgt voor evenveel opwarming. De CO2-uitstoot sinds de industriële revolutie heeft gezorgd voor de 1,3°C opwarming die we vandaag de dag ervaren en elke toekomstige uitstoot van CO2 zal zorgen voor extra opwarming. Deze extra opwarming en de gevolgen daarvan komen dan bovenop de klimaatgevolgen die reeds besloten liggen in de huidige concentratie CO2 in de atmosfeer, vanwege de zojuist besproken vertraagde reactie van bepaalde onderdelen van het klimaatsysteem op de uitstoot die reeds heeft plaatsgevonden.

26. De nagenoeg lineaire relatie tussen de cumulatieve CO2-uitstoot en de temperatuurstijging heeft twee belangrijke consequenties.

27. Allereerst betekent dit dat zolang er (netto) door de mensheid CO2 aan de atmosfeer wordt toegevoegd, de aarde verder blijft opwarmen. Het stabiliseren van de door de mensheid veroorzaakte wereldwijde temperatuurstijging vereist daarom dat de netto antropogene CO2-uitstoot nul wordt.[36] Het is dus niet mogelijk om de verdere opwarming te stoppen en de temperatuurstijging te stabiliseren door de CO2-uitstoot te verminderen, maar niet tot netto-nul terug te brengen.

28. Ten tweede betekent dit dat wat nodig is om de opwarming te beperken tot een specifiek temperatuurniveau uitgedrukt kan worden door middel van een koolstofbudget.[37] Dat wil zeggen een hoeveelheid (budget) aan CO2 die wereldwijd maximaal nog uitgestoten kan worden alvorens een temperatuurgrens wordt overschreden. Volgens het meest recente rapport van het VN-klimaatpanel betreft het mondiale koolstofbudget voor een 50% kans om de temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C – de mondiale temperatuurgrens waaraan de

[32] Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 10 en 20: "*Some Earth System tipping points are no longer high-impact, low-likelihood events, they are rapidly becoming high-impact, high-likelihood events*". Zie tevens Productie MD-014, OECD 2022, 'Climate Tipping Points: Insights for Effective Policy Action', p. 3: "*There is indisputable evidence that the planet is approaching tipping points"*.

[33] Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 20.

[34] Zie verder hoofdstuk VIII.2.1.2.

[35] Productie MD-011, IPCC 2021, AR6, WGI, SPM, D.1.1 SPM, p. 28, en Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, TS.3.3, p. 97.

[36] Productie MD-011, IPCC 2021, AR6, WGI, SPM, p. 28, en Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, TS.3.3, p. 97 en 98.

[37] Productie MD-011, IPCC 2021, AR6, WGI, SPM, p. 28, en Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, TS.3.3, p. 97 en 98.

internationale gemeenschap zich heeft gecommitteerd – 500 GtCO2 per begin 2020.[38] In juni 2024 publiceerde een groep wetenschappers een belangrijke update over de ontwikkelingen sinds de publicatie van het rapport van het VN-klimaatpanel. Een cruciale bevinding is dat de beste schatting van het resterende koolstofbudget voor een 50% kans op 1,5°C vanaf begin 2020 wordt bijgesteld naar 400 GtCO2 (in plaats van 500 GtCO2) en dat per begin 2024 nog maar 200 GtCO2 bedraagt.[39]

29. Op weg naar netto-nul uitstoot zal de cumulatieve uitstoot van de wereld dus binnen dit koolstofbudget moeten blijven om de temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C. Dit laat zien dat niet alleen het einddoel – het bereiken van netto-nul uitstoot – van belang is, maar dat ook het reductiepad naar dit einddoel toe van zeer groot belang is. Dit reductiepad bepaalt namelijk of het nulpunt wordt bereikt voordat het koolstofbudget is opgesoupeerd of dat het koolstofbudget wordt overschreden en de opwarming van de aarde dus hoger wordt dan gewenst. De volgende figuur van Milieudefensie maakt dit duidelijk:

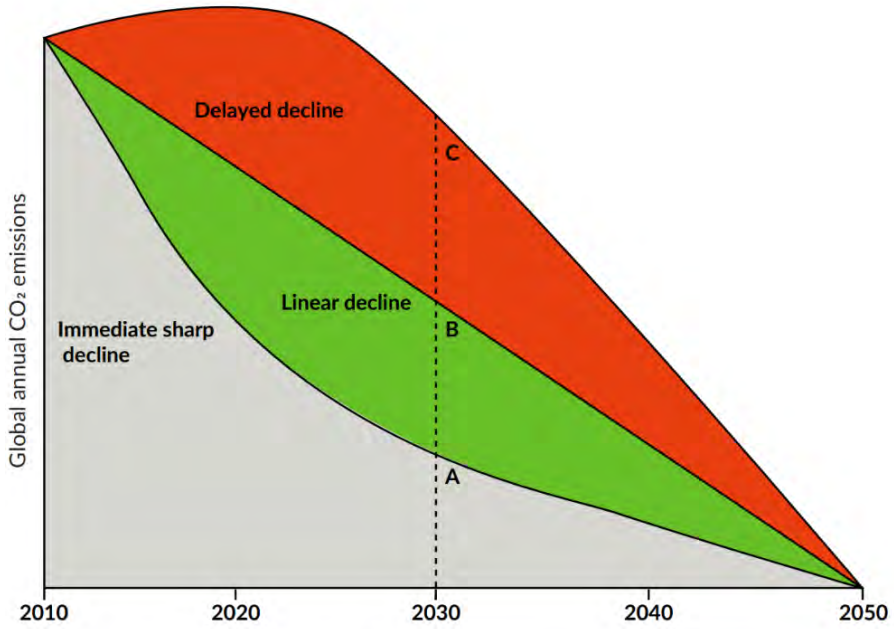

30. De bovenstaande figuur illustreert het punt dat het gekozen pad van emissiereducties naar netto-nul in 2050 cruciaal is voor de totale hoeveelheid cumulatieve emissies tot 2050. De drie illustratieve scenario's leiden allemaal tot nul uitstoot in 2050, maar de bereikte reducties tegen 2030 (respectievelijk de punten A, B en C) bepalen in wezen wat de totale cumulatieve uitstoot in 2050 zal zijn. Volgens het grijze scenario (onmiddellijke scherpe daling) zijn de cumulatieve emissies gelijk aan het grijze oppervlak. Volgens het groene scenario (lineaire daling) zijn de cumulatieve emissies gelijk aan de grijze en groene oppervlakte samen. Volgens het rode scenario (vertraagde daling) zijn de cumulatieve emissies gelijk aan de grijze, de groene en de rode oppervlakten samen.

31. Dit maakt duidelijk dat het voor het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering niet alleen gaat om het einddoel in 2050, maar dat het cruciaal is dat de noodzakelijke

[38] Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, TS.3.3, p. 98, en H5, p. 678 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_FullReport.pdf).
[39] Productie MD-006, Forster et al. 2024, 'Indicators of Global Climate Change 2023: annual update of key indicators of the state of the climate system and human influence', p. 2643-2645.

tussentijdse reductiedoelen worden gehaald, zoals die voor 2030 en 2035. Alleen door het halen van (ook) de tussentijdse doelstellingen, kan binnen het resterende koolstofbudget worden gebleven. Zo passen het grijze en groene scenario bij wijze van voorbeeld wel nog in het resterende koolstofbudget, maar het rode scenario niet. Zorgwekkend is in dit verband dat er op basis van het huidige niveau van jaarlijkse mondiale CO2-emissies per begin 2024 nog maar vijf jaar resteert alvorens het koolstofbudget voor een 50% kans op 1,5°C op is.[40]

32. Het voorgaande laat zien dat zeer snelle en diepgaande emissiereducties noodzakelijk zijn.

33. Als gevolg van het aangehaalde *cumulatieve* effect van de CO2-uitstoot is het algemene schadebeeld dat bij klimaatverandering hoort dat van een sluipende schade, waarbij de schade niet van het ene op het andere moment in volle omvang ontstaat, maar geleidelijk aan toeneemt. Vergelijk het met de situatie waarin werknemers voortdurend blootstaan aan een gevaarlijke stof en geleidelijk aan, maar in steeds ergere mate, stoflongen ontwikkelen. De gezondheid van hun longen wordt sluipend steeds verder aangetast.

34. Daarnaast is klimaatschade vanwege het voornoemd *vertraagd* effect in het klimaatsysteem ook sluimerend, dat wil zeggen: de schade is er al wel, want de schade aan de chemische samenstelling van de atmosfeer in de vorm van een bovenmatige CO2-concentratie is reeds veroorzaakt, maar is nog niet volledig zichtbaar of merkbaar omdat nog niet alle gevolgen van deze verhoogde atmosferische CO2-concentratie zich hebben gemanifesteerd.

35. Dit soort sluipende en sluimerende schade creëert een bijzonder risico. Als een schade kenbaar en zichtbaar is, kunnen er direct inperkende maatregelen worden getroffen, maar een sluipende en sluimerende schade kan lang ondergronds doorwoekeren voordat de schadelijke gevolgen duidelijk merkbaar zijn. Op het moment dat de schade 'ontdekt' wordt, is er al veel onherstelbare schade ontstaan.

36. Een goed voorbeeld van sluimerende schade is de asbestziekte mesothelioom, een dodelijke beroepsziekte die zich pas 30 jaar na de blootstelling aan een asbestkristal manifesteert. Toen de eerste mesothelioomslachtoffers in de wereld zich aandienden, is men wel tot maatregelen overgegaan, maar op dat moment was al duidelijk dat er nog vele tienduizenden slachtoffers zouden vallen omdat veel mensen in de voorbije 30 jaar aan asbest waren blootgesteld. Voor hen kwamen de getroffen maatregelen 30 jaar te laat en hun lot – overlijden binnen twee jaar na de diagnose – was niet meer te vermijden.

37. Voor klimaatschade geldt dus een vergelijkbaar sluipend en sluimerend schadebeeld vanwege enerzijds de steeds verder oplopende CO2-concentratie en anderzijds de vertraging in het klimaatsysteem. Daardoor is de reeds onvermijdelijke klimaatschade nu al aanzienlijk groter dan door mensen wordt ervaren en kan worden waargenomen.

38. Het besef van klimaatverandering als een sluipende en sluimerende wereldwijde catastrofe in de maak, bestaat al ten minste sinds de jaren '80 in de internationale gemeenschap van landen. Dit besef werd 37 jaar geleden bevestigd door meer dan 300 wetenschappers en politici en beleidsmakers uit 48 landen. Zij lieten tijdens de Klimaatconferentie in Toronto van 1988 in een gezamenlijke slotverklaring weten dat de gevolgen van klimaatverandering zo ernstig kunnen worden dat alleen een wereldwijde nucleaire oorlog tot meer schade kan

[40] De CO2-emissies bedroegen in 2023 naar schatting 40,9 GtCO2. Vanaf 2024 resteert er nog slechts een budget van 200 GtCO2. Zie Productie MD-006, Forster et al. 2024, 'Indicators of Global Climate Change 2023: annual update of key indicators of the state of the climate system and human influence', p. 2630 en p. 2645.

leiden. Ze benadrukten gezamenlijk dat het van het grootste belang is dat er onmiddellijk gehandeld zou worden en riepen daarbij onder meer op tot (i) het met onmiddellijke ingang verleggen van investeringen naar energievormen die geen of minder CO2 uitstoten, (ii) het investeren in energie-efficiëntie en (iii) het bewerkstelligen van een snelle verlaging van de mondiale uitstoot. Deze maatregelen zijn volgens de gezamenlijke verklaring uit 1988 noodzakelijk om groot toekomstig klimaatgevaar af te wenden en een duurzame toekomst veilig te stellen.[41]

39. Deze slotverklaring in 1988 vond plaats tegen de achtergrond van de onderkenning dat de investeringsbeslissingen van banken en beleggers de uitstoot van broeikasgassen naar de atmosfeer (en daarmee het ontstaan en de omvang van klimaatverandering en de gevolgen daarvan) substantieel beïnvloeden, en de onderkenning dat banken en beleggers rekening moeten houden met de vele langetermijnacties die noodzakelijk zijn voor een passende reactie op de (als gevolg van broeikasgasuitstoot) veranderende atmosfeer.[42]

40. De oproep en verklaring uit 1988, evenals andere klimaatconferenties zoals de Noordwijk Conferentie (1989) en de wetenschappelijke inzichten uit het eerste rapport van het VN-Klimaatpanel (1990), leidden in 1992 (tijdens de VN-conferentie in Rio de Janeiro over milieu en ontwikkeling) tot het VN-Klimaatverdrag, dat in de jaren daarna door 197 landen is geratificeerd en getekend.[43] Het VN-Klimaatverdrag heeft als centrale doelstelling een voor mens en milieu gevaarlijke antropogene klimaatverandering (kortweg: gevaarlijke klimaatverandering) te voorkomen. Dit door de concentratie broeikasgassen in de atmosfeer te stabiliseren op het daartoe benodigde niveau (door middel van het bewerkstelligen van tijdige emissiereducties).

41. In diezelfde jaren – de beginjaren van ING – toonde ook de financiële sector zelf een helder besef dat zij voorzorg moet betrachten om een klimaatcatastrofe tegen te gaan. Dit besef werd in 1992 geïnstitutionaliseerd in het United Nations Environment Programme Finance Initiative (UNEP FI), waarbij later ook ING zich heeft aangesloten. Ook UNEP FI onderschreef het belang van een substantiële reductie van broeikasgasuitstoot en riep private instellingen op hun kapitaalmiddelen in te zetten ter bevordering daarvan.[44]

42. In 2015 is het Klimaatakkoord van Parijs tot stand gekomen. In dat verdrag hebben de 194 aangesloten landen zichzelf en de samenleving (nogmaals) met klem opgeroepen tot het nemen van urgente klimaatactie, omdat anders een voor de mens en het milieu gevaarlijke klimaatverandering nauwelijks voorkomen kan worden. In dat verband hebben deze 194 landen op basis van de laatste wetenschappelijke inzichten van het VN-Klimaatpanel, in het Parijs Akkoord vastgelegd dat om een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen, de opwarming in ieder geval tot ruim onder de 2°C en bij voorkeur tot 1,5°C moet worden beperkt.

43. Het Parijs Akkoord onderkent dat haar temperatuurdoelstelling alleen kan worden gehaald als ook financieringsstromen zich daarop richten. Artikel 2 lid 1(c) van het Parijs Akkoord formuleert daarom expliciet als doel dat financieringsstromen consistent worden gemaakt met het (mondiale) pad naar lage emissies en een klimaatbestendige ontwikkeling:

[41] Zie hoofdstuk VI.5.
[42] Zie hoofdstuk X.3.2.
[43] Productie MD-017, UNFCCC, 'Status of Ratification of the Convention' (uitdraai website 27 februari 2025).
[44] Zie hoofdstuk X.3.3.

Article 2
1. This Agreement […] aims to strengthen the global response to the threat of climate change […] including by: […]
(c) Making finance flows consistent with a pathway towards low greenhouse gas emissions and climate-resilient development. (onderstreping toegevoegd, adv.)

Evident is dat de vereiste verlegging van financieringsstromen alleen kan plaatsvinden als ook banken en andere private actoren daaraan bijdragen. Het besluit bij de totstandkoming van het Parijs Akkoord omvat dan ook de oproep daartoe.[45]

44. Na de totstandkoming van het Parijs Akkoord, is het belang om de opwarming tot 1,5°C te beperken herbevestigd en tot speerpunt gemaakt door het Glasgow Climate Pact. Het Glasgow Climate Pact is een besluit van de 194 landen bij het Parijs Akkoord, welk besluit tot stand is gekomen tijdens de Conferentie van Partijen (COP) van november 2021 in Glasgow (COP26).[46] In dit besluit heeft de wereldgemeenschap op basis van de in 2018 van het IPCC verkregen wetenschappelijke inzichten (uit het zogeheten SR15-rapport) erkend dat de gevolgen van klimaatverandering nog weer veel ernstiger zullen zijn bij een opwarming van 2 °C dan bij een opwarming van 1,5°C. Deze erkenning en dit besluit heeft de wereldgemeenschap herhaald tijdens de COP in Sharm-el-Sheikh in 2022 (COP27), de COP in Dubai van 2023 (COP28) en de COP in Bakoe van 2024 (COP29).

45. Tot op heden blijft voldoende klimaatactie echter uit. Na het VN-Klimaatverdrag van 1992, en ook sinds het Parijs Akkoord van 2015 en de COPs nadien, is de jaarlijkse mondiale uitstoot blijven stijgen. Daarmee is de jaarlijkse mondiale broeikasgasuitstoot inmiddels opgelopen tot het huidige recordniveau van 59 GtCO2-eq.

46. Ook de financiële sector (inclusief ING) heeft tot op heden geen passend beleid gevoerd om haar gefinancierde en gefaciliteerde emissies terug te dringen, de doelstellingen van UNEP FI en de oproep aan banken bij het Parijs Akkoord ten spijt. Integendeel: de producten en diensten van de financiële sector hebben mede mogelijk gemaakt dat de jaarlijkse uitstoot van klanten in sectoren zoals de fossiele industrie, energieopwekking, transport en industrie vergaand is blijven stijgen.

47. De 197 landen van het VN-Klimaatverdrag roepen zichzelf en de samenleving dus al sinds 1992 herhaald op tot urgente actie, maar dat heeft de aanhoudende trend van jaarlijks stijgende emissies niet kunnen keren. De gezamenlijke in Parijs afgegeven nationale emissiereductiedoelstellingen (NDC's genoemd) zijn daardoor vooralsnog te beperkt om de klimaatdoelstelling van het Parijs Akkoord te kunnen halen. Hetzelfde geldt voor de daarna aangescherpte NDCs, die – zelfs als deze door landen tijdig naar beleid worden vertaald en vervolgens worden uitgevoerd – volgens de analyse van het VN-Milieuprogramma (UNEP) waarschijnlijk tot een opwarming van 2,8°C zullen leiden.[47]

48. Om nog een 50% kans te hebben om de opwarming tot 1,5°C te beperken en binnen het eerdergenoemde koolstofbudget te blijven, is het volgens het VN-Klimaatpanel noodzakelijk dat in 2030 de mondiale CO2-emissies ten minste 48% lager zijn dan in 2019. In 2035 moeten de mondiale CO2-emissies vervolgens ten minste 65% lager zijn en in 2040 ten minste 80%

[45] Zie hoofdstuk X.3.7.
[46] Het belang van een besluit van de COP zal worden toegelicht in hoofdstuk VI.5.2.
[47] Productie MD-121, UNEP 2024, 'Emissions Gap Report 2024', Figure 4.2, p. 34. De onvoorwaardelijke NDC's van landen leiden volgens UNEP tot een temperatuurstijging van 2,8°C met een 66% kans. Wanneer enkel wordt gekeken naar het huidige (geïmplementeerde) beleid van landen, leidt dit tot een 66% kans op 3,1°C.

lager. Vervolgens moeten de CO2-emissies volgens het VN-Klimaatpanel in 2050 naar netto-nul zijn teruggebracht. Vanaf 2050 mogen er wereldwijd per saldo dus geen antropogene CO2-emissies meer aan de atmosfeer worden toegevoegd.[48]

49. Deze noodzakelijke klimaattransitie kan alleen tijdig slagen als onder meer invulling wordt gegeven aan wat wetenschappers en beleidsmakers al in 1988 in Toronto te kennen gaven, namelijk dat investeringen met onmiddellijke ingang moeten worden verlegd naar energievormen die geen CO2 uitstoten en dat tot vergaande emissiereductie moet worden overgegaan. Het een en ander zal thans moeten gebeuren tegen de achtergrond van de mondiale consensus over gevaarlijke klimaatverandering als neergelegd in het Klimaatakkoord van Parijs en de latere COP-besluiten.

50. Milieudefensie is van mening dat de (op basis van wetenschappelijke bevindingen) universeel erkende noodzaak om de opwarming tot 1,5°C te beperken, ook juridische betekenis heeft voor ING. ING heeft naar Nederlands recht (dat op haar van toepassing is) jegens Milieudefensie een zorgplicht onder artikel 6:162 lid 2 BW om bij te dragen aan het voorkomen van dit alomvattende gevaar.

51. Deze zorgplicht is bevestigd in de klimaatzaak van Milieudefensie tegen Shell. Uit het arrest van het Gerechtshof Den Haag in deze zaak blijkt onmiskenbaar dat bescherming tegen gevaarlijke klimaatverandering een mensenrecht is, dat doorwerkt in de maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting ex artikel 6:162 lid 2 BW van ondernemingen die belangrijk bijdragen aan het klimaatprobleem en het in hun macht hebben aan de bestrijding daarvan een bijdrage te leveren.[49] Volgens het gerechtshof zijn dergelijke ondernemingen verplicht om hun broeikasgasuitstoot te beperken teneinde gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan, en hebben zij daarmee een eigen verantwoordelijkheid bij het behalen van de doelstellingen van het Parijs Akkoord.[50] Die verantwoordelijkheid staat los van hetgeen de wetgever van ondernemingen vraagt.[51] Dit leidt voor deze ondernemingen tot een maatschappelijke zorgvuldigheidsplicht om hun uitstoot te reduceren, inclusief hun Scope 3-uitstoot.[52] Bovendien constateert het gerechtshof dat voortgaande investeringen in fossiele infrastructuur leiden tot een zogeheten '*carbon lock-in*' effect, dat de vraag naar fossiele brandstoffen in stand houdt en de overgang naar duurzame alternatieven vertraagt.[53] Dit in verband met onder meer de lange terugverdientijd van dergelijke fossiele investeringen.[54] Het hof constateert dat de carbon lock-in drempels opwerpt die de energietransitie ernstig kunnen vertragen.[55] Vanwege de negatieve gevolgen voor de energietransitie kunnen investeringen in nieuwe olie- en gasvelden volgens het hof op gespannen voet staan met de drastische reducties die nodig zijn om de klimaatdoelen van het Parijs Akkoord binnen bereik te houden.[56] Volgens het gerechtshof schept de maatschappelijke zorgvuldigheid ook in dat opzicht verantwoordelijkheden.[57]

52. De hiervoor besproken invulling van de zorgplicht van artikel 6:162 BW, heeft naar de mening

[48] Zie hoofdstuk XIV.2.
[49] Gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, rov. 7.6 t/m 7.27.
[50] Ibid, rov. 7.27, 7.55 en 7.57.
[51] Ibid.
[52] Ibid.
[53] Ibid, rov. 7.59.
[54] Ibid.
[55] Ibid.
[56] Ibid, rov. 7.61 en 7.62.
[57] Ibid.

van Milieudefensie ook juridische betekenis voor de invulling van de rechtsplicht van ING. Net zoals ten aanzien van Shell is vastgesteld, geldt ook voor ING dat zij al lang bekend is met het gevaar van klimaatverandering, invloed heeft op een hoeveelheid emissies die er ook op mondiale schaal toe doet, een rol moet vervullen in de transitie naar een duurzame samenleving en beschikt over mogelijkheden om met mitigatie- en voorzorgsmaatregelen aan die rol een doeltreffende invulling te geven. In deze dagvaarding zal Milieudefensie dit nader onderbouwen.[58]

53. Daarbij zal duidelijk worden dat het bestaan van deze verantwoordelijkheid voor ING niet uit de lucht komt vallen. Vanaf de jaren ’00 toont ING zich van deze verantwoordelijkheid bewust, en vanaf 2007 erkent ING bovendien uitdrukkelijk haar verantwoordelijkheid in de veroorzaking en beperking van het gevaar van klimaatverandering. Tot op de dag van vandaag blijft ING die verantwoordelijkheid ook kracht bijzetten, bijvoorbeeld als ondertekenaar van diverse sectorale klimaatinitiatieven zoals de ‘*Net-Zero Banking Alliance*’ (NZBA) en door uitlatingen in haar eigen klimaatverslagen.

54. Maar ING doet geen recht aan deze verantwoordelijkheid. Het klimaatbeleid van ING kent namelijk cruciale tekortkomingen, zoals in deze dagvaarding zal worden toegelicht.[59] De essentie van die tekortkomingen is dat de emissiereductiedoelen van ING niet adequaat zijn, en dat diverse noodzakelijke emissiereductiedoelen in het geheel ontbreken. De afwezigheid van overkoepelende en sectorale doelen die zich richten op een *absolute* reductie van ING’s uitstoot is in dit verband een belangrijke tekortkoming, omdat alleen een *absolute* reductie van broeikasgasuitstoot kan verzekeren dat het eerder genoemde koolstofbudget niet wordt overschreden.

55. Daar komt nog bij dat ING door haar gebrekkige klimaatbeleid voor vele miljarden aan fossiele projecten blijft financieren en faciliteren, als gevolg waarvan deze projecten nog decennialang te hoge emissies zullen blijven veroorzaken.[60] Daarmee bouwt ING mee aan een economie die de afhankelijkheid van fossiele energie in stand houdt, waardoor de 1,5°C-doelstelling steeds moeilijker haalbaar wordt. ING financiert en faciliteert dus op grote schaal het lock-in effect waarvan het Gerechtshof Den Haag in de Shell-zaak heeft vastgesteld dat het vanwege de negatieve gevolgen voor de energietransitie op gespannen voet kan staan met de klimaatdoelen. Dit terwijl ING de mogelijkheid en gevolgen van dat lock-in effect al in 2007 expliciet onderkende.[61]

56. Om deze en alle overige in deze dagvaarding genoemde redenen, komt Milieudefensie tot de conclusie dat ING zich met haar huidige gebrekkige klimaatbeleid schuldig maakt aan een schending van haar verplichtingen onder artikel 6:162 lid 2 BW. ING behoort deze onrechtmatige toestand op te heffen door haar beleid zodanig aan te passen dat het in lijn is met de 1,5°C-doelstelling. Daartoe dient het klimaatbeleid van ING te voorzien in diverse maatregelen, waaronder adequate emissiereductiedoelen en beperkingen voor de financiering en facilitering van investeringen in nieuwe fossiele projecten.

57. Milieudefensie zal in deze dagvaarding uitgebreid toelichten wat deze klimaatmaatregelen moeten inhouden, en dat diverse breed gedragen bronnen bevestigen dat ING deze ook

[58] Zie hoofdstukken XI, XIII en XIV.
[59] Zie hoofdstuk XV.
[60] Zie hoofdstukken V.6, VII.3.3 en XIV.3.5.
[61] Zie hoofdstuk XII.3.2.

moet en kan hanteren.[62] Daarbij zal Milieudefensie onder meer wijzen op de UN Guiding Principles, de OESO-richtlijnen voor multinationale bedrijven en de Corporate Sustainability Due Diligence Directive (CSDDD),[63] waarvan ook het Gerechtshof Den Haag in de Shell-zaak het belang heeft onderschreven.[64]

58. Dat het Gerechtshof Den Haag in de Shell-zaak het door Milieudefensie gevorderde emissiereductiedoel toch heeft afgewezen, doet niet af aan de juridische verplichtingen waar Milieudefensie ING in deze zaak op aanspreekt. Op goede en overtuigende gronden heeft het hof een breed spectrum aan objectieve aanknopingspunten betrokken om te oordelen dat Shell een verplichting heeft om haar uitstoot te reduceren.[65] Bij het beantwoorden van de vraag tot welk specifiek reductiepercentage Shell dan in concreto is gehouden, versmalt het hof dat beoordelingskader opeens door te overwegen dat een concretisering alleen mogelijk is als een reductiepercentage blijkt uit bestaande klimaatwetgeving of uit klimaatwetenschappelijke consensus.[66] Alle andere relevante objectieve aanknopingspunten, waaronder de aanknopingspunten die wel door het hof zijn betrokken bij het vaststellen dat Shell een verplichting heeft om haar uitstoot te reduceren, zijn hierdoor buiten beschouwing gebleven. Dit is onnavolgbaar en onterecht, en dat oordeel wordt dan ook door Milieudefensie in cassatie bestreden.

59. Ook met zijn redenering inzake de effectiviteit van een reductieverplichting hanteert het hof een onjuist beoordelingskader, niet in de laatste plaats omdat het hof daarmee de essentie van een *deel*verantwoordelijkheid miskent. Deze redenering doorkruist dan ook jurisprudentie van de Hoge Raad, het EHRM en buitenlandse rechters, waaruit volgt dat de toets had moeten zijn of de door Milieudefensie gevorderde emissiereductie een effectieve maatregel is tegen het individuele onrechtmatig handelen van Shell (en dus niet noodzakelijkerwijs tegen het meeromvattende probleem, dat ook door anderen wordt veroorzaakt).[67]

60. Milieudefensie is dus van mening dat het hof, bij toepassing van het juiste beoordelingskader voor de concretisering van Shell's juridische verplichting, had moeten beslissen tot toewijzing van de gevorderde emissiereductie. In de Shell-zaak heeft Milieudefensie dan ook cassatieberoep ingesteld. Op de uitkomst daarvan kan in deze zaak tegen ING echter niet worden gewacht. Over het urgente belang bij de door Milieudefensie van ING gevorderde maatregelen kan geen twijfel bestaan. Zij richten zich op wat het hof in de Shell-zaak omschrijft als het "*grootste probleem van deze tijd*".[68]

61. Mede daarom zal Milieudefensie ook in deze dagvaarding uiteenzetten wat volgens haar het juiste juridisch kader is voor de beoordeling van het gevorderde.[69] Bij toepassing van dit kader zal blijken dat ING verplicht is tot het reduceren van haar uitstoot, en dat deze verplichting zich volgens dat kader voor ING laat concretiseren in de klimaatmaatregelen die Milieudefensie van haar vordert.

---

[62] Zie hoofdstuk XIV.
[63] Zie hoofdstukken IX en XIII.
[64] Gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, rov. 7.21, 7.22, 7.26, 7.42 t/m 7.46, 7.50, 7.55, 7.56 7.61, 7.99.
[65] Ibid, rov. 7.1 t/m 7.62.
[66] Ibid, rov. 7.67.
[67] Zie hoofdstuk XVI.
[68] Gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, rov. 7.24.
[69] Zie hoofdstuk XI.

62. Het is van het grootste belang dat ING met onmiddellijke ingang met haar reductieopgave aanvangt omdat – zoals ook in de Urgenda-zaak is bepaald – als er later begonnen wordt, de risico's op het niet meer kunnen vermijden van een gevaarlijke klimaatverandering toenemen en de (maatschappelijke) kosten van de reductieopgave sterk zullen oplopen. Onder meer de Europese Centrale Bank laat in eigen analyses zien dat een snelle en doortastende 1,5°C-transitie de beste weg voorwaarts is, niet alleen vanuit het perspectief van een adequate klimaataanpak, maar juist ook vanuit het perspectief van de financiële stabiliteit, de economie alsmede het betaalbaar houden van energie.[70]

63. Al hetgeen in deze dagvaarding zal worden besproken wijst er op dat nietsdoen of te weinig doen voor ING geen rechtmatige optie is, en dat toewijzing van de door Milieudefensie gevorderde klimaatmaatregelen ING tot de rechtens noodzakelijke actie zal bewegen.

64. De vorderingen van Milieudefensie richten zich op de passende bijdrage die van ING mag worden verwacht om een rechtmatige invulling te geven aan haar zorgplicht. Binnen de kaders van het gevorderde blijft ING vervolgens vrij om naar eigen goeddunken te bepalen welke mogelijkheden zij wil benutten en welke niet. ING behoudt dus beleidsvrijheid om aan haar rechtsplicht te voldoen op een wijze die voor haar het meest passend en minst bezwaarlijk is, mits zij daarmee haar adequate klimaatbijdrage maar levert.

65. Zoals Milieudefensie nog zal toelichten, beschikt ING over ruime mogelijkheden om uitvoering te geven aan de emissiereductiedoelen waartoe haar zorgplicht noopt.[71] Een belangrijk instrument daarbij is dat zij, op basis van de klimaattransitieplannen van klanten, haar betrokkenheid bij klanten ('*engagement*') vergroot en zo invloed ('*leverage*') uitoefent op de verduurzaming van de klant. Die verduurzaming zal vervolgens leiden tot een reductie van de door ING gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot en tot het staken of uitfaseren van de financiering en facilitering van bepaalde broeikasgasintensieve economische activiteiten (voor zover dat is vereist om de Scope 3-uitstoot van ING in lijn te brengen met de 1,5°C-doelstelling). ING kan dus haar relatie met klanten behouden, en toch haar activiteiten in lijn brengen met de 1,5°C-doelstelling. De vereiste emissiereductiedoelen impliceren voor ING dus ook geen noodzakelijke krimp. Deze ruime mogelijkheden van ING en de effectiviteit ervan worden breed onderschreven en bovendien verlangd door de (verderop te bespreken) UN Guiding Principles en de OESO-richtlijnen voor multinationale bedrijven waaraan ING zich heeft gecommitteerd. ING past deze mogelijkheden tot op zekere hoogte ook al zelf toe.

66. Voor zover de door Milieudefensie gevorderde klimaatmaatregelen ING toch voor lastige beslissingen zouden plaatsen of van haar financiële offers zouden vragen, is daarmee nog niet gezegd dat Milieudefensie van ING teveel vraagt.[72] De urgentie en noodzaak bij de gevorderde klimaatmaatregelen en het alomvattende gevaar dat daarmee moet worden voorkomen is zo groot, dat de eventuele nadelen voor ING van het moeten uitvoeren van het gevorderde daarbij in het niet vallen. Deze eventuele nadelen kunnen daarom niet van doorslaggevende betekenis zijn. In de Shell-zaak verwoorde de rechtbank dit als volgt:

> "*Vanwege de grote gevaren en risico's voor de mensenrechten van de Nederlandse ingezetenen en de inwoners van het Waddengebied, mogen ook van private ondernemingen zoals RDS ingrijpende maatregelen en financiële offers worden geëist om CO2-uitstoot en daardoor gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan. Om deze redenen kan het argument van RDS aan dat het aannemen van de door Milieudefensie c.s. voorgestane reductieverplichting hoogst ongebruikelijk is*

[70] Zie hoofdstuk XII.5.
[71] Zie hoofdstuk XIV.4.
[72] Zie hoofdstuk XII.5.

en geen precedent kent, haar niet baten."[73]

67. Daarbij lijkt de rechtbank aan te sluiten bij de overwegingen van het hof in de Urgenda-zaak:

> "*Overigens onderkent het hof dat maatregelen ter vermindering van de CO2-uitstoot, zeker in onze geïndustrialiseerde samenleving, ingrijpend zijn en (financiële) offers vragen, maar daar staat tegenover dat veel op het spel staat: het risico op een onomkeerbare aantasting van de wereldwijde ecosystemen en de bewoonbaarheid van onze planeet.*"[74]

68. Ook het hof betrekt in de Shell-zaak de grote ernst van het gevaar bij de vaststelling van Shells juridische verplichtingen (al verzuimt het hof dit bij het concretiseren van die verplichting te betrekken; zie par. 58). Het hof overweegt:

> "*Het gevaar dat van klimaatverandering uit gaat is zo groot dat het op diverse plaatsen op aarde levensbedreigend kan zijn en op vele andere plaatsen het bestaan van mens en dier ingrijpend en in negatieve zin zal gaan beïnvloeden. Klimaatverandering schaadt, in Nederland maar ook daarbuiten, de door de art. 2 en 8 EVRM beschermde rechten en zal die nog verder gaan schaden. Die rechten zijn mede bepalend voor de invulling van de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm en voor de beantwoording van de vraag wat van Shell, als grote en internationale onderneming, op grond van die norm kan worden verlangd.*"[75]

69. Juist omdat er zoveel op het spel staat, kan van ING een verandering van beleid in rechte geëist worden. ING levert met haar bedrijfsactiviteiten een enorme individuele bijdrage aan het klimaatprobleem en dat brengt een bijzondere en grote verantwoordelijkheid voor ING met zich mee, die ook juridische consequenties moet hebben.

70. Milieudefensie heeft ING daarom bij brief van 19 januari 2024 gewezen op haar rechtsplicht van de gevorderde klimaatmaatregelen, en gevorderd dat ING haar rechtsplicht nakomt.[76] Bij brief van 16 januari 2025[77] heeft Milieudefensie ING voor een laatste maal op rechtsplicht gewezen (mede in het licht van het arrest van het hof in de Shell-zaak en de betekenis daarvan voor ING en de vorderingen van Milieudefensie; zie ook par. 61 hiervoor).

71. De reactie van ING op de brieven van Milieudefensie is veelzeggend.[78] Deze toont dat het gebrekkige klimaatbeleid van ING niet voortkomt uit onvermogen, onwetendheid of ongelukkige toevalligheden aan de zijde van ING. Het is veeleer de resultante van een welbewust gekozen verzet van ING tegen de klimaatmaatregelen waarin een goed klimaatbeleid zou moeten voorzien. In weerwil van de breed gedragen onderkenning van (de noodzaak tot en haalbaarheid van) deze klimaatmaatregelen, blijft ING haar verantwoordelijkheid tot het treffen van deze maatregelen naast zich neerleggen, op basis van niet-steekhoudende verweren.

72. In een laatste brief van ING aan Milieudefensie van 4 februari dit jaar maakt ING definitief duidelijk dat zij niet bereid is tot het treffen van de gevorderde klimaatmaatregelen. In deze zeer beknopte brief stelt ING dat deze maatregelen "*niet realistisch of redelijk*" zijn. Als enkele reden daarvoor noemt ING – zonder verdere inhoudelijke toelichting – dat de maatregelen "*geen rekening [houden] met de rol van een bank in de transitie en [niet*

[73] Rechtbank Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, rov. 4.4.53.
[74] Gerechtshof Den Haag 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, rov. 67.
[75] Gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, rov. 7.24.
[76] Productie MD-019, Brief van Milieudefensie aan ING d.d. 19 januari 2024.
[77] Productie MD-020, Brief van Milieudefensie aan ING d.d. 16 januari 2025.
[78] Zie hoofdstuk XVII.

bij]dragen […] aan de systeemverandering die moet plaatsvinden".[79] Waarom ING dit standpunt inneemt maakt zij in haar brief van 4 februari 2025 niet duidelijk.

73. Doordat ING welbewust blijft vasthouden aan haar huidige gebrekkige klimaatbeleid, aanvaardt zij willens en wetens dat haar activiteiten en uitstoot in strijd zijn en zullen blijven met de reducties die noodzakelijk zijn om een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen.

74. Omdat ING ook na de voornoemde sommatiebrieven van Milieudefensie blijft volharden in haar onrechtmatige klimaatbeleid, ziet Milieudefensie zich genoodzaakt om tot dagvaarding van ING over te gaan. In de navolgende hoofdstukken behandelt Milieudefensie achtereenvolgens de bevoegdheid van de rechtbank, de ontvankelijkheid en de feitelijke basis voor haar vorderingen (hoofdstukken II t/m X). Daarna volgt een behandeling van het juridisch kader en de vertaalslag naar de juridische betekenis van de besproken feiten en omstandigheden voor ING (hoofdstukken XI t/m XIV). Vervolgens licht Milieudefensie toe dat ING's klimaatbeleid niet voldoet aan de rechtsplicht van ING (hoofdstuk XV) en licht Milieudefensie de effectiviteit van de gevorderde klimaatmaatregelen toe (hoofdstuk XVI). Ten slotte worden de bij Milieudefensie bekende verweren van ING besproken (hoofdstuk XVII) en doet Milieudefensie een verzoek om informatie aan ING (hoofdstuk XVIII).

II. BEVOEGDHEID RECHTBANK

75. De rechtbank Amsterdam is bevoegd, omdat zowel ING Groep N.V. als ING Bank N.V. woonplaats (als bedoeld in artikel 1:10 lid 2 BW) houdt in Amsterdam (artikel 2 jo. artikel 99 Rv, dan wel artikel 4 lid 1 Brussel I bis jo. artikel 99 Rv).

III. ONTVANKELIJKHEID COLLECTIEVE VORDERINGEN

III.1 INLEIDING

76. De vereniging Milieudefensie[80] is een gevestigde belangenorganisatie die zich al meer dan 50 jaar inzet voor de bescherming van de leefomgeving. Milieudefensie heeft aan de basis gestaan van de milieubeweging in Nederland, die bijna tegelijk ontstond met de publicatie in 1972 van het rapport van de Club van Rome (getiteld: '*Limits to growth*'). Een van de Nederlandse leden van de Club van Rome, Wouter van Dieren, werd medeoprichter van Milieudefensie.

77. Sinds haar oprichting in 1971 maakt Milieudefensie zich sterk voor milieu- en natuurbescherming en treedt zij op tegen (industriële) vervuiling. Sinds ten minste 1990 richt Milieudefensie zich daarbij ook op het mondiale klimaatprobleem. In de afgelopen decennia is Milieudefensie door haar vele activiteiten op dit gebied uitgegroeid tot één van de bekendste milieu- en klimaatorganisaties van Nederland. Milieudefensie heeft inmiddels 165 werknemers[81], meer dan 107.000 leden en donateurs[82], 21 lokale afdelingen[83] en vele vrijwilligers. De organisatie wordt sinds 2015 geleid door directeur [geanonimiseerd], die eerder onder andere Senior-manager Global Sustainability was bij Energieonderzoek Centrum Nederland (ECN) en hoofd van het Klimaatprogramma van het Wereld Natuur

[79] Productie MD-021, Brief van ING aan Milieudefensie d.d. 4 februari 2025.
[80] Productie MD-022, KvK-uittreksel.
[81] Productie MD-023, Jaarverslag Milieudefensie 2023, p. 66.
[82] Productie MD-023, Jaarverslag Milieudefensie 2023, p. 33.
[83] Zie https://www.datocms-assets.com/115430/1709816593-overzichtactieslokaleafdelingen2023.pdf.

Fonds.[84] Sinds 2022 bestaat het directie-bestuur van Milieudefensie uit twee leden. Per 1 januari 2025 is het tweede directielid een interim co-directeur.

78. Milieudefensie is sinds de jaren ’70 tevens lid van Friends of the Earth International. Dat is het grootste milieunetwerk ter wereld, met organisaties in 75 landen verspreid over alle werelddelen. Friends of the Earth International heeft in totaal 5.000 lokale afdelingen. Met wereldwijd 2 miljoen leden en donateurs zet Friends of the Earth International zich wereldwijd in voor een duurzame en eerlijke wereld.[85]

79. Met deze dagvaarding spreekt Milieudefensie ING aan op de substantiële klimaatimpact die de bank met haar activiteiten financiert en faciliteert. Milieudefensie komt daarmee op voor het algemeen belang van de huidige en toekomstige generaties bij het beperken van de grote gevaren en risico’s van klimaatverandering, waar ING in rechtens relevante zin aan bijdraagt. Dit met het oog op het beperken van de opwarming van de aarde tot de universele en internationaal erkende gevarengrens van 1,5°C boven de pre-industriële temperatuur.

80. In dit hoofdstuk zal Milieudefensie onderbouwen dat aan alle toepasselijke ontvankelijkheidseisen en voorschriften van artikel 3:305a BW en Titel 14a Rv is voldaan.

81. In dat kader vooraf nog het volgende. De wettelijke ontvankelijkheidseisen zijn met inwerkingtreding van de WAMCA per 1 januari 2020 aangescherpt. Onderdeel daarvan is de wettelijke regeling van Titel 14a Rv, die bijzondere procedurevoorschriften bevat voor de collectieve actie. Met de invoering van Titel 14a Rv heeft de wetgever vooral oog gehad voor de collectieve groepsactie gericht op schadevergoeding, en niet voor de collectieve actie in het algemeen belang. Een deel van de wettelijke voorschriften van Titel 14a is niet toegesneden op – en ook niet geschikt voor – de algemeen belangactie.

82. Uit de wetsgeschiedenis blijkt dat de wetgever met de invoering van de WAMCA niet de bedoeling heeft gehad om het werk van organisaties die al een belangrijke rol spelen in het handhaven van collectieve belangen onnodig moeilijk te maken, zo blijkt uit een toelichting van de toenmalige Minister voor Rechtsbescherming over artikel 3:305a lid 6 BW, het lid waarmee een lichter ontvankelijkheidsregime is ingevoerd voor ideële acties:

> “*Lid 6 beoogt om voldoende ruimte te laten voor organisaties die nu een belangrijke rol spelen in het handhaven van collectieve belangen in collectieve acties en die per definitie niet zijn gericht op het verkrijgen van schadevergoeding. Het is niet de bedoeling om het deze organisaties met het wetsvoorstel onnodig moeilijk te maken hun werk voort te zetten.”*[86]

83. Waar het lichtere ontvankelijkheidsregime van artikel 3:305a lid 6 BW de verscherpte eisen van artikel 3:305a lid 2, onderdelen a tot en met e, en lid 5 buiten toepassing laat, is er geen soortgelijke voorziening getroffen voor Titel 14a Rv. De toepassing van Titel 14a Rv heeft echter een aantal bezwaarlijke consequenties, die de algemeen belangactie tijdrovender en kostbaarder maken, waaronder de wachtperiode en het getrapte ontvankelijkheidsregime van artikel 1018c lid 3 t/m lid 5 Rv. Dit is inefficiënt, zoals hieronder nog wordt toegelicht. Milieudefensie zal overleg zoeken met ING om te proberen overeenstemming te bereiken over de wijze waarop de ontvankelijkheidsfase zo efficiënt als mogelijk kan worden doorlopen. In dat geval zullen partijen gezamenlijk een procedurevoorstel aan de rechtbank

[84] Zie https://milieudefensie.nl/over-ons/wie-is-donald-pols-de-directeur-van-milieudefensie.
[85] Zie https://milieudefensie.nl/over-ons/ons-internationale-netwerk. Zie ook https://www.foei.org/what-we-do/.
[86] Tweede Kamer, vergaderjaar 2017-2018, 34608, nr. 6, Nota naar aanleiding van het Verslag (NnavV), p. 11.

voorleggen.

84. In lagere rechtspraak is inmiddels ook erkend dat diverse andere voorschriften van Titel 14a Rv zich niet lenen voor toepassing in algemeen belangacties en ook buiten toepassing gelaten kunnen worden. In hoofdstuk III.5 licht Milieudefensie dit nader toe.

85. Hieronder wordt nu eerst toegelicht dat Milieudefensie voldoet aan de vereisten van artikel 3:305a BW.

III.2 DE VEREISTEN VAN ARTIKEL 3:305A LID 1 EN 2 BW

86. Op grond van artikel 3:305a lid 1 BW kan een stichting of vereniging met volledige rechtsbevoegdheid een rechtsvordering instellen die strekt tot bescherming van gelijksoortige belangen van andere personen (gelijksoortigheidsvereiste), voor zover zij deze belangen ingevolge haar statuten behartigt (statutenvereiste) en deze belangen voldoende zijn gewaarborgd. Volgens artikel 3:305a lid 2 BW zijn de belangen voldoende gewaarborgd als de rechtspersoon voldoende representatief is (waarborgvereiste, ook wel representativiteitsvereiste). Deze drie eisen worden achtereenvolgens besproken, te beginnen met het statutenvereiste.

III.2.1 Artikel 3:305a lid 1 BW – de statutaire doelstelling van Milieudefensie en feitelijke activiteiten

87. Milieudefensie is een vereniging met volledige rechtsbevoegdheid. De statutaire doelstelling van Milieudefensie is vervat in artikel 3 lid 1 van de statuten en luidt als volgt:

> *"De vereniging stelt zich ten doel een bijdrage te leveren aan het oplossen en voorkomen van milieuproblemen en het behoud van cultureel erfgoed, alsmede te streven naar een duurzame samenleving, dit alles op mondiaal, landelijk, regionaal en lokaal niveau, in de meest ruime zin en een en ander in het belang van de leden van de vereniging en in het belang van de kwaliteit van het milieu, de natuur en het landschap in de meest ruime zin voor huidige en toekomstige generaties."*[87] (onderstreping toegevoegd, adv.)

88. Het in binnen- en buitenland beschermen van het milieu en de natuur, voor zowel huidige als toekomstige generaties, en het streven naar een duurzame samenleving is derhalve in de kern het doel waar Milieudefensie zich als vereniging voor inzet. In artikel 3 lid 2 van de statuten is aangegeven hoe de vereniging dit doel tracht te bereiken, namelijk onder meer door het verrichten van onderzoek, het informeren van het publiek, het beïnvloeden van besluitvorming en het voeren van gerechtelijke procedures:

> *"De Vereniging tracht haar doel te bereiken door: het kritisch volgen van al die ontwikkelingen in de samenleving die effect hebben op het gebied van milieu, natuur, landschap en duurzaamheid, het beïnvloeden van de besluitvorming daarover door middel van het gebruikmaken van alle daartoe geëigende en geoorloofde middelen, het verrichten dan wel doen verrichten van onderzoek, het verspreiden en verstrekken van informatie in de meest ruime zin, het verkrijgen van gerechtelijke uitspraken en het uitvoeren van alle handelingen en acties die de Vereniging nodig acht om haar doel te bereiken."*[88]

89. Aan het statutenvereiste is tevens verbonden het vereiste dat de belangenorganisatie de

[87] Productie MD-024, Statuten Milieudefensie, p. 2.
[88] Ibid.

statutaire belangen ook feitelijk dient te behartigen. Dat is in het geval van Milieudefensie zonneklaar. Hieronder volgt een niet-uitputtend overzicht van de vele activiteiten van Milieudefensie in de afgelopen decennia ter verwezenlijking van haar statutaire doelstelling.

90. In de jaren ’70 heeft Milieudefensie zich onder meer met succes tegen de vervuiling van de Rijn gericht en tegen de volledige afsluiting van de Oosterschelde (ter bescherming van het (zee)watermilieu aldaar). In die jaren wordt eveneens de strijd tegen milieuvervuiling door wegwerpverpakkingen gestart. Ook wordt een protestbos door Milieudefensie aangelegd tegen de komst van een nieuwe startbaan bij Schiphol. Dit om de milieuvervuiling door een ongebreidelde uitbreiding van de luchthaven en het vliegverkeer te voorkomen.[89]

91. In de jaren ’80 wordt door Milieudefensie onder meer succesvol gestreden tegen de ozonlaag vernietigende cfk’s in spuitbussen. Ook de milieuverontreiniging door fossiele brandstoffen, waaronder de zure regen en het broeikaseffect, wordt in die jaren door Milieudefensie aan de kaak gesteld.[90] Er wordt tevens campagne gevoerd tegen het gebruik van giftig pvc in verpakkingen en tegen de giftige gele kleurstof cadmium in de gele bierkratten van het biermerk Heineken. Door dit protest zijn de kratten van Heineken nu groen en ongevaarlijk. Milieudefensie voert in die jaren ook campagne tegen het gebruik van tropisch hardhout (en de ontbossing als gevolg daarvan) hetgeen leidt tot de introductie van het FSC-keurmerk. Ook de Milieutelefoon (nu MilieuCentraal) wordt in die tijd door Milieudefensie opgericht zodat mensen met vragen over milieuproblemen ergens terecht konden. Dit initiatief is vervolgens ook in andere landen uitgerold.

92. In de jaren ’80 start Milieudefensie tevens met het campagnewerk voor de uitrol van duurzame energie als milieuvriendelijk alternatief voor het vervuilende gebruik van fossiele energie. Dat gebeurt onder meer met de Aktie Schoonstroom.[91] Dit is een reactie op de stelling van de regering dat voor de stroomvoorziening enkel gekozen kan worden tussen stroom opgewekt door kernenergie of door kolen. Milieudefensie laat met haar campagne zien dat er betere alternatieven zijn en wijst erop dat door de toenemende milieuvervuiling de toekomst van stroomopwekking gelegen is in het gebruik van duurzame bronnen zoals wind- en zonne-energie.

93. In 1990 publiceert Milieudefensie samen met de Stichting Natuur en Milieu het rapport “Het Broeikaseffect, erop of eronder: nationale verkenning aanpak CO2-probleem.”[92] Na de succesvolle aanpak van het ozonprobleem (in 1989 werd namelijk het Montreal Protocol van kracht ter beheersing van cfk’s) bracht Milieudefensie hiermee het klimaatprobleem verder voor het voetlicht.

94. In 1991 brengt Milieudefensie in samenwerking met auteur Martijn van Calmthout en uitgeverij Van Arkel het boekwerk Broeikaseffect uit, waarvan het voorwoord is geschreven door toenmalig minister Alders van het ministerie van VROM. Het boek behandelt de oorzaken en gevolgen van klimaatverandering en gaat in op de noodzaak van het voeren van klimaatpolitiek en klimaatbeleid.[93] Het boek is onderdeel van een grotere klimaatcampagne die Milieudefensie in 1991 en daarna voert. De betreffende klimaatcampagne werd aangekondigd in het Jaarverslag 1990 van Milieudefensie, waarin is te lezen:

[89] Zie https://milieudefensie.nl/over-ons/onze-geschiedenis.
[90] Productie MD-025, Milieudefensie 1988, ‘Het gat in de Ozonlaag’ (geselecteerde pagina’s).
[91] Zie bijvoorbeeld Productie MD-026, Milieudefensie 1986, ‘Schoonstroomkrant’, p. 1.
[92] Productie MD-027, Albers et al. 1990, ‘Het Broeikaseffect, erop of eronder’ (uitdraai website).
[93] Productie MD-028, Calmthout 1990, ‘Het Broeikas Effect’ (geselecteerde pagina’s), p. 1 t/m 6.

"Voor 1991 staat, heel toepasselijk, de grootste campagne uit de geschiedenis van Milieudefensie op het programma, de broeikascampagne, […]."[94]

95. In het Jaarverslag 1991 doet Milieudefensie verslag van de wijze waarop de campagne wordt gevoerd en benoemt daarbij de vooralsnog behaalde resultaten:

> *"Uiteindelijk traden in 1991 43 gemeenten toe tot het klimaatverbond, een inwonertal vertegenwoordigend van 3,1 miljoen, ruim 20% van de Nederlandse bevolking. Het streefaantal van 50 (met een kwart van de bevolking) werd in februari 1992 gehaald*
> *[…]*
> *In 1992 zal de campagne worden voortgezet en in het teken staan van de UN-CED conferentie in Brazilië*[95]*, die mogelijk leidt tot een internationaal Klimaatverdrag*
> *[…]*
> *Ook de campagne Werk samen aan een Schone Wereld (in samenwerking met elf andere organisaties waaronder Novib, Ministerie van VROM en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten) richt haar pijlen op de gemeente en zal de nadruk leggen op Klimaatverbond en lokaal broeikasbeleid."*[96]

96. Voorafgaand aan de VN-conferentie in Brazilië brengt Milieudefensie in 1992 het *Actieplan Nederland Duurzaam* uit. Dit plan is het resultaat van ruim een jaar onderzoek, rekenwerk en discussie en laat zien hoe Nederland er concreet uit kan zien als rekening gehouden wordt met een duurzame ontwikkeling in de hele wereld, en met een eerlijke verdeling van hulpbronnen. Het actieplan wordt in Rio gepresenteerd en zeer positief ontvangen. Talloze milieu- en ontwikkelingsorganisaties gebruiken het vervolgens om in eigen land de discussie over duurzaamheid te voeren. In vele Afrikaanse, Amerikaanse en Aziatische landen zijn nadien nationale actieplannen of verwante publicaties en vertalingen verschenen.[97] De gerenommeerde Britse econome Kate Raworth, werkzaam als senior associate bij de Universiteit van Oxford en Professor of Practice aan de Hogeschool van Amsterdam, verwijst in haar bestseller "Donuteconomie" naar het Actieplan Nederland Duurzaam als een toonaangevende bijdrage aan het denken over duurzame ontwikkeling.[98] Op initiatief van Friends of the Earth Europe coördineert Milieudefensie gedurende vier jaar een campagne met organisaties uit 31 landen, wat onder meer ook resulteert in een door het Wuppertal Instituut opgesteld rapport *Naar een duurzaam Europa*. Dat vormt het begin van een Europese campagne: "*Campaign for Sustainable Development in Europe*."[99]

97. In Nederland organiseert de vereniging in 1994 een Broeitour in 33 gemeenten en een Nationaal Broeidebat, later gevolgd door Klimaatcafés. Het aantal gemeenten dat zich bij het Klimaatverbond aansloot steeg tot 131.[100]

98. In 2000 wordt in Den Haag een grote internationale klimaattop van de Verenigde Naties gehouden. Milieudefensie bedenkt en organiseert samen met Friends of the Earth

[94] Productie MD-029, Jaarverslag Milieudefensie 1990 (geselecteerde pagina's), p. 2 (voorwoord van de voorzitter). Zie ook p. 4 ("Broeikascampagne houdt sectie in haar greep").
[95] UNCED staat voor United Nations Conference on Environment and Development.
[96] Productie MD-030, Jaarverslag Milieudefensie 1991 (geselecteerde pagina's), p. 1 en 3, onder inzet "Broeikascampagne: het tij keren".
[97] Zie onder meer Productie MD-031, Jaarverslag Milieudefensie 1994, p. 17 ("Milieudefensie Internationaal")
[98] Raworth, K. (2018). Doughnut Economics. Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economist. Random House Business Books. p. 54.
[99] Zie onder meer Productie MD-032, Buitenkamp 1992, 'Duurzame Ontwikkeling in Nederland en Europa' (geselecteerde pagina's), p. 83-96.
[100] Productie MD-031, Jaarverslag Milieudefensie 1994, p. 12-13 ("Energie").

International 'de dijk tegen klimaatverandering'. Bijna 6.000 actievoerders uit veertig landen bouwen bij het congrescentrum een 400 meter lange dijk van zandzakken. De dijk krijgt veel internationale en nationale belangstelling en zorgt voor druk op de onderhandelende landen.[101]

99. Zoals uit het voorgaande blijkt, beweegt Milieudefensie zich sinds haar formele oprichting als vereniging op het vlak van milieubescherming en duurzame ontwikkeling, en wel op velerlei gebieden en schaalniveaus: van de giftige productie van bierkratten en verpakkingen tot wereldwijde milieuproblemen als ozonaantasting, zure regen en klimaatverandering. Die lijn heeft Milieudefensie voortgezet.

100. Bekendere latere acties en bereikte resultaten zijn bijvoorbeeld de volgende:

(i) met de veel gebruikte ja/nee en nee/nee stickers op de brievenbussen, is beoogd papiergebruik en daarmee bomenkap te beperken;

(ii) onder invloed van EKO-tellingen en publiekscampagnes van Milieudefensie zijn supermarkten ertoe overgegaan veel meer biologische producten in hun aanbod op te nemen;

(iii) er zijn campagnes gewijd aan het bevorderen van duurzame landbouw en veeteelt en het gebruik van hernieuwbare energie;

(iv) er zijn acties gevoerd tegen het volbouwen van groene buitengebieden met nieuwe industrieterreinen (met als resultaat de opname in de wet van de Ladder voor Duurzame Verstedelijking) en tegen luchtvervuiling door de almaar groeiende automobiliteit;

(v) er is vanaf 2008 door Milieudefensie samen met vier Nigeriaanse boeren tegen Shell geprocedeerd ter zake de olievervuiling die het bedrijf in de Nigerdelta heeft veroorzaakt. In 2021 oordeelde het Gerechtshof Den Haag dat Shell meer had moeten doen om lekkages te voorkomen. Ook moet Shell Nigeria drie van de vier Nigeriaanse boeren compenseren voor de olievervuiling op hun land. In 2022 werd een schikking getroffen over de compensatie en kwam de langlopende zaak ten einde;[102]

(vi) zeer succesvol was de campagne van Milieudefensie tegen de winning van schaliegas vanwege de zware milieubelasting van deze vorm van gaswinning (er zal mede daardoor geen schaliegas worden gewonnen in Nederland).[103]

101. Ook specifiek op het gebied van klimaatverandering is Milieudefensie actief gebleven. De algemene beleidsplannen van Milieudefensie van de afgelopen 15-20 jaar geven daar een goed beeld van.

Algemeen Beleidsplan 2006-2010 "Uitzien naar 2010!"

102. In de periode 2006-2010 heeft Milieudefensie zich onder meer gericht op het bevorderen van klimaatvriendelijk bankieren. Milieudefensie heeft vanaf dat moment ook specifiek

[101] Zie https://milieudefensie.nl/over-ons/onze-geschiedenis.
[102] Zie https://milieudefensie.nl/actueel/shell-betaalt-15-miljoen-euro-schadevergoeding-vanwege-olievervuiling-in-nigeria.
[103] Zie https://milieudefensie.nl/wonen-zonder-gas/hoe-schaliegas-opkwam-en-ten-onder-ging.

aandacht gevraagd voor de noodzaak van de verschuiving van geldstromen van fossiele brandstoffen naar duurzame energie en gewezen op de verantwoordelijkheid van private banken. In het beleidsplan wordt daarover gezegd:

> *"De snelle verandering van het klimaat vormt een grote bedreiging voor mens en milieu […] Klimaatverandering hangt samen met het grootschalige gebruik van fossiele brandstof in de energievoorziening […] Een verschuiving van geldstromen is nodig van de fossiele brandstoffeneconomie naar de duurzame energie sector […] Milieudefensie wil de komende jaren het probleem bij de bron aanpakken door de financiering van klimaatvriendelijke investeringen te stimuleren. Private banken en publieke vermogensbeheerders zijn hiervoor de aangewezen partij. De betrokkenheid van grote vermogensbeheerders als banken bij klimaatschadelijke activiteiten is voor het grote publiek niet heel erg zichtbaar. Milieudefensie voert daarom actie voor 'klimaatvriendelijk bankieren', waarin we laten zien wat er met het geld van de banken gebeurt."*[104]

103. In 2006 startte Milieudefensie met de campagne: "*Banken, spaar het klimaat*" omdat banken wereldwijd grootschalige klimaatonvriendelijke activiteiten financieren zoals olie- en gaswinning, mijnbouw, intensieve veehouderij en kap van bossen. Milieudefensie richt zich op de vier grote banken in Nederland: ING, Rabobank, ABN AMRO en Fortis en wijst ze op hun mogelijkheden om met investeringen en leningen, concrete producten en de eigen bedrijfsvoering bij te dragen aan de oplossing van het klimaatprobleem in plaats van de problemen te verergeren. Staatssecretaris Van Geel van Milieu en de Sociaal Economische Raad (SER) nemen de oproep van Milieudefensie aan banken om klimaatvriendelijker te worden over.[105]

104. In 2007 richt Milieudefensie zich zowel tot banken als tot de particuliere klanten van banken. In het kader van de campagne HIER van ruim veertig goede doelen-organisaties begint Milieudefensie in 2007 met de actie "Niet met mijn geld", waarin Milieudefensie banken vergelijkt op klimaatprestaties in beleid en producten en informatiepakketten uitgeeft over hoe het ook kan. Daarnaast vraagt zij burgers om banken via de ondertekening van een actiekaart op te roepen om klimaatvriendelijk te investeren.[106] Een grootschalige nationale campagne leidt tot veel aandacht voor de maatschappelijke impact van investeringen van pensioenfondsen en banken en tot bijna 100.000 bezoekers op de website www.nietmetmijngeld.nl.[107]

105. Milieudefensie maakt vanaf 2007 ook deel uit van een brede coalitie maatschappelijke organisaties om de overheid te bewegen tot een beter klimaatbeleid. In mei 2007 presenteerden Milieudefensie, Natuur en Milieu, Greenpeace, Wereld Natuur Fonds, FNV en ABVAKABO FNV een gezamenlijk plan – opgesteld door CE Delft en doorgerekend op de effecten voor klimaat, economie en werkgelegenheid – voor een haalbaar, goedkoop én effectief klimaatbeleid: Green4Sure.[108]

106. Green4Sure vormt de basis voor een verdere campagne voor een Nederlandse Klimaatwet, die in februari 2008 van start gaat samen met Natuur & Milieu en JMA, de jongerenorganisatie van Milieudefensie. De campagne wordt gesteund door de complete Nederlandse milieubeweging en de ontwikkelingsorganisaties. 75.000 mensen tekenen de

[104] Productie MD-033, Milieudefensie 2006, 'Algemeen Beleidsplan 2006-2010: Uitzien naar 2010' (geselecteerde pagina's), p. 18-19.
[105] Productie MD-034, Jaarverslag Milieudefensie 2006 (voorwoord en samenvatting), p. 2-3 (voorwoord) en p. 8 (samenvatting milieuresultaten).
[106] Productie MD-035, Jaarverslag Milieudefensie 2007 (voorwoord en hoofdstuk 'Klimaat en Energie'), p. 25-26.
[107] Ibid, p. 26.
[108] Ibid, p. 26-27.

oproep aan de Tweede Kamer.[109] Het initiatief voor de campagne komt van [geanonimiseerd], toen campagneleider Klimaat, nu co-directeur van Milieudefensie. In opdracht van Milieudefensie en Natuur & Milieu wordt zelfs een complete wettekst geschreven die als basis dient voor een wetsvoorstel. Maar de Nederlandse politiek is er nog niet aan toe. Minister van Milieu Cramer noemt het voorstel sympathiek. Maar ze vertrouwt liever op vrijwillige afspraken met het bedrijfsleven dan op een wet. Tien jaar later is het initiatief door de Tweede Kamer overgenomen en heeft de Kamer een Klimaatwet gepresenteerd die op 20 december 2018 door de Tweede Kamer werd aangenomen.

107. In 2009 lanceert Milieudefensie samen met Oxfam Novib, Amnesty International en FNV aan de ontwikkeling van een 'Eerlijke Bankwijzer' voor consumenten. De Eerlijke Bankwijzer vergelijkt de tien grote Nederlandse banken op verschillende sectoren en thema's met elkaar, zoals klimaatverandering, biodiversiteit, wapenhandel en transparantie. Dit belangrijke middel om banken in beweging te brengen bestaat nog steeds en is ook uitgebreid met de 'Eerlijke Verzekeringswijzer' en de 'Eerlijke Pensioenwijzer'.[110]

108. Ook droeg Milieudefensie in 2009 bij aan de campagne Beat the Heat Now, waarmee aandacht werd gevraagd voor de Klimaattop in Kopenhagen. In december 2009 vond een groot Klimaatevenement in de Jaarbeurs plaats, vanwaar de Beat the Heat Now-express naar Kopenhagen vertrok met tal van ministers, jongeren, wetenschappers en belangenorganisaties aan boord.[111] Dit bood gelegenheid voor het smeden van banden en coalities.

Algemeen Beleidsplan 2010-2015: "Met draagvlak naar beweging"

109. In de periode 2010-2015 richtte Milieudefensie zich, mede door de kredietcrisis, op het benadrukken dat de klimaat- en de kredietcrisis verbonden zijn met dezelfde bron, namelijk het ongebreidelde (korte termijn) marktdenken waarin de negatieve gevolgen voor mens en milieu op de lange termijn niet meegewogen worden. In het beleidsplan voor die periode wordt dit aangekondigd:

> *"We willen de samenhang laten zien tussen de crises die de wereld in hun greep hebben – energie-, klimaat-, krediet-, voedselcrisis – en hierop antwoorden formuleren."*[112]
>
> en
>
> *"Duurzaamheid en milieu zijn verankerde begrippen in de samenleving. De druk op de natuurlijke veerkracht van de aarde neemt nog altijd verder toe. Grondstoffen raken versneld uitgeput, soorten verdwijnen, het klimaat raakt verder verstoord en de omgeving vervuild."*[113]

110. Milieudefensie heeft aan dit beleidsplan op dit punt uitvoering gegeven door onder meer opdracht te geven aan Ecofys tot onderzoek naar "*Versnelde ontwikkeling van duurzame energie in Nederland*".[114]

---

[109] Zie https://milieudefensie.nl/actueel/tijdlijn-hoe-nederland-zijn-klimaatwet-krijgt.
[110] Zie https://www.eerlijkegeldwijzer.nl/over-ons/.
[111] Zie https://www.duurzaamgebouwd.nl/artikel/20091208-beat-the-heat-now/amp.
[112] Productie MD-036, Milieudefensie 2010, 'Algemeen Beleidsplan 2010-2015: Met Draagvlak naar Beweging' (geselecteerde pagina's), p. 3-4.
[113] Ibid, p. 4.
[114] Productie MD-037, Geurts et al. 2009, 'Versnelde Ontwikkeling van Duurzame energie in Nederland' (geselecteerde pagina's), p. 1-2.

111. In 2013 ging het Project A15 van start, in samenwerking met Natuur & Milieu en de Nationale Postcodeloterij. Dat project was bedoeld om de eerste duurzame snelweg ter wereld te maken, met schone en stille auto's, opgeladen met lokaal opgewekte zonne- en windenergie.

112. Naar aanleiding van toenemende onrust in Groningen vanwege door gaswinning veroorzaakte aardbevingen richtte Milieudefensie zich vanaf 2014 op het beëindigen van gaswinning in Groningen, samen met onder meer de Groninger Bodembeweging. Daarnaast drong zij, ook aan de Klimaattafels in 2018, aan op een koerswijziging in het nationale energiebeleid, ten gunste van investeringen in hernieuwbare bronnen. "Samen gas terug, het kán" was het motto van die succesvolle campagne. Eind 2014 heeft de Tweede Kamer besloten dat er in Nederland geen ruimte is voor het winnen van schaliegas, gezien de milieurisico's die dat met zich meebrengt. Eind 2018 werd na veel protesten en oproer aangekondigd dat de gaswinning in Groningen zou worden afgebouwd en definitief zou worden beëindigd.

113. Milieudefensie blijft in deze jaren ook de financiële sector volgen om hen te bewegen via hun investeringen hun bijdrage te leveren aan verduurzaming en de energietransitie. De Eerlijke Bankwijzer wordt internationaal uitgerold en ook de politiek steunt de oproep tot meer transparantie van banken over de impact van hun investeringen. In 2015 – aan de vooravond van COP21 in Parijs – blijkt uit onderzoek dat ING de meest klimaatschadelijke bank van Nederland is, met 25 miljard dollar aan leningen aan belangrijke bedrijven en projecten in de fossiele sector.[115] De woordvoerder van de Eerlijke Bankwijzer wijst er wederom op dat banken hun rol moeten nemen bij de aanpak van klimaatverandering: "*De dramatische effecten van klimaatverandering zijn al zichtbaar. Ook ING weet dat er nu wat moet gebeuren, maar blijft desondanks fors investeren in fossiele energiebronnen. Dat moet echt veranderen. Banken moeten in sneltreinvaart hun investeringen verschuiven van fossiele naar duurzame energiebronnen*."[116]

Algemeen Beleidsplan 2016-2025: "Samenwerken aan een eerlijke transitie"

114. Ook voor de periode tot 2025 stond en staat het tegengaan van klimaatverandering hoog op de agenda van Milieudefensie. In het beleidsplan is dat ook aangekondigd en toegelicht dat Milieudefensie zich zal inzetten voor een eerlijke transitie:

> *"Klimaatverandering gaat onverminderd door, ondanks waarschuwingen vanuit de wetenschap. En de transitie naar een klimaatvriendelijke samenleving gaat niet snel genoeg. Wij zijn de laatste generatie die klimaatverandering kunnen stoppen. Een verantwoordelijkheid die Milieudefensie erkent in het nieuwe Algemeen Beleidsplan dat nu voor u ligt. We zullen allemaal de ons beschikbare middelen moeten inzetten om de komende tien jaar een effectieve maatschappelijke beweging op en uit te bouwen die de uitstoot van broeikasgassen stopt."*[117]
>
> en
>
> *"Dit vraagt om een fundamentele omslag in de wijze waarop we produceren, handeldrijven en consumeren. De huidige manier is niet houdbaar. Klimaatverandering is daarbij onze urgente zorg. Niet alleen worden we nu al dagelijks met de gevolgen geconfronteerd, ook de toekomst van onze kinderen staat op het spel. […] Milieudefensie voelt die verantwoordelijkheid en zet daarom in dit nieuwe Algemeen Beleidsplan klimaatrechtvaardigheid centraal. De komende jaren werken we aan*

[115] Zie https://milieudefensie.nl/actueel/ing-meest-klimaatschadelijke-bank-van-nederland.
[116] Ibid.
[117] Productie MD-038, Milieudefensie 2016, 'Algemeen Beleidsplan 2016-2025: Samenwerken aan een Eerlijke Transitie' (geselecteerde pagina's), p. 3.

het terugdringen van de onevenredig grote klimaatimpact van Nederland op de wereld en zorgen we ervoor dat Nederland voorop gaat lopen in klimaatoplossingen. Dat doen we door ons bedrijfsleven aan te spreken op hun klimaatimpact in eigen land en in het buitenland. En door samen met ons internationale netwerk Friends of the Earth mensen wereldwijd te ondersteunen in de opbouw van eerlijke en duurzame voedsel-, en energievoorzieningen."[118]

115. Vanaf 2016 heeft Milieudefensie het thema klimaatrechtvaardigheid daarmee tot speerpunt van haar beleid gemaakt. Zij laat op dit thema onderzoeken uitvoeren en publiceert veelvuldig om de noodzaak van een rechtvaardig klimaatbeleid en een rechtvaardige energietransitie onder de aandacht te brengen.[119]

116. Milieudefensie richt zich daarbij uitdrukkelijk op de noodzaak van een rechtvaardige transitie in binnen- en buitenland. Dit onder meer vanuit de wetenschap dat mensen wereldwijd gebaat zijn bij een voortvarende klimaataanpak en bijbehorende duurzame energietransitie, terwijl die alleen kan slagen als de lusten en lasten zowel nationaal als internationaal rechtvaardig worden verdeeld en de rijkste landen en private systeemspelers met de grootste (historische) verantwoordelijkheid hun proportionele bijdrage gaan leveren aan de mondiale klimaataanpak.

117. Een belangrijk onderdeel hiervan is het aanspreken van het bedrijfsleven op hun klimaatimpact in binnen- en buitenland. In lijn daarmee heeft Milieudefensie bijvoorbeeld samen met Oxfam Novib, Greenpeace en BankTrack via het Nationaal Contactpunt OESO-richtlijnen voor multinationale ondernemingen (NCP) een klacht ingediend tegen ING. Het NCP oordeelde naar aanleiding van deze klacht dat de OESO-richtlijnen eisen dat ING (evenals andere commerciële banken) concrete klimaatdoelstellingen voor haar financiële diensten opstelt, in lijn met het Parijs Akkoord.[120]

118. In 2016 start Milieudefensie met de voorbereidingen van de klimaatzaak tegen Shell. Het resultaat daarvan is bekend. Na een aansprakelijkstelling in april 2018 start Milieudefensie in 2019 een procedure, samen met Greenpeace Nederland, de Waddenvereniging, Fossielvrij Nederland, Both Ends, Jongeren Milieu Actief, Action Aid en 17.379 individuele burgers. Die procedure heeft in 2021 geleid tot een vonnis van de rechtbank Den Haag waarin werd bevestigd dat op Shell een rechtsplicht rust om de wereldwijde CO2-emissies van de Shell Groep in lijn met de 1,5°C-limiet te reduceren.[121] Op 12 november 2024 heeft ook het Gerechtshof Den Haag het bestaan van een rechtsplicht bevestigd.[122]

---

[118] Ibid, p. 4.

[119] Zie ook https://milieudefensie.nl/alles-wat-je-wil-weten-over-klimaatrechtvaardigheid. Zie voor een aantal voorbeelden in de Nederlandse context: De lancering van een nieuw rekenmodel voor eerlijker klimaatbeleid op 8 november 2023, beschikbaar via https://milieudefensie.nl/actueel/dit-nieuwe-rekenmodel-laat-zien-hoe-ons-klimaatbeleid-rechtvaardiger-kan. Zie ook de brief aan de Tweede Kamer van 27 oktober 2021 van Milieudefensie, Woonbond en FNV: 'Laat kwetsbare huishoudens niet in de kou zitten', beschikbaar via https://milieudefensie.nl/actueel/20211025-brf-498-alternatief-voorstel-compensatie-stijgende-energieprijzen-en-isolatie-maatregelen.pdf. Zie ook de lancering van de Eerlijke Klimaatagenda op 9 juni 2021, 'Brede coalitie lanceert klimaatplan voor lagere inkomens', beschikbaar via https://milieudefensie.nl/actueel/brede-coalitie-lanceert-klimaatplan-voor-lagere-inkomens. Zie tevens Milieudefensie 2 juli 2020, Verruiming warmtefonds biedt miljoenen huishoudens kans op kosteloos isoleren, beschikbaar via https://milieudefensie.nl/actueel/verruiming-warmtefonds-biedt-miljoenen-huishoudens-kans-op-kosteloos-isoleren en Milieudefensie 24 juni 2018, Visie: Eerlijke verdeling van lusten en lasten, beschikbaar via https://milieudefensie.nl/actueel/eerlijke-verdeling-van-lusten-en-lasten.pdf.

[120] Zie https://www.oxfamnovib.nl/persberichten/oeso-richtlijn-banken-moeten-klimaataanpak-publiceren-in-lijn-met-parijs-akkoord.

[121] Rechtbank Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337.

[122] Zie over de betekenis van de uitspraken van de rechtbank Den Haag en het gerechtshof Den Haag in de Shell-zaak voor de rechtsplicht van ING hoofdstuk XI.

119. De afgelopen jaren heeft Milieudefensie zeer veel andere feitelijke activiteiten ontplooid om haar statutaire doelstelling te verwezenlijken. Hieronder volgen nog een paar recente voorbeelden:

(i) In juni 2021, kort na de uitspraak in eerste aanleg in de Shell-zaak, schreef Milieudefensie samen met verschillende andere ngo's een brief aan grote banken, pensioenfondsen en verzekeraars. Daarin vroegen ze de financiële instellingen om de CO2-uitstoot van hun leningen en investeringen omlaag te brengen in lijn met het 1,5°-doel van het Klimaatakkoord van Parijs;[123]

(ii) In januari 2022 lanceerde Milieudefensie de klimaatplannen-campagne, om 29 grote internationaal opererende bedrijven en financiële instellingen op te roepen met een goed klimaatplan te komen. Milieudefensie schrijft brieven, voert gesprekken, laat onderzoek uitvoeren naar de klimaatplannen en roept de politiek op geen geld uit het klimaatfonds uit te keren aan bedrijven zonder goed klimaatplan;[124]

(iii) In 2022 schreef Milieudefensie brieven aan de grote accountantskantoren om hen te attenderen op het belang van een adequate controle op de rapportage over klimaatrisico's in jaarverslagen. En met succes: de vier grote accountantskantoren en hun brancheverenigingen NBA reageerden positief;[125]

(iv) In 2023 was Milieudefensie mede-organisator van de grootste klimaatmars in de Nederlandse geschiedenis. Op 12 november 2023 liepen er zo'n 85.000 mensen mee met de Mars voor Klimaat en Rechtvaardigheid;[126]

(v) In 2023 en 2024 was Milieudefensie (incl. Milieudefensie Jong) aanwezig bij de aandeelhoudersvergadering van diverse grote multinationals om aandacht te vragen voor klimaatverantwoordelijkheid en het belang van een Parijsconform klimaatplan;[127]

(vi) Met het Manifest voor Klimaatrechtvaardigheid voert Milieudefensie campagne om aandacht te vragen voor de noodzaak dat grote vervuilende bedrijven zich gaan houden aan het klimaatakkoord van Parijs en dat de overheid stopt met fossiele subsidies. Het manifest is per eind februari 2025 door meer dan 96.000 burgers ondertekend;[128]

(vii) Milieudefensie Jong publiceerde in september 2023 een onderzoek naar klimaatstress onder jongeren, lanceerde de podcast Radicale Hoop en organiseerde workshops onder begeleiding van een klimaatpsycholoog;[129]

(viii) Milieudefensie schreef in 2023 samen met 123 nationale en internationale maatschappelijke (milieu)organisaties een dringende brief om private en publieke

[123] Zie https://www.greenpeace.org/nl/klimaatverandering/47123/na-shell-vonnis-moeten-ook-banken-pensioenfondsen-en-verzekeraars-aan-de-bak/.
[124] Zie https://milieudefensie.nl/actueel/alles-wat-je-moet-weten-over-onze-klimaatplannen-campagne.
[125] Zie https://milieudefensie.nl/actueel/onze-brief-aan-accountants-ook-jullie-hebben-een-verantwoordelijkheid-in-het-voorkomen-van-gevaarlijke-klimaatverandering.
[126] Zie https://milieudefensie.nl/actueel/bijna-verkiezingen-zo-kan-jij-het-klimaat-laten-winnen.
[127] Zie https://milieudefensie.nl/actueel/een-terugblik-op-een-spetterend-ava-seizoen.
[128] Zie https://milieudefensie.nl/actie/manifest-klimaatrechtvaardigheid/teken.
[129] Zie https://milieudefensie.nl/actueel/20-procent-nederlandse-jongeren-ervaart-klimaatstress.

financiële instellingen op te roepen zich terug te trekken uit een risicovol LNG-project in Mozambique dat gepaard gaat met geweld en mensenrechtenschendingen;[130]

(ix) Via de Fair, Green and Global Alliance en de Green Livelihoods Alliance is Milieudefensie betrokken bij ondersteuning van lokale gemeenschappen in Honduras, Brazilië, Colombia, Argentinië, Bolivia en Togo bij de campagne tegen nieuwe fossiele projecten en voor bescherming van natuur en klimaat.[131]

120. Uit het voorgaande blijkt dat Milieudefensie zich inzet voor het oplossen en voorkomen van het klimaatprobleem, voor milieuproblemen in het algemeen en voor de verduurzaming van de samenleving; dit alles op mondiaal, landelijk, regionaal en lokaal niveau en zowel voor huidige als toekomstige generaties wereldwijd. Daarmee zijn dit belangen die Milieudefensie zich in (statutair) woord en daad aantrekt en die zij tot haar belangen mag rekenen. Met haar rechtsvorderingen tegen ING komt Milieudefensie op voor deze in haar statuten omschreven algemene (rechts)belangen. In het navolgende zal worden toegelicht dat die belangen ook voldoende gelijksoortig zijn om in deze collectieve actie te kunnen beschermen.

III.2.2 **Artikel 3:305a lid 1 BW (en artikel 1018c lid 5 sub b) – de gelijksoortige belangen waar Milieudefensie voor opkomt**

121. In het licht van de uitspraken in de Urgenda-zaak en de uitspraken in de klimaatzaak tegen Shell kan er geen twijfel over bestaan dat de belangen van de huidige en toekomstige generaties Nederlandse ingezetenen bij het beperken van klimaatverandering voldoende gelijksoortig zijn om in een collectieve actie te kunnen beschermen.[132] Het belang om te kunnen opkomen voor toekomstige generaties is recent ook nog expliciet onderkend door het Europees Hof voor de Rechten van de Mens in de zaak KlimaSeniorinnen.[133]

122. In deze zaak komt Milieudefensie op voor de belangen van huidige en toekomstige generaties Nederlandse ingezetenen en aldus wordt aan het gelijksoortigheidsvereiste voldaan.

123. De gelijksoortigheid van de door Milieudefensie beschermde belangen blijkt ook nog uit het volgende.

124. In deze zaak vraagt Milieudefensie ten behoeve van huidige en toekomstige generaties Nederlandse ingezetenen rechtsbescherming tegen het alomvattende gevaar van

---

[130] Zie https://milieudefensie.nl/actueel/gasproject-mozambique-oproep-financiers.
[131] Zie onder meer Productie MD-023, Jaarverslag Milieudefensie 2023, p. 15 t/m 18.
[132] Rechtbank Den Haag 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, r.o. 4.6 t/m 4.8, gerechtshof Den Haag 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, r.o. 37, Hoge Raad 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:1006, r.o. 5.9.2, Rechtbank Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, r.o. 4.2.4, gerechtshof Den Haag 12 november 2024, r.o. 6.2 t/m 6.5.
[133] EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, r.o. 420: "*the Court notes that, in the specific context of climate change, intergenerational burden-sharing assumes particular importance both in regard to the different generations of those currently living and in regard to future generations. […] it is clear that future generations are likely to bear an increasingly severe burden of the consequences of present failures and omissions to combat climate change […] By their commitment to the UNFCCC, the States Parties have undertaken the obligation to protect the climate system for the benefit of present and future generations of humankind (see paragraph 133 above; Article 3 of the UNFCCC). This obligation must be viewed in the light of the already existing harmful impacts of climate change, as well as the urgency of the situation and the risk of irreversible harm posed by climate change. In the present context, having regard to the prospect of aggravating consequences arising for future generations, the intergenerational perspective underscores the risk inherent in the relevant political decision-making processes, namely that short-term interests and concerns may come to prevail over, and at the expense of, pressing needs for sustainable policy-making, rendering that risk particularly serious and adding justification for the possibility of judicial review*."

klimaatverandering, door van ING te vorderen dat zij haar klimaatbeleid in lijn brengt met de 1,5°C-limiet. Deze universele gevarengrens zoals vastgelegd in het Parijs Akkoord brengt tot uitdrukking dat gevaarlijke klimaatverandering ernstige gevolgen zal hebben voor alle mensen op aarde en het daarom per definitie in het belang is van een ieder om die gevarengrens te verdedigen door middel van de noodzakelijke emissiereducties.

125. Dat blijkt als zodanig ook uit het VN-Klimaatverdrag, waarin in de aanhef in de eerste overweging al wordt erkend dat klimaatverandering en de nadelige gevolgen ervan een gemeenschappelijke zorg voor de mensheid vormen, waarna wordt overwogen dat partijen vastbesloten zijn het klimaatsysteem te beschermen voor huidige en toekomstige generaties:

> *"Acknowledging that change in the Earth's climate and its adverse effects are a common concern of humankind, […] Determined to protect the climate system for present and future generations"*

126. De doelstelling van het VN-Klimaatverdrag om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen, berust onder meer op het beginsel dat het klimaatsysteem moet worden beschermd ten behoeve van huidige en toekomstige generaties, "op basis van billijkheid en in overeenstemming met hun gezamenlijke, doch verschillende, verantwoordelijkheden en onderscheiden mogelijkheden" (artikel 3 lid 1 VN-Klimaatverdrag).

127. In het Parijs Akkoord wordt dit nogmaals bevestigd, waarbij ook nog extra nadruk is gelegd op het belang van het beschermen van de meest kwetsbare groepen in de samenleving, alsmede op het belang van intergenerationele billijkheid:

> *"Acknowledging that climate change is a common concern of humankind, Parties should, when taking action to address climate change, respect, promote and consider their respective obligations on human rights, the right to health, the rights of indigenous peoples, local communities, migrants, children, persons with disabilities and people in vulnerable situations and the right to development, as well as gender equality, empowerment of women and intergenerational equity"*

128. Het EHRM wijst in de zaak KlimaSeniorinnen ook op de vele internationale (rechts)bronnen waarin het belang van de bescherming van het mondiale klimaatsysteem voor de huidige en toekomstige generaties van de mensheid is erkend, waaronder de talrijke resoluties van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties.[134]

129. Het algemeen belang van het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering is daarmee per definitie een ondeelbaar en universeel belang. En zoals gezegd is er ook sprake van een specifieke grenswaarde – het beperken van de opwarming tot 1,5°C – die in acht moet worden genomen ter voorkoming van dit gevaar, welke door de internationale gemeenschap van staten wordt erkend. De vorderingen van Milieudefensie zijn gericht op het behalen en beschermen van deze mondiale grenswaarde en het bevorderen van een duurzame samenleving, in lijn met de statutaire doelstelling van Milieudefensie.[135] Alle huidige en toekomstige Nederlandse ingezetenen hebben een voldoende gelijksoortig belang bij het behalen van dit doel en – daarmee – bij de ingestelde vorderingen.

130. Daarbij geldt dat de eis van een voldoende gelijksoortig belang niet zo ver reikt dat alle

[134] EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, r.o. 148 (met verwijzing naar meer dan 30 VN-resoluties). Het arrest geeft van 50 t/m 106 een samenvatting van belangrijke internationale bronnen die het belang van milieubescherming, een gezonde leefomgeving en bescherming van het klimaatsysteem ten behoeve van huidige en toekomstige generaties erkennen.

[135] Productie MD-024, Statuten Milieudefensie, artikel 2.

belanghebbenden in een identieke positie dienen te verkeren en exact hetzelfde wensen. Er is geen sprake van de situatie dat de bij het geschil betrokken rechtsvragen en feitelijke vragen per individu verschillend beantwoord moeten worden. Voor de beantwoording van de voorliggende rechtsvragen, voor het beschermen van de 1,5°C-grens en bij het behandelen van de door Milieudefensie ingestelde vorderingen kan worden geabstraheerd van de bijzonderheden van individuele gevallen. De belangen zijn daarmee voldoende gelijksoortig, zodat zij zich voor bundeling lenen en een efficiënte en effectieve rechtsbescherming ten behoeve van de belanghebbenden kan worden bevorderd.

131. Al met al kan worden vastgesteld dat de belangen van de huidige en toekomstige generaties Nederlandse ingezetenen bij het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering voldoende gelijksoortig zijn om in deze collectieve actie te worden beschermd.

III.2.3 **Artikel 3:305a lid 2 BW – belangen voldoende gewaarborgd: het representativiteitsvereiste**

132. Ingevolge artikel 3:305a lid 1 BW moeten de belangen waarvoor Milieudefensie opkomt voldoende gewaarborgd zijn. Lid 2 bepaalt dat dit het geval is wanneer de belangenorganisatie voldoende representatief is, gelet op de achterban en de omvang van de vertegenwoordigde vorderingen. Deze laatste toevoeging vindt haar oorsprong in de WAMCA, waarbij de representativiteitseisen voor belangenorganisaties zijn aangescherpt, mede om te voorkomen dat iedere willekeurige organisatie zich kan opwerpen als verdediger van belangen van gedupeerden.[136]

133. Blijkens de wetstekst en de wetgeschiedenis heeft de wetgever bij de aanscherping van de representativiteitseisen vooral gedacht aan groepsacties, waarbij de belanghebbenden duidelijk zijn te individualiseren.[137] In deze zaak tegen ING is sprake van de behartiging van algemene belangen die naar hun aard niet individualiseerbaar zijn. De essentie van een collectieve algemeen belangactie is nu juist dat de belangenorganisatie niet opkomt voor de gebundelde belangen van een bepaald of bepaalbaar aantal individuele personen, maar voor het algemeen belang van de bescherming van de rechten van een veel grotere groep van personen, die diffuus en onbepaald is.

134. Dat maakt dat de representativiteit van de belangenorganisatie moeilijk kan worden vastgesteld aan de hand van “de omvang van de vertegenwoordigde vorderingen”. Wat in een concreet geval als een voldoende representatieve organisatie heeft te gelden, moet worden bepaald aan de hand van de aard van de zaak en de omstandigheden van het geval.[138] In algemeen belangacties is in lagere rechtspraak het criterium gehanteerd dat de belangenorganisatie duidelijk maakt dat zij een adequate spreekbuis is van de groep waarvoor wordt opgekomen.[139]

---

[136] *Kamerstukken II* 2016/17, 34608, nr. 3, p. 18 en 19.

[137] Zoals hiervoor in Hoofdstuk III.1 al aan de orde kwam, heeft de wetgever uitdrukkelijk niet de bedoeling gehad om zuiver ideële acties moeilijker te maken dan vóór de invoering van de WAMCA.

[138] Vergelijk ook Kamerstukken II 2003/04, 29414, 3, p. 15: “*De representativteit van een organisatie kan uit verschillende gegevens worden afgeleid, en het verdient daarbij geen aanbeveling één of meer gegevens doorslaggevend te achten. Een vastomlijnde invulling van dit vereiste is dan ook niet goed te geven, omdat dit tekort zou doen aan andere gegevens die er ook op kunnen wijzen dat een organisatie representatief is. Verschillende gegevens kunnen immers – al dan niet in combinatie met elkaar – van belang zijn.*”

[139] Zie rechtbank Den Haag 15 november 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:17145, r.o. 5.18 en rechtbank Amsterdam 7 juni 2023, ECLI:NL:RBAMS:2023:3499, r.o. 4.16-4.17, rechtbank Midden-Nederland 17 juli 2024, ECLI:NL:RBMNE:2024:4106, r.o. 4.21 en rechtbank Amsterdam 17 juli 2024, ECLI:NL:RBAMS:2024:4255, r.o. 5.7.3 – 5.7.6. Zie ook rechtbank Den Haag 25 september 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:14834 (Klimaatzaak Bonaire), r.o. 3.11.

135. De in hoofdstuk III.2.1 gegeven uitgebreide omschrijving van de feitelijke nationale en internationale activiteiten van Milieudefensie, haar *track record* in andere collectieve acties, haar steun van en samenwerking met andere gevestigde belangenorganisaties, haar wereldwijde netwerk en de meer dan 100.000 leden en donateurs en nog eens tienduizenden andere mensen die haar jaarlijks actief steunen maken duidelijk dat Milieudefensie mag worden aangemerkt als een adequate spreekbuis als het gaat om de bescherming van mensen tegen gevaarlijke klimaatverandering.

136. Daar komt nog bij dat Milieudefensie voor deze specifieke zaak tegen ING per medio maart 2025 bijna 30.000 steunbetuigingen heeft ontvangen.[140] In november 2024 hebben meer dan 400 bedrijven en organisaties Milieudefensie gesteund bij de oproep aan grote vervuilende bedrijven om sneller te vergroenen en hun CO2-uitstoot in 2030 te halveren.[141]

137. Hoewel voor de representativiteit van een belangenorganisatie niet de eis gesteld kan worden dat de collectieve actie kan rekenen op steun van een aanmerkelijk deel van de bevolking[142], is het ter achtergrond mogelijk toch interessant te wijzen op recent *peer-reviewed* onderzoek onder 300.000 mensen uit 125 landen, gepubliceerd in het gerenommeerde tijdschrift *Nature Climate Change*. Uit dat onderzoek blijkt dat "*the overwhelming majority [of the global population, toevoeging, adv.] demands political action and supports pro-climate norms.*"[143] Het onderzoek geeft daarmee een indicatie dat de meerderheid van de bevolking zich bewust is van het grote belang van het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering en maatregelen steunt die daaraan kunnen bijdragen.

138. Dat wordt ook bevestigd door de zogenoemde 'Peoples' Climate Vote 2024' zoals uitgevoerd door het United Nations Development Programme (UNDP) en de Universiteit van Oxford. Uit dit onderzoek dat plaatsvond onder 73.000 mensen uit 77 landen blijkt dat 80% van de mensen vraagt om versterkte klimaatmaatregelen.[144]

III.2.4 **Artikel 3:305a lid 6 BW – toepasselijkheid lichter ontvankelijkheidsregime**

139. De vorderingen van Milieudefensie strekken niet tot het verkrijgen van een schadevergoeding in geld. De vorderingen zijn ingesteld met een ideëel doel, namelijk om bij te dragen aan de bescherming van huidige en toekomstige generaties tegen de nadelige gevolgen en grote risico's van klimaatverandering boven 1,5°C. De mensen waar Milieudefensie voor opkomt hebben uiteraard geen rechtstreeks financieel belang bij de

[140] Zie https://milieudefensie.nl/klimaatzaak-ing/mede-eiser.
[141] Zie https://milieudefensie.nl/doe-mee/bondgenoten/deze-organisaties-ondertekenen-de-oproep-aan-grote-bedrijven.
[142] Integendeel, volgens de wetgeschiedenis staat ook de omstandigheid dat de belangen waarvoor men met de procedure wenst op te komen, in botsing komen met de ideeën en opvattingen van andere groeperingen in de samenleving op zichzelf niet in de weg aan een collectieve actie.
[143] Andre, P., Boneva, T., Chopra, F. et al., *Globally representative evidence on the actual and perceived support for climate action*. Nat. Clim. Chang. 14, 253–259 (2024), beschikbaar op https://doi.org/10.1038/s41558-024-01925-3 (Open Access), p. 257 (onder 'Discussion'). Zie ook p. 254: "*we document widespread approval of pro-climate social norms in almost all countries. Overall, 86% of respondents state that people in their country should try to fight global warming (Fig. 1c). In 119 of 125 countries, the proportion of supporters exceeds two-thirds.*" En p. 254-255: "*we identify an almost universal global demand for intensified political action. Across the globe, 89% of respondents state that their national government should do more to fight global warming (Fig. 1e).*"
[144] Productie MD-013, UNDP 2024, 'Peoples' Climate Vote 2024' (Executive Summary), p. 4 en p. 13. Zie ook p. 14, waaruit blijkt dat mensen niet overtuigd zijn dat bedrijven een voldoende bijdrage leveren aan klimaatactie: "*People are unconvinced by big businesses' climate efforts. Just over one in three people (39 percent) globally said they think big businesses are doing well on addressing climate change.*"

zaak.[145] De zaak leent zich daarmee bij uitstek voor toepassing van het lichte ontvankelijkheidsregime.

140. Ook de aard van de vorderingen van Milieudefensie en de daarmee te beschermen belangen geeft aanleiding tot toepassing van het lichte ontvankelijkheidsregime van 3:305a lid 6 BW.

141. Milieudefensie wijst in dit verband op de vele voorbeelden waarin het lichtere ontvankelijkheidsregime van toepassing is verklaard.[146] Milieudefensie stelt op basis daarvan vast dat dit gangbare praktijk is in algemeen belang-acties. De conclusie is dat artikel 3:305a lid 2 onderdelen a t/m e en artikel 3:305a lid 5 BW buiten toepassing kunnen worden gelaten. Niettemin wordt hieronder toegelicht dat Milieudefensie ook voldoet aan deze aanvullende eisen op het gebied van transparantie, governance en representativiteit.

III.2.5 **Artikel 3:305a lid 2, onderdelen a tot en met e, en lid 5 – aanvullende eisen op het gebied van transparantie, governance en representativiteit**

Onderdeel a: een toezichthoudend orgaan

142. Milieudefensie beschikt over een Raad van Toezicht, die tot taak heeft toezicht te houden op het beleid van het bestuur en de algemene gang van zaken in de vereniging en de aan de vereniging verbonden organisatie (artikel 11 lid 1 en lid 8 Statuten).[147]

Onderdeel b: passende en doeltreffende mechanismen voor de deelname aan of vertegenwoordiging bij de besluitvorming van de personen tot bescherming van wier belangen de rechtsvordering strekt

143. Onderdeel b regelt de mogelijkheid tot inspraak van de achterban. Aangezien Milieudefensie een vereniging is, verloopt de inspraak van haar leden via de Algemene Ledenvergadering ("**ALV**").[148] De ALV vindt tweemaal per jaar plaats en kan tevens online worden bijgewoond.[149] Er kan ook (vooraf) online worden gestemd. Daarnaast organiseert Milieudefensie een pre-ALV, waar vragen gesteld kunnen worden en gediscussieerd kan worden over onderwerpen die op de agenda staan.[150]

144. Leden en donateurs van Milieudefensie worden voorts op verschillende wijzen geïnformeerd over en betrokken bij activiteiten van Milieudefensie (ook over deze rechtszaak), waaronder

[145] Ten overvloede wordt opgemerkt dat de omstandigheid dat toewijzing van de vorderingen in een ideële actie grote financiële gevolgen zou kunnen hebben voor de aangesproken partij niet in de weg staat aan toepassing van het lichte ontvankelijkheidsregime, zie gerechtshof Den Haag 19 maart 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:363 (recht op drinkwater-zaak), r.o. 6.4.

[146] Zie onder meer: Gerechtshof Den Haag 19 maart 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:363 (recht op drinkwater-zaak), r.o. 6.4; rechtbank Den Haag 6 maart 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:3007 (stikstof-zaak), r.o. 5.19 en 5.20; rechtbank Oost-Brabant 3 januari 2024, ECLI:NL:RBOBR:2024:5, r.o. 6.2 t/m 6.7 (spaarurenregeling-zaak), gerechtshof Den Haag 12 februari 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:191, r.o. 5.2 en rechtbank Den Haag 15 december 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:19744, r.o. 4.2 (F-35-zaak); rechtbank Den Haag 15 november 2023; ECLI:NL:RBDHA:2023:17145 (vlieghinder-zaak), r.o. 5.21 en 5.22; rechtbank Den Haag 26 september 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:14320 (woonwagenbewoners-zaak), r.o. 4.17 t/m 4.20; rechtbank Amsterdam 7 juni 2023, ECLI:NL:RBAMS:2023:3499 (KLM-greenwashing-zaak), r.o. 4.10.

[147] Productie MD-024, Statuten Milieudefensie.

[148] T&C BW, commentaar op art. 3:305a BW, aantekening 3 onder b: "*Wanneer de belangenorganisatie als vereniging is georganiseerd, kan de vertegenwoordiging bij de besluitvorming worden geregeld via de ledenvergadering.*"

[149] Zie https://milieudefensie.nl/actueel/vereniging/veelgestelde-vragen-algemene-ledenvergadering.

[150] Ibid.

via nieuwsbrieven[151], via informatie op haar website, via evenementen (zoals Milieudefensie on Tour[152] of campagnedagen[153]), via haar internationale netwerk[154] en via andere online kennisdeling.[155] Het bestuur betrekt de vereniging en de leden voorts op verschillende manieren bij ideeënvorming en evaluaties, bijvoorbeeld door enquêtes, bijeenkomsten, panels of adviesraden.[156]

Onderdeel c: voldoende middelen en voldoende zeggenschap over die middelen

145. Milieudefensie beschikt over voldoende middelen om de onderhavige rechtszaak te voeren.[157] Het overgrote deel van de inkomsten van Milieudefensie – namelijk 86% van haar totale inkomsten – is afkomstig uit giften van particulieren en andere organisaties zonder winstoogmerk. Deze inkomsten kunnen door Milieudefensie worden aangewend ter verwezenlijking van haar doelstellingen.

Onderdeel d: aan algemeen toegankelijke internetpagina

146. Milieudefensie heeft een algemeen toegankelijke website, zowel in de Nederlandse als in de Engelse taal (www.milieudefensie.nl en https://en.milieudefensie.nl/). Op die website is de volgende informatie beschikbaar:

(i) 1° de statuten van de rechtspersoon;[158]

(ii) 2° de bestuursstructuur van de rechtspersoon;[159]

(iii) 3° de laatst vastgestelde jaarlijkse verantwoording op hoofdlijnen van het toezichthoudend orgaan over het door haar uitgevoerde toezicht;[160]

(iv) 4° het laatst vastgestelde bestuursverslag;[161]

(v) 5° de bezoldiging van bestuurders en de leden van het toezichthoudend orgaan;[162]

(vi) 6° de doelstellingen en werkwijzen van de rechtspersoon;[163]

(vii) 7° een overzicht van de stand van zaken in lopende procedures en de resultaten

[151] Zie https://milieudefensie.nl/over-ons/nieuwsbrief.
[152] Bijvoorbeeld: https://milieudefensie.nl/doe-mee/nazittingshell.
[153] Bijvoorbeeld: https://veranderaars.milieudefensie.nl/agenda/2024-02-24-campagnedag/ en https://veranderaars.milieudefensie.nl/agenda/campagnedag-2024/.
[154] Bijvoorbeeld: https://www.foei.org/?s=shell.
[155] Bijvoorbeeld: https://en.milieudefensie.nl/news/unlock-our-shell-and-ing-climate-cases-with-our-new-climate-case-tool.
[156] Zie https://milieudefensie.nl/over-ons/onze-vereniging#directie-bestuur.
[157] Productie MD-023, Jaarverslag Milieudefensie 2023, (incl. jaarrekening), p. 30 t/m 35 en p. 74 t/m 94. Zie in het bijzonder p. 75 en 76 (dat zijn p. 2 en 3 van de jaarrekening).
[158] Zie https://milieudefensie.nl/actueel/statuten-juli-2022.
[159] Zie https://milieudefensie.nl/over-ons/onze-vereniging.
[160] Zie https://milieudefensie.nl/over-ons/jaarverslag, op p. 41 t/m 45 is de verantwoording van de Raad van Toezicht te vinden.
[161] Zie https://milieudefensie.nl/over-ons/bestuursverslag-milieudefensie-2023.pdf [gepubliceerd op 31 mei 2024].
[162] Productie MD-023, Jaarverslag Milieudefensie 2023, p. 64 (over bezoldiging van het bestuur, zie p. 16 van de jaarrekening voor verdere specificatie). De Raad van Toezicht werkt onbezoldigd (zie p. 42 jaarverslag en p. 17 van de jaarrekening, evenals artikel 11 lid 6 van de Statuten).
[163] Zie https://milieudefensie.nl/over-ons/onzeaanpak en https://milieudefensie.nl/actie/ons-verhaal/hoe-geef-jij-onze-aarde-door.

daarvan;[164]

(viii) 8° indien een bijdrage wordt gevraagd van de personen tot bescherming van wier belangen de rechtsvordering strekt: inzicht in de berekening van deze bijdrage: dit is niet van toepassing omdat er geen bijdrage wordt gevraagd;[165]

(ix) 9° een overzicht van de wijze waarop personen tot bescherming van wier belangen de rechtsvordering strekt zich kunnen aansluiten bij de rechtspersoon en de wijze waarop zij deze aansluiting kunnen beëindigen.[166]

Onderdeel e: voldoende ervaring en deskundigheid ten aanzien van het instellen en voeren van de rechtsvordering

147. Het uitgebreide *track record* van Milieudefensie toont dat zij over voldoende ervaring en deskundigheid beschikt om deze rechtszaak te voeren. Milieudefensie heeft als organisatie ervaring met het voeren van rechtszaken in het algemeen belang en de verdediging van kwetsbare milieubelangen en mensenrechten, waaronder de (succesvolle) collectieve acties tegen Shell.[167]

148. Milieudefensie wordt in deze zaak bijgestaan door dezelfde advocaten die de klimaatzaak tegen Shell hebben behandeld. Ten slotte heeft Milieudefensie een uitgebreid netwerk van externe deskundigen die waar nodig bereid zijn de zaak te ondersteunen. Net als in de klimaatzaak tegen Shell kan Milieudefensie leunen op de bijstand van gerenommeerde klimaatwetenschappers, transitiedeskundigen en economische experts.

Onderdeel f: niet van toepassing

149. Onderdeel f is niet van toepassing omdat geen sprake is een rechtsvordering ter bescherming van een belang als bedoeld in artikel 2, eerste lid, van Richtlijn (EU) 2020/1828 van het Europees Parlement en de Raad van 25 november 2020 betreffende representatieve vorderingen ter bescherming van de collectieve belangen van consumenten.

Artikel 3:305a lid 5 BW: jaarrekening en bestuursverslag

150. Het vereiste van artikel 3:305a lid 5 BW houdt in dat een bestuursverslag en een jaarrekening moeten worden opgesteld volgens de eisen van Boek 2, titel 9 BW, welke verslagen binnen acht dagen op de website moeten worden gepubliceerd. Milieudefensie voldoet aan deze vereisten:

(i) Artikel 2:49 BW lid 1 en lid 3: binnen zes maanden na afloop van het boekjaar (31

[164] Zie https://milieudefensie.nl/klimaatzaak-ing/info/veelgestelde-vragen-over-onze-nieuwe-klimaatzaak, zie https://milieudefensie.nl/actueel/hier-vind-je-alle-juridische-documenten-van-onze-klimaatzaak-tegen-shell en als voorbeeld van een afgeronde zaak: https://milieudefensie.nl/actueel/alles-wat-je-wil-weten-over-de-rechtszaak-tegen-shell-in-nigeria.

[165] Milieudefensie vraagt middels crowdfunding uitsluitend om een eventuele vrijwillige bijdrage van mensen die de zaak steunen, zie https://milieudefensie.nl/steun-klimaatzaak-ing/steun. Ook kunnen mensen zich met een donatie vanaf 1 euro aansluiten als mede-eiser, zie https://milieudefensie.nl/klimaatzaak-ing/mede-eiser. Zoals daar is toegelicht is de bijdrage van ten minste 1 euro bedoeld om dubbele aanmeldingen of nepaanmeldingen te voorkomen.

[166] Zie https://milieudefensie.nl/actie/lidworden/word-lid, waar ook de mogelijkheden tot opzegging staan vermeld.

[167] Gerechtshof Den Haag 29 januari 2021, ECLI:NL:GHDHA:2021:133 (Dooh en Milieudefensie / Shell) en rechtbank Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337 (Milieudefensie / Shell). Zie ook https://milieudefensie.nl/actueel/shell-betaalt-15-miljoen-euro-schadevergoeding-vanwege-olievervuiling-in-nigeria.

december 2023) heeft het bestuur de jaarrekening en het bestuursverslag opgemaakt en ter inzage gelegd voor de leden. Op 8 juni 2024 zijn de jaarrekening en het jaarverslag vastgesteld door de Algemene Leden Vergadering;[168]

(ii) Artikel 2:49 lid 2 BW: de jaarrekening is ondertekend door het directie-bestuur en de commissarissen;[169]

(iii) Op 10 juni 2024 heeft Milieudefensie de jaarrekening en het bestuursverslag op haar website gepubliceerd.[170]

III.3 DE VEREISTEN VAN ARTIKEL 3:305A LID 3 SUB A EN B BW

151. Ingevolge artikel 3:305a lid 3 sub a BW is een rechtspersoon als bedoeld in artikel 3:305a lid 1 BW slechts ontvankelijk indien de bestuurders betrokken bij de oprichting van de rechtspersoon, en hun opvolgers, geen rechtstreeks of middellijk winstoogmerk hebben, dat via de rechtspersoon wordt gerealiseerd. Aan dit vereiste is voldaan. Milieudefensie heeft geen winstoogmerk.[171] Ook haar bestuurders hebben geen winstoogmerk. Op grond van artikel 10 lid 8 van de statuten ontvangen bestuurders van Milieudefensie een bezoldiging die wordt vastgesteld door de Raad van Toezicht. Op grond van de statuten wordt bij de vaststelling van de hoogte en de structuur van de bezoldiging rekening gehouden met het ideële karakter van de vereniging, met de benodigde professionaliteit en wordt aansluiting gezocht bij de regeling beloning directeuren van goededoelenorganisaties, of een daarvoor in de plaats getreden regeling.[172] In het jaarverslag 2023 is de bezoldiging van het directie-bestuur nader toegelicht, met verwijzing naar de beloningsregeling van Goede Doelen Nederland en de Code Goed Bestuur voor goede doelen. De bezoldiging van de beide directie-bestuurders is aanzienlijk lager dan het maximum dat geldt voor een goede doelen organisatie van de omvang en complexiteit van Milieudefensie.[173]

152. Ingevolge artikel 3:305a lid 3 sub b BW is voorts vereist dat de rechtsvordering een voldoende nauwe band heeft met de Nederlandse rechtssfeer. Daarvoor moet aan één van de eisen onder 1, 2 of 3 zijn voldaan. Met het stellen van deze eisen heeft de wetgever willen voorkomen dat een Nederlandse collectieve schadevergoedingsactie kan worden gebruikt voor zaken waarin er feitelijk geen of onvoldoende nauwe band bestaat tussen de collectieve vordering en de Nederlandse rechtssfeer.

153. Van een voldoende nauwe band met de Nederlandse rechtssfeer is onder meer sprake wanneer degene tegen wie de rechtsvordering zich richt, woonplaats in Nederland heeft en bijkomende omstandigheden wijzen op voldoende verbondenheid met de Nederlandse rechtssfeer (zie artikel 3:305a lid 3 sub b onder 2). Daarvan is in dit geval duidelijk sprake, aangezien ING haar hoofdkantoor in Nederland heeft en ING in deze zaak wordt aangesproken op het klimaatbeleid dat zij vanuit Nederland vaststelt en uitvoert. De schadeveroorzakende gebeurtenis vindt dus plaats in Nederland.[174]

---

[168] Zie https://milieudefensie.nl/over-ons/jaarverslag-inclusief-jaarrekening-2023.

[169] Productie MD-023, Jaarverslag Milieudefensie 2023 (incl. jaarrekening), p. 94. De jaarrekening van Milieudefensie is opgesteld conform de voorschriften van de Richtlijn 650 Fondsenwervende organisaties en is ook als zodanig door een onafhankelijke accountant gecontroleerd, zie p. 95 voor de controleverklaring dubois + co registeraccountants.

[170] Zie https://milieudefensie.nl/over-ons/jaarverslag-inclusief-jaarrekening-2023.pdf.

[171] Productie MD-024, Statuten Milieudefensie, artikel 3 lid 3 ("*De Vereniging heeft geen winstoogmerk*").

[172] Productie MD-024, Statuten Milieudefensie, artikel 10 lid 8.

[173] Productie MD-023, Jaarverslag Milieudefensie 2023, p. 64.

[174] Dat het klimaatbeleid van ING als schadeveroorzakende gebeurtenis moet worden aangemerkt wordt nader toegelicht in

154. Dat laatste maakt dat eveneens sprake is van een nauwe band met de Nederlandse rechtssfeer in de zin van artikel 3:305a lid 3 sub b onder 3 BW.[175]

III.4 HET OVERLEGVEREISTE VAN ARTIKEL 3:305A LID 3 SUB C BW

155. Ingevolge artikel 3:305a lid 3 sub c BW is een rechtspersoon die op grond van artikel 3:305a BW een rechtsvordering tegen een ander wil instellen slechts ontvankelijk, als hij in de gegeven omstandigheden voldoende heeft getracht het gevorderde te bereiken door het voeren van overleg met de gedaagde.

156. Om aan deze verplichting te voldoen, heeft Milieudefensie zich bij brief van 19 januari 2024 tot de CEO van ING gewend, de heer [geanonimiseerd].[176]

157. In deze brief is onder meer toegelicht dat ING met haar activiteiten substantieel bijdraagt aan de veroorzaking van klimaatverandering en daarmee grote schade aanricht (en nog zal aanrichten) aan mens en milieu, alsook dat er naar Nederlands recht, een juridische gehoudenheid is voor ING om deze (toekomstige) schade zoveel mogelijk te voorkomen. Zoals in de brief is toegelicht houdt dat volgens Milieudefensie in dat ING haar klimaatbeleid zal moeten aanpassen en in lijn zal moeten brengen met de mondiale doelstelling om de opwarming van de aarde tot 1,5 °C te beperken. Daarbij heeft Milieudefensie ook uiteengezet welke concrete maatregelen in dit verband van ING mogen worden verwacht. Milieudefensie heeft ING verzocht om binnen acht weken te reageren op de aansprakelijkstelling en ING daarbij uitgenodigd om in gesprek te gaan over de invulling van ING's verantwoordelijkheid.

158. Zoals blijkt uit al hetgeen hiervoor is besproken en zoals ook toegelicht in de brief heeft Milieudefensie zich de afgelopen 18 jaar ingezet om ING tot een beter klimaatbeleid te bewegen. Hoewel ING de afgelopen jaren wel stappen heeft gezet op dit gebied, schiet het klimaatbeleid van ING tot de dag van vandaag ernstig tekort om te voldoen aan de individuele deelverantwoordelijkheid die ING volgens Milieudefensie heeft in het helpen beperken van klimaatverandering. Met haar brief van 19 januari 2024 deed Milieudefensie een poging om ING buiten rechte te bewegen haar verantwoordelijkheid te nemen. Het is teleurstellend, maar niet geheel verrassend, dat uit de reactie van ING blijkt dat ING haar klimaatbeleid niet aan zal passen naar aanleiding van de brief.[177] ING stelt wel vast zij het over de meeste dingen eens is met Milieudefensie: ING deelt de bezorgdheid over klimaatverandering en vindt dat er zo snel mogelijk actie moet worden ondernomen om ervoor te zorgen dat de wereldwijde opwarming beperkt blijft tot 1,5 °C.[178] Ook onderschrijft ING dat de wereldwijde uitstoot in 2030 met 48% moet zijn verminderd en dat ook ING hierin een rol moet spelen.[179] Verder erkent ING dat zij de meeste impact kan maken via de klanten die door ING worden gefinancierd.[180] Ten slotte erkent ING op basis van bevindingen van het Internationaal

Hoofdstuk IV.

[175] GS Vermogensrecht, art. 3:305a BW, aant. 28.6: "*Het vereiste sub (iii) dat de gebeurtenis of gebeurtenissen heeft respectievelijk hebben plaatsgevonden in Nederland verwijst uitsluitend naar de plaats waar zich daadwerkelijk de gebeurtenis of gebeurtenissen heeft respectievelijk hebben voorgedaan.*" Zie eveneens Tzankova en Van Leeuwen in Sdu Commentaar Letselschade, artikel 3:305a, aantekening 9: "*Lid 3, onderdeel b, onder 3° beperkt het relevante aanknopingspunt tot het Handlungsort*."

[176] Productie MD-019, Brief van Milieudefensie aan ING d.d. 19 januari 2024.

[177] Productie MD-019, Brief van Milieudefensie aan ING d.d. 19 januari 2024.

[178] Ibid, p. 1-2, zie ook Productie MD-040, ING 2024, 'Mogelijke klimaatzaak' (uitdraai website 27 februari 2024), p. 1 (onder 'Wat willen ze en wat is onze reactie').

[179] Ibid.

[180] Productie MD-019, Brief van Milieudefensie aan ING d.d. 19 januari 2024, p. 2.

Energie Agentschap ("**IEA**") dat er op de weg naar netto-nul emissies in 2050 geen nieuwe olie- en gasvelden meer nodig zijn, reden waarom zij is gestopt met de projectfinanciering van nieuwe olie- en gasvelden. ING is echter niet gestopt met alle vormen van ondersteuning van fossiele bedrijven die nieuwe olie- en gasvelden ontwikkelen, waarover meer in hoofdstuk XV.2.3).[181]

159. Milieudefensie en ING verschillen echter nadrukkelijk van mening over de inhoud van de proportionele bijdrage die ING moet leveren. In reactie op de aansprakelijkstelling gaat ING nauwelijks in op de uitgebreide inhoudelijke toelichting van Milieudefensie dat het klimaatbeleid van ING onvoldoende is. ING verdedigt eigenlijk vooral het eigen beleid en betoogt dat dit beleid al in lijn is met de 1,5 °C-grens van het Parijs Akkoord. Ook reageert ING niet op de juridische onderbouwing van Milieudefensie. Op de expliciete gespreksuitnodiging gaat ING niet specifiek in. ING sluit weliswaar af met de algemene opmerking dat zij de dialoog met Milieudefensie wil voortzetten, maar wil kennelijk niet met Milieudefensie in gesprek over de aansprakelijkstelling als zodanig. Gelet op de afwijzende reactie van ING, en op het uitblijven van toereikende aanpassingen van beleid in de tussentijd, heeft Milieudefensie besloten over te gaan tot dagvaarding van ING.

160. Voorafgaand aan het uitbrengen van de dagvaarding heeft Milieudefensie zich bij brief van 16 januari 2025 nog eenmaal gericht tot ING.[182] Dat had er onder meer mee te maken dat zij bij het opstellen van de dagvaarding enige wijzigingen heeft aangebracht in hetgeen zij precies van ING vordert. Bij brief van 4 februari 2025 heeft ING duidelijk gemaakt dat zij ook aan deze gewijzigde vorderingen geen gehoor zal geven. ING stelt dat deze "*niet realistisch of redelijk*" zijn.[183]

161. In het licht van bovengenoemde feiten en omstandigheden meent Milieudefensie dat zij voldoende heeft getracht het gevorderde te bereiken door het voeren van overleg.

III.5 DE TOEPASSING VAN TITEL 14A RV

162. Naast de inhoudelijke ontvankelijkheidsvereisten van artikel 3:305a BW, bevat Titel 14A Rv nadere (procedurele) bepalingen betreffende de collectieve actie. Zoals in de inleiding van dit hoofdstuk al ter sprake kwam zijn niet alle bepalingen van Titel 14A Rv toepasbaar in een algemeen belangactie. Dit is inmiddels ook in diverse rechterlijke uitspraken erkend. In het navolgende zal Milieudefensie toelichten welke vereisten van Titel 14A Rv van toepassing zijn en dat daaraan is voldaan.

Artikel 1018c lid 1 Rv: inhoud van de dagvaarding

163. Artikel 1018c lid 1 Rv sub a t/m d stelt bepaalde inhoudelijke eisen aan de inhoud van de dagvaarding. Deze dagvaarding voldoet zonder meer aan die eisen. Artikel 1018c lid 1 sub e jo. artikel 1018e Rv is niet van toepassing, zoals hieronder wordt toegelicht. Aan artikel 1018c lid 1 sub f is blijkens aanzeggingen onder (i) t/m (m) in de aanhef van deze dagvaarding voldaan.

Artikel 1018c lid 2 Rv: formaliteiten centraal register

[181] Productie MD-041, Brief van ING aan Milieudefensie d.d. 13 februari 2024, p. 3.
[182] Productie MD-020, Brief *van* Milieudefensie aan ING d.d. 16 januari 2025.
[183] Productie MD-021, Brief van ING aan Milieudefensie d.d. 4 februari 2025.

164. Milieudefensie zal ingevolge artikel 1018c lid 2 Rv het exploot van deze dagvaarding binnen twee dagen ter griffie indienen, onder gelijktijdige aantekening van de dagvaarding in het centraal register voor collectieve acties als bedoeld in artikel 3:305a lid 7 BW. De aantekening gaat vergezeld van een uittreksel van de dagvaarding.

Artikel 1018e lid 1 Rv: de exclusief belangenbehartiger

165. Artikel 1018e lid 1 Rv bevat de regeling voor aanwijzing van een exclusief belangenbehartiger. De bepaling is met name van toepassing wanneer gedurende de driemaanden-termijn van artikel 1018c lid 3 Rv blijkt dat nog één of meerdere belangenorganisaties een collectieve vordering willen instellen voor dezelfde gebeurtenis of gebeurtenissen over soortgelijke feitelijke en rechtsvragen. De rechter wijst dan uit hun midden de meest geschikte organisatie aan als 'Exclusieve Belangenbehartiger' voor alle gedupeerden. Met deze regeling wordt concurrentie tussen collectieve (groeps)acties voorkomen en is er een regeling wanneer verschillende organisaties voor verschillende groepen gedupeerden optreden. Hoewel de aanwijzing van de exclusieve belangenbehartiger is ingegeven vanuit de gedachte dat meerdere belangenorganisaties ieder voor zich een collectieve actie aanhangig maken, wordt in de praktijk ook een exclusieve belangenbehartiger benoemd als meerdere belangenorganisaties tezamen één collectieve actie aanhangig maken, of als slechts één belangenorganisatie dat doet.[184]

166. Het aanwijzen van een exclusief belangenbehartiger is bedoeld om duidelijk te maken wie van de belangenorganisaties die voor een bepaalde gebeurtenis een collectieve vordering hebben ingediend, de leiding heeft in de procedure en daarvoor verantwoordelijk is. Hij is ook degene met wie een gedaagde tot een schikking kan komen voor de hele groep. De belangen van de hele groep worden vanaf dat moment immers behartigd door de daartoe aangewezen exclusieve belangenbehartiger. Ook kunnen gedupeerden zich na aanwijzing van de exclusieve belangenbehartiger nog onttrekken. Tegen die achtergrond schrijft artikel 1018f Rv ook een uitgebreide publicatieregeling voor (waarover straks meer).

167. Het bovenstaande maakt duidelijk dat artikel 1018e lid 1 Rv is geschreven voor de groepsactie, niet voor de algemeen belangactie. Dat blijkt ook uit de in artikel 1018e lid 1 Rv genoemde in aanmerking te nemen omstandigheden, zoals de verwijzing naar "de omvang van de groep personen voor wie de eiser opkomt" en "de grootte van het door deze groep vertegenwoordigde financiële belang".

168. In een algemeen belangactie is helemaal geen sprake van een mogelijke (concurrentie)situatie waarin meerdere belangenorganisaties voor een deel van de gedupeerden opkomen. Er wordt immers opgekomen voor een ondeelbaar algemeen belang. Ook zal de belangenorganisatie niet namens een specifieke groep personen onderhandelen over een schikking (schadevergoeding). Milieudefensie vraagt de rechtbank dan ook dit voorschrift in deze zaak niet toe te passen.[185]

169. Voor zover de rechtbank wel tot aanwijzing van een exclusieve belangenbehartiger zou willen overgaan, bevat deze dagvaarding alle gegevens die tonen dat Milieudefensie als zodanig moet worden aangewezen, waaronder relevante gegevens over haar feitelijke activiteiten, deskundigheid en ervaring, inclusief ervaring met soortgelijke collectieve acties.

[184] Knigge, Dröge en Hoogervorst in Sdu Commentaar Burgerlijk procesrecht bij artikel 1018e Rv (oktober 2022).
[185] Zie in gelijke zin onder meer rechtbank Amsterdam 7 juni 2023, ECLI:NL:RBAMS:2023:3499 (KLM-greenwashing), r.o. 4.29, alsmede rechtbank Den Haag 25 september 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:14834 (Klimaatzaak Bonaire), r.o. 3.24.

Artikel 1018e lid 2 Rv en artikel 1018f Rv: niet nodig om nauw omschreven groep vast te stellen en geen aanleiding voor toepassing regeling opt-out/opt-in

170. De voorschriften van artikel 1018e lid 2 Rv en artikel 1018f Rv hebben tot doel dat kan worden vastgesteld wiens belangen precies worden behartigd en bieden belanghebbenden de mogelijkheid gebruik te maken van de zogenoemde opt-outmogelijkheid. Voor belanghebbenden die die buiten Nederland woonplaats hebben maar wel met hun belangen betrokken willen worden in de procedure, geldt een opt-in regime. Artikel 1018e lid 2 Rv vraagt in dat verband om de vaststelling van de nauw omschreven groep waar de belangenorganisatie voor opkomt. Artikel 1018f Rv geeft een uitvoerige regeling van, kort gezegd, opt-innen en opt-outen en de daarmee verbonden publiciteit.

171. De ideële aard van de zaak van Milieudefensie brengt met zich dat in dit geval voorbij gegaan dient te worden aan het vaststellen van een nauw omschreven groep en een opt-out/in procedure. Immers, het is in een dergelijke actie nu juist niet mogelijk om een specifieke groep te duiden, omdat daarmee geen individualiseerbare gebundelde belangen, maar algemene belangen worden gediend ter bescherming van de rechten van een zeer grote groep van personen, die diffuus en onbepaald is.[186] In een algemeen belangactie kan dus ook geen sprake zijn van een situatie waarin sommige mensen wel en anderen niet gebonden zijn aan de uitspraak: de essentie is nu juist dat men zich niet kán onttrekken aan een actie in het algemeen belang.

172. In artikel 3:305a lid 5 (oud) kwam dit belangrijke verschil tussen de groepsactie en de algemeen belangactie ook tot uitdrukking. Dat artikel luidde:

> "*Een rechterlijke uitspraak heeft geen gevolg ten aanzien van een persoon tot bescherming van wiens belang de rechtsvordering strekt en die zich verzet tegen werking van de uitspraak ten opzichte van hem, tenzij de aard van de uitspraak meebrengt dat de werking niet slechts ten opzichte van deze persoon kan worden uitgesloten*." (onderstreping toegevoegd, adv.).

173. Met de laatste zinsnede van dit artikellid "*tenzij de aard van de uitspraak meebrengt dat de werking niet slechts ten opzichte van deze persoon kan worden uitgesloten*", heeft de wetgever verduidelijkt dat het in geval van een ondeelbaar collectief belang (in geval van een algemeen belangactie dus) uitgesloten is dat iemand zich daaraan kan onttrekken. Zou dat wel kunnen, dan kan een enkel individu een algemeen belangactie frustreren. Dat is onwenselijk en daarom door de wetgever uitgesloten.

174. Zoals al ter sprake kwam in hoofdstuk III.1 is bij de invoering van de WAMCA onvoldoende oog geweest voor de algemeen belangactie. In de rechtspraak is inmiddels veelvuldig onderkend dat de bijzondere procedurevoorschriften niet geschikt zijn voor toepassing in ideële zaken en verschillende rechtbanken hebben deze procedurele stappen daarom terecht buiten toepassing gelaten.[187]

---

[186] Zie ook de conclusie van plv. P-G Langemeijer en A-G Wissink voor de Urgenda-zaak (ECLI:NL:PHR:2019:887) onder 2.4.

[187] Zie rechtbank Amsterdam 7 juni 2023, ECLI:NL:RBAMS:2023:3499 (KLM-greenwashing), r.o. 4.32, Rechtbank Den Haag 6 maart 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:3007, (Greenpeace/Staat), r.o. 5.24, rechtbank Den Haag 8 maart 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:2657 (Vereniging Republiek en Stichting de Republikein tegen de Staat), r.o. 2.28, rechtbank Den Haag 6 september 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:14320 (St. Sinti, Roma en Reizigers), r.o. 4.36 t/m 4.38, rechtbank Den Haag 15 november 2023, ECLI:NL:RBDHA:2023:17145 (recht op bescherming tegen vliegtuighinder), r.o. 5.25 t/m 5.28, rechtbank Den Haag 17 januari 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:355 (Privacy First), r.o. 5.20 t/m 5.23, rechtbank Den Haag 25 september 2024, ECLI:NL:RBDHA:2024:14834 (Klimaatzaak Bonaire), r.o. 3.23 – 3.24.

175. De minister van Rechtsbescherming heeft dit alles inmiddels ook onderkend en aangegeven dat hier bij de evaluatie van de WAMCA rekening mee moet worden gehouden:

> "*In sommige ideële acties is het overigens uit de aard van de vordering niet mogelijk om de uitspraak slechts bindend te maken voor een deel van de achterban. Het verbod tot het lozen van afvalwater in een natuurgebied bijvoorbeeld, is naar zijn aard «ondeelbaar»: het kan alleen maar tegenover eenieder gelden of tegenover niemand. Het tot 2020 geldende artikel 3:305a BW hield met deze situatie rekening in lid 5. […] In de systematiek van de WAMCA is wel de mogelijkheid opgenomen om je via een opt out te onttrekken aan de procedure (artikel 1018f Rv). Er is daarbij geen rekening gehouden met de situatie dat een opt out niet zinvol is als de aard van de vordering meebrengt dat ook de toe- of afwijzende uitspraak naar haar aard tegenover iedereen geldt. In de praktijk komt het daarom voor dat de rechter in zo'n geval de opt out termijn niet toepast. Dit is een element dat in de evaluatie zeker aan de orde moet komen*."[188]

176. De verwachting is dan ook dat de wetgever in dit verband de benodigde aanpassingen zal maken. Omdat dit nu nog niet is gebeurd, verzoekt Milieudefensie uw rechtbank om de voorschriften van artikel 1018e lid 2 Rv en artikel 1018f Rv buiten toepassing te laten.

Artikel 1018g Rv: geen aanleiding beproeven schikking

177. In het licht van het voorgaande en mede indachtig de aard van de algemeen belangactie die niet strekt tot schadevergoeding, bestaat er volgens Milieudefensie geen aanleiding voor het stellen van een termijn voor het beproeven van een overeenkomst als bedoeld in artikel 1018g Rv.

III.6 **CONCLUSIE**

178. De conclusie van al het voorgaande is dat Milieudefensie ontvankelijk is in haar vorderingen en dat is voldaan aan de vereisten van artikel 1018c lid 5 Rv.

IV. TOEPASSING VAN NEDERLANDS RECHT

IV.1 **INLEIDING**

179. ING Groep N.V. is een beursgenoteerde onderneming en is de moedermaatschappij van één belangrijke juridische entiteit: ING Bank N.V. ING Bank N.V. is de moedermaatschappij van verschillende Nederlandse en buitenlandse banken.[189] ING Groep N.V., ING Bank N.V. en alle dochtermaatschappijen worden hierna ook wel de ING Groep of het ING-concern genoemd. De wereldwijde ING Groep heeft meer dan 60.000 medewerkers en bedient ongeveer 37 miljoen klanten, zakelijke klanten en financiële instellingen in meer dan 40 landen.

180. Vanuit het hoofdkantoor in Amsterdam voert ING Groep N.V. in gezamenlijkheid met ING Bank N.V. de directie over het wereldwijde ING-concern en de daarvan deel uitmakende dochtervennootschappen. De verdeling van verantwoordelijkheden tussen ING Groep N.V. en ING Bank N.V. wordt hierna nog nader toegelicht. Dit mede ter onderbouwing van de noodzaak om beide entiteiten op hun juridische verantwoordelijkheid aan te spreken.

181. Milieudefensie verwijt ING dat zij door het voeren van inadequaat klimaatbeleid –

[188] *Kamerstukken II* 2023-2024, 36169, nr. 40, p. 8-9.
[189] Zie https://www.ing.com/About-us/Corporate-governance/Legal-structure-and-regulators.htm.

klimaatbeleid dat ING vanuit Nederland vaststelt en uitvoert – onrechtmatig handelt, althans onrechtmatig dreigt te handelen, jegens de personen voor wiens (gelijksoortige) belangen Milieudefensie opkomt. Kort gezegd wordt in deze zaak dus een veroordeling gevraagd van een in Nederland gevestigde onderneming, die in Nederland concernbeleid vaststelt, welk beleid onder haar directie in binnen- en buitenland wordt uitgevoerd. De aan dat concernbeleid verbonden activiteiten leiden vervolgens wereldwijd tot milieuschade en andersoortige schade zoals gezondheidsschade, waaronder ook in Nederland.

IV.2 TOEPASSING ROME II

182. In dit hoofdstuk zal Milieudefensie toelichten dat ook toepassing van Verordening 864/2007 (de Rome II-Verordening, ofwel "**Rome II**")[190] leidt tot toepassing van Nederlands recht.

183. Artikel 7 Rome II bepaalt dat de niet-contractuele verbintenis die voortvloeit uit milieuschade dan wel uit letsel- of vermogensschade als gevolg van milieuschade, wordt beheerst door het recht van de plaats waar de schade zich voordoet (het *Erfolgsort*), tenzij de persoon die schadevergoeding vordert, althans de persoon die een (preventieve) vordering ter zake (dreigende) milieuschade instelt[191], kiest voor het recht van het land waar de schadeveroorzakende gebeurtenis zich voordoet of heeft voorgedaan (het *Handlungsort*).

184. Rome II verduidelijkt in overweging 25 van de preambule het doel en de achtergrond van artikel 7 over internationale milieuschade. Daar wordt aangegeven dat met deze regeling invulling wordt gegeven aan artikel 174 van het (voormalige) EG-verdrag (thans artikel 191 van het VWEU) dat voorschrijft (citaat Preambule):

> "*[..] dat een hoog niveau van milieubescherming moet worden bereikt, berustend op zowel het voorzorgsbeginsel en het beginsel van preventief handelen, alsook het beginsel dat milieuaantastingen bij voorrang aan de bron dienen te worden bestreden, en het beginsel dat de vervuiler betaalt [..]*".

185. Door de vervuiler in alle gevallen – dus ongeacht waar en in welke landen de door hem veroorzaakte milieuschade ontstaat of dreigt te ontstaan – aansprakelijk te kunnen stellen met toepassing van het recht van het land waar de activiteiten hun oorsprong vinden (*Handlungsort*), wordt dus onder meer beoogd om grensoverschrijdende milieuschade zoveel mogelijk bij de bron aan te pakken. Schadebestrijding aan de bron beoogt milieuschade zoveel mogelijk te voorkomen en onnodige maatschappelijke kosten zoveel mogelijk te vermijden.

186. In het geval van ING geldt dat zij met haar financieringen en financiële producten broeikasgasuitstoot financiert en faciliteert. Die broeikasgasuitstoot leidt tot opwarming van de aarde en veroorzaakt ernstige milieuschade. De relatie tussen de activiteiten van ING en milieuschade als gevolg van broeikasgasuitstoot komt in deze dagvaarding nog uitgebreider aan de orde. Milieudefensie licht nu eerst nader toe dat het klimaatbeleid van ING de bron is van de (dreigende) milieuschade en dat het *Handlungsort* in Nederland gelegen is.

IV.3 ZOWEL HET HANDLUNGSORT ALS HET ERFOLGSORT ZIJN GELEGEN IN NEDERLAND

[190] Zie artikel 1 lid 1 jo. artikel 2 Rome II.

[191] Dat de verordening ook op dreigende milieuschade en preventieve vorderingen van toepassing is, blijkt uit artikel 2 lid 2 en lid 3 Rome II.

187. Primair is relevant vast te stellen dat ING het klimaatbeleid van de wereldwijde ING-groep vanuit Nederland vaststelt. Zoals hiervoor al er sprake kwam is ING statutair gevestigd in Nederland.[192] Ook het hoofdkantoor van ING is gevestigd in Nederland, namelijk te Amsterdam.[193]

188. Het bestuur van ING Groep N.V. (de "**Executive Board**" of "**EB**") is verantwoordelijk voor de langetermijnstrategie van ING Groep N.V.[194] Het bestuur bestaat uit de chief executive officer (CEO), de chief financial officer (CFO) en de chief risk officer (CRO). Het bestuur van ING Bank N.V. ("**Management Board Banking**" of "**MBB**") is verantwoordelijk voor het dagelijks bestuur van het bankbedrijf.[195]

189. In het Handvest van de ING-groep is opgenomen dat het Management Board Banking van ING Bank N.V. in elk geval zal bestaan uit het driekoppige bestuur van ING Groep N.V.[196] Dat betekent dat de CEO, CFO en CRO van ING Groep N.V. tevens de CEO, CFO en CRO van ING Bank N.V. zijn.[197] Momenteel heeft het bestuur van ING Bank N.V. nog vier andere leden. Het bestuur van ING Groep N.V. en het bestuur van ING Bank N.V. staan onder toezicht van dezelfde Raad van Commissarissen (de 'Supervisory Board').[198]

190. Er bestaat dus een grote mate van overlap tussen het bestuur van ING Groep N.V. en ING Bank N.V. Beiden hebben hun eigen rol bij de vaststelling en uitvoering van het klimaatbeleid van de ING-groep vanuit Nederland.

191. In de opgave van ING Groep N.V. bij het CDP[199] over 2023 staat dat de CEO (dat is momenteel [geanonimiseerd]) verantwoordelijkheid draagt voor het opstellen, vastleggen, uitvoeren en waar nodig bijstellen van de bedrijfsstrategie, waaronder ook de duurzaamheidsstrategie:

> "*The CEO is responsible for overall execution of our Strategic Plan which includes our Sustainability Direction (and climate-related risks and opportunities). His role includes formulating, recording, implementing and, where necessary, adjusting the Strategic Plan, as described in Article 5 of the Charter of the Management Board of ING Groep N.V.*"[200]

192. Onder de klimaatgerelateerde verantwoordelijkheden van de CEO vallen volgens dezelfde CDP-opgave (nummering toegevoegd, adv.):

---

[192] Zie ook Productie MD-042, Statuten ING Groep N.V., artikel 2 een Productie MD-043, Statuten ING Bank N.V., artikel 1.1
[193] Productie MD-044, KvK-uittreksel ING Groep N.V. en Productie MD-045, KvK-uittreksel ING Bank N.V. (geselecteerde pagina's)
[194] Productie MD-042, Statuten ING Groep N.V., artikel 17. Zie ook https://www.ing.com/About-us/Management-structure/Executive-Board-and-Management-Board-Banking.htm.
[195] Productie MD-043, Statuten ING Bank N.V., artikel 10.1 (icm artikel 2). Zie ook Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 48. Zie ten slotte https://www.ing.com/About-us/Management-structure/Executive-Board-and-Management-Board-Banking.htm.
[196] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 38. Zie tevens Productie MD-046, Charter of the Management Board of ING Groep N.V. and ING Bank N.V., artikel 1.3.
[197] Ibid.
[198] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 36-37.
[199] CDP (voorheen Carbon Disclosure Project) is een non-profit organisatie die in het jaar 2000 is opgericht om bedrijven (en later ook steden, staten en regio's) hun klimaatimpact bekend te laten maken. CDP beheert daarmee een wereldwijd openbaarmakingssysteem voor bedrijven en investeerders (en andere actoren). In 2023 deden ruim 23.000 bedrijven die ten minste twee derde van de wereldwijde marktkapitalisatie vertegenwoordigen een CDP-opgave (zie https://www.cdp.net/en/companies/companies-scores). Naast de rapportage over klimaatimpact, rapporteren bedrijven (en andere actoren) via het CDP ook over hun impact op ontbossing en waterzekerheid.
[200] Productie MD-047, CDP-opgave ING, p. 7, "(C1.1a) Identify the position(s) (do not include any names) of the individual(s) on the board with responsibility for climate-related issues."

(i) Integrating climate-related issues into the strategy
(ii) Setting climate-related corporate targets
(iii) Monitoring progress against climate-related corporate targets
(iv) Managing climate-related risks and opportunities
(v) Other, please specify (Overall execution of our Strategic Plan which includes our Sustainability Direction)[201]

193. De CEO van ING Groep N.V. (tevens de CEO van ING Bank N.V.) draagt daarmee de eindverantwoordelijkheid voor het klimaatbeleid van ING. ING Groep N.V. heeft een *global head of Sustainability* die rechtstreeks rapporteert aan de CEO.[202] De *Sustainability*-afdeling coördineert vervolgens de overdracht van verantwoordelijkheden via verschillende bedrijfsonderdelen naar duurzaamheidsexperts die helpen bij het ontwikkelen van ING's beleid, programma's en doelstellingen met betrekking tot duurzaamheids- en klimaatgerelateerde risico's en kansen.[203]

194. Daarbij is de specifieke verantwoordelijkheid voor duurzaamheids- en klimaatgerelateerde doelstellingen komen te liggen bij (de individuele leden van) de MBB (Management Board Banking), zo verduidelijkt de CDP-opgave:

> "*The responsibility for our various sustainability (climate) targets lies either with the MBB member responsible for that specific area, or with the MBB as a whole.*"[204]

195. Het meest recente klimaatverslag van ING verduidelijkt dat de Management Board Banking verantwoordelijkheid heeft voor het wereldwijde ambitieniveau van ING's klimaatdoelstellingen en overzicht houdt op de zogeheten Terra-aanpak:

> "*ING's Management Board Banking (MBB) has responsibility for the global ambition-setting and oversight of our Terra approach*."[205]

196. De Terra-aanpak is de door ING ontwikkelde methode die transitiepaden bevat voor twaalf emissie-intensieve sectoren waarin ING investeert. ING gebruikt Terra naar eigen zeggen om haar leningenportefeuille richting netto-nul emissies in 2050 te sturen. Daaraan ligt uiteraard ten grondslag dat ING op concernniveau bepaalt en monitort hoe de (leningen)portefeuille[206] van de ING Groep zich zou moeten ontwikkelen en wat het ambitieniveau van haar klimaatplannen is.

197. Gelet op deze verantwoordelijkheden op bestuursniveau zijn Environmental, Social & Governance-thema's een belangrijk onderwerp tijdens de vele vergaderingen van de Management Board Banking, waar als gezegd ook de leden van de Executive Board van ING Groep N.V. deel van uitmaken:

> "*ESG is a regular subject on the agenda of ING's management boards (the EB and the MBB), in their capacity of day-to-day management of the business and as part of their responsibility for ING's long-term (ESG) strategy. ESG-related matters, the related impacts, risks and opportunities and their*

[201] Ibid, p. 10 "(C1.2) Provide the highest management-level position(s) or committee(s) with responsibility for climate-related issues."
[202] Ibid, p. 8, "(C1.1b) Provide further details on the board's oversight of climate-related issues."
[203] Ibid.
[204] Ibid.
[205] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 86.
[206] Wat voor leningen geldt, geldt uiteraard ook voor investeringen en andere activiteiten van ING.

effect on our strategy are intertwined in many other discussions and topics discussed by the EB and the MBB. <u>These meetings generally take place on a weekly basis</u>.

As we take steps to further integrate and embed climate and other ESG actions into the business, many of the other topics on the management boards' regular meeting agendas have a sustainability angle. <u>This means that the management boards are discussing and taking decisions on ESG-related topics on a frequent basis</u>."[207] (onderstreping toegevoegd, adv.)

198. Op basis van het voorgaande is duidelijk dat het bestuur van ING tijdens haar vergaderingen vele strategische beslissingen neemt die directe invloed hebben op de bedrijfsvoering van de ING Groep. Daarbij worden ook beslissingen genomen ten aanzien van het te voeren klimaatbeleid, waar de CEO eindverantwoordelijkheid voor draagt. Dit alles vindt plaats vanuit het hoofdkantoor van ING in Nederland.

199. Ten slotte merkt Milieudefensie op dat ook de aandeelhoudersvergaderingen van ING plaatsvinden in Nederland, namelijk in Amsterdam, Den Haag, Rotterdam of Utrecht (naar keuze van het bestuur).[208]

200. Uit dit alles kan worden afgeleid dat Nederland aangewezen dient te worden als het land van waaruit ING de belangrijkste bestuurs- en bedrijfsactiviteiten verricht en zulks in ieder geval ten aanzien van het te voeren klimaatbeleid. Met dat beleid bepaalt ING op concernniveau welke klimaatdoelstellingen zij nastreeft en hoe zij die doelstellingen zou kunnen behalen. Daarmee is het door ING vastgestelde klimaatbeleid bepalend voor de wereldwijde CO2-uitstoot die de ING Groep via haar bedrijfsactiviteiten financiert en faciliteert. Aldus is Nederland aan te merken als het land waar de schadeveroorzakende gebeurtenis zich voordoet, en daarmee als het relevante *Handlungsort.*

201. Dit sluit aan bij het oordeel van de rechtbank in de Shell-zaak dat de vaststelling van concernbeleid kan worden aangemerkt als de schadeveroorzakende gebeurtenis.[209] Kramer & Verhagen stellen in de meest recente editie van Asser-deel 10-III dat dit een juiste uitkomst lijkt – mede gelet op de beschermende doelstelling van artikel 7 Rome II (onderstreping toegevoegd, adv.):

"*In [933] is aangegeven dat de schadeveroorzakende gebeurtenis wordt gedefinieerd als de (dreigende) gebeurtenis (handelen of nalaten) waarop de schadelijdende partij zich beroept ter ondersteuning van zijn vordering op grond van onrechtmatige daad. […] <u>De vaststelling van het concernbeleid van de Shell-groep wordt als zelfstandige schadeoorzaak gezien die kan bijdragen aan de (dreigende) klimaatschade van Nederlandse ingezetenen en heeft dus als schadeveroorzakende gebeurtenis te gelden in de zin van art. 7</u>. De rechtbank voegt daaraan toe dat ook art. 4 lid 1 tot Nederlands recht zou leiden voor zover het de belangen van Nederlandse ingezetenen betreft. <u>Deze uitspraak lijkt mede gezien de beschermende doelstelling van art. 7 Rome II – die ook door de rechtbank wordt aangehaald – juist</u>. Het karakter van dit type milieuschade en vooral ook voor zover deze zich nog niet (volledig) heeft verwezenlijkt brengt met zich dat beleid dat ertoe leidt dat deze schade zich kan voordoen zich het beste laat karakteriseren als (een bijdrage aan) de schadeveroorzakende gebeurtenis. Deze uitspraak sluit ook aan bij aansprakelijkheden uit corporate responsibility waar bedrijven ook aangesproken kunnen worden op hun beleid en voorbereidende handelingen die (mogelijk) tot schade (elders) leiden."*[210]

[207] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 103.
[208] Productie MD-042, Statuten ING Groep N.V., artikel 30 en Productie MD-043, Statuten ING Bank N.V., artikel 17.
[209] Rechtbank Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, r.o. 4.3.3 t/m 4.3.6. Shell heeft in eerste instantie gegriefd tegen dit oordeel, maar heeft deze grief in de loop van het hoger beroep ingetrokken.
[210] Asser/Kramer & Verhagen 10-III 2022/1054a.

202. Indachtig de keuzemogelijkheid die Milieudefensie toekomt op grond van artikel 7 Rome II, maakt zij de voorwaardelijke keuze voor de toepassing van Nederlands recht via het *Handlungsort*.

203. Aangezien Milieudefensie in deze zaak opkomt voor de belangen van de (huidige en toekomstige) Nederlandse ingezetenen, moet Nederland ook worden aangemerkt als het *Erfolgsort.* Ook dat volgt uit het oordeel van de rechtbank in de Shell-zaak.[211] Voor zover de rechtbank tot het oordeel zou komen het vaststellen van klimaatbeleid niet kan worden aangemerkt als schadeveroorzakende gebeurtenis, kiest Milieudefensie voor toepassing van het Nederlandse recht via het *Erfolgsort*.

V. BELANGRIJKE FEITEN UIT DE KLIMAATWETENSCHAP

V.1 INLEIDING

204. In dit hoofdstuk geeft Milieudefensie een toelichting op belangrijke feiten uit de klimaatwetenschap.

V.2 DE AARDE WARMT OP DOOR DE MENSELIJKE (ANTROPOGENE) UITSTOOT VAN BROEIKASGASSEN

205. Het is een wetenschappelijke zekerheid dat de aarde opwarmt én dat dit het gevolg is van menselijk (oftewel: antropogeen) handelen. Het Nederlands nationaal instituut voor strategische beleidsanalyse op het gebied van milieu, natuur en ruimte, het Planbureau voor de Leefomgeving concludeert in dit verband in een rapport van 2013:

> "*Het is onomstotelijk vastgesteld dat sinds de industriële revolutie de aarde opwarmt, het land- en zeeijs smelt, en de zeespiegel stijgt. Het is zeker dat de concentratie van CO2 met bijna 40% is toegenomen sinds het begin van de industriële revolutie. Ook staat vast dat deze toename van CO2 veroorzaakt is door menselijke activiteiten. Vanuit de natuurkunde is bekend dat broeikasgassen, waaronder CO2, de aarde doen opwarmen.*"[212]

206. Het Planbureau voor de Leefomgeving baseerde deze conclusie op de bevindingen uit het vijfde *Assessment Report (AR5)* uit 2013 van het VN-klimaatpanel, formeel geheten het Intergouvernementeel Panel over Klimaatverandering (Intergovernmental Panel on Climate Change, hierna: "**IPCC**").

207. Het IPCC bevestigt in zijn meest recente *Assessment Report (AR6)* uit 2023 (nogmaals) dat het wetenschappelijk zeker is dat de aarde opwarmt door menselijke invloed en dat de schaal en snelheid van de recente veranderingen in het klimaatsysteem ongekend zijn, in vergelijking met de staat van het klimaat de afgelopen eeuwen tot duizenden jaren:

> *"It is unequivocal that human influence has warmed the atmosphere, ocean and land. Widespread and rapid changes in the atmosphere, ocean, cryosphere and biosphere have occurred. The scale of recent changes across the climate system as a whole and the present state of many aspects of the climate system are unprecedented over many centuries to many thousands of years."*[213] (onderstreping toegevoegd, adv.)

[211] Rechtbank Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, r.o. 4.3.7.
[212] Productie MD-048, PBL 2013, 'De achtergrond van het klimaatprobleem', p.1.
[213] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, par 2.1.2, p.46. Zie tevens IPCC 2013, AR5, WGI, SPM, p.4 (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/WG1AR5_all_final.pdf .

208. De aarde warmt volgens het IPCC op als gevolg van de door de mens veroorzaakte toegenomen concentratie broeikasgassen in de atmosfeer, waarbij geldt dat de huidige CO2-concentratie in de atmosfeer hoger is dan op elk ander moment in ten minste de laatste 2 miljoen jaar:

> *"Observed increases in well-mixed GHG concentrations since around 1750 are unequivocally caused by GHG emissions from human activities over this period. Historical cumulative net CO2 emissions from 1850 to 2019 were 2400 ± 240 GtCO2 of which more than half (58%) occurred between 1850 and 1989, and about 42% occurred between 1990 and 2019 (high confidence). In 2019, atmospheric CO2 concentrations (410 parts per million) were higher than at any time in at least 2 million years (high confidence), and concentrations of methane (1866 parts per billion) and nitrous oxide (332 parts per billion) were higher than at any time in at least 800,000 years (very high confidence)."*[214] (onderstreping toegevoegd, adv.)

209. Deze enorme toename van atmosferische broeikasgassen is voornamelijk het gevolg van het feit dat de mensheid sinds de industriële revolutie fossiele brandstoffen is gaan verbranden (olie, kolen en gas) en van menselijk landgebruik zoals door ontbossing:

> *"The main human influence on the climate is via combustion of fossil fuels and CO2 emissions related to land-use change: the principal causes of increased CO2 concentrations since the pre-industrial period."*[215] (onderstreping toegevoegd, adv.)

210. Het kenmerkende van broeikasgassen zoals CO2 is dat ze warmte in de atmosfeer vasthouden en deze geabsorbeerde warmte in alle richtingen afgeven.[216] Als de concentratie CO2 in de atmosfeer toeneemt, warmen aldus de atmosfeer, het land (de biosfeer), de ijsmassa's (de cryosfeer) en de oceanen langzaam op en stijgt de gemiddelde temperatuur op aarde.

211. Deze relatie tussen de cumulatieve CO2-uitstoot en de mondiale gemiddelde temperatuurstijging is volgens het IPCC nagenoeg lineair.[217] Het IPCC laat dat in hun laatste *Assessment Report (AR6)* met de volgende figuur zien.[218]

[214] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, A.1.3 SPM, p.4. Zie tevens IPCC 2013, AR5, WGI, SPM, p.11 en p. 15 (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/WG1AR5_all_final.pdf).
[215] IPCC 2021, AR6, WGI, p. 163 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_FullReport.pdf). Zie tevens IPCC 2013, AR5, WGI, p.11 (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/WG1AR5_all_final.pdf).
[216] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, p. 124.
[217] Productie MD-011, IPCC 2021, AR6, WGI, SPM, D.1.1, p.28: "*This Report reaffirms with high confidence the AR5 finding that there is a near-linear relationship between cumulative anthropogenic CO2 emissions and the global warming they cause. Each 1000 GtCO2 of cumulative CO2 emissions is assessed to likely cause a 0.27°C to 0.63°C increase in global surface temperature with a best estimate of 0.45°C.*" Zie tevens TS.3.3, p. 97.
[218] Productie MD-011, IPCC 2021, AR6, WGI, SPM, Figure SPM.10, p.28.

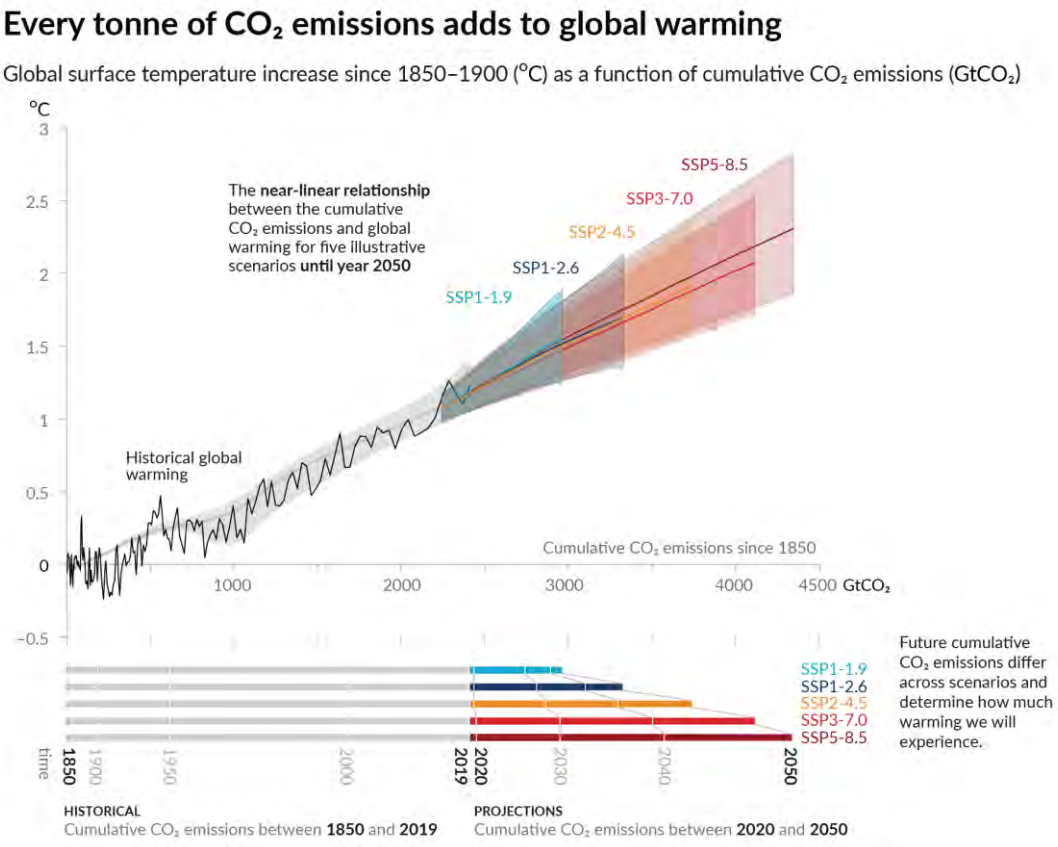

212. In deze figuur is de cumulatieve CO2-uitstoot sinds 1850 weergegeven op de horizontale as en de gemiddelde temperatuurstijging op aarde op de verticale as. De figuur toont door middel van de zwarte lijn en de tabel eronder dat in 2019 zo'n 2400 gigaton CO2 was uitgestoten en de opwarming 1,1°C bedroeg. De toekomstige uitstoot wordt weergegeven in vijf verschillende scenario's, variërend van scenario's met een lage toekomstige uitstoot (SSP1-1.9) tot een hoge toekomstige uitstoot (SSP5-8.5). Het figuur laat een nagenoeg rechte lijn zien die van linksonder naar rechtsboven gaat, wat betekent dat zowel in het verleden als in de toekomst de temperatuurstijging op aarde in een nagenoeg lineaire relatie staat tot de cumulatieve CO2-uitstoot, aldus het IPCC.

213. Deze nagenoeg lineaire relatie tussen de cumulatieve CO2-uitstoot en de temperatuurstijging heeft twee belangrijke consequenties.

214. Allereerst betekent dit dat zolang er (netto) door de mens CO2 aan de atmosfeer wordt toegevoegd, de aarde verder blijft opwarmen. Het stabiliseren van de door de mens veroorzaakte wereldwijde temperatuurstijging vereist daarom dat de netto antropogene CO2-uitstoot nul wordt.[219] Het is dus niet mogelijk om de verdere opwarming te stoppen en de temperatuurstijging te stabiliseren door de CO2-uitstoot slechts te verminderen. De CO2-uitstoot moet daarom wereldwijd tot netto-nul worden teruggebracht.

215. Ten tweede betekent dit dat wat nodig is om de opwarming te beperken tot een specifiek temperatuurniveau, uitgedrukt kan worden door middel van een zogeheten

[219] Productie MD-011, IPCC 2021, AR6, WGI, SPM, D.1.1 SPM, p. 28, en Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, TS.3.3, p. 97 en 98.

koolstofbudget.[220] Dat wil zeggen een maximale hoeveelheid aan CO2 (het koolstofbudget) dat nog uitgestoten kan worden alvorens een temperatuurgrens wordt overschreden. De precieze omvang van het resterende koolstofbudget voor een 50% kans om de temperatuurstijging te beperken tot het wereldwijd afgesproken doel van 1,5°C, zal in hoofdstuk XIV.2 nader worden gesproken. Voor nu wordt volstaan met in herinnering te roepen wat reeds in de inleiding van deze dagvaarding is vermeld (mede door de daarin opgenomen figuur), namelijk dat de cumulatieve CO2-uitstoot van de wereld op weg naar netto-nul uitstoot dus binnen het koolstofbudget moet blijven om de temperatuurstijging tot 1,5°C te kunnen beperken. Dit laat zien dat niet alleen het einddoel – het bereiken van netto-nul uitstoot – van belang is, maar de weg daarnaartoe evenzeer. De weg daarnaartoe bepaalt de hoeveelheid cumulatieve CO2-emissies die uiteindelijk nog aan de atmosfeer worden toegevoegd en dit totaal aan cumulatieve emissies is wat de verdere opwarming van de aarde bepaalt.

216. Hoe meer CO2 cumulatief in de atmosfeer wordt uitgestoten, hoe hoger immers de concentratie ervan in de atmosfeer wordt. Hierdoor wordt er meer warmte in de atmosfeer vastgehouden, waardoor de gemiddelde temperatuur op aarde oploopt. Die opwarming leidt vervolgens tot veranderingen in het klimaat. Dit heeft mondiaal, regionaal en lokaal verregaande gevolgen. Deze worden in deze zaak besproken (hoofdstuk VIII) vanwege het gevaar ervan voor de menselijke samenleving en de ecosystemen waarvan de mens voor zijn leven en welzijn afhankelijk is.

217. Zoals in hoofdstuk XII.3 van deze dagvaarding zal worden toegelicht, kon en moest ING vanaf haar oprichting in 1991 ermee bekend zijn dat sprake is van antropogene klimaatverandering en dat haar activiteiten als financiële instelling van invloed zijn op de omvang van dit fenomeen (wat ING sinds ten minste 2002 ook uitdrukkelijk onderkent).

V.3 DE OORSPRONG VAN ANTROPOGENE KLIMAATVERANDERING

218. Sinds de industriële revolutie is de mensheid de fossiele brandstoffen olie, kolen en gas gaan gebruiken. Door het grootschalige gebruik van fossiele brandstoffen is een nieuwe (voordien niet voorkomende) bron van grootschalige uitstoot van broeikasgassen ontstaan, met name CO2. Door de verbranding van enorme hoeveelheden fossiele plantenresten – wat steenkool, aardgas en aardolie in essentie zijn – heeft de mensheid invloed gekregen op de CO2-concentratie in de atmosfeer. Deze fossiele plantenresten die nu als brandstof verbrand worden, hebben miljoenen jaren geleden CO2 uit de atmosfeer gehaald door het proces van fotosynthese en zijn door de hoge druk en temperatuur diep in de aardkorst tot gecomprimeerde koolstofverbindingen verworden. Deze opslag van koolstof in de aardbodem is een onderdeel van de natuurlijke koolstofcyclus op de zeer lange geologische tijdschaal van tientallen tot honderden miljoenen jaren.

219. Doordat de mens ongeveer 200 jaar geleden is begonnen met het verbranden van deze in de aarde opgeslagen koolstofvoorraden, komen geconcentreerde koolstofverbindingen uit de verre historie van de aarde nu als CO2 in de hedendaagse atmosfeer terecht. Door deze toevoeging van miljoenen jaren oude, in de aardkorst opgeslagen, koolstof aan de atmosfeer neemt de atmosferische CO2-concentratie, als direct gevolg van menselijk handelen, op een onnatuurlijke en ongekend snelle manier toe.

[220] Productie MD-011, IPCC 2021, AR6, WGI, SPM, D.1.1 SPM, p. 28, en Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, TS.3.3, p. 97 en 98.

220. De reden voor het verbranden van de gevonden fossiele brandstoffen is de energie die bij dit verbrandingsproces vrijkomt, en die gebruikt wordt voor bijvoorbeeld het opwekken van elektriciteit (energiesector), voor het aandrijven van machines (industrie) of van transportmiddelen (mobiliteit), of voor de verwarming van ruimtes (gebouwde omgeving). Daarmee is de verbranding van fossiele brandstoffen en de daarmee gemoeide CO2-uitstoot verbonden aan activiteiten binnen bijna alle sectoren van de samenleving en de economie.

221. De door de verbranding van fossiele brandstoffen uitgestoten CO2 kan in de atmosfeer voor het overgrote deel niet chemisch afbreken. De wetenschap heeft vastgesteld dat CO2-moleculen voor een groot deel pas na vele honderden jaren en deels pas na duizenden jaren verdwijnen uit de atmosfeer, maar intussen hun opwarmende eigenschappen behouden.[221] Van alle antropogene CO2-uitstoot wordt per saldo tot circa 50% binnen een aantal decennia opgenomen door de biosfeer en de oceanen. Deze opnamecapaciteit van de biosfeer en de oceanen neemt echter af bij een aanhoudende CO2-uitstoot (en dito opwarming) en bij doorgaande processen zoals ontbossing. Van de overige aan de atmosfeer toegevoegde CO2 blijft 15% tot 40% meer dan duizend jaar en 10% tot 25% ongeveer tienduizend jaar als broeikasgas werken. Een klein deel van de antropogene CO2-uitstoot verdwijnt zelfs pas uit de atmosfeer na enkele honderdduizenden jaren.[222]

222. Vanwege de langdurige atmosferische levensduur van CO2 is de huidige CO2-concentratie voor een groot aandeel een optelsom van de antropogene CO2-emissies sinds het begin van de industriële revolutie. De concentratie CO2 in de atmosfeer was in 2013 al 40% hoger dan het pre-industriële niveau,[223] en dit percentage is in 2023 al opgelopen tot 50% (en neemt nog elk jaar toe).[224]

223. Naast CO2 dragen ook andere broeikasgassen bij aan het proces van antropogene klimaatverandering. De belangrijkste van deze is methaan (CH4). Methaan is een koolwaterstof die tevens het hoofdbestanddeel vormt van aardgas. Het betreft na CO2 het meest voorkomende door de mens uitgestoten broeikasgas en was in 2019 verantwoordelijk voor ongeveer 18% van de wereldwijde uitstoot van broeikasgassen (uitgedrukt in CO2-eq),[225] zo blijkt uit de onderstaande grafiek (waarin methaan met de kleur rood wordt aangegeven en CO2 met de kleuren blauw en oranje).[226]

[221] IPCC 2021, AR6, WGI, H.4, p.642 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_FullReport.pdf). Zie tevens ibid, H.6., p.544 en 545.

[222] Ibid, p. 2237 en H6, Box 6.1, p. 472. Zie tevens Productie MD-011, IPCC 2021, AR6, WGI, SPM, p. 20, inzake het afnemende aandeel van de CO2-uitstoot dat door de oceaan en biosfeer wordt opgenomen in scenario's met een hoge CO2-uitstoot.

[223] Productie MD-048, PBL 2013, 'De achtergrond van het klimaatprobleem', p.1.

[224] Productie MD-006, Forster et al. 2024, 'Indicators of Global Climate Change 2023: annual update of key indicators of the state of the climate system and human influence', p. 2633. De CO2-concentratie van 419,3 ppm in 2023 is afgerond 50% hoger dan de CO2-concentratie van 280 ppm, ten tijde van het begin van de industriële revolutie.

[225] Zie voetnoot 3.

[226] IPCC 2022, AR6, WGIII, H2, p. 229 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf).

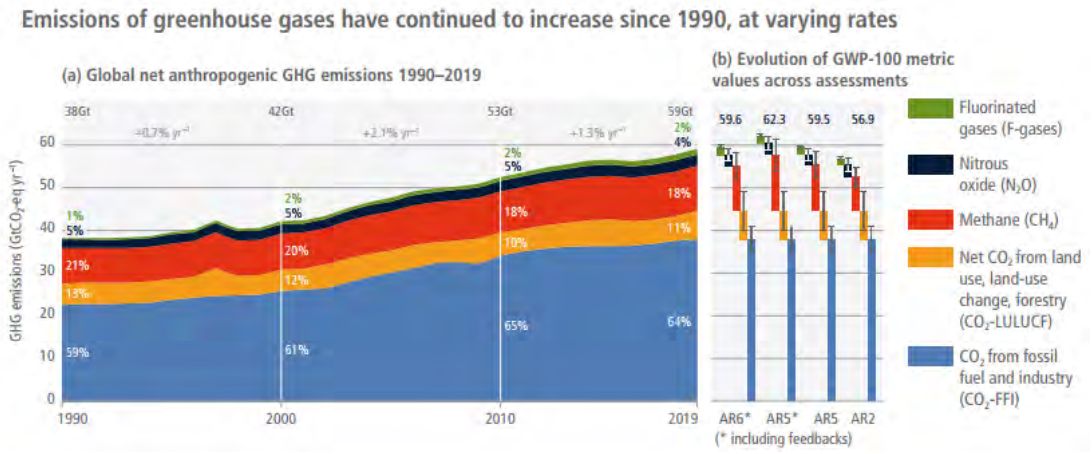

224. Methaan wordt onder meer uitgestoten door de olie- en aardgasindustrie, afvalstortplaatsen, landbouwactiviteiten, steenkoolwinning, afvalwaterzuivering en bepaalde industriële processen. Methaan is ten minste 84 keer zo krachtig als CO2 in het vasthouden van warmte in de atmosfeer (op een tijdschaal van 20 jaar).[227] Hoewel methaan dus een zeer krachtig broeikasgas is, is het tevens een relatief kort levend gas in de atmosfeer, omdat het in gemiddeld twaalf jaar tijd in de atmosfeer afbreekt (in CO2 en water). Mede vanwege deze korte levensduur in de atmosfeer zou een significante vermindering van methaanuitstoot een snel en aanzienlijk effect hebben op het opwarmend vermogen van de atmosfeer.[228] In de afgelopen twee eeuwen is de methaanconcentratie in de atmosfeer echter meer dan verdubbeld, grotendeels door menselijke activiteiten.[229]

225. In het volgende hoofdstuk zal worden ingegaan op de toenemende concentratie broeikasgassen in de atmosfeer door menselijke activiteiten, met een focus op CO2 als belangrijkste broeikasgas.

V.4 DE TOENEMENDE CONCENTRATIE VAN BROEIKASGASSEN IN DE ATMOSFEER

226. Op basis van metingen in de over miljoenen jaren gevormde ijskappen op Groenland en Antarctica weet de wetenschap dat de CO2-concentratie zich bij de start van de industriële revolutie rond 280 ppm bevond, dat wil zeggen dat van elke 1.000.000 moleculen in de atmosfeer, er 280 bestonden uit CO2. In de 8.000 jaar voorafgaande aan de industriële revolutie, dat wil zeggen de periode na de laatste ijstijd (vanaf het Mid-Holoceen), is de CO2-concentratie in de atmosfeer volgens het IPCC niet lager dan 260 ppm geweest en niet hoger dan 280 ppm; een bandbreedte dus van slechts 20 ppm gedurende 8.000 jaar. Het IPCC:

"The concentration of atmospheric CO2 has increased from a pre-industrial value of about 280 ppm

---

[227] Wanneer de impact van methaan over een periode van twintig jaar wordt bekeken kan één ton methaan worden beschouwd als gelijkwaardig aan 84 tot 87 ton CO2. Wanneer de impact over een periode van 100 jaar wordt bekeken is methaan 28 tot 36 keer zo krachtig als CO2. Zie Productie MD-051, IEA 2021, 'Methane Tracker 2021, Methane and climate change' (geselecteerde pagina's, uitdraai website 13 maart 2025), p. 3.

[228] Zo concludeert het IPCC: *"As methane has a short lifetime but is a potent GHG, strong, rapid and sustained reductions in methane emissions can limit near-term warming"* en "*The level of peak warming depends on cumulative CO2 emissions until the time of net zero CO2 and the change in non-CO2 climate forcers by the time of peaking. Deep GHG emissions reductions by 2030 and 2040, particularly reductions of methane emissions, lower peak warming, reduce the likelihood of overshooting warming limits and lead to less reliance on net negative CO 2 emissions that reverse warming in the latter half of the century".* Zie Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, par. 4.2, p. 95 en Productie MD-049, IPCC 2022, AR6, WGIII, SPM, C.2, p. 23.

[229] Productie MD-052, US EPA, 'The Importance of Methane" (uitdraai website 26 februari 2025), p. 1.

to 379 ppm in 2005. Atmospheric CO2 concentration increased by only 20 ppm over the 8000 years prior to industrialization."[230]

227. Doordat de CO2-concentratie in de atmosfeer in de 8.000 jaar voorafgaande aan de industriële revolutie schommelde tussen de 260 en 280 ppm (de natuurlijke variatie) is het klimaat de afgelopen 8.000 jaar tamelijk stabiel geweest. Dat stabiele en gematigde klimaat van de afgelopen 8.000 jaar heeft relatief stabiele leefcondities gecreëerd voor de huidige ecosystemen en biodiversiteit van de planeet. Deze ecosystemen en de biodiversiteit zijn optimaal aangepast aan, maar daardoor ook sterk afhankelijk van, deze stabiele klimatologische omstandigheden.

228. In dat stabiele klimaat met een CO2-concentratie van tussen de 260 en 280 ppm gedurende de afgelopen 8.000 jaar, heeft de mens, die tot dan een nomadische jager en verzamelaar van voedsel was, de landbouw 'ontdekt' in de vorm van akkerbouw en veeteelt. Deze voedselvoorzieningen, die alle gebonden zijn aan en gebaat zijn bij de stabiliteit van het klimaatsysteem, hebben een wereldbevolking van miljarden mensen mogelijk gemaakt.

229. Alle klimatologische wisselingen die voorafgaande aan de industriële revolutie hebben plaatsgevonden, zoals ook de (lokaal) warmere periodes rond het jaar 900 (toen bijvoorbeeld wijn werd verbouwd in Engeland) en de (lokaal) koudere periodes in de 16e en 17e eeuw (toen de wintertaferelen zich afspeelden die te zien zijn op de schilderijen van de Hollandse meesters) hebben allemaal binnen die bandbreedte van 20 ppm (dus tussen 260-280 ppm) plaatsgevonden.

230. Niet alleen is de bandbreedte in de 8.000 jaar voorafgaande aan de industriële revolutie beperkt gebleven tot deze 20 ppm, ook over de afgelopen 800.000 jaar was die bandbreedte volgens het IPCC beperkt. Het concentratieniveau CO2 in de atmosfeer is volgens het IPCC gedurende die 800.000 jaar niet hoger geweest dan 300 ppm (de warmste periodes) en niet lager dan 174 ppm (de ijstijden). Dit blijkt uit wetenschappelijk onderzoek op basis van boringen in voornoemde historische ijslagen op Groenland en Antarctica.

"Before industrialisation, atmospheric CO2 concentrations varied between 174 ppm and 300 ppm, as measured directly in air trapped in ice at Dome Concordia, Antarctica (Bereiter et al., 2015; Nehrbass-Ahles et al., 2020).[231]

231. In 2015 steeg de mondiale jaargemiddelde CO2-concentratie voor het eerst boven het niveau van 400 ppm. Deze beloopt anno 2023 gemiddeld 419 ppm.[232] Deze CO2-concentratie is hoger dan op elk ander moment in ten minste de laatste 2 miljoen jaar[233] en maar liefst 119 ppm hoger dan de hoogste concentratiewaarden van de afgelopen 800.000 jaar. We zitten zelfs 139 ppm boven de maximale CO2-waarde van de afgelopen 8.000 jaar, de periode waarin de menselijke beschaving tot stand heeft kunnen komen.

---

[230] IPCC 2007, AR4, WGI, TS, p.25 (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/05/ar4_wg1_full_report-1.pdf). Zie tevens IPCC 2021, AR6, WGI, H2, p. 299-301, inclusief de op deze pagina's getoonde tabel 2.1 en figuur 2.4 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_FullReport.pdf).

[231] IPCC 2021, AR6, WGI, H1, p.160 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_FullReport.pdf).

[232] Productie MD-006, Forster et al. 2024, 'Indicators of Global Climate Change 2023: annual update of key indicators of the state of the climate system and human influence', p. 2633. In 2024 is de concentratie verder opgelopen naar 422,1 PPM; zie: https://climate.copernicus.eu/global-climate-highlights-2024.

[233] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, par. A.1.3 SPM, p. 4 en Productie MD-011, IPCC 2021, AR6, WGI, SPM, par. A.2.1 SPM, p. 8, en Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, TS.2.2, p. 67 en 68.

232. Grafisch weergegeven ziet dat er over de afgelopen 800.000 jaar als volgt uit, waarbij duidelijk zichtbaar is hoe buitengewoon de toename van de CO2-concentratie in de afgelopen periode is ten opzichte van de 800.000 jaar ervoor:[234]

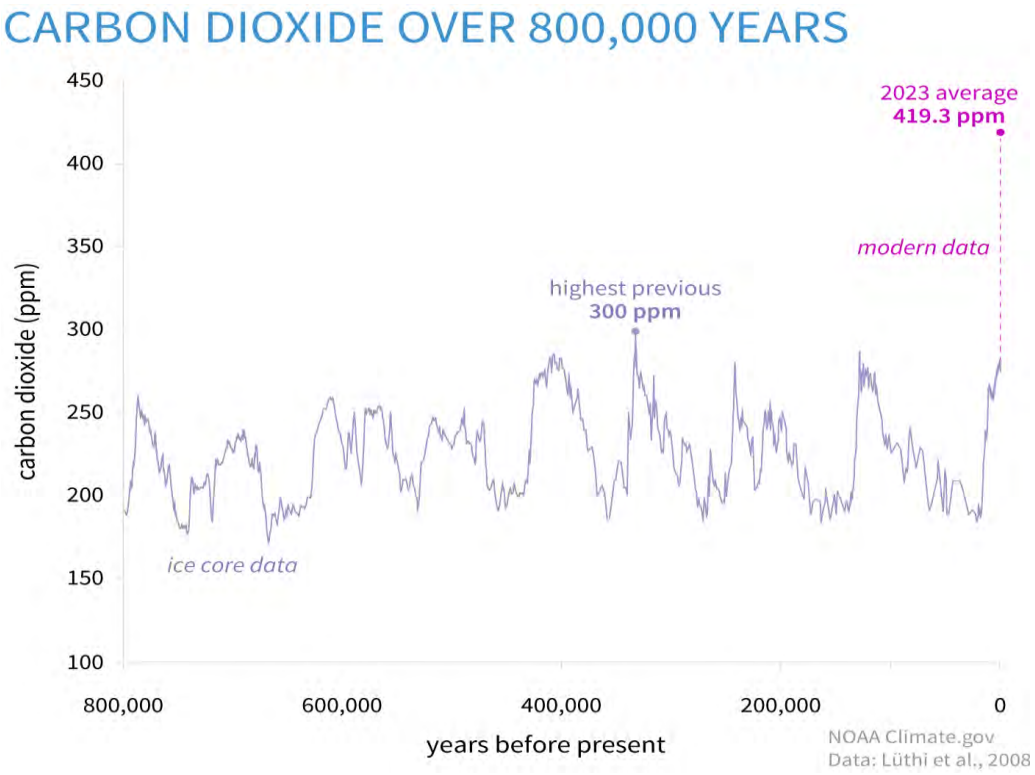

233. De snelheid en uiteindelijke omvang waarmee de mensheid sinds de industriële revolutie de chemische samenstelling van de atmosfeer verandert, is enorm, zo laat de grafiek duidelijk zien. Uit klimaatreconstructies blijkt dat de snelheid van de huidige stijging van CO2 vele malen groter is dan bij alle bekende natuurlijke klimaatveranderingen over de voorbije 56 miljoen jaar.[235]

234. De meest treffende en zorgwekkende vergelijking is misschien wel dat de mensheid vanaf de jaren ’80 ieder decennium gemiddeld ongeveer 20 ppm CO2 aan de atmosfeer heeft toegevoegd (zie onderstaande figuur van NOAA).[236] Sinds 1980 stijgt de CO2-concentratie door menselijk toedoen dus elk decennium net zoveel als wat de afgelopen 8.000 jaar voorafgaand aan de industriële revolutie de maximale natuurlijke bandbreedte vormde. De mensheid heeft dus met de door haar veroorzaakte CO2-emissies een buitengewoon ingrijpende invloed op de chemische samenstelling van de atmosfeer. Zoals verderop zal worden verduidelijkt neemt volgens het IPCC als gevolg daarvan de opwarming van de aarde

[234] Productie MD-053, NOAA 2024, ‘Climate Change: Atmospheric Carbon Dioxide’ (uitdraai website 26 februari 2025), p. 3. Het NOAA (National Oceanic & Atmospheric Administration) is een agentschap van de Amerikaanse federale overheid dat vergelijkbaar is met het Nederlandse KNMI.

[235] Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, TS.2.2, p. 69: “*The centennial rate of change of CO2 since 1850 has no precedent in at least the past 800,000 years (Figure TS.9), and the fastest rates of change over the last 56 million years were at least a factor of four lower (low confidence) than over 1900– 2019.*” Zie verder IPCC 2021, AR6, WGI, figure 5.3, p. 683 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_FullReport.pdf), Productie MD-055, Ciu et al. 2011, ‘Slow release of fossil carbon during the Palaeocene-Eocene Thermal Maximum’ en Productie MD-054, Barras 2015, ‘When global warming made our World super-hot’ (uitdraai website).

[236] Zie tevens Productie MD-IPCC 2021, AR6, WGI, H2, Tabel 2.1, p. 299. Deze tabel toont de gemiddelde verandering in CO2-concentratie per eeuw voor verschillende perioden.

met 0,2°C per decennium toe (en volgens een recenter onderzoek zelfs met 0,26°C per decennium).

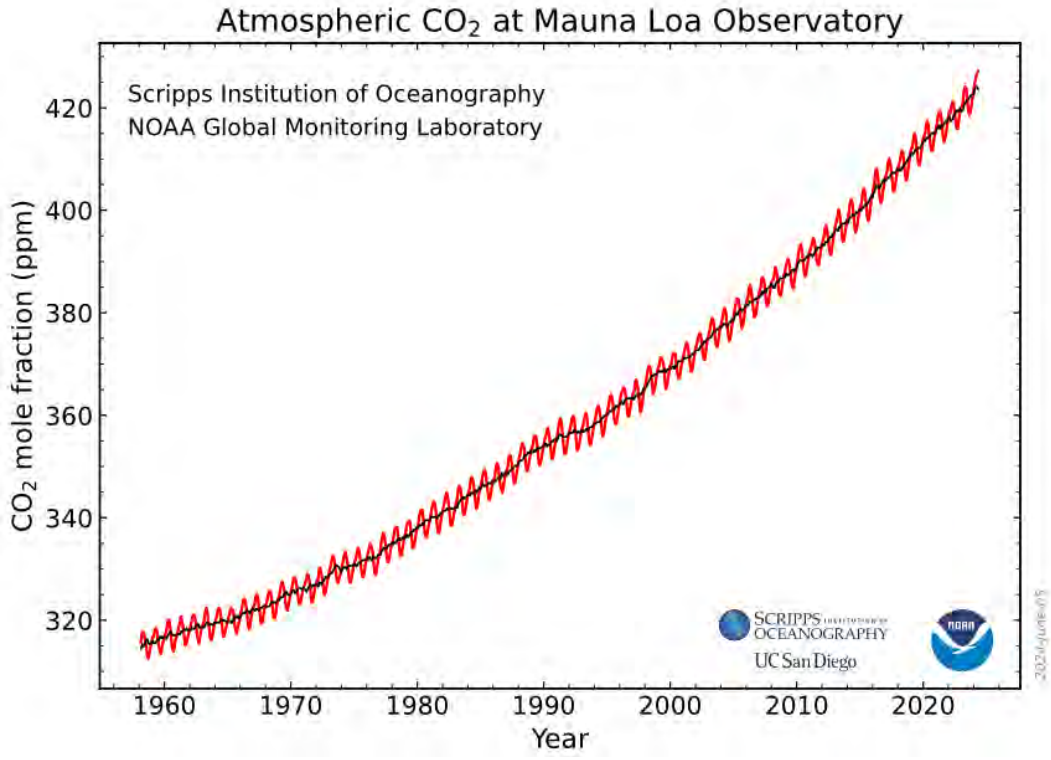

235. Indien de emissies van broeikasgassen zich ontwikkelen zoals verwacht op basis van het huidige door landen gevoerde beleid, levert dit volgens het laatste *Assessment Report (AR6)* van het VN-klimaatpanel (alleen al) deze eeuw een opwarming op van 3,2°C boven het pre-industrieel niveau.[237] De door landen tot aan de klimaattop van 2021 (COP26 in Glasgow) aangekondigde nationale emissiereductiedoelstellingen (NDC's genoemd) zouden bij implementatie kunnen leiden tot een iets lagere opwarming, van 2,8°C, maar zijn nog niet omgezet in daadwerkelijk beleid. Reden waarom het VN-klimaatpanel spreekt van een '*implementation gap*'.[238]

236. Andere instanties komen tot vergelijkbare conclusies. Zo concludeerde het United Nations Environment Programme (UNEP) meer recent dat de aarde deze eeuw met 2,8°C zal opwarmen (met een 66% kans), wanneer wordt uitgegaan van de tot juni 2024 door landen afgegeven onvoorwaardelijke NDC's. Wanneer ook de voorwaardelijke NDC's geïmplementeerd zouden worden, leidt dit volgens UNEP tot een iets lagere temperatuurstijging van 2,6°C (met een 66% kans). Wanneer enkel wordt gekeken naar het huidige beleid van landen, leidt dit echter tot een opwarming van 3,1°C (met een 66% kans).

[237] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, A.4.4 SPM, p. 11: "*Without a strengthening of policies, global warming of 3.2 [2.2 to 3.5]°C is projected by 2100 (medium confidence).*"

[238] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, A.4.3 en A.4.4 SPM, p. 11: "*Modelled pathways that are consistent with NDCs announced prior to COP26 until 2030 and assume no increase in ambition thereafter have higher emissions, leading to a median global warming of 2.8 [2.1 to 3.4] °C by 2100 (medium confidence). Many countries have signalled an intention to achieve net zero GHG or net zero CO2 by around mid-century but pledges differ across countries in terms of scope and specificity, and limited policies are to date in place to deliver on them. […] Policy coverage is uneven across sectors (high confidence). Policies implemented by the end of 2020 are projected to result in higher global GHG emissions in 2030 than emissions implied by NDCs, indicating an 'implementation gap' (high confidence).*"

Ook volgens UNEP is er dus een flinke implementation gap.[239]

237. Zoals de zaken er nu voor staan, stevent de wereld aldus deze eeuw af op een voor mens en milieu catastrofale klimaatverandering.

V.5 DE RELATIE TUSSEN FOSSIELE BRANDSTOFFEN, CO2 EN OPWARMING IS AL MEER DAN 100 JAAR BEKEND

238. Volgens het IPCC is in de wetenschap al meer dan 100 jaar bekend dat CO2 een broeikasgas is en dat extra CO2 in de atmosfeer voor extra opwarming van de aarde zorgt.[240]

239. Reeds in 1859 beschreef de Ierse natuurkundige John Tyndall aan de hand van laboratorium experimenten dat veranderingen van CO2 in de atmosfeer mogelijk alle door geologen ontdekte historische klimaatveranderingen konden verklaren.[241]

240. Op basis van onderzoek en metingen concludeerde een Zweedse wetenschapper, Svante Arrhenius, verbonden aan de Universiteit van Stockholm, in 1896 dat als gevolg van de grootschalige verbranding van fossiele brandstoffen (toen nog met name steenkool) de atmosferische CO2-concentratie zou stijgen en dat daardoor de aarde zou opwarmen. Arrhenius gaf in 1896 al aan dat een stijging of daling van 40% van de concentratie CO2 in de atmosfeer ijstijden respectievelijk interglacialen (de periodes tussen ijstijden) teweeg zou kunnen brengen.[242]

241. In de jaren ’30 van de 20ste eeuw startte de Britse meteoroloog Guy Stewart Callendar met het verzamelen van data van 150 weerstations in de wereld en met eigen metingen. Hij stelde vast dat de concentratie CO2 tussen 1890 tot 1910 was gestegen van 290 ppm tot 303 ppm en in 1930 tot 310 ppm. Op basis van zijn bevindingen concludeerde Callendar in 1938 dat de mens door het gebruik van fossiele brandstoffen de samenstelling van de atmosfeer aan het veranderen was in een tempo dat zeer uitzonderlijk was op de geologische tijdschalen en dat het daarom voor de hand lag de mogelijke effecten van een dergelijke verandering verder te onderzoeken.[243]

---

[239] Productie MD-121, UNEP 2024, ‘Emissions Gap Report 2024’, Figure 4.2, p. 34.

[240] IPCC 2021, AR6, WGI, H1, p. 174 en 175 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_FullReport.pdf). Zie tevens IPCC 2007, AR4, WGI, H1, p. 103: “*The realisation that Earth’s climate might be sensitive to the atmospheric concentrations of gases that create a greenhouse effect is more than a century old.”* (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/05/ar4_wg1_full_report-1.pdf).

[241] IPCC 2007, AR4, WGI, H1, p. 103: “*In 1859, John Tyndall (1861) identified through laboratory experiments [..] that changes in the amount of […] CO2 could have produced ‘all the mutations of climate which the researches of geologists reveal*.” (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/05/ar4_wg1_full_report-1.pdf). Het betreffende werk van Tyndall is getiteld ‘On the absorption and radiation of heat by gases and vapours, and on the physical connection’ en werd gepubliceerd in Philosophical Magazine and Journal of Science, 1861, Vol 22, p. 277 e.v.

[242] IPCC 2007, AR4, WGI, H1, p. 105: “*In 1895, Svante Arrhenius (1896) followed with a climate prediction based on greenhouse gases, suggesting that a 40% increase or decrease in the atmospheric abundance of the trace gas CO2 might trigger the glacial advances and retreats*.” (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/05/ar4_wg1_full_report-1.pdf). Het betreffende werk van Arrhenius is getiteld ‘On the influence of carbonic acid in the air upon the temperature of the groud’ en werd gepubliceerd in Philosophical Magazine and Journal of Science, 1896, Vol 41, p.237-276.

[243] IPCC 2007, AR4, WGI, H1, p. 105: “*G. S. Callendar (1938) […] found that a doubling of atmospheric CO2 concentration resulted in an increase in the mean global temperature of 2°C, with considerably more warming at the poles, and linked increasing fossil fuel combustion with a rise in CO2 and its greenhouse effects: ‘As man is now changing the composition of the atmosphere at a rate which must be very exceptional on the geological time scale, it is natural to seek for the probable effects of such a change.”* (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/05/ar4_wg1_full_report-1.pdf). Het betreffende werk van Callendar is getiteld ‘The artificial production of carbon dioxide and its influence on temperature’ en gepubliceerd in Quarterly Journal of the Royal Meteorological Society, Vol 64, p. 223 e.v.

242. In de jaren ’50 begon de Amerikaanse chemicus Charles David Keeling de concentraties CO2 in de atmosfeer met grotere nauwkeurigheid en betere technologie te registreren. Hij verwerkte zijn data in een grafiek genaamd de Keeling-curve die, zoals het IPCC aangeeft, in de klimaatwetenschap een iconische status heeft gekregen (de hiervoor in par. 234 opgenomen figuur van NOAA laat de Keeling-curve zien vanaf de jaren zestig).[244] Toen Keeling begon te meten, in de jaren 50, was de CO2-concentratie rond 315 ppm, in 1980 was deze 340 ppm, in 1990 355 ppm en inmiddels is deze circa 419 ppm (2023).

243. Sinds enige tijd kan ook met satellieten worden gemeten, waardoor een aanvullende methode beschikbaar kwam om een wereldwijd dekkend beeld samen te stellen. Deze metingen, die nog dagelijks worden aangevuld, bevestigden de betrouwbaarheid van de eerdere metingen van Keeling.

244. In 1957 concludeerden de oceanograaf prof. Roger Revelle en de Oostenrijkse chemicus Hans Suess in hun rapport dat het aannemelijk is dat de menselijke CO2-emissie leidt tot de opwarming van de aarde. Zij weerlegden met hun rapport een andere wetenschappelijke theorie die inhield dat de oceanen het grootste deel van de door de mens uitgestoten CO2 zouden opnemen. Revelle en Sues toonden destijds aan dat de oceanen maar ongeveer 50% absorberen van de door de mens uitgestoten CO2 en dat het andere deel als broeikasgas in de atmosfeer blijft. Ook constateerden zij dat de oceanen een deel van de geabsorbeerde CO2, als gevolg van chemische processen, ook weer aan de atmosfeer afgeven, en dat die afgifte groter wordt naarmate het water door de opwarming van de aarde warmer wordt. Naarmate er meer CO2 wordt uitgestoten, de aarde verder opwarmt en het oceaanwater warmer wordt, vermindert dus het aandeel van de uitgestoten CO2 dat door de oceanen wordt opgenomen.[245]

245. Het rapport van Revelle en Suess in 1957 maakte goed duidelijk dat bij de koolstofcyclus sprake is van een interactie tussen de atmosfeer, de oceanen, het land en de ecosystemen, en dat de menselijke uitstoot van CO2 grotere gevolgen zou kunnen hebben voor het wereldklimaat dan eerder werd aangenomen.

V.6 DE OPWARMING TOT OP HEDEN EN VERTRAGING IN HET KLIMAATSYSTEEM

246. Dat de aarde opwarmt door meer CO2 in de atmosfeer is dus al zeer lang bekend. Het roept de vraag op hoeveel de gemiddelde temperatuur van de aarde inmiddels als gevolg van de toegenomen CO2-concentratie is gestegen sinds de start van de industriële revolutie.

247. Volgens het meest recente *Assessment Report (AR6)* van het IPCC is de gemiddelde

[244] IPCC 2007, AR4, WGI, H1, p. 100: “*The high-accuracy measurements of atmospheric CO2 concentration, initiated by Charles David Keeling in 1958, constitute the master time series documenting the changing composition of the atmosphere (Keeling, 1961, 1998). These data have iconic status in climate change science as evidence of the effect of human activities on the chemical composition of the global atmosphere.”* (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/05/ar4_wg1_full_report-1.pdf).

[245] IPCC 2007, AR4, WGI, H1, p. 105: “*Revelle and Suess (1957) explained why part of the emitted CO2 was observed to accumulate in the atmosphere rather than being completely absorbed by the oceans.*” Zie verder het werk van Revelle en Sues getiteld *Carbon Dioxide Exchange Between Atmosphere and Ocean and the Question of an Increase of Atmospheric CO2 During the Past Decades*, gepubliceerd in 1957 In Tellus, Vol 9, p.18 e.v. Zie tevens IPCC 2021, AR6, WGI, H1, figuur 1.6, p. 174 (https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_FullReport.pdf). Dat het aandeel van de uitgestoten CO2 dat door de oceanen wordt opgenomen afneemt bij scenario’s met een hogere uitstoot van CO2 is sindsdien meermaals bevestigd. Zie Productie MD-011, IPCC 2021, AR6, WGI, SPM, Figuur SPM.7, p. 20 en Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, Box TS.5, p. 80.

aardtemperatuur gedurende de periode 2011-2020 reeds 1,1°C hoger (bandbreedte 0,95 tot 1,20°C) dan het pre-industriële temperatuurniveau (uit de periode 1850-1900):

> "*Human activities, principally through emissions of greenhouse gases, have unequivocally caused global warming, with global surface temperature reaching 1.1°C above 1850-1900 in 2011-2020.).*"[246]

248. Volgens het IPCC neemt deze opwarming gemiddeld met 0,2°C per decennium toe:

> "*Anthropogenic global warming was estimated to be increasing at 0.2 ± 0.1°C per decade (high confidence)*"[247]

249. Het zesde *Assessment Report* van het IPCC geeft echter de *gemiddelde* opwarming gedurende de periode 2011-2020 weer en is daarmee enigszins gedateerd. Een onderzoek van meer dan 50 wetenschappers dat in juni 2024 uitkwam en dezelfde methodologie gebruikt als het IPCC, concludeerde dat de gemiddelde opwarming over 2014-2023 al 1,19°C bereikte en dat de opwarming voor 2023 uitkwam op 1,31°C. Ook concludeerde dit onderzoek dat de opwarming over de periode 2014-2023 toenam met een ongekende 0,26°C per decennium, dus nog sneller dan voorheen:

> "*The indicators show that, for the 2014–2023 decade average, observed warming was 1.19 [1.06 to 1.30] °C, of which 1.19 [1.0 to 1.4] °C was human-induced. For the single-year average, human-induced warming reached 1.31 [1.1 to 1.7] °C in 2023 relative to 1850–1900. […] Humaninduced warming has been increasing at a rate that is unprecedented in the instrumental record, reaching 0.26 [0.2–0.4] °C per decade over 2014–2023.*"[248]

250. Inmiddels heeft 2024 de recordwarmte van 2023 alweer ruimschoots verbroken, zo concludeert de Europese Klimaatdienst Copernicus. Copernicus stelt vast dat in 2024 de gemiddelde mondiale temperatuur 1,6°C hoger lag dan in de periode 1850-1900, toen het verbranden van fossiele brandstoffen voor de industrie op gang kwam.[249] In de onderstaande figuur van Copernicus wordt dit weergegeven en wordt verduidelijkt hoe de opwarming zich over de afgelopen decennia heeft voltrokken ten opzichte van de referentieperiode 1850-

---

[246] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, SPM, A.1, p. 4.

[247] IPCC 2021, AR6, WGI, H1, p. 187 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_FullReport.pdf).

[248] Productie MD-006, Forster et al. 2024, 'Indicators of Global Climate Change 2023: annual update of key indicators of the state of the climate system and human influence', p. 2626. Op p. 2626-2627 wordt toegelicht dat de rapporten van het IPCC de wetenschappelijke grondslag vormen voor de klimaatonderhandelingen in het kader van het Raamverdrag van de Verenigde Naties inzake Klimaatverandering (UNFCCC), maar dat deze rapporten met tussenpozen van 5-10 jaar gepubliceerd worden, waardoor er tussen de rapportcycli een informatiekloof kan ontstaan. Empirisch onderbouwde besluitvorming moet echter gebaseerd zijn op actuele en tijdige informatie over belangrijke indicatoren van de toestand van het klimaatsysteem en van de menselijke invloed op het wereldwijde klimaatsysteem. Aangezien het zevende Assessment Report van het IPCC pas tegen het eind van dit (kritieke) decennium wordt verwacht en gezien de snelheid van de recente veranderingen en de behoefte aan bijgewerkte kennis over het klimaat, om op feiten gebaseerde besluitvorming te onderbouwen, is het 'Indicators of Global Climate Change (IGCC)' project opgezet om beleidsmakers te voorzien van jaarlijkse updates van de meest recente wetenschappelijke inzichten over de toestand van geselecteerde cruciale indicatoren van klimaatverandering. Daarbij hanteert het onderzoek zoveel als mogelijk de methodologieën die het IPCC hanteert in het zesde Assessment Report.

[249] Zie de website van Copernicus en het daar gepubliceerde artikel van 10 januari 2025, 'Copernicus: 2024 is the first year to exceed 1.5°C above pre-industrial level', beschikbaar via https://climate.copernicus.eu/copernicus-2024-first-year-exceed-15degc-above-pre-industrial-level. Het is belangrijk te verduidelijken dat een overschrijding van 1,5°C gedurende één jaar niet betekent dat de gemiddelde opwarming nu het 1,5°C-doel is gepasseerd. Omdat jaarcijfers variëren (zoals ook uit de grafiek blijkt) wordt voor een inschatting van de gemiddelde opwarming gekeken naar een langjarig gemiddelde.

1900 (dat als nulpunt is weergegeven in de figuur):[250]

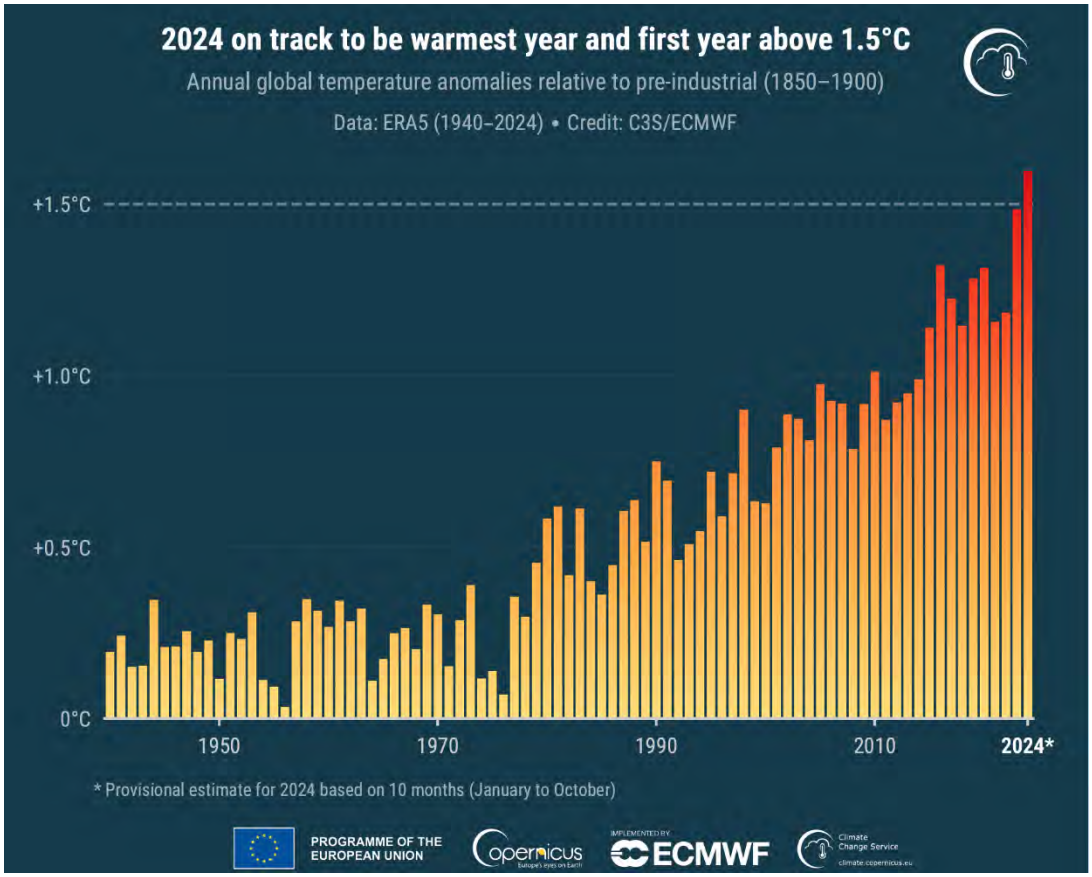

251. De huidige opwarming heeft reeds een grote impact op belangrijke ecosystemen, wordt gevoeld in alle regio's van de wereld en heeft geleid tot wijdverspreide negatieve gevolgen en gerelateerde schade aan natuur en mensen:

> "*Widespread and rapid changes in the atmosphere, ocean, cryosphere and biosphere have occurred. Human-caused climate change is already affecting many weather and climate extremes in every region across the globe. This has led to widespread adverse impacts and related losses and damages to nature and people (high confidence).*"[251]

252. Volgens het IPCC zijn klimaat- en weergerelateerde extremen zoals hittegolven, droogtes, zware neerslag, cyclonen en bosbranden toegenomen in frequentie en intensiteit en hebben deze geresulteerd in wijdverspreide, alomtegenwoordige gevolgen voor ecosystemen, mensen, de infrastructuur en voor de vestigingsplaatsen van mensen. Dit laat zien dat veel menselijke en natuurlijke systemen kwetsbaar zijn voor de opwarming van de aarde en de gevolgen daarvan. Dat klimaat- en weergerelateerde extremen steeds vaker en met toenemende intensiteit voorkomen, wordt door het IPCC toegeschreven aan de door de mens veroorzaakte klimaatverandering:

> "*Widespread, pervasive impacts to ecosystems, people, settlements, and infrastructure have resulted from observed increases in the frequency and intensity of climate and weather extremes,*

[250] Zie https://climate.copernicus.eu/copernicus-2024-virtually-certain-be-warmest-year-and-first-year-above-15degc. In deze figuur schatte Copernicus op basis van de eerste 10 maanden van 2024 de gemiddelde mondiale temperatuurstijging met 1,55°C nog iets lager in dan de uiteindelijke 1,6°C.
[251] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, A.2, p.5.

including hot extremes on land and in the ocean, heavy precipitation events, drought and fire weather (high confidence). Increasingly since AR5, these observed impacts have been attributed to human-induced climate change particularly through increased frequency and severity of extreme events."[252]

253. De gevolgen van de opwarming tot op heden zijn dus al zeer groot en niet te onderschatten (zie meer uitgebreid hoofdstuk VIII hierna). Daarnaast is van belang te benadrukken dat bepaalde onderdelen van het klimaatsysteem vertraagd reageren op de uitstoot van broeikasgassen.[253] Dat wil zeggen dat de klimaatgevolgen die in Nederland en de wereld veroorzaakt worden door de huidige CO2-concentratie in de atmosfeer, reeds groter zijn dan nu kan worden waargenomen. Sommige gevolgen van de huidige concentratie broeikasgassen zullen namelijk vele tientallen of zelfs vele honderden tot duizenden jaren blijven versterken. Ook in de theoretische situatie dat de huidige CO2-concentratie in de atmosfeer niet verder zou oplopen, zullen de klimaatgevolgen dus nog zeer lange tijd ernstiger worden. Het gaat in dit verband onder meer om het gedurende deze tijdschalen voortgaand en aanhoudend smelten van ijsmassa's (gletsjers en ijskappen), het ontdooien van permafrost, de verzuring en de opwarming van de oceanen en de zeespiegelstijging die het gevolg is van de opwarming van het water en het smelten van onder meer de Groenlandse en Antarctische ijskappen.

254. Zo duurt het millennia voordat de opwarming de diepere oceanen heeft bereikt en voordat de ijskappen zich volledig hebben aangepast aan de hogere temperatuur. Hierdoor zal de zeespiegel nog millennia blijven stijgen nadat de antropogene uitstoot van broeikasgassen wereldwijd is gestopt.[254] Ook de wereldwijde gletsjers, die een kritieke waterbron vormen voor ongeveer 1,9 miljard mensen, reageren met een vertraging op de huidige opwarming. Een omvangrijk onderzoek op basis van twee decennia aan satellietgegevens van alle 215.000 gletsjers wereldwijd toont dat zelfs in het meest optimistische scenario, waarin de opwarming wordt beperkt tot 1,5°C, ongeveer de helft van alle gletsjers en 26% van het totale volume gletsjerijs deze eeuw nog verdwijnt.[255]

255. Veel klimaatgevolgen blijven dus nog zeer lange tijd verergeren, ook nadat de antropogene uitstoot van broeikasgassen is gestopt. Dit betekent dat de gevolgen die we vandaag de dag zien, slechts een inkijkje geven in de veel ernstigere toekomstige gevolgen die door de huidige CO2-concentratie reeds onvermijdelijk zijn veroorzaakt; gevolgen die de wereld hoe dan ook nog te wachten staan. Relevant is in dit verband dat meer dan 40% van de totale cumulatieve hoeveelheid antropogene CO2-emissies relatief recent, na 1990, is

[252] Productie MD-056, IPCC 2022, AR6, WGII, SPM, B.1.1, p.9. Zie voor een samenvatting van de gevolgen verder par. B.1, p. 9-11.

[253] Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, Box TS.9, p. 106: "*The present rates of response of many aspects of the climate system are proportionate to the rate of recent temperature change, but some aspects may respond disproportionately. Some climate system components are slow to respond, such as the deep ocean overturning circulation and the ice sheets (Box TS.4). It is virtually certain that irreversible, committed change is already underway for the slow-to-respond processes as they come into adjustment for past and present emissions.*"

[254] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, B.3.1 SPM, p. 18: "*Limiting global surface temperature does not prevent continued changes in climate system components that have multi-decadal or longer timescales of response (high confidence). Sea level rise is unavoidable for centuries to millennia due to continuing deep ocean warming and ice sheet melt, and sea levels will remain elevated for thousands of years (high confidence).*" Zie ook Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, Box TS.9, p. 106: *"The increase in global ocean heat content (Section TS.2.4) will likely continue until at least 2300 even for low emissions scenarios, and global mean sea level will continue to rise for centuries to millennia following cessation of emissions (Box TS.4) due to continuing deep ocean heat uptake and mass loss of the Greenland and Antarctic ice sheets (high confidence).*"

[255] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, par. 3.1.2, p. 71 en Productie MD-012, Rounce et al. 2023, 'Global glacier change in the 21st century: Every increase in temperature matters', p. 1 en 6.

uitgestoten,[256] zoals ook gezien kan worden in de onderstaande figuur van het IPCC:[257]

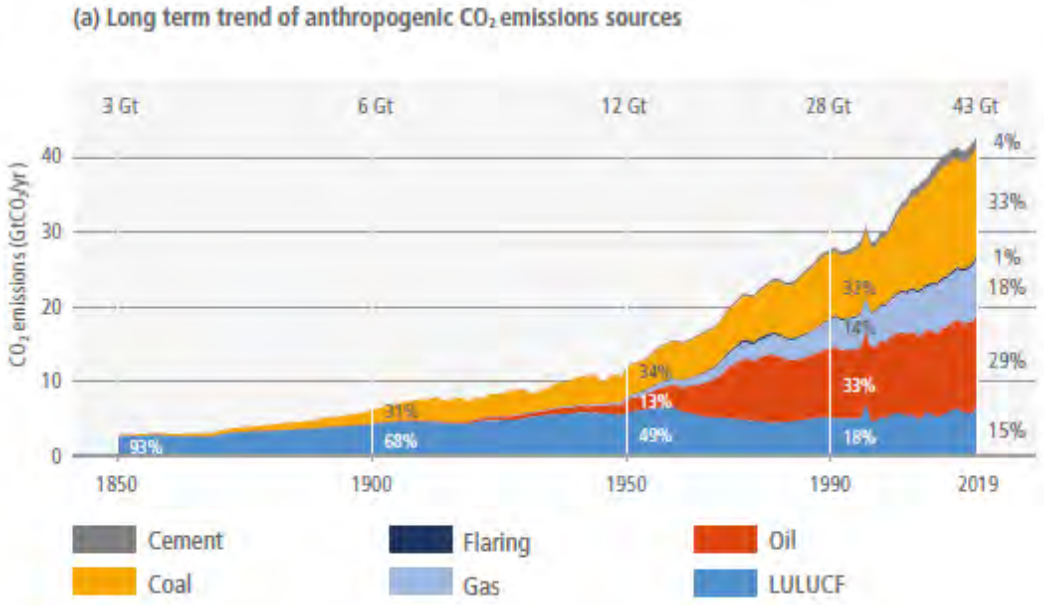

256. In deze figuur wordt in een oogopslag inzichtelijk gemaakt hoeveel CO2 er jaarlijks is uitgestoten sinds 1850.[258] De figuur maakt duidelijk dat de cumulatieve hoeveelheid antropogene CO2-emissies van 1850-1950 slechts een fractie is van wat er vanaf 1950 aan emissiegroei is geweest en dat de CO2-emissies met name vanaf 1990 tot aan vandaag nog explosief gegroeid zijn. Het feit dat de opwarming van de aarde de afgelopen decennia zo snel – en steeds sneller – gaat, is dus het gevolg van het feit dat juist de afgelopen decennia een zeer groot deel van de uitstoot sinds de industriële revolutie heeft plaatsgevonden en de jaarlijkse uitstoot tot vandaag de dag alsmaar is toegenomen.

257. De ernstige gevolgen van de opwarming tot nu toe, in combinatie met de vertraagde reactie van bepaalde onderdelen van het klimaatsysteem op de uitstoot van broeikasgassen en de zeer hoge CO2-emissies de afgelopen jaren, zijn zeer zorgwekkend te achten. Dit mede omdat het onvermijdelijk is dat er tot het moment dat de wereldwijde CO2-uitstoot tot netto-nul is teruggebracht (hetgeen naar de stand van vandaag in ieder geval niet eerder dan in 2050 zal zijn) nog extra CO2 wordt uitgestoten, met alle extra gevaren en risico's van dien.

258. Immers, zelfs als de energietransitie nu enorm versnelt, zal het huidige CO2-concentratieniveau nog verder toenemen, aangezien de afbouw van de fossiele infrastructuur en de productie en consumptie van fossiele brandstoffen nog niet is ingezet. Het staken van het gebruik van fossiele brandstoffen kan immers niet van de ene op de andere dag plaatsvinden. De transformatie van een wereldwijde samenleving die anno nu nog steeds grotendeels draait op de verbranding van fossiele energie, naar een samenleving die (bijna) volledig zal moeten worden voorzien van alternatieve duurzame energie, zal

[256] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, par. 2.1, p. 44. Dit is op basis van gegevens t/m 2019.
[257] Productie MD-050, IPCC 2022, AR6, WGIII, TS, Figure TS.3, p. 62.
[258] De figuur toont tevens dat in 1850 vrijwel de gehele menselijke CO2-uitstoot het gevolg was van de LULUCF sector (Land Use, Land-Use Change and Forestry), dat wil zeggen uitstoot als gevolg van met name ontbossing en landbouw. Geleidelijk aan werden er vervolgens eerst meer kolen verbrand, nam vervolgens na de tweede wereldoorlog het aandeel aardolie steeds meer toe en in de laatste paar decennia zien we dat aardgas een steeds grotere veroorzaker is van de mondiale CO2-uitstoot.

daardoor niet in enkele jaren kunnen plaatsvinden. Er zal dus noodgedwongen in deze overgangsfase naar een duurzame energievoorziening nog fossiele brandstoffen verbrand worden. De extra broeikasgasemissies die daarvan het gevolg zullen zijn, zullen bijdragen aan een verdere opwarming van de aarde. Deze onvermijdelijke verdere opwarming van de aarde de komende decennia zal leiden tot grotere klimaatrisico's overal ter wereld:

> "*Global warming will continue to increase in the near term (2021–2040) mainly due to increased cumulative CO2 emissions in nearly all considered scenarios and pathways. In the near term, every region in the world is projected to face further increases in climate hazards (medium to high confidence, depending on region and hazard), increasing multiple risks to ecosystems and humans (very high confidence).*" [259]

259. De samenleving kent dus bij systeemveranderingen (zoals bij de verandering van het energiesysteem) als het ware een vergelijkbare vertraging op veranderende input als de vertraging die inherent is aan bepaalde onderdelen van het klimaatsysteem. Het gevolg daarvan is dat onder het uitblijven van zeer scherpe emissiereducties, het waarschijnlijk is dat de toekomstige opwarming (ver) voorbij de kritieke 1,5°C zal uitkomen.

260. Het IPCC erkent het risico van een te langzame transitie, het in de tussentijd verder laten groeien van de fossiele (vraag- en aanbod)infrastructuur en de daarmee gepaard gaande lock-in. Zo geeft het IPCC aan dat het doorgaan op dezelfde voet en het volgen van de huidige nationale klimaatplannen tot 2030,[260] het onmogelijk maakt om de temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C. Maar dat niet alleen. Het IPCC waarschuwt er ook voor dat het dan zelfs veel moeilijker wordt om de opwarming tot 2°C te beperken, precies vanwege (de voortdurende investeringen in) de verdere uitbouw van infrastructuur voor fossiele brandstoffen die tussen nu en 2030 zal plaatsvinden.[261] Bij een gebrek aan voldoende klimaatactie tot 2030, raakt dus zelfs een 2°C-doel nagenoeg uit zicht.

261. Dit maakt duidelijk dat de komende jaren de kritieke jaren zijn om gevaarlijke klimaatverandering een halt toe te roepen. Om die reden wordt ook al jaren door het IPCC en door de wereldgemeenschap in besluiten van de jaarlijkse VN-klimaatconferenties gesproken over de periode tot 2030 als het kritieke decennium voor de mondiale klimaataanpak (zie hoofdstuk VII.3.3 t/m VII.7). Het handelen van vandaag dicteert welke toekomst de wereld en Nederland tegemoet gaan. Een deel van die veranderende toekomst ligt helaas al vast in de verhoogde concentratie broeikasgassen zoals we die anno nu in de atmosfeer hebben. Het andere deel van die veranderende toekomst ligt al vast in de onvermijdelijke verhoging van de CO2-concentratie, omdat we nog lang niet op het punt van netto-nul emissies zitten. Maar de allerergste gevolgen kunnen nog worden vermeden door dat nulpunt zo snel mogelijk te bereiken. Hoeveel groter de opwarming zal zijn, hangt af van de snelheid waarmee de transformatie naar een alternatieve duurzame energievoorziening zal plaatsvinden en dus van hoe snel de CO2-emissies (en andere broeikasgassen) die dagelijks aan de atmosfeer worden toegevoegd kunnen afnemen. Het beperken van verdere risico's staat of valt met het beperken van de totale hoeveelheid emissies – de cumulatieve emissies – op weg naar het mondiale nulpunt, zodat de cumulatieve uitstoot binnen het koolstofbudget voor 1,5°C blijft. Zoals al gezegd aan het eind van hoofdstuk V.4, wordt onder voortzetting van de huidige mondiale emissietrend binnen de huidige eeuw een catastrofale opwarming van rond de 3°C verwacht.

---

[259] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, par. 4.3, p. 98.

[260] Het IPCC betrekt bij deze analyse de nationale klimaatplannen zoals aangekondigd voor COP26 te Glasgow in 2021.

[261] IPCC 2022, AR6, WGIII, H3, p. 298 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf).

262. De snelheid van de transformatie naar een duurzame energievoorziening bepaalt aldus uiteindelijk de aard en ernst van de klimaatverandering en daarmee tevens de aard van de toekomst. Het is dan ook niet voor niets dat het IPCC stelt dat:

> "*The choices and actions implemented in this decade will have impacts now and for thousands of years (high confidence).*"[262]

VI. DE OORSPRONG VAN HET INTERNATIONAAL KLIMAATBELEID EN HET VN-KLIMAATVERDRAG

VI.1 INLEIDING

263. Aangezien klimaatverandering als gevolg van de veranderende samenstelling van de atmosfeer van de aarde door CO2-emissies en andere broeikasgassen een wereldwijd en dus internationaal probleem is, lag het voor de hand dat het onderwerp 'klimaatverandering' binnen het verband van de Verenigde Naties zou worden besproken.

VI.2 1972: VN-MILIEUCONFERENTIE VAN STOCKHOLM

264. Klimaatverandering stond voor het eerst op de agenda van de Verenigde Naties in 1972, tijdens de VN-conferentie in Stockholm over de menselijke leefomgeving (United Nations Conference on the Human Environment). Tijdens die conferentie werd besloten voor het vraagstuk van klimaatverandering en voor andere internationale milieuvraagstukken een speciale VN-organisatie in het leven te roepen. Ter uitvoering van dat besluit werd het United Nations Environment Programme, kortweg UNEP, opgericht.[263]

VI.3 1979: VN-KLIMAATCONFERENTIE VAN GENEVE

265. In 1979 vond de eerste klimaatconferentie plaats in Genève, Zwitserland, georganiseerd door UNEP en een andere VN-organisatie, de Wereld Meteorologische Organisatie (WMO). De conferentie riep de landen van de wereld op preventieve maatregelen te treffen tegen potentiële antropogene klimaatverandering die schadelijk zou kunnen zijn voor het welzijn van de mensheid *("to foresee and to prevent potential man-made changes in climate that might be adverse to the well-being of humanity"*).[264]

VI.4 1985: VN-KLIMAATCONFERENTIE VAN VILLACH

266. In 1985 organiseerden de UNEP en WMO een conferentie in Villach, Oostenrijk, waaraan 29 landen deelnamen. Aan het einde van deze conferentie werd door de wetenschappers in consensus een boodschap aan de politiek geformuleerd inhoudende dat door de toename van CO2 en andere broeikasgassen rekening moet worden gehouden met een historisch grote opwarming van de aarde:

> "*As a result of the increasing concentrations of greenhouse gases, it is now believed that in the first half of the next century a rise of global mean temperature could occur which is greater than any in*

[262] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, C.1, SPM, p. 24.
[263] Zie voor de ontstaansgeschiedenis van UNEP en de link met de VN conferentie in 1972 Productie MD-059, Wikipedia, 'United Nations Environment Programme' (uitdraai website 26 februari 2025).
[264] Productie MD-060, WMO 1979, 'Proceedings of the World Climate Conference: A Conference of Experts on Climate and Mankind', p. 713.

man's history."[265]

267. De verklaring verduidelijkt voorts dat verdere opwarming al onvermijdelijk is vanwege de historische emissies, maar dat de mens de reeds door hem in gang gezette klimaatverandering nog kan beperken door het nemen van emissiebeperkende maatregelen.

> "*While some warming of climate now appears inevitable due to past actions, the rate and degree of future warming could be profoundly affected by governmental policies on energy conservation, use of fossil fuels, and the emission of some greenhouse gases.*"[266]

VI.5 1988: VN-KLIMAATCONFERENTIE VAN TORONTO EN HET IPCC

VI.5.1 VN-klimaatconferentie van Toronto

268. In 1988 werd in Toronto, Canada, een nieuwe conferentie gehouden, waar niet alleen meer dan 300 wetenschappers maar ook politici en beleidsmakers uit 48 landen aanwezig waren.[267] De gezamenlijke slotverklaring is zeer indringend en roept op tot urgente actie om de grote dreiging van ernstige antropogene klimaatverandering te voorkomen:

> "*Humanity is conducting an unintended, uncontrolled, globally pervasive experiment whose ultimate consequences could be second only to a global nuclear war. The Earth's atmosphere is being changed at an unprecedented rate by pollutants resulting from human activities[…] These changes represent a major threat to international security and are already having harmful consequences over many parts of the globe.*
>
> *Far-reaching impacts will be caused by global warming and sea level rise, which are becoming increasingly evident as a result of continued growth in atmospheric concentrations of carbon dioxide and other greenhouse gases […] The best predictions available indicate potentially severe economic and social dislocation for present and future generations, which will worsen international tensions and increase risk of conflicts among and within nations. It is imperative to act now […]*"[268] (onderstreping toegevoegd, adv.)

269. De conferentie van 1988 roept daarom regeringen maar ook de industrie en non-gouvernementele organisaties op om met onmiddellijke ingang actie te ondernemen om de (aanstaande) klimaatcrisis te bestrijden.[269] De Conference Statement gaat vervolgens nader in op de verwachte gevolgen van een groeiende uitstoot van broeikasgassen en de alomvattende dreiging die daarvan uitgaat:

> "*Continuing alteration of the global atmosphere threatens global security, the world economy, and the natural environment [..] These changes will:*
> *1 Imperil human health and wellbeing;*
> *2 Diminish global food security, through increase soil erosion and greater shifts and uncertainties in agricultural production, particularly for many vulnerable regions;*

[265] Productie MD-061, UNEP/WMO/ICSU 1985, 'Statement by the UNEP/WMO/ICSU International Conference on The Assessment of the Role of Carbon Dioxide and of Other Greenhouse Gases in Climate Variations and Associated Impacts' (Villach), p. 1.
[266] Productie MD-061, UNEP/WMO/ICSU 1985, 'Statement by the UNEP/WMO/ICSU International Conference on The Assessment of the Role of Carbon Dioxide and of Other Greenhouse Gases in Climate Variations and Associated Impacts' (Villach), p.2.
[267] Productie MD-062, WMO 1988, 'Conference Proceedings of the World Conference on The Changing Atmosphere: Implications for Global Security' (geselecteerde pagina's) (Toronto), p. 292.
[268] Ibid. p. 292.
[269] Ibid. p. 292. Zie ook Productie MD-063, Zillman 2009, 'A history of climate activities' in het bulletin van de WMO, dat een verslag van de WMO bevat over de conferentie uit 1988.

3 Change the distribution and seasonal availability of fresh water resources;
4 Increase political instability and the potential for international conflict;
5 Jeopardize prospects for sustainable development and reduction of poverty;
6 Accelerate extinction of animal and plant species upon which human survival depends;
7 Alter yield, productivity and biological diversity of natural and managed ecosystems, particularly forests […]"[270] (onderstreping toegevoegd, adv.)

270. De verklaring behandelt tevens de verwachte temperatuurstijging en waarschuwt dat deze ongeëvenaard en disruptief zal zijn:

"*The accelerating increase in concentrations of greenhouse gases in the atmosphere, if continued, will result in a probable rise in the mean surface temperature of the Earth of 1.5 to 4.5 degrees Celsius before the middle of the next century […] If current trends continue, the rates and magnitude of climatic change in the next century may substantially exceed those experienced over the last 5000 years. Such high rates of change would be sufficiently disruptive that no country is likely to benefit in total from climatic change."*[271]

271. Ook wordt verduidelijkt dat het klimaat vertraagd reageert en dat een verder oplopende opwarming van de aarde al onvermijdelijk is:

"*There can be a time lag of the order of decades between the emission of gases into the atmosphere and their full manifestation in atmospheric and biological consequences. Past emissions have already committed planet earth to a significant warming."*[272]

272. De slotverklaring uit 1988 stelt verder dat de transitie naar een duurzame toekomst vergt dat overgeschakeld moet worden naar investeringen in niet-fossiele brandstoffen en meer energie-efficiëntie:

"*The transition to a sustainable future will require investments in energy efficiency and non-fossil energy sources […]"*[273]

273. In de verklaring wordt daarom onder meer aan regeringen en de industrie aanbevolen om onmiddellijk over te gaan (i) tot het grootschalig verleggen van investeringsstromen richting onderzoek naar en ontwikkeling van duurzame energie, (ii) tot aanzienlijke emissiereductie, (iii) tot het stellen van doelen voor energie-efficiëntie en (iv) om door middel van productlabels de consument te informeren over de CO2-vervuiling die wordt veroorzaakt door de productie en het gebruik van fossiele producten:

"*Actions by Governments and Industry*
[…] Energy research and development budgets must be massively directed to energy options which would eliminate or greatly reduce CO_2 emissions […] Reduce CO2 emissions by approximately 20% of 1988 levels by the year 2005 as an initial global goal. [..] Set targets for energy efficiency improvements that are directly related to reductions in CO 2 and other greenhouse gases. […] Label products to allow consumers to judge the extent and nature of the atmospheric contamination that arises from the manufacture and use of the product."[274]

274. Deze oproep van de klimaatconferentie uit 1988 aan regeringen en de industrie tot een energietransitie en het nemen van concrete maatregelen mag met recht een historische

[270] Productie MD-062, WMO 1988, 'Conference Proceedings of the World Conference on The Changing Atmosphere: Implications for Global Security' (geselecteerde pagina's) (Toronto), p. 292 en 293.
[271] Ibid. p. 293.
[272] Ibid. p. 294.
[273] Ibid. p. 295.
[274] Ibid. p. 296 en 297.

gebeurtenis worden genoemd: voor het eerst riep een wetenschappelijke conferentie namelijk de belangrijke veroorzakers van het klimaatprobleem op om met urgentie in actie te komen. Het toont de bezorgdheid die toen al leefde binnen de wetenschap en de internationale gemeenschap. In dat verband werd in de slotverklaring de VN opgeroepen een verdrag tot stand te brengen om klimaatverandering tegen te gaan en de atmosfeer te beschermen (dat in 1992 in de vorm van de United Nations Framework Convention on Climate Change (het UNFCCC) tot stand zou komen), en om het werk van het in dat jaar (1988) opgerichte wetenschappelijke VN-klimaatpanel IPCC verder te ondersteunen.

VI.5.2 **Oprichting en werking IPCC**

275. De wetenschappelijke kennis over de oorzaken en gevolgen van klimaatverandering wordt sinds 1988 met enige regelmaat samengebracht en geëvalueerd door het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), een intergouvernementele en wetenschappelijke organisatie die in dat jaar werd opgericht door het United Nations Environment Programme (UNEP) en de Wereld Meteorologische Organisatie (WMO). De rapporten van het IPCC vormen de wetenschappelijke basis voor de internationale intergouvernementele samenwerking om klimaatverandering tegen te gaan. In 1990 publiceerde het IPCC haar eerste “Assessment Report” (AR). In dit rapport stelde het IPCC vast dat emissies door menselijke activiteiten voor een substantiële toename van de concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer zorgen en dat dit het broeikaseffect versterkt met als gevolg een additionele opwarming van de aarde. Het IPCC riep daarom op tot samenwerking tussen landen teneinde te komen tot een internationaal klimaatverdrag ter voorkoming van een voor mens en milieu gevaarlijke antropogene klimaatverandering.

276. Na het eerste Assessment Report uit 1990 volgden nieuwe edities in 1995, 2001, 2007 en 2013/2014. Van 2021 tot 2023 verscheen het zesde IPCC Assessment Report (afgekort als AR6): het deel van werkgroep I (WGI) verscheen in 2021, de delen van werkgroepen II en III (WGII en WGIII) in 2022, en het zogeheten “Synthesis Report” (SYR) in 2023.[275] Naast de Assessment Reports publiceert het IPCC ook met regelmaat “Special Reports” die gaan over één bepaald onderwerp of methodologie. In 2018 publiceerde het IPCC het Special Report genaamd ‘Global warming of 1.5°C’ (afgekort als SR15) dat ingaat op de verschillen tussen een opwarming van 1,5°C en 2°C. Over de onderwerpen die het IPCC behandelt is steeds meer wetenschappelijke kennis beschikbaar gekomen, waardoor de rapporten steeds verder in omvang en diepgang zijn toegenomen.

277. Het IPCC is opgedeeld in drie werkgroepen, die de wetenschappelijke stand van zaken opmaken inzake respectievelijk:

(i) de bestaande wetenschappelijke kennis over de historische, huidige en toekomstige klimaatverandering (werkgroep I);

(ii) de gevolgen van, adaptatie aan en kwetsbaarheid voor klimaatverandering voor het milieu, de economie en de samenleving (werkgroep II); en

(iii) de mogelijke strategieën om de uitstoot naar de atmosfeer te verminderen en klimaatverandering tegen te gaan (werkgroep III).[276]

[275] Zie Productie MD-064, IPCC, ‘Reports’ (uitdraai website 27 februari 2025).
[276] Zie Productie MD-065, IPCC, ‘Structure’ (uitdraai website 26 februari 2025).

278. In deze zaak zal, naast het meest recente AR6-rapport uit 2021-2023, ook geput worden uit het IPCC SR15 rapport uit 2018 en de andere eerdere IPCC rapporten, bijvoorbeeld IPCC AR5 uit 2013/2014 en AR4 uit 2007. Dit mede omdat bevindingen uit de eerdere rapporten regelmatig nog steeds relevant, actueel en correct zijn en omdat ING ten laatste vanaf 2007, mede gelet op de inhoud van het vierde rapport van het IPCC, bekend heeft moeten zijn met de noodzaak van de duurzame klimaattransitie, en de daaruit voortvloeiende noodzaak om haar activiteiten met die transitie in lijn te brengen.

279. De IPCC-rapporten vormen de basis voor de internationale intergouvernementele samenwerking om klimaatverandering tegen te gaan. Dat geeft deze rapporten een bijzondere status. Deze rapporten komen op een uiterst zorgvuldige wijze tot stand, wat hun bijzondere status eens te meer rechtvaardigt. Een conceptrapport van het IPCC (en de afzonderlijke documenten die daarvan deel uitmaken) wordt door zowel experts als door de bij het IPCC aangesloten landen getoetst, voordat het kan worden vastgesteld, zo blijkt uit de 'Principles Governing IPCC Work' waarvan principle 3 behelst:

> "*IPCC documents should involve both peer review by experts and reviews by governments.*"[277]

280. Alle IPCC-rapporten doorlopen een rigoureus proces van afbakening, opstelling en beoordeling.[278] Binnen dat proces wordt in wezen alle beschikbare relevante wetenschappelijke, technische en sociaaleconomische informatie betrokken, met prioriteit voor *peer-reviewed* literatuur, maar ook aandacht voor andere relevante publicaties, waaronder rapporten van overheden en de industrie.[279] Conceptrapporten doorlopen meerdere beoordelingsfasen, waarbij honderden beoordelaars en door regeringen benoemde experts de nauwkeurigheid en volledigheid van de wetenschappelijke beoordeling in de concepten onder de loep nemen.[280] In de praktijk wordt allereerst het conceptrapport aan externe (niet bij het IPCC betrokken) experts voorgelegd. Zodra het concept de toets der kritiek van deze externe experts heeft doorstaan, moet het conceptdocument in een tweede controleronde worden voorgelegd aan zowel experts als aan de 197 bij het VN-Klimaatverdrag aangesloten landen. De landen zelf sturen het concept dan ook vaak weer voor een second opinion door naar een groep nationale wetenschappers en (nationale) non-gouvernementele organisaties. Op die manier krijgen landen de gelegenheid aanbevelingen te doen of commentaar te geven op het conceptrapport. De aldus in de tweede ronde verkregen feedback moet door het IPCC dan nogmaals bestudeerd en beoordeeld worden, zodat waar nodig het rapport kan worden aangepast alvorens het in een plenaire vergadering (derde ronde) kan worden vastgesteld (principle 11):

> *"Conclusions drawn by IPCC working groups and any task forces, are not official IPCC views until they have been accepted by the Panel in a plenary meeting."* [281]

281. De wijze waarop de rapporten van het IPCC tot stand komen heeft veel weg van het proces van hoor en wederhoor zoals we dat in de juridische wereld kennen. Er vindt immers uiteindelijk op drie lagen een proces van hoor en wederhoor van wetenschappelijke visies plaats, reden waarom aan de IPCC bevindingen een bijzondere status toekomt. De IPCC-

[277] Productie MD-066, IPCC 2013, 'Principles Governing IPCC Work'.
[278] Productie MD-067, IPCC 2015, 'IPCC Factsheet: How does the IPCC review process work?' over het uitgebreide en zorgvuldige totstandkomingsproces van IPCC-rapporten, p. 1 en 5.
[279] Ibid. p. 5-6.
[280] Productie MD-068, IPCC, 'Preparing Reports' (uitdraai website 26 februari 2025) bevat een nadere toelichting op het beoordelingsproces van concept-rapporten van het IPCC.
[281] Productie MD-066, IPCC 2013, 'Principles Governing IPCC Work'.

rapporten zijn telkens een weergave van de best beschikbare wetenschap over klimaatverandering op dat moment. Zij dienen als basis voor verdragen, overheidsbeleid, beleid van andere publieke en private instellingen en tevens als cruciale feiten die door rechtbank, Hof en Hoge Raad in de Urgenda-zaak en door rechtbank en Hof in de Shell-zaak, alsmede in wereldwijde rechtszaken over klimaatverandering in aanmerking zijn genomen bij beslissingen over de verantwoordelijkheid van staten en niet-statelijke actoren voor het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering.[282]

282. De bijzondere status van IPCC-rapporten blijkt uiteraard ook uit het feit dat de IPCC-rapporten ook een bijzondere plaats hebben gekregen in het hierna te bespreken VN-Klimaatverdrag.[283]

VI.6 1992: VN-KLIMAATVERDRAG

VI.6.1 Centrale doelstelling van het Verdrag

283. Het VN-Klimaatverdrag, oftewel United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC), dateert van 1992 (al ruim 30 jaar geleden) en trad in werking op 21 maart 1994. Er zijn op dit moment 197 landen en een regionale organisatie (de EU) bij aangesloten.[284]

284. Het VN-Klimaatverdrag kent als centrale doelstelling om een door de mens gecreëerde gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen. Dit door te zorgen voor een stabilisering van de concentraties van broeikasgassen in de atmosfeer op een niveau waarop gevaarlijke antropogene verstoring van het klimaatsysteem wordt voorkomen. Dit niveau dient volgens het Verdrag te worden bereikt binnen een tijdsbestek dat toereikend is om ecosystemen in staat te stellen zich op natuurlijke wijze aan te passen aan klimaatverandering, te verzekeren dat de voedselproductie niet in gevaar komt en de economische ontwikkeling op duurzame wijze kan voortgaan. De letterlijke tekst van artikel 2 van het Klimaatverdrag luidt als volgt:

> *"The ultimate objective of this Convention and any related legal instruments that the Conference of the Parties may adopt is to achieve, in accordance with the relevant provisions of the Convention, stabilization of greenhouse gas concentrations in the atmosphere at a level that would prevent dangerous anthropogenic interference with the climate system. Such a level should be achieved within a time frame sufficient to allow ecosystems to adapt naturally to climate change, to ensure that food production is not threatened and to enable economic development to proceed in a sustainable manner."*[285]

VI.6.2 De bescherming van huidige en toekomstige generaties (intergenerationele rechtvaardigheid)

285. Het Verdrag verduidelijkt dat klimaatverandering en de nadelige gevolgen daarvan een

[282] Veelzeggend is in dit verband ook dat de International Bar Association in haar '*Model Statute for Proceedings Challenging Government Failure to Act on Climate Change*' bepaalt dat de bevindingen van het IPCC moeten worden aangemerkt als prima facie bewijs, en dat verlof noodzakelijk is om die bevindingen te betwisten (zie artikel 6).
[283] In artikel 21 lid 2 van het VN-Klimaatverdrag is bepaald dat het IPCC de verdragsstaten van objectief wetenschappelijk en technisch advies voorziet en dat het bij het verdrag ingestelde Secretariaat dit dient te faciliteren. Artikel 21 verduidelijkt daarbij dat het Secretariaat aanvullend ook andere daarvoor in aanmerking komende wetenschappelijke instellingen kan raadplegen. In de praktijk is gebleken dat het Secretariaat onder andere gebruik maakt van rapporten en adviezen van de twee oprichtende partijen van het IPCC (WMO en UNEP), reden waarom in deze dagvaarding ook een beroep zal worden gedaan op de rapporten van deze instituten.
[284] Productie MD-017, UNFCCC, 'Status of Ratification of the Convention' (uitdraai website 27 februari 2025).
[285] Productie MD-069, VN-Klimaatverdrag (geconsolideerde Engelstalige versie), artikel 2.

gemeenschappelijke zorg is voor de mensheid *("common concern of humankind")* en definieert nadelige gevolgen vervolgens als gevolgen die aanzienlijke schadelijke effecten hebben op ecosystemen, sociaaleconomische stelsels of de gezondheid en het welzijn van de mens.[286]

286. In het VN-Klimaatverdrag wordt vervolgens in de overwegingen verduidelijkt dat het voorkomen van een gevaarlijke klimaatverandering in het belang is van zowel huidige als toekomstige generaties (*"Determined to protect the climate system for present and future generations"*[287]). Het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid is dan ook een van de rechtsbeginselen die ten grondslag liggen aan en ook expliciet zijn opgenomen in het Verdrag. Het tot uitgangspunt nemen van dit beginsel wordt in artikel 3 lid 1 geformuleerd als een opdracht en verplichting voor de verdragsstaten:

> *"The Parties should protect the climate system for the benefit of present and future generations of humankind, on the basis of equity"*[288]

VI.6.3 **Het CBDR-beginsel en het voorzorgsbeginsel**

287. Het Verdrag gaat vervolgens in het tweede deel van artikel 3 lid 1 in op een van de andere rechtsbeginselen die de verdragsstaten in acht moeten nemen bij hun handelen, te weten het zogeheten het beginsel van *Common but Differentiated Responsibilities and Respective Capabilities* (hierna: "CBDR-beginsel").

288. Dit op de billijkheid gebaseerde beginsel drukt uit dat alle verdragsstaten een gedeelde en gemeenschappelijke verantwoordelijkheid dragen voor de aanpak van antropogene klimaatverandering, maar dat deze verantwoordelijkheid ongelijk verdeeld is tussen de verdragsstaten, door hun uiteenlopende bijdragen aan de oorzaken van klimaatverandering en hun uiteenlopende (economische en institutionele) capaciteiten om hier iets aan te doen. Het CBDR-beginsel houdt rekening met de grotere historische verantwoordelijkheid van de meer geïndustrialiseerde ontwikkelde landen[289], in vergelijking met de ontwikkelingslanden,[290] die veel minder uitstoot hebben veroorzaakt. Het CBDR-beginsel heeft zodoende verwantschap met het bekende milieurechtelijke principe dat 'de vervuiler betaalt', waarbij de historische bijdrage aan de klimaatverandering en de respectieve capaciteit om de klimaatverandering tegen te gaan maatstaven zijn voor de toedeling van de verantwoordelijkheid voor de klimaataanpak.

289. Op grond hiervan zijn de verdragsstaten aldus in artikel 3 lid 1 van het Verdrag overeengekomen dat de ontwikkelde landen het voortouw dienen te nemen bij de bestrijding van klimaatverandering en de nadelige gevolgen daarvan. [291] Dit beginsel is verder geoperationaliseerd in onder meer artikel 4 van het VN-Klimaatverdrag, waarin de ontwikkelde landen (nogmaals) de verplichting op zich nemen om het voortouw te nemen bij het adresseren van de klimaatopgave en om onder meer daartoe hun eigen nationale emissies van broeikasgassen te beperken.[292]

---

[286] Ibid, resp. de eerste overweging van het Verdrag en artikel 1 (begripsomschrijvingen).
[287] Ibid, laatste overweging voorafgaande aan de artikelen van het Verdrag.
[288] Ibid, artikel 3 lid 1.
[289] 'Developed country Parties' in de woorden van het Verdrag.
[290] 'Developing country Parties' in de woorden van het Verdrag.
[291] Productie MD-069, VN-Klimaatverdrag (geconsolideerde Engelstalige versie), artikel 3 lid 1.
[292] Ibid, artikel 4 lid 2.

290. Een ander belangrijk beginsel dat in artikel 3 (lid 3) aan alle landen opgelegd wordt is het voorzorgsbeginsel, inhoudende dat voorzorgsmaatregelen moeten worden genomen om de oorzaken van klimaatverandering in te perken of te voorkomen en de nadelige gevolgen daarvan te beperken.[293] Het Verdrag verduidelijkt daarbij dat wanneer ernstige of onherstelbare schade dreigt te ontstaan, een eventueel gebrek aan volledige wetenschappelijke zekerheid niet als grond mag dienen voor uitstel van voorzorgsmaatregelen.[294]

291. Het voorzorgsbeginsel is niet enkel neergelegd in het VN-Klimaatverdrag, maar betreft een veel voorkomend beginsel in internationale (milieu-)verdragen en is ook opgenomen in het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie (VwEU). Verderop in de dagvaarding zal worden teruggekomen op dit beginsel, evenals het CBDR-beginsel en het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid, en zal worden toegelicht wat de relevantie is van deze rechtsbeginselen voor wat van ING geëist mag worden.

VI.6.4 De Conferentie van de Partijen (COP) als hoogste orgaan

292. In artikel 7 van het VN-Klimaatverdrag wordt de Klimaatconferentie, officieel de Conference of the Parties (COP), ingesteld. Artikel 7 bepaalt dat de COP het hoogste besluitvormende orgaan is van het VN-Klimaatverdrag en dat de COP de besluiten neemt die nodig zijn ter bevordering van de toepassing van het Verdrag.[295] De door de COP genomen besluiten moeten in deze context worden bezien. Deze bevatten gewoonlijk een reeks vaststellingen, erkenningen en besluiten, aldus ter bevordering van de doeltreffende verwezenlijking van de doelstellingen van het VN-Klimaatverdrag (en het Parijs Akkoord).

293. De eerste COP vond plaats in 1995 en wordt aangeduid als COP1. De nummering gaat zo verder, zodat de COP in bijvoorbeeld 2010 als COP16 wordt aangeduid. De laatst plaatsgevonden COP is die van 2024, COP29, die in november 2024 heeft plaatsgevonden in Bakoe, Azerbeidzjan. In het volgende hoofdstuk zal nader worden ingegaan op diverse klimaatconferenties en de aldaar genomen besluiten.

VII. DE INVULLING VAN HET BEGRIP GEVAARLIJKE KLIMAATVERANDERING

VII.1 INLEIDING

294. De centrale doelstelling van het VN-Klimaatverdrag is, zoals hiervoor beschreven, het voorkomen van een door de mens gecreëerde gevaarlijke klimaatverandering. Bij deze klimaataanpak baseren de verdragsstaten zich op de best beschikbare wetenschappelijke kennis en maken zij gebruik van de wetenschappelijke inzichten van het IPCC en andere daarvoor in aanmerking komende wetenschappelijke organen. Hieronder zal worden toegelicht hoe er door de verdragsstaten concreet invulling is gegeven aan deze centrale doelstelling en op welke wetenschappelijke adviezen deze gebaseerd is. Op die manier wordt een goed beeld verkregen van wat ook voor ING in de afgelopen decennia al duidelijk was of had moeten zijn op basis van wetenschappelijke bevindingen en de daaraan verbonden besluiten van de Conferentie van de Partijen, de EU of de Nederlandse regering.

[293] Ibid, artikel 3 lid 3.
[294] Ibid.
[295] Ibid, artikel 7 lid 2. De COP is eveneens het hoogste besluitvormende orgaan van het Parijs Akkoord. De COP neemt in die hoedanigheid ook de besluiten ter bevordering van de doeltreffende uitvoering van het Parijs Akkoord, zie Productie MD-070, Parijs Akkoord (originele Engelstalige versie), artikel 16 lid 4.

295. In hoofdstuk XI zal vervolgens bewijs worden geleverd van wat ING de afgelopen decennia daadwerkelijk en concreet heeft geweten over het klimaatprobleem en van de consequenties die dit zou moeten hebben voor haar bedrijfsvoering. Eén en ander zal vervolgens in een juridische context worden geplaatst ter onderbouwing van de vorderingen van Milieudefensie.

VII.2 1990-2012: EEN OPWARMING VAN DE AARDE VAN 2°C IS GEVAARLIJK

VII.2.1 1990 en 1992: wetenschappelijke bevindingen

296. De wetenschap heeft zeker al vanaf 1990 aangegeven dat een opwarming van 2°C de uiterste bovengrens is die niet overschreden mag worden om een zeer ernstig gevaar te voorkomen. Ook was toen al duidelijk dat een opwarming voorbij 1°C mogelijk snelle, onvoorspelbare en niet-lineaire gevolgen zou kunnen hebben en ernstige schade zou kunnen veroorzaken aan ecosystemen. Dat blijkt uit een internationale studie uit 1990 die met participatie van het ministerie van VROM en het RIVM tot stand is gekomen en waar al de volgende hoofdconclusie werd getrokken:

> *"Temperature increases beyond 1.0°C may elicit rapid, unpredictable, and non-linear responses that could lead to extensive ecosystem damage […] An absolute temperature limit of 2.0°C can be viewed as an upper limit beyond which the risks of grave damage to ecosystems, and of non-linear responses, are expected to increase rapidly."*[296]

Ook andere wetenschappers kwamen tot gelijkluidende bevindingen.

297. In 1992 maakte het RIVM vervolgens bekend dat berekend kan worden hoeveel koolstof er in de periode 1992-2100 (dus gedurende de volgende 108 jaar) maximaal uitgestoten mag worden om de concentratie broeikasgassen in de atmosfeer op 475 ppm CO2-eq te laten stabiliseren. Het RIVM kwam daarbij uit op een maximale uitstoot tot 2100 van 338 GtC (gigaton koolstof) oftewel 1240 GtCO2 (gigaton CO2).[297]

298. Het RIVM verduidelijkt daarbij ook dat deze beperkte emissieruimte met zich mee brengt dat het gebruik van fossiele brandstoffen snel moet worden afgebouwd omdat anders meer dan dit beschikbare koolstofbudget zal worden uitgestoten. Hoe langer gewacht wordt en wordt voortgegaan op basis van 'business as usual', hoe sneller het budget afneemt en hoe sneller de afbouw van fossiele brandstoffen vervolgens zal moeten plaatsvinden om nog binnen dit (kleinere) budget te blijven. Als in 2000 pas wordt begonnen met het aanpakken van het klimaatprobleem zal het gebruik van fossiele brandstoffen in 50 jaar tijd met 70% moeten worden afgebouwd, aldus het RIVM in 1992. Wordt echter pas in 2010 begonnen met klimaatmaatregelen, dan zal het gebruik van fossiele brandstoffen in slechts 10 jaar tijd met 90% moeten worden afgebouwd, zo stelt het RIVM:

---

[296] Productie MD-071, Stockholm Environment Institute 1990, 'Targets and Indicators of Climate Change' (geselecteerde pagina's), p. viii en ix.

[297] Productie MD-072, Janssen et al. 1992, 'Allocating CO2-Emissions by Using Equity Rules and Optimization', p. 12 en 13: Op pagina 12 wordt in tabel 2.3 aangegeven dat het "low risk" scenario onder de 475 ppm CO2-eq moet blijven en op pagina 13 in tabel 2.4 wordt aangegeven dat dit scenario in totaal nog maximaal 338 GtC aan budget heeft. Om GtC naar GtCO2 om te rekenen moet het bedrag in GtC vermenigvuldigd worden met 3,667 zodat 338 GtC gelijk staat aan 1240 GtCO2. Zie voor deze rekenformule IPCC 2013, AR5, WGI, SPM, p. 27, bij Tabel SPM.3, waar staat: "*1 Gigatonne of carbon = 1 GtC = 1015 grams of carbon. This corresponds to 3.667 Gt CO2.*" (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/WG1AR5_all_final.pdf).

> *"[I]f the Business-as-Usual pathway is followed and in the year 2000 the world community decides to strive for a* CO2-eq*uivalent concentration target of 475 ppmv in 2100 (the Low-Risk scenario), such a switch would require a 70% decrease of fossil* CO2*-emissions within 50 years. If the decision to switch is taken in 2010, emissions from fossil fuel should drop by 90% in less than 10 years."*[298]

299. Met andere woorden, in 1992 was al duidelijk dat hoe langer gewacht zou worden met het uitfaseren van fossiele brandstoffen, hoe (veel) extremer en sneller deze uitfasering zou moeten zijn om binnen het maximaal beschikbare koolstofbudget te blijven.

VII.2.2 **1996: de bevinding van de EU**

300. Op basis van de in het begin van de jaren '90 beschikbare wetenschappelijke informatie over de oorzaken, gevolgen en gevaren van klimaatverandering, sprak de Europese Raad al in 1996 – als eerste politieke orgaan wereldwijd – zijn steun uit voor de 2°C-doelstelling, mede indachtig het voorzorgsbeginsel:

> *"Given the serious risk of such an increase and particularly the very high rate of change, the Council believes that global average temperatures should not exceed 2 degrees above pre-industrial level […] In this context the Council believes that the precautionary principle has to be applied […] the Council notes that the IPCC considers that significant reductions in greenhouse gas emissions are technically possible, and can be economically feasible. It also notes that significant "no-regrets" opportunities are available; and that there is a rationale, on the basis of potential risk, for action beyond no-regrets […]."*[299] (onderstreping toegevoegd, adv.)

301. Vanaf dat moment is de noodzaak van een te hanteren 2°C-doelstelling ook het formele standpunt van de EU geworden in de klimaatonderhandelingen en de COP-bijeenkomsten, zo blijkt uit bijvoorbeeld een verslag van COP4 in Buenos Aires (1998) waarin de EU onder meer stelt:

> *"[F]ar greater global limitation and reduction effects […] will be necessary over time […] In this context, the EU have earlier stated that global average temperatures should not exceed 2°Celsius above the pre-industrial level [..]."*[300] (onderstreping toegevoegd, adv.)

VII.2.3 **2007: het Bali Actieplan (COP13)**

302. Op de klimaatconferentie COP13 van december 2007 is het zogeheten Bali Action Plan door de Conferentie van de Partijen vastgesteld (Decision 1/CP.13).[301]

303. In de preambule van dit COP-besluit wordt nog eens expliciet onderkend dat vergaande emissiereducties nodig zijn om de centrale doelstelling van het Verdrag te kunnen bereiken en benadrukken partijen de urgentie waarmee dit dient te gebeuren (met verwijzing naar de bevindingen van het vierde IPCC *Assessment Rapport (AR4)* dat kort daarvoor in 2007 was uitgekomen):

> *"Recognizing that deep cuts in global emissions will be required to achieve the ultimate objective of the Convention and emphasizing the urgency to address climate change as is indicated in the Fourth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change."* (onderstreping adv)

[298] Productie MD-072, Janssen et al. 1992, 'Allocating CO2-Emissions by Using Equity Rules and Optimization', p.13.
[299] Productie MD-073, Europese Raad 1996, 'Community Strategy on Climate Change', p.7 onder punt 6, 1996 no. 188.
[300] Productie MD-074, UNFCCC COP4 1998 (Buenos Aires), 'Second review of the adequacy of article 4.2(a) and (b)', p.8.
[301] Productie MD-075, UNFCCC COP13 2007 (Bali), 'Bali Actieplan'.

304. In deze geciteerde alinea uit het Bali Actieplan, is het woord '*urgency*' voorzien van een voetnoot. De tekst bij de voetnoot verwijst naar specifieke onderdelen uit de Technische Samenvatting (TS) en Hoofdstuk 13 van Werkgroep III van het vierde IPCC rapport uit 2007. Daarin wordt wetenschappelijke inhoud gegeven aan het begrip 'urgency'.

305. Er wordt in de voetnoot onder andere verwezen naar pagina 39 van de Technical Summary van AR4 Working Group III, waar de hieronder weergegeven tabel te vinden is.[302]

Table TS.2: *Classification of recent (Post-Third Assessment Report) stabilization scenarios according to different stabilization targets and alternative stabilization metrics [Table 3.5].*

Category	Additional radiative forcing (W/m^2)	CO_2 concentration (ppm)	CO_2-eq concentration (ppm)	Global mean temperature increase above pre-industrial at equilibrium, using "best estimate" climate sensitivity[a], [b] (°C)	Peaking year for CO_2 emissions[c]	Change in global CO_2 emissions in 2050 (% of 2000 emissions)[c]	No. of assessed scenarios
I	2.5-3.0	350-400	445-490	2.0-2.4	2000 - 2015	-85 to -50	6
II	3.0-3.5	400-440	490-535	2.4-2.8	2000 - 2020	-60 to -30	18
III	3.5-4.0	440-485	535-590	2.8-3.2	2010 - 2030	-30 to +5	21
IV	4.0-5.0	485-570	590-710	3.2-4.0	2020 - 2060	+10 to +60	118
V	5.0-6.0	570-660	710-855	4.0-4.9	2050 - 2080	+25 to +85	9
VI	6.0-7.5	660-790	855-1130	4.9-6.1	2060 - 2090	+90 to +140	5
						Total	177

306. In deze tabel TS.2 is door het IPCC inzicht geboden in de mogelijkheden om de grens van 2°C niet te overschrijden. Uit de tabel blijkt onder "Category I" dat om de temperatuurstijging tussen de 2 en 2,4°C te beperken, de concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer dient te stabiliseren op een niveau van 445-490 ppm CO2-eq. Het IPCC concludeert vervolgens – zoals ook uit de tabel zelf volgt – dat de temperatuurstijging redelijkerwijs alleen dan tot 2°C kan worden beperkt als de concentratie broeikasgassen in de atmosfeer rond ten hoogste 450 ppm CO2-eq stabiliseert:

> *"[L]imiting temperature increases to 2°C above pre-industrial levels can only be reached at the lowest end of the concentration interval found in the scenario's of category I (i.e. about 450 ppmv CO2-eq using "best estimate" assumptions)."*[303]

307. Verder blijkt uit tabel TS.2 dat om rond de 450 ppm CO2-eq te kunnen stabiliseren, het noodzakelijk is dat de mondiale emissies in 2050 met ongeveer 85% zijn teruggebracht ten opzichte van de emissies in 2000.

308. In de genoemde voetnoot uit het Bali Actieplan wordt verder verwezen naar pagina 776 van hoofdstuk 13 uit AR4 WGIII, waar de volgende tabel is te vinden.[304]

[302] IPCC 2007, AR4, WGIII, Tabel TS.2, p.39 (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/03/ar4_wg3_full_report-1.pdf). Zie de toelichting bij de tabel – die ook als tabel 3.10 is opgenomen in hoofdstuk 3 op pagina 229 – welke toelichting is te lezen op p. 227.
[303] Ibid.
[304] Ibid, H13, Box 13.7, p. 776.

Box 13.7 The range of the difference between emissions in 1990 and emission allowances in 2020/2050 for various GHG concentration levels for Annex I and non-Annex I countries as a group[a]

Scenario category	Region	2020	2050
A-450 ppm CO_2-eq[b]	Annex I	–25% to –40%	–80% to –95%
	Non-Annex I	Substantial deviation from baseline in Latin America, Middle East, East Asia and Centrally-Planned Asia	Substantial deviation from baseline in all regions
B-550 ppm CO_2-eq	Annex I	-10% to -30%	-40% to -90%
	Non-Annex I	Deviation from baseline in Latin America and Middle East, East Asia	Deviation from baseline in most regions, especially in Latin America and Middle East
C-650 ppm CO_2-eq	Annex I	0% to -25%	-30% to -80%
	Non-Annex I	Baseline	Deviation from baseline in Latin America and MIddle East, East Asia

309. Deze tabel uit AR4 maakt duidelijk dat de ontwikkelde "Annex I-landen",[305] om de doelstelling van een concentratie van maximaal 450 ppm in het jaar 2100 te behalen, hun gezamenlijke uitstoot van broeikasgassen in 2020 met 25-40% moeten hebben teruggebracht ten opzichte van 1990.

310. Met deze indirecte verwijzingen naar het 450-scenario gaf de Conferentie van de Partijen in 2007 te kennen dat, om de centrale doelstelling van het Verdrag te kunnen halen, de mondiale temperatuurstijging de 2°C niet zou mogen overstijgen en de concentratie broeikasgassen daarom zou moeten stabiliseren op 450 ppm CO2-eq. Twee jaar later, in 2009 werd deze 2°C-doelstelling bevestigd in het Kopenhagen Akkoord. Daarna is in vrijwel alle volgende Conferenties van Partijen (in Cancún, Durban, Doha en Warschau) naar de genoemde -25-40% norm verwezen, en zijn de ontwikkelde (Annex I-)landen opgeroepen hun reductiedoelstellingen daarmee in lijn te brengen.

VII.2.4 **2009: het Kopenhagen Akkoord (COP15)**

311. In het Kopenhagen Akkoord dat tijdens COP15 in 2009 in Kopenhagen tot stand is gebracht, wordt bevestigd dat om het centrale doel van artikel 2 van het VN-Klimaatverdrag te bereiken (d.w.z. het voorkomen van een gevaarlijke antropogene klimaatverandering) de wetenschappelijke inzichten tonen dat de mondiale temperatuurstijging onder de 2°C zal moeten blijven:

> *"To achieve the ultimate objective of the Convention to stabilize greenhouse gas concentration in the atmosphere at a level that would prevent dangerous anthropogenic interference with the climate system, we shall, recognizing the scientific view that the increase in global temperature should be below 2 degrees Celsius, on the basis of equity and in the context of sustainable development, enhance our long-term cooperative action to combat climate change. […]"*[306] (onderstreping toegevoegd, adv.)

312. Het Kopenhagen Akkoord verwijst hiermee naar een specifieke aanbeveling uit het speciale update IPCC rapport uit 2009 dat recentere klimaatwetenschappelijke bevindingen toevoegt aan de eerdere synthese van IPCC AR4. In dit update rapport is te lezen dat uit recente waarnemingen blijkt dat ecosystemen en samenlevingen zeer kwetsbaar zijn voor zelfs een

[305] De term Annex I-landen is verbonden aan het VN-Klimaatverdrag en verwijst de facto naar de groep landen die in Annex I bij het VN-Klimaatverdrag als ontwikkelde landen zijn bestempeld. De ontwikkelingslanden worden daarom ook wel als Non-Annex I landen aangeduid.

[306] Productie MD-076, UNFCCC COP15 2009 (Kopenhagen), 'Kopenhagen Akkoord', punt 1.

bescheiden klimaatverandering en dat deze eeuw en daarna een grote disruptie van de maatschappij en het milieu te verwachten is bij temperatuurstijgingen boven de 2°C:

> *"Recent observations show that societies and ecosystems are highly vulnerable to even modest levels of climate change […] Temperature rises above 2°C will be difficult for contemporary societies to cope with, and are likely to cause major societal and environmental disruptions through the rest of the century and beyond."*[307]

313. In het update rapport wordt er vervolgens op gewezen dat zelfs al grote gevolgen te verwachten zijn bij een klimaatverandering van tussen de 1 en 1,5°C en een milieucatastrofe bij een opwarming boven de 2°C:

> *" [T]he impacts on water resources in many parts of the world will be severe with climate change associated with only 1.0 to 1.5°C rises in temperature*[308] *[…] There is a looming biodiversity catastrophe if global mean temperature rises above the 2°C-guardrail, ocean acidification spreads and sea-level rise accelerates"* [309]

314. En het rapport vat vervolgens samen dat een 2°C-scenario daarom grote risico's voor mens en milieu heeft:

> *"In summary, although a 2°C rise in temperature above pre-industrial remains the most commonly quoted guardrail for avoiding dangerous climate change, it nevertheless carries significant risks of deleterious impacts for society and the environment."*[310]

315. Omdat de wetenschap voorafgaande aan de VN-Klimaatconferentie in Kopenhagen duidelijk heeft laten blijken dat de 2°C-grens geen veilige grens is, is in het Kopenhagen Akkoord opgenomen dat verdergaande beoordeling van een 1,5°C-grens als ultieme doelstelling van het VN-Klimaatverdrag aangewezen is:

> *"We call for an assessment of the implementation of this Accord to be completed by 2015 including in light of the Convention's ultimate objective. This would include a consideration of strengthening the long-term goal referencing various matters presented by the science, including in relation to temperature rises of 1,5 degrees Celsius."*[311] (onderstreping toegevoegd, adv.)

316. In de context van het Kopenhagen Akkoord alsook in de context van de (hierna te bespreken) Cancun Agreements, hebben de bij het VN-Klimaatverdrag aangesloten landen nationale emissiereductiebeloften gedaan en bij het secretariaat van het VN-Klimaatverdrag ingediend, waarover verderop meer.

VII.2.5 **2010: de Cancun Agreements (COP16)**

317. De 2°C-doelstelling is het jaar erop door de COP in Cancun (COP16, 2010) vastgelegd in de Cancun Agreements, wederom met een verwijzing naar de wetenschappelijke bevindingen en de voorgaande besluiten in het Bali Actieplan (COP13, 2007) en het Kopenhagen Akkoord

[307] Productie MD-077, Richardson et al. 2009, 'Climate Change - Global Risks, Challenges & Decisions: Synthesis Report' (update rapport AR4/2007), Executive Summary, Key Message 2, p. 6.
[308] Productie MD-077, Richardson et al. 2009, 'Climate Change - Global Risks, Challenges & Decisions: Synthesis Report' (update rapport AR4/2007), p. 13.
[309] Productie MD-077, Richardson et al. 2009, 'Climate Change - Global Risks, Challenges & Decisions: Synthesis Report' (update rapport AR4/2007), p. 14.
[310] Productie MD-077, Richardson et al. 2009, 'Climate Change - Global Risks, Challenges & Decisions: Synthesis Report' (update rapport AR4/2007), p. 16.
[311] Productie MD-076, UNFCCC COP15 2009 (Kopenhagen), 'Kopenhagen Akkoord', punt 12.

(COP15, 2009):

> "*Recalling its decision 1/CP.13 (the Bali Action Plan) and decision 1/CP.15 […]*"[312]

> "*Recognizes that deep cuts in global greenhouse gas emissions are required according to science […] so as to hold the increase in global average temperature below 2 °C above pre- industrial levels, and that Parties should take urgent action to meet this long-term goal […]*"[313] (onderstreping toegevoegd, adv.)

318. Vervolgens wordt wederom verwezen naar de noodzaak om de doelstelling van 2°C te heroverwegen en mogelijk aan te scherpen en naar 1,5°C bij te stellen:

> "*Also recognizes the need to consider, in the context of the first review, as referred to in paragraph 138 below, strengthening the long-term global goal on the basis of the best available scientific knowledge, including in relation to a global average temperature rise of 1.5 °C*"[314] (onderstreping toegevoegd, adv.)

319. In de context van de Cancun Agreements hebben de ontwikkelde (Annex I-)landen emissiereductiebeloften gedaan[315] en worden zij opgeroepen om ambitieuzere reductiedoelen te stellen, om zo hun gezamenlijke emissies omlaag te brengen in lijn met (de -25-40% norm uit) het vierde Assessment Report van het IPCC.[316]

320. Van belang is verder dat in de Cancun Agreements wordt verwezen naar resolutie 10/4 van de VN-Mensenrechtenraad uit 2009, waarin is aangegeven dat klimaatverandering een bedreiging voor de mensenrechten wereldwijd is, waaronder het recht op leven, en dit des te meer voor mensen die zich in kwetsbare posities bevinden.[317] Resolutie 10/4 uit 2009 van de VN-Mensenrechtenraad bepaalt ter zake:

> "*Noting that climate change related impacts have a range of implications, both direct and indirect, for the effective enjoyment of human rights including, inter alia, the right to life, the right to adequate food, the right to the highest attainable standard of health, the right to self-determination [and] recognizing that while these implication affect individuals and communities around the world, the effects of climate change will be felt most acutely by those segments of the population who are already in vulnerable situations […].*"[318]

VII.2.6 **2011: de Klimaatconferentie van Durban (COP17)**

321. Op de COP17 in 2011 in Durban, werd in Decision 1/CP.17[319] door de verdragspartijen onder meer gezamenlijk overeengekomen:

(i) te erkennen dat klimaatverandering een urgente en mogelijk onomkeerbare bedreiging inhoudt voor de menselijke samenlevingen en de planeet en dus door alle

---

[312] Productie MD-078, UNFCCC COP16 2010 (Cancun), 'Cancun Agreements', preambule, p.2.
[313] Ibid, p.3 onder 4.
[314] Ibid, p.3 onder 4.
[315] Ibid, p.8 onder 36.
[316] Ibid, p.8 onder 37.
[317] In de Cancun Agreements is in de preambule opgenomen: "*Noting resolution 10/4 of the United Nations Human Rights Council on human rights and climate change, which recognizes that the adverse effects of climate change have a range of direct and indirect implications for the effective enjoyment of human rights […]*" etc.
[318] Productie MD-079, VN-Mensenrechtenraad, Resolutie 10/4.
[319] Productie MD-080, UNFCCC COP17 2011 (Durban), 'Decision 1/CP.17'.

partijen urgent aangepakt moet worden:

> *"Recognizing that climate change represents an urgent and potentially irreversible threat to human societies and the planet and thus requires to be urgently addressed by all Parties…"*[320] (onderstreping toegevoegd, adv.)

(ii) en met grote zorg vast te stellen dat er een aanzienlijke kloof bestaat tussen enerzijds de door de individuele landen toegezegde reducties voor het jaar 2020 en anderzijds dat wat werkelijk op mondiaal niveau aan emissiereducties nodig is om de opwarming onder de 2°C of 1,5°C te houden:

> *"noting with grave concern the significant gap between the aggregate effect of Parties' mitigation pledges in terms of global annual emissions of greenhouse gases by 2020 and aggregate emission pathways consistent with having a likely chance of holding the increase in global average temperature below 2 °C or 1.5 °C above pre-industrial levels."*[321] (onderstreping adv)

322. Gelet hierop worden de ontwikkelde landen wederom opgeroepen om ambitieuzere reductiedoelen te stellen en hun gezamenlijke emissies omlaag te brengen in lijn met (de -25-40% norm) uit het vierde Assessment Report van het IPCC.[322]

323. De kloof tussen de door de individuele landen toegezegde emissiereducties en wat op mondiaal niveau aan reducties nodig is om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen, wordt vaak aangeduid met de term 'emissions gap'. Over deze emissions gap doet het VN-milieuprogramma UNEP jaarlijks verslag in haar '*Emissions Gap Report*', dat analyses bevat van de beste klimaatwetenschappers ter wereld over onder meer trends in de uitstoot van broeikasgassen, over de implicaties van huidig en voorgenomen klimaatbeleid en over de oplossingen voor het klimaatprobleem. Het rapport wordt elk jaar uitgebracht voorafgaand aan de COP.

324. Ten aanzien van de emissions gap was UNEP in haar eerste '*Emissions Gap Report*'[323] in 2010 al tot de conclusie gekomen dat, zelfs indien alle in Kopenhagen en Cancun door de landen gedane beloften en aangekondigde reductiemaatregelen zouden worden uitgevoerd, de volgens de wetenschap noodzakelijke mondiale reductiedoelstelling voor 2020 bij lange na niet gehaald zal worden.

325. Deze boodschap werd herhaald in aanloop naar COP17, in het Emissions Gap Report van 2011 (en vele malen daarna):

> "*Although the country pledges help in reducing emissions to below a business-as-usual level in 2020, they are not adequate to reduce emissions to a level consistent with the 2°C target, and therefore lead to a gap.*"[324]

326. In dit UNEP-rapport uit 2011 wordt verduidelijkt dat de kloof tussen wat aan emissiereductie moet gebeuren voorafgaande aan 2020 en wat er werkelijk gebeurt, groot is en zorgen baart. Reden waarom in het hierboven aangehaalde citaat uit het besluit van COP17 wordt gesproken over *"Noting with grave concern the significant gap…" etc.*

---

[320] Ibid, p.2.
[321] Ibid.
[322] Ibid, p.5.
[323] Productie MD-081, UNEP 2010, 'Emissions Gap Report 2010' (Technical Summary).
[324] Productie MD-082, UNEP 2011, 'Emissions Gap Report 2011' (Executive Summary), p. 8.

VII.3 2012-HEDEN: EEN OPWARMING VAN BOVEN DE 1,5°C IS GEVAARLIJK

VII.3.1 2012-2015: de Klimaatconferentie van Doha (COP18) en de Structured Expert Dialogue

327. Op basis van de Conferentie van Partijen in 2012 in Doha (COP18), is in de voorbereiding naar de klimaattop in Parijs (COP 21, 2015) onder auspiciën van de UNFCCC in de periode 2013-2015 een proces van expert dialogen in gang gezet, genaamd de Structured Expert Dialogue, afgekort SED.

328. Doel van de SED was onder meer te onderzoeken of, gezien het ultieme doel van het VN-Klimaatverdrag om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen, het in Kopenhagen en Cancun gekozen doel om de opwarming tot onder de 2°C te beperken voldeed, mede in het licht van de in Kopenhagen en Cancun al genoemde mogelijke noodzaak om de opwarming tot 1,5°C te beperken.

329. Bij deze dialogen zijn uiteraard ook de bevindingen uit het in 2013 en 2014 gepubliceerde nieuwere IPCC AR5-rapport betrokken. De eindconclusies van de expertdialogen zijn vastgelegd in een door het UNFCCC in 2015 uitgebracht SED-eindrapport.[325]

330. Op basis van de laatste stand van de wetenschap wordt in dit eindrapport de conclusie getrokken dat de 2°C-doelstelling niet meer als veilig moet worden beschouwd. Enkele boodschappen uit het SED-rapport:

> *"Climate change impacts are hitting home. Significant climate impacts are already occurring at the current level of global warming and additional magnitudes of warming will only increase the risk of severe, pervasive and irreversible impacts. Therefore, the 'guardrail' concept, which implies a warming limit that guarantees full protection from dangerous anthropogenic interference, no longer works."* [326]
>
> *"The 2°C limit should be seen as a defence line […] The 'guardrail' concept, in which up to 2 °C of warming is considered safe, is inadequate and would therefore be better seen as an upper limit, a defence line that needs to be stringently defended, while less warming would be preferable."*[327]
>
> *"[L]imiting global warming to below 1.5 °C would come with several advantages in terms of coming closer to a safer 'guardrail'. It would avoid or reduce risks, for example, to food production or unique and threatened systems such as coral reefs or many parts of the cryosphere, including the risk of sea level rise […] Parties may wish to take a precautionary route by aiming for limiting global warming as far below 2°C as possible, reaffirming the notion of a defence line or even a buffer zone keeping warming well below 2°C."*[328]

331. Omdat de 2°C-doelstelling door de wetenschap volgens bovenstaande citaten inmiddels duidelijk als inadequaat en onveilig wordt beschouwd, wordt deze nu in dit SED-rapport (blijkens bovenstaand citaat) beschouwd als een verdedigingslinie waarvan strikt bewaakt moet worden dat deze niet overschreden wordt *("a defence line that needs to be stringently defended*") en wordt aangegeven dat een doelstelling van 1,5°C een betere verdedigingslinie zou zijn en de opwarming in ieder geval "*well below 2°C*" gehouden zou moet worden.

---

[325] Productie MD-083, UNFCCC 2015, 'Report on the structured expert dialogue on the 2013–2015 review'.
[326] Ibid, Message 4, p.15.
[327] Ibid, Message 5, p.18.
[328] Ibid, Message 10, p.33.

332. Het SED-rapport verduidelijkt verder onder meer dat om de opwarming nog onder de 2°C te kunnen houden, met onmiddellijke ingang niets minder dan een radicale transitie nodig is:

> *"Limiting global warming to below 2 °C necessitates a radical transition (deep decarbonization now and going forward), not merely a fine tuning of current trends."*[329]

VII.3.2 **2015: het Parijs Akkoord en het besluit over emissiereductie (COP21)**

VII.3.2.1 Het Parijs Akkoord

333. De hierboven aangehaalde wetenschappelijk bevindingen uit het SED-rapport zijn overgenomen in het Parijs Akkoord dat in december 2015 tijdens COP21 in Parijs tot stand is gekomen. Het Parijs Akkoord is een nadere uitwerking en update van het VN-Klimaatverdrag uit 1992. Beide verdragen staan naast elkaar. Het Parijs Akkoord is op 4 november 2016 in werking getreden na de nationale ratificatieprocessen die daarvoor nodig waren.[330]

334. Het Parijs Akkoord onderstreept de urgente dreiging die van het klimaatprobleem uitgaat en de noodzaak om het probleem op basis van best beschikbare klimaatwetenschap aan te pakken, mede ten behoeve van de bescherming van mensenrechten, de bescherming van toekomstige generaties en het beperken van de schade als gevolg van klimaatverandering. De centrale doelstelling van het VN-Klimaatverdrag (zoals nader ingevuld in Bali, Kopenhagen en Cancun) is door het Parijs Akkoord daarom verder aangescherpt. De doelstelling van het Parijs Akkoord is om de opwarming van de aarde "*well below 2°C*" te houden en bij voorkeur te beperken tot 1,5°C. Met dat doel voor ogen hebben alle bij het VN-Klimaatverdrag aangesloten landen bij het Secretariaat de (door hen zelf bepaalde) nationale emissiereductievoornemens ingediend, de zogeheten National Determined Contributions (NDC's) die in 2030 moeten zijn bereikt.

335. Het voorgaande wordt in het Parijs Akkoord als volgt verwoord:

> *"PARIS AGREEMENT*
> *The Parties to this Agreement, […]*
> *In pursuit of the objective of the Convention, and being guided by its principles, including the principle of equity and common but differentiated responsibilities and respective capabilities, in the light of different national circumstances,*
> *Recognizing the need for an effective and progressive response to the urgent threat of climate change on the basis of the best available scientific knowledge […]*
> *Acknowledging that climate change is a common concern of humankind, Parties should, when taking action to address climate change, respect, promote and consider their respective obligations on human rights […] and intergenerational equity, […]*
>
> *Have agreed as follows: […]*
> *Article 2*
> *1. This Agreement […] aims to strengthen the global response to the threat of climate change […] including by:*
> *(a) Holding the increase in the global average temperature to well below 2°C above pre-industrial levels and pursuing efforts to limit the temperature increase to 1.5°C above pre-industrial levels, recognizing that this would significantly reduce the risks and impacts of climate change; […]*
> *Article 3*
> *As nationally determined contributions to the global response to climate change, all Parties are to undertake and communicate ambitious efforts as defined in Articles 4, 7, 9, 10, 11 and 13 with the*

[329] Ibid, Message 2, p.11.
[330] Productie MD-084, UNFCCC, 'Status of Ratification of the Paris Agreement' (uitdraai website 27 februari 2025).

view to achieving the purpose of this Agreement as set out in Article 2."[331] (onderstreping toegevoegd, adv.)

336. Een belangrijke – en voor ING relevante – vermelding in dit verband is dat het Parijs Akkoord in artikel 2 lid 1(c) tevens expliciet vermeldt en als doel formuleert dat financieringsstromen consistent gemaakt moeten worden met het (mondiale) pad naar lage emissies en een klimaatbestendige ontwikkeling:

> *Article 2*
> *1. This Agreement […] aims to strengthen the global response to the threat of climate change […] including by: […]*
> *(c) Making finance flows consistent with a pathway towards low greenhouse gas emissions and climate-resilient development.* (onderstreping toegevoegd, adv.)

337. In hoofdstuk X zal nader worden ingegaan op de rol die banken in dit verband zullen moeten spelen.

338. Vervolgens is het Parijsdoel, zoals uiteengezet in artikel 2, verder geoperationaliseerd in artikel 4. Artikel 4 maakt duidelijk dat de verdragspartijen het op zich nemen om de piek van de uitstoot van broeikasgassen wereldwijd zo snel mogelijk te bereiken, de uitstoot daarna overeenkomstig de best beschikbare wetenschappelijke kennis snel te verminderen en in de tweede helft van de eeuw te komen tot netto-nul uitstoot (een balans tussen antropogene broeikasgasemissies en verwijderingen).[332]

339. Bij de wijze waarop de verdragslanden dit doel moeten bereiken spelen onder meer de billijkheid,[333] het CBDR-beginsel[334] en het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid[335] een grote rol, net als in het VN-Klimaatverdrag. Het vierde lid van artikel 4 bevestigt nogmaals dat de ontwikkelde landen het voortouw moeten blijven nemen bij de aanpak van de klimaatopgave. Ontwikkelde landen verplichten zich tot absolute emissiereductiedoelen voor hun gehele nationale economie. De ontwikkelingslanden hebben op grond van het Parijs Akkoord lichtere verplichtingen. Zij dienen hun mitigerende inspanningen te blijven versterken en worden aangemoedigd geleidelijk over te stappen op emissiereductiedoelen voor hun gehele economie.

340. Ten slotte wordt in het Parijs Akkoord stelselmatig (gelijk in het VN-Klimaatverdrag) gewezen op de noodzaak om bij de uitvoering van de gemaakte afspraken steeds de best beschikbare klimaatwetenschap in acht te nemen.[336] De hierboven geschetste ontwikkeling, waarbij het klimaatdoel is aangescherpt tot het streven om de temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C, moet in dit licht worden bezien en is gelegen in de door de klimaatwetenschap in kaart gebrachte (zeer grote) risico's bij een opwarming van 2°C in vergelijking met 1,5°C.

---

[331] Productie MD-070, Parijs Akkoord (originele Engelstalige versie), considerans en artikel 2.
[332] Ibid, artikel 4(1).
[333] Ibid, artikel 2(2), artikel 4(1) en artikel 14(1).
[334] Ibid, artikel 2(2), artikel 4(3) en artikel 4(19).
[335] Ibid, considerans, alsmede de considerans van COP-besluit 1/CP.21 waarbij het Parijs Akkoord is aangenomen.
[336] Zie o.m. artikel 4(1), 7(5) en 14(1) van het Parijs Akkoord. Zie tevens de considerans: "*Recognizing the need for an effective and progressive response to the urgent threat of climate change on the basis of the best available scientific knowledge*." Zie ook artikel 4(2)(c) en (d) en artikel 7(2)(a) van het VN-Klimaatverdrag.

VII.3.2.2 Het besluit van COP21 over de noodzakelijke emissiereductie

341. Het COP-besluit[337] waarbij het Parijs Akkoord is aangenomen en dat daarmee een nadere uitwerking is van het Akkoord, geeft aan dat het geheel van de door de landen ingediende nationale reductiebeloften (NDC's) bij lange na niet genoeg is om de centrale doelstelling van het Akkoord om een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen te halen. Indachtig de best beschikbare wetenschappelijke bevindingen wordt in het COP-besluit aangegeven dat de nationale beloften voor 2030 bij elkaar opgeteld nog steeds zullen leiden tot een mondiale uitstoot van 55 GtCO2-eq in 2030 terwijl de mondiale emissies in 2030 al tot 40 GtCO2-eq moeten zijn teruggebracht om de opwarming überhaupt met een reële kans onder de 2°C te kunnen houden.

342. Omdat onder het 1,5°C-doel uit het Parijs Akkoord een nog verdergaande reductie in 2030 zal moeten zijn bereikt dan bovengenoemde 40 Gt, wordt in het COP-besluit beslist dat er in 2018 een speciaal rapport beschikbaar moet zijn om te bepalen hoeveel verder de emissies in 2030 moeten zijn teruggebracht dan de genoemde 40 Gt om deze doelstelling van het Akkoord te kunnen realiseren. De vooralsnog belangrijke elementen van het COP-besluit worden hieronder geciteerd:

> **"Adoption of the Paris Agreement**
> *The Conference of the Parties*,
> *[…]*
> *12. Welcomes the intended nationally determined contributions that have been communicated by Parties […];*
> *16. Takes note of the synthesis report on the aggregate effect of intended nationally determined contributions […];*
> *17. Notes with concern […] that the aggregate green house gas emission levels in 2025 and 2030 resulting from the intended nationally determined contributions […] lead to a projected level of 55 gigatons in 2030 and also notes that much greater emission reduction efforts will be required than those associated with the intended nationally determined contributions in order to hold the increase in the global average temperature to below 2 °C above pre-industrial levels by reducing emissions to 40 gigatonnes or to 1.5°C above pre-industrial levels by reducing to a level to be identified in the special report referred to in paragraph 21 below;*
> *[…]*
> *21. Invites the Intergovernmental Panel on Climate Change to provide a special report in 2018 on the impacts of global warming of 1.5 °C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways;*"
> (onderstreping toegevoegd, adv.)

VII.3.3 **2018: het door COP21 gevraagde IPCC-rapport over de 1,5°C-doelstelling**

343. Zoals hierboven onder paragraaf 21 van het geciteerde COP-besluit weergegeven, is in 2018 op verzoek van de 197 aangesloten landen een speciaal rapport uitgebracht met betrekking tot de Parijsdoelstelling om de opwarming bij voorkeur te beperken tot 1,5°C. Het betreffende speciale rapport (bekend als IPCC SR15) concludeert dat een opwarming groter dan 1,5°C zeer grote schade aanricht en dat het verschil in de gevolgen van klimaatverandering bij een opwarming van respectievelijk 1,5°C en 2°C groot is. Voor het beperken van de opwarming tot 1,5°C zullen de jaarlijkse mondiale emissies volgens het rapport in 2030 al tot (ver) onder de 35 GtCO2-eq moeten zijn teruggebracht. Daarbij wordt er door het IPCC op gewezen dat de helft van de gebruikte modellen zelfs laten zien dat de mondiale emissies in 2030 al tot tussen de 25 GtCO2-eq en 30 GtCO2-eq moeten zijn

[337] Productie MD-086, UNFCCC COP21 2015 (Parijs), 'Decision 1/CP.21'.

teruggebracht.[338]

344. Het IPCC SR15-rapport uit 2018 geeft vervolgens aan dat als gevolg van deze bevindingen, het beperken van de opwarming tot 1,5°C eist dat de mondiale CO2-emissies in 2030 met netto 45% moeten zijn teruggebracht (bandbreedte 40-60%) en in 2050 tot netto-nul (bandbreedte 2045-2055). Vanaf 2050 (bandbreedte 2045-2055) mogen er dan dus netto geen atmosferische CO2-emissies meer plaatsvinden.[339] Indien dit emissiereductietraject wordt gevolgd, is de kans dat onder de 1,5°C wordt gebleven 50% of meer en de kans dat onder de 2°C wordt gebleven 85%.[340] Anders gezegd, ook bij deze sterke emissiereductie per 2030 en het bereiken van het nulpunt aan CO2-emissies in 2050, is er een kans tot 50% dat de 1,5°C overschreden wordt en een kans van 15% dat de opwarming toch de 2°C zal overstijgen. In hoofdstuk XIV.2 zal verder worden ingegaan op de mondiale reductieopgave, de daarmee samenhangende reductiepercentages en de kans die deze met zich brengen om de temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C.

345. Dit IPCC SR15-rapport uit 2018 bevestigt voorts nogmaals, en in overeenstemming met de toenmalige bevindingen (2017, 2018) uit het UNEP Emissions Gap Report, dat de door de 194 landen in Parijs afgegeven nationale reductiebeloften voor 2030 bij elkaar opgeteld verre van voldoende zullen zijn om de Parijsdoelstellingen te kunnen halen. De calculaties van 2018 laten zien dat zelfs als al deze beloften worden nageleefd, de aarde volgens het IPCC naar verwachting alleen al deze eeuw met 3°C zal opwarmen en deze opwarming daarna nog verder zal oplopen:

> *"Pathways reflecting current nationally stated mitigation ambition until 2030 are broadly consistent with cost-effective pathways that result in a global warming of about 3°C by 2100, with warming continuing afterwards (medium confidence)."*[341]

346. Ook maakt het SR15-rapport uit 2018 nogmaals duidelijk dat het beperken van de opwarming van de aarde vereist dat de totale cumulatieve wereldwijde antropogene uitstoot van CO2 worden beperkt, hetgeen wil zeggen dat deze totale cumulatieve uitstoot binnen een bepaald koolstofbudget dient te blijven:

> "*Limiting global warming requires limiting the total cumulative global anthropogenic emissions of CO2 since the preindustrial period, that is, staying within a total carbon budget (high confidence).*"[342]

347. Volgens het IPCC is het resterende koolstofbudget voor een 50% kans om de temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C met ingang van 2018 580 GtCO2. Dit budget neemt af met 42 ± 3 GtCO2 per jaar op basis van de jaarlijkse mondiale emissies:

> "*The associated remaining budget is being depleted by current emissions of 42 ± 3 GtCO2 per year (high confidence). […] Using global mean surface air temperature, as in AR5, gives an estimate of the remaining carbon budget of 580 GtCO2 for a 50% probability of limiting warming to 1.5°C, and 420*

[338] Productie MD-087, IPCC 2018, SR15, SPM, p. 18.
[339] Ibid, C1 SPM, p. 12:"*In model pathways with no or limited overshoot of 1.5°C, global net anthropogenic CO2 emissions decline by about 45% from 2010 levels by 2030 (40-60% interquartile range), reaching net zero around 2050 (2045–2055 interquartile range).*"
[340] Volgens het zesde *Assessment Report (AR6)* van het IPCC leveren de scenario's met een 50% kans op 1,5°C overigens een omstreeks 90% kans op om de temperatuurstijging te beperken tot 2°C. Zie in dit verband productie MD-049, IPCC 2022, AR6, WGIII, SPM, C1.1, noot 41, p. 17.
[341] Productie MD-087, IPCC 2018, SR15, SPM, D.1.1 SPM, p.18.
[342] Ibid, C1.3 SPM, p.12.

GtCO2 for a 66% probability (medium confidence)."[343]

348. Het IPCC benadrukt in SR15 in dit verband het belang van snelle emissiereducties op de korte termijn, omdat anders – vanwege de voortdurende hoge cumulatieve uitstoot en de snelle uitputting van het koolstofbudget – later nóg snellere en grotere emissiereducties nodig zijn om de opwarming nog binnen bepaalde temperatuurgrenzen te houden.

349. Daarnaast waarschuwt het IPCC in SR15 in dit verband expliciet ervoor dat het uitstellen van snelle emissiereducties leidt tot economische en institutionele lock-in van koolstofintensieve infrastructuur; door voortgaande investeringen in en gebruik van koolstofintensieve technologieën, die moeilijk of enkel tegen hoge kosten kunnen worden uitgefaseerd wanneer ze eenmaal zijn ingevoerd, genereren die investeringen ook voor de langere termijn CO2-emissies, die daardoor *'locked-in*' zijn:

> *"Less CO2 emission reductions in the near term would require steeper and deeper reductions in the longer term in order to meet specific warming targets afterwards […]. Besides this […] delaying GHG emissions reductions over the coming years also leads to economic and institutional lock-in into carbon-intensive infrastructure, that is, the continued investment in and use of carbon-intensive technologies that are difficult or costly to phase-out once deployed".*[344]

350. Een belangrijke constatering van het IPCC in dit verband is dat het enkel naleven van de in Parijs door de verdragsstaten afgegeven nationale reductiebeloften het niet alleen onmogelijk maakt om het 1,5°C-doel te halen, maar vanwege de beschreven lock-in ook een drempel vormt voor snelle en diepgaande emissiereducties na 2030:

> "*Based on the implied emissions until 2030, the high challenges of the assumed post-2030 transition, and the assessment of carbon budgets in Section 2.2.2, global warming is assessed to exceed 1.5°C if emissions stay at the levels implied by the NDCs until 2030*[345] *[…] NDC pathways that apply a post-2030 price of emissions as found in least-cost pathways starting from 2020 show infrastructural carbon lock-in as a result of following NDCs instead of least-cost action until 2030. A key finding is that carbon lock-ins persist long after 2030, with the majority of additional CO2 emissions occurring during the 2030– 2050 period."*[346] (onderstreping toegevoegd, adv.)

351. Het IPCC concludeert dan ook dat de periode tot 2030 het kritieke decennium vormt: hoe lager de emissies in 2030, hoe beter haalbaar de opgave na 2030 zal zijn om de opwarming te beperken tot 1,5°C. De risico's van uitgestelde emissiereducties omvatten volgens het IPCC – naast de ernstige gevolgen van de opwarming als zodanig – het risico van kostenescalatie, het risico van lock-in van koolstofuitstotende infrastructuur, het risico op gestrande activa en het risico op verminderde flexibiliteit in toekomstige responsopties op de middellange tot lange termijn:

> "*The lower the emissions in 2030, the lower the challenge in limiting global warming to 1.5°C after 2030 with no or limited overshoot (high confidence). The challenges from delayed actions to reduce greenhouse gas emissions include the risk of cost escalation, lock-in in carbon-emitting infrastructure, stranded assets, and reduced flexibility in future response options in the medium to long term (high confidence)*"[347]

[343] Ibid, C1.3 SPM, p.12.
[344] Ibid, H2, p.126.
[345] Ibid, H2, p.127.
[346] Ibid, H2, p.129.
[347] Ibid, D1.3 SPM, p.18.

VII.4 **2021: HET GLASGOW CLIMATE PACT (COP26)**

352. Tijdens COP26 in Glasgow is vervolgens het zogeheten Glasgow Climate Pact gesloten. Op basis van de bevindingen van het IPCC in het SR15 rapport en het op dat moment net uitgekomen zesde *Assessment Report (AR6)* van werkgroep I, spreekt de Conferentie van Partijen hun uiterste bezorgdheid uit ("*Expresses alarm and utmost concern*") over het feit dat menselijke activiteiten al voor 1,1°C opwarming hebben gezorgd, dat de gevolgen daarvan reeds in elke regio van de wereld voelbaar zijn en dat het resterende koolstofbudget klein is en snel opraakt.[348] In lijn met de bevindingen van het IPCC geeft de internationale gemeenschap aan dat nu het kritieke decennium – de "*critical decade*" – is aangebroken om de kloof tussen woorden en daden te dichten:

> *"The Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Paris Agreement, Recalling Article 2 of the Paris Agreement […] Stresses the urgency of enhancing ambition and action in relation to mitigation, adaptation and finance in this critical decade to address the gaps in the implementation of the goals of the Paris Agreement;"*[349] (onderstreping toegevoegd, adv.)

353. Belangrijk in dit verband is dat de Conferentie van Partijen – in navolging van het VN-Klimaatverdrag en het Parijs Akkoord – in de allereerste paragraaf van het Glasgow Climate Pact wederom benadrukt dat de klimaataanpak steeds met inachtneming van de best beschikbare wetenschap dient plaats te vinden:

> *"Recognizes the importance of the best available science for effective climate action and policymaking;"*[350]

354. Hiermee bestaat er al dertig jaar internationale consensus dat de best beschikbare wetenschap het uitgangspunt vormt voor het vaststellen van de reductieopgave.

355. In de paragraaf over mitigatie (emissiereductie) van het Glasgow Climate Pact herbevestigt de Conferentie van Partijen vervolgens het streven om de opwarming tot 1,5°C te beperken en besluit ("*resolves*") zich daartoe in te spannen. Dit onder de erkenning dat de gevolgen van klimaatverandering veel kleiner zullen zijn bij een opwarming van 1,5°C dan bij 2°C.[351] Met andere woorden: alle 194 landen die zijn aangesloten bij het Parijs Akkoord erkennen aldus – indachtig de laatste wetenschappelijke inzichten en de gezamenlijk uitgesproken "*alarm and utmost concern*" over de wereldwijde impact van de huidige opwarming van 1,1°C – de noodzaak om de opwarming tot 1,5°C te beperken en besluiten zich daarvoor in te zetten. De partijen erkennen op basis van het SR15 rapport van het IPCC vervolgens dat daarvoor "*rapid, deep and sustained*" emissiereducties noodzakelijk zijn, waaronder een wereldwijde reductie van CO2-emissies van 45% in 2030 ten opzichte van 2010 en het bereiken van netto-nul CO2-emissies in 2050:

> *"Recognizes that limiting global warming to 1.5 °C requires rapid, deep and sustained reductions in global greenhouse gas emissions, including reducing global carbon dioxide emissions by 45 per cent by 2030 relative to the 2010 level and to net zero around midcentury, as well as deep reductions in*

[348] Productie MD-088, UNFCCC COP26 2021 (Glasgow), 'Glasgow Climate Pact', par. 3.
[349] Ibid, aanhef en par. 5. Zie tevens par. 23 over de noodzaak van versnelde mitigatie dit kritieke decennium, op basis van de best beschikbare wetenschap en met inachtneming van de billijkheid en het CBDR-beginsel.
[350] Productie MD-088, UNFCCC COP26 2021 (Glasgow), 'Glasgow Climate Pact', par. 1. Zie tevens par. 23 en 24 van het Glasgow Climate Pact, de considerans, artikel 4(1), 7(5) en 14(1) Parijs Akkoord en artikel 4(2)(c) en (d) en artikel 7(2)(a) van het VN-Klimaatverdrag.
[351] Productie MD-088, UNFCCC COP26 2021 (Glasgow), 'Glasgow Climate Pact', par. 20-21.

other greenhouse gases"[352] (onderstreping toegevoegd, adv.)

356. Gelet op dit reductiedoel spreekt de Conferentie van Partijen zijn ernstige zorg uit over het gegeven dat de nationale reductiebeloften van partijen, wanneer deze geïmplementeerd zouden worden, gezamenlijk niet leiden tot de voornoemde daling, maar zelfs leiden tot een stijging in broeikasgasemissies van 13,7% in 2030 ten opzichte van 2010:

> *"Notes with serious concern the findings of the synthesis report on nationally determined contributions under the Paris Agreement, according to which the aggregate greenhouse gas emission level, taking into account implementation of all submitted nationally determined contributions, is estimated to be 13.7 per cent above the 2010 level in 2030;"*[353] (onderstreping toegevoegd, adv.)

357. De Conferentie van Partijen benadrukt ("*emphasizes*") vanwege deze zeer grote en zorgwekkende *emissions gap* de noodzaak voor alle landen om hun ambitie op te schalen en roept hen op hun nationale reductiebeloften in lijn te brengen met de temperatuurdoelstelling van Parijs.[354]

358. Ondanks de constatering dat alle landen wereldwijd nog volstrekt onvoldoende doen om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen betreft het Glasgow Climate Pact een mijlpaal inzake de afspraken met betrekking tot het terugdringen van de broeikasgasuitstoot. Niet alleen werd het belang van de 1,5°C-grens bevestigd en werd besloten om de inspanningen op dit doel te richten, maar ook werd in een formeel besluit ter uitvoering van het VN-Klimaatverdrag en het Parijs Akkoord meer concreet ingegaan op de noodzaak om weg te bewegen van fossiele brandstoffen om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen. Zo roept het Glasgow Climate Pact alle partijen op om de transitie naar een emissiearm energiesysteem te versnellen, hernieuwbare energie en energie-efficiëntie op te schalen, de afbouw van het gebruik van kolencentrales te versnellen en de inefficiënte subsidies voor fossiele brandstoffen uit te faseren:

> *"Calls upon Parties to accelerate the development, deployment and dissemination of technologies, and the adoption of policies, to transition towards low-emission energy systems, including by rapidly scaling up the deployment of clean power generation and energy efficiency measures, including accelerating efforts towards the phasedown of unabated coal power and phase-out of inefficient fossil fuel subsidies,"*[355]

VII.5 2022: HET SHARM-EL-SHEIKH IMPLEMENTATION PLAN (COP27)

359. Gedurende COP27 in Sharm- el Sheik is vervolgens het Sharm- el Sheik Implementation Plan (COP27) aangenomen. Mede op basis van de inmiddels verschenen bijdragen van werkgroepen II en III aan het zesde *Assessments Report (AR6)* van het IPCC, het 2022 Emissions Gap Report van UNEP en onder meer rapporten van de World Meteorological Organization herbevestigt de Conferentie van Partijen de urgentie van de klimaataanpak.

360. In dit verband erkent de Conferentie van Partijen de impact van klimaatverandering op de cryosfeer[356] en geeft zij aan dat er meer kennis nodig is over deze impact en de rol die

[352] Ibid, par. 22.
[353] Ibid, par. 25.
[354] Ibid, par. 26-29.
[355] Ibid, par. 36.
[356] De cryosfeer is een verzamelnaam voor die delen van het aardoppervlak waar water in vaste vorm aanwezig is. Dit omvat zee-ijs, ijs op meren of rivieren, sneeuw, gletsjers, ijskappen en bevroren grond (waaronder permafrost). De cryosfeer is een integraal onderdeel van het wereldwijde klimaatsysteem en heeft veel invloed op het mondiale klimaat.

kantelpunten in het klimaatsysteem ("*tipping points*") in dit verband spelen.[357] Over het belang en de risico's van kantelpunten ("*tipping points*") zal in hoofdstuk VIII.2.1.2 nader worden gesproken.

361. Vervolgens herhaalt de Conferentie van Partijen de bevinding uit het Glasgow Climate Pact dat de gevolgen van klimaatverandering veel kleiner zullen zijn bij een opwarming van 1,5°C dan bij 2°C en het besluit van het Glasgow Climate Pact om de inspanningen te richten op de beperking van de temperatuurstijging tot 1,5°C.[358]

362. Op basis van de door werkgroep III van het IPCC in het zesde *Assessment Report (AR6)* gegeven update geeft de Conferentie van Partijen aan dat het beperken van de mondiale temperatuurstijging tot 1,5°C betekent dat alle broeikasgassen in 2030 met 43% gedaald moeten zijn ten opzichte van 2019:

> *"Recognizes that limiting global warming to 1.5 °C requires rapid, deep and sustained reductions in global greenhouse gas emissions of 43 per cent by 2030 relative to the 2019 level;"*[359]

363. Een reductie van alle broeikasgassen (CO2-eq)[360] met 43% in 2030 en met 84% in 2050, beide ten opzichte van 2019, leidt tot een 50% kans om de temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C.[361] Dit correspondeert met een mondiale reductie in specifiek CO2-emissies met 48% in 2030 en het bereiken van (nagenoeg) netto-nul CO2-emissies in 2050.[362] In hoofdstuk XIV.2 wordt deze reductieopgave en de relevantie hiervan voor ING nader toegelicht.

364. Ten slotte besteedt het Sharm- el Sheikh Implementation plan aandacht aan de belangrijke rol die niet-statelijke actoren (zoals bedrijven en financiële instellingen) spelen in de klimaataanpak.[363] De Conferentie van Partijen spreekt in dit verband zijn waardering uit over de aanbevelingen van de *UN High-Level Expert Group on the Net-Zero Emissions Commitments of Non-State Entities* over de verwachtingen ten aanzien van de klimaatbeloften van bedrijven, financiële instellingen, steden en regio's.[364] In hoofdstuk IX zal nader worden ingegaan op de belangrijke rol van niet-statelijke actoren (waaronder bedrijven en financiële instellingen) bij de klimaataanpak en zal Milieudefensie toelichten dat de noodzaak van deze niet-statelijke klimaatactie al sinds 2012 binnen het VN-klimaatregime wordt onderkend. Ook zal Milieudefensie in dat hoofdstuk verder ingaan op de bevindingen van de VN High Level Expert Group met betrekking tot de specifieke actie die door de VN van niet-statelijke actoren zoals bedrijven en financiële instellingen verwacht mag worden.

VII.6 **2023: DE OUTCOME OF THE FIRST GLOBAL STOCKTAKE (COP28)**

365. COP28 in Dubai betreft een bijzonder belangrijke Conferentie van Partijen, omdat het de afsluiting markeerde van de eerste zogeheten '*global stocktake'*; een wereldwijde inventarisatie van de mondiale inspanningen om gevaarlijke klimaatverandering te

[357] Productie MD-089, UNFCCC COP27 2022 (Sharm el-Sheikh), 'Sharm el-Sheikh Implementation Plan', par. 5.
[358] Ibid, par. 1-4. Ook gedurende COP28 in Dubai heeft de Conferentie van Partijen dit besluit herhaald, zie Productie MD-090, UNFCCC COP28 2023 (Dubai), 'Outcome of the First Global Stocktake', par. 4.
[359] Productie MD-089, UNFCCC COP27 2022 (Sharm el-Sheikh), 'Sharm el-Sheikh Implementation Plan', par. 11.
[360] Zie voetnoot 3.
[361] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, par. 4.1, p. 92.
[362] Ibid, par. 4.1, p. 92, noot 144.
[363] Productie MD-089, UNFCCC COP27 2022 (Sharm el-Sheikh), 'Sharm el-Sheikh Implementation Plan', onder het kopje 'XVI. Enhancing implementation: action by non-Party stakeholders'.
[364] Ibid, par. 60.

voorkomen. Deze '*global stocktake*' vindt periodiek plaats op basis van het Parijs Akkoord om de vooruitgang te beoordelen die is geboekt bij de verwezenlijking van de doelstellingen daarvan.[365]

366. De Conferentie van Partijen constateert dat de vooruitgang te traag gaat op alle gebieden van klimaatactie: van het verminderen van de uitstoot van broeikasgassen tot het versterken van de veerkracht tegen een veranderend klimaat en het geven van financiële en technologische steun aan kwetsbare landen.[366] Tegelijkertijd spreken de verdragsstaten hun ernstige zorg uit dat 2023 het warmste jaar is sinds de mondiale temperatuur wordt bijgehouden (sinds 1850)[367] en dat de gevolgen van klimaatverandering in de wereld snel toenemen.[368] Gelet hierop benadrukken de verdragsstaten dat dringend actie nodig is om het 1,5°C-doel binnen bereik te houden en de klimaatcrisis in dit kritieke decennium – de "*critical decade*" – aan te pakken:

> *"Expresses serious concern that 2023 is set to be the warmest year on record and that impacts from climate change are rapidly accelerating, and emphasizes the need for urgent action and support to keep the 1.5 °C goal within reach and to address the climate crisis in this critical decade;"*[369]

367. De Conferentie van Partijen zegt de hoognodige versnelling van klimaatactie gedurende dit kritieke decennium ook toe, met inachtneming van de best beschikbare wetenschap, de billijkheid en het CBDR-beginsel:

> *"Commits to accelerate action in this critical decade on the basis of the best available science, reflecting equity and the principle of common but differentiated responsibilities and respective capabilities in the light of different national circumstances and in the context of sustainable development and efforts to eradicate poverty;"*[370]

368. De Conferentie van Partijen spreekt vervolgens zijn zorg uit dat de huidige nationale reductiebeloften ruimschoots onvoldoende zijn om de per 2030 benodigde reducties te bewerkstelligen, waardoor er nog immer sprake is van een zeer grote *emissions gap*[371] en constateert op basis van de bevindingen van het IPCC dat er daarnaast sprake is van een *implementation* gap, omdat het daadwerkelijk geïmplementeerde beleid onvoldoende is om de nationale reductiebeloften na te komen.[372]

369. De Conferentie van Partijen stelt dan ook met grote bezorgdheid ("*with significant concern")* vast dat de mogelijkheden voor het behalen van de Parijsdoelstelling snel kleiner worden. De verdragsstaten spreken hun zorg uit dat het Parijsconforme koolstofbudget nog maar klein is en snel uitgeput raakt, met de constatering dat de historische cumulatieve CO2-emissies al vier vijfde van het koolstofbudget voor een 50% kans op 1,5°C verbruikt hebben.[373]

---

[365] Productie MD-070, Parijs Akkoord (originele Engelstalige versie), artikel 14 en Productie MD-090, UNFCCC COP28 2023 (Dubai), 'Outcome of the First Global Stocktake', considerans.
[366] Productie MD-090, UNFCCC COP28 2023 (Dubai), 'Outcome of the First Global Stocktake', o.m. par. 15, 17, 21, 24, 46, 49.
[367] Zie ook: Productie MD-093, Copernicus 2024, 'Copernicus: 2023 is the hottest year on record, with global temperatures close to the 1.5°C limit' (uitdraai website *27* februari 2025). Volgens Samantha Burgess, adjunct-directeur van Copernicus, overtreffen de temperaturen in 2023 waarschijnlijk die van elke periode in minstens de laatste 100.000 jaar.
[368] Productie MD-090, UNFCCC COP28 2023 (Dubai), 'Outcome of the First Global Stocktake', o.m. par. 15(b).
[369] Ibid, par. 5.
[370] Ibid, par. 6.
[371] Ibid, par. 21-22. Zelfs wanneer alle voorwaardelijke nationale emissiereductiebeloften geïmplementeerd zouden worden, leidt dit slechts tot een 5,3% emissiereductie per 2030 ten opzichte van 2019.
[372] Ibid, par. 23.
[373] Ibid, par. 24-25.

370. De verdragspartijen stellen in dit verband (nogmaals) vast, op basis van de bevindingen van het IPCC uit het zesde *Assessment Report (AR6)*, dat voor het beperken van de opwarming tot 1,5°C alle broeikasgasemissies met 43% moeten dalen per 2030 ten opzichte van 2019 en dat CO2-emissies netto-nul zullen moeten zijn in 2050. Hieraan voegt de wereldgemeenschap voor het eerst een reductiedoel voor 2035 toe, te weten een daling van 60% in alle broeikasgasemissies ten opzichte van 2019:

> *"Also recognizes that limiting global warming to 1.5 °C with no or limited overshoot requires deep, rapid and sustained reductions in global greenhouse gas emissions of 43 per cent by 2030 and 60 per cent by 2035 relative to the 2019 level and reaching net zero carbon dioxide emissions by 2050;"*[374]

371. Het is dus volgens de wereldgemeenschap kraakhelder wat er moet gebeuren en dat alle huidige inspanningen tekort schieten. Maar de Outcome of the first global stocktake biedt ook hoop. Zo stelt de wereldgemeenschap vast dat er in alle sectoren voldoende effectieve en goedkope mitigatieopties zijn om gedurende dit kritieke decennium het 1,5°C-doel binnen bereik te houden:

> *"That feasible, effective and low-cost mitigation options are already available in all sectors to keep 1.5 °C within reach in this critical decade with the necessary cooperation on technologies and support;"*[375]

372. De Conferentie van partijen stelt in dit verband ook vast dat het afgelopen decennium in toenemende mate mitigatietechnologieën beschikbaar zijn gekomen en dat de kosten van deze technologieën, waaronder zonne-energie, windenergie en energieopslag, voortdurend zijn gedaald.[376]

373. Waar de wereldgemeenschap in het Glasgow Climate Pact reeds opriep om hernieuwbare energie en energie-efficiëntie op te schalen en elektriciteitsopwekking door middel van kolen versneld af te bouwen, gaat de Outcome of the first global stocktake nu nog een stap verder en geeft deze concrete maatregelen waarop de wereld zich in de periode tot 2030 moet richten:

> *"Further recognizes the need for deep, rapid and sustained reductions in greenhouse gas emissions in line with 1.5 °C pathways and calls on Parties to contribute to the following global efforts, in a nationally determined manner, taking into account the Paris Agreement and their different national circumstances, pathways and approaches:*
>
> *(a) Tripling renewable energy capacity globally and doubling the global average annual rate of energy efficiency improvements by 2030;*
>
> *(b) Accelerating efforts towards the phase-down of unabated coal power;*
>
> *(c) Accelerating efforts globally towards net zero emission energy systems, utilizing zero- and low-carbon fuels well before or by around mid-century;*
>
> *(d) Transitioning away from fossil fuels in energy systems, in a just, orderly and equitable manner, accelerating action in this critical decade, so as to achieve net zero by 2050 in keeping with the science;*

[374] Ibid, par. 27. De Conferentie van Partijen baseert deze percentages op de bevindingen uit AR6, zie Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, p. 21.
[375] Productie MD-090, UNFCCC COP28 2023 (Dubai), 'Outcome of the First Global Stocktake', par. 16(c).
[376] Ibid, par. 30.

(e) Accelerating zero- and low-emission technologies, including, inter alia, renewables, nuclear, abatement and removal technologies such as carbon capture and utilization and storage, particularly in hard-to-abate sectors, and low-carbon hydrogen production;

(f) Accelerating and substantially reducing non-carbon-dioxide emissions globally, including in particular methane emissions by 2030;

(g) Accelerating the reduction of emissions from road transport on a range of pathways, including through development of infrastructure and rapid deployment of zero and low-emission vehicles;

(h) Phasing out inefficient fossil fuel subsidies that do not address energy poverty or just transitions, as soon as possible;"[377]

374. Met deze lijst aan concrete maatregelen, die op basis van adviezen van het IEA en haar Net Zero Emissions by 2050-scenario (NZE-scenario) tot stand is gekomen (zie in dit verband verder hoofdstuk XIV.3.2), maakt de wereldgemeenschap duidelijk dat dé basisvoorwaarde voor het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering is gelegen in het weg bewegen van niet alleen kolen, maar van alle fossiele brandstoffen, naast het opschalen van hernieuwbare energie en energie-efficiëntie. Met deze gedurende COP28 gecreëerde politieke consensus zal de opschaling van hernieuwbare energie versnellen en zullen, meer dan voorheen, de drempels voor deze opschaling worden weggenomen. De belangrijkste drempel in dit verband zijn echter de voortdurende investeringen in en het gebruik van fossiele brandstoffen en de daardoor gecreëerde lock-in.[378]

375. Ondanks dat deze uitkomst van COP28 met recht een mijlpaal genoemd mag worden, is de wereld er daarmee nog (lang) niet. COP28 maakt immers juist ook duidelijk hoe ver we verwijderd zijn van het behalen van de klimaatdoelstellingen en hoe precair de situatie is. Om te komen tot de noodzakelijke afschaling van fossiele energie en de opschaling van hernieuwbare energie en de daarvoor benodigde transitie in alle sectoren, zullen alle sectoren zich met maximale ambitie in moeten zetten.

376. De Conferentie van Partijen maakt dit onder meer duidelijk door (wederom) te wijzen op het belang van het consistent maken van financieringsstromen met het Parijsdoel,[379] constaterende dat dit vooralsnog in een veel te beperkte mate gebeurt,[380] door te wijzen op de belangrijke rol die zowel overheden en centrale banken, maar ook commerciële banken, institutionele investeerders en andere financiële actoren moeten spelen[381] en door in meer algemene zin te wijzen op de belangrijke rol van 'non-Party stakeholders', waaronder bedrijven en financiële instellingen.[382]

377. In hoofdstukken IX en X zal de belangrijke rol die niet-statelijke actoren en banken in het bijzonder zullen moeten spelen bij het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering nader worden toegelicht. In het volgende hoofdstuk zullen eerst de gevolgen van een gevaarlijke klimaatverandering voor de wereld en voor Europa en Nederland in het bijzonder worden besproken.

---

[377] Ibid, par. 28.
[378] Zie hoofdstuk XIV.3.5 Zie in dit verband tevens hoofdstuk VII.3.3, waarin bevindingen van het IPCC in het SR15-rapport ten aanzien van de lock-in worden besproken.
[379] Productie MD-090, UNFCCC COP28 2023 (Dubai), 'Outcome of the First Global Stocktake', par. 90.
[380] Ibid, par. 91.
[381] Ibid, par. 96.
[382] Ibid, par. 158.

VII.7 **2024: HET CLIMATE UNITY PACT VAN BAKOE (COP29)**

378. De meest recente COP vond in november 2024 plaats in Bakoe, Azerbeidzjan. Deze COP werd ook wel gekenschetst als de eerste 'finance COP', gelet op het centrale doel van de conventie om de financiering van klimaatactie in ontwikkelingslanden te versterken.

379. COP29 bevestigt nogmaals het grote belang van het 1,5°C-doel. Wereldleiders herbevestigden dat het doel cruciaal is om de meest catastrofale gevolgen van klimaatverandering te voorkomen. Dit (mede) in het licht van het tijdens deze COP bereikte nieuwe akkoord over doelen voor klimaatfinanciering, als onderdeel van de zogeheten 'Baku Climate Unity Pact'.[383] Daarbij verwijst de COP terug naar de uitkomsten van de 'first global stocktake', zoals hiervoor besproken, en benadrukt zij dat in dit kritieke decennium meer ambitie en actie nodig is om de Parijsdoelen te implementeren. De COP:

> "*[r]eaffirms the outcomes of the first global stocktake and stresses the urgency of enhancing ambition and action in this critical decade to address the gaps in the implementation of the goals of the Paris Agreement.*"[384]

380. De betekenis van deze bevinding voor de mondiale klimaatfinancieringsdoelen komt later in deze dagvaarding aan bod. Daar zal blijken dat deze doelen uiteindelijk lager zijn komen te liggen dan velen hadden verwacht en gehoopt, waaronder VN Secretaris-Generaal Guterres (zie hoofdstuk X.3.13).

381. Niettemin laat ook hij er geen twijfel over bestaan dat het belang bij (maatregelen ter verwezenlijking van) het 1,5°C-doel groter en urgenter dan ooit is. Hij benadrukt dat vooruitlopend op COP30 in 2025 de grootste uitstoters (de G20-landen) het voortouw moeten nemen in het maken van plannen die economiebreed de uitstoot van alle typen broeikasgassen versneld terugdringen en dat het eind van het fossiele tijdperk onontkoombaar is:

> "*COP29 comes at the close of a brutal year – a year seared by record temperatures, and scarred by climate disaster, all as emissions continue to rise. […]*
>
> *[C]ountries must deliver new economy-wide national climate action plans – or NDCs – aligned with 1.5 degrees, well ahead of COP30 – as promised. The G20 countries, the biggest emitters, must lead.*
>
> *These new plans must cover all emissions and the whole economy, accelerate fossil fuel phase out, and contribute to the energy transition goals agreed at COP28 – seizing the benefits of cheap, clean renewables.*
>
> *The end of the fossil fuel age is an economic inevitability. New national plans must accelerate the shift, and help to ensure it comes with justice.*"[385]

VIII. DE GEVOLGEN VAN KLIMAATVERANDERING

VIII.1 **INLEIDING**

382. Zoals hiervoor toegelicht is de 1,5°C-doelstelling van het Parijs Akkoord ten aanzien van het

[383] Productie MD-091, UNFCCC COP29 2024 (Bakoe), 'New collective quantified goal on climate finance', par. 1.
[384] Ibid, par. 2.
[385] Productie MD-092, UN Secretary-General Statement on COP29 (uitdraai website 27 februari 2025).

voorkomen van een gevaarlijke klimaatverandering gebaseerd op het SED-eindrapport dat op zijn beurt weer is gebaseerd op de bevindingen in het vijfde IPCC Assessment rapport (IPCC AR5) uit 2013/2014. Het speciale 1,5°C-rapport van het IPCC uit 2018 (IPCC SR15) en het zesde IPCC Assessment rapport (IPCC AR6) voegen hier nog waardevolle nieuwe inzichten en updates aan toe. Om een beter beeld te krijgen van de gevaren die voor mens en milieu ontstaan als de Parijsdoelstelling niet gehaald wordt, komt dit aspect hieronder aan bod.

VIII.2 DE ERNSTIGE MONDIALE GEVOLGEN EN DE GEVOLGEN VOOR NEDERLAND

VIII.2.1 Belangrijke mondiale gevaren en de vijf redenen tot zorg

VIII.2.1.1 Vijf redenen tot zorg

383. Het IPCC heeft vanaf het derde Assessment rapport uit 2001 (IPCC TAR) de belangrijke risico's die aan de antropogene klimaatverandering zijn verbonden ("key risks") onderverdeeld in vijf redenen tot zorg ("Five Reasons for Concern"). Het doel daarvan was en is om de Conferentie van Partijen (COP) in staat te stellen op basis van wetenschappelijke gegevens invulling te geven aan artikel 2 van het VN-Klimaatverdrag en dus te bepalen wat verstaan moet worden onder gevaarlijke klimaatverandering als in dat artikel 2 bedoeld.[386]

384. Belangrijke risico's worden door het IPCC als "key risks" beschouwd vanwege hun grote gevaar of de grote mate van kwetsbaarheid van samenlevingen en/of ecosystemen voor deze risico's. Zaken die daarbij een rol spelen zijn onder andere de grote omvang van het risico, de hoge waarschijnlijkheid ervan, de onomkeerbaarheid van de gevolgen of het beperkte potentieel om het risico via adaptatie en mitigatie te beperken.[387]

385. Deze door het IPCC gebruikte criteria voor het duiden van risico spelen ook een centrale rol in het Nederlands recht als het gaat om de maatschappelijke zorgvuldigheid en het leerstuk van de onrechtmatige gevaarzetting, zoals verder besproken zal worden in hoofdstuk XI. Mede daardoor is deze inventarisatie van key risks voor de vaststelling van de rechtsplicht van ING van belang.

386. Vervolgens is het belangrijk te weten op wat voor soort risico's het IPCC specifiek doelt wanneer wordt gesproken over de vijf "Reasons for Concern" (hierna afgekort: RFC's), om op die wijze een goed begrip te krijgen van de gevolgen en impacts van klimaatverandering. Hieronder worden deze vijf redenen tot zorg (RFC1 tot en met RFC5) kort toegelicht.

(i) *RFC1: 'unique and threatened systems' (unieke bedreigde systemen)* – Deze RFC richt zich op de mogelijke toename van schade aan of onomkeerbaar verlies van een breed scala aan fysieke, biologische en menselijke systemen die uniek zijn (dat wil zeggen beperkt zijn tot een relatief smal geografisch gebied en een hoog

[386] IPCC 2007, AR4, SYR, p.64 (https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/ar4_syr_full_report.pdf).

[387] IPCC 2014, AR5, WGII, SPM, p.11 en 12: "*Key risks are potentially severe impacts relevant to Article 2 of the [UNFCCC], which refers to "dangerous anthropogenic interference with the climate system". Risks are considered key due to high hazard or high vulnerability of societies and systems exposed, or both. Identification of key risks was based on expert judgement using the following specific criteria: large magnitude, high probability, or irreversibility of impacts; timing of impacts; persistent vulnerability or exposure contributing to risks; or limited potential to reduce risks through adaptation or mitigation. Key risks are integrated into five complementary and overarching reasons for concern (RCF's)[..]"* (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/WGIIAR5-PartA_FINAL.pdf). Zo concludeert (samengevat) ook Productie MD-056, IPCC 2022, AR6, WGII, SPM, p.5: "*Key risks have potentially severe adverse consequences for humans and social-ecological systems resulting from the interaction of climate related hazards with vulnerabilities of societies and systems exposed*".

endemisme of andere onderscheidende eigenschappen hebben) en bedreigd worden door klimaatverandering. Mondiale temperatuurstijging zal ervoor zorgen dat bepaalde menselijke systemen zich sterk moeten aanpassen of dat ecosystemen zoals we die nu kennen verdwijnen. Voorbeelden van systemen die al bij 1,5°C tot 2°C-opwarming een zeer hoog risico op vergaande aantasting lopen, zijn de ecosystemen in het Arctisch gebied (de Noordpool), de koraalriffen in tropische wateren, gletsjers in berggebieden en biodiversiteits-hotspots. Zelfs bij de huidige temperatuur is er reeds sprake van massale boomsterfte in meerdere unieke bosecosystemen over de hele wereld, van het massaal afnemen en uitsterven van diverse dier- en insectsoorten in diverse land- en zee-ecosystemen en van grootschalige koraalsterfte (oplopend tot 70-90% van alle koraal wereldwijd bij 1,5°C). Daarnaast zorgt zeespiegelstijging, zelfs bij scenario's met lage emissies, ervoor dat bepaalde gebieden niet langer leefbaar zijn of geheel verdwijnen, zoals 'small island states'. Bij opwarmingsniveaus van meer dan 1,5°C bereiken meerdere unieke systemen adaptatiegrenzen, zoals de gebieden die afhankelijk zijn van gletsjers en het smelten van sneeuw voor hun drinkwater. Op deze en andere wijzen worden gebieden en ecosystemen bedreigd en daarmee de culturen die van deze gebieden en systemen afhankelijk zijn.[388]

(ii) *RFC2: 'Extreme weather events' (extreme weersomstandigheden)* – Deze RFC richt zich op de risico's voor de menselijke gezondheid, bestaansmiddelen en ecosystemen door extreme weersomstandigheden zoals hittegolven, hevige regenval, droogte en daarmee gepaard gaande bosbranden, en overstromingen aan de kust. Deze extreme weeromstandigheden nemen door klimaatverandering toe in zowel frequentie als intensiteit. Bij de huidige opwarming en tot aan 1,5°C is er reeds sprake van toegenomen hittesterfte, bosbranden (door droogte/hitte), overstromingen (door extreme neerslag en stormen), landbouw- en andere ecologische droogtes en waterschaarste. De extreme weersomstandigheden leiden ook tot voedseltekorten en gevolgen voor voedselzekerheid, -veiligheid en pieken in voedselprijzen, waardoor de voeding en bestaansmiddelen van miljoenen mensen in gevaar komen. Tussen 1,5°C en 2°C nemen al deze risico's snel en disproportioneel toe en bij (een mediaan van) 2°C bestaat het risico op het wereldwijd falen van oogsten in de zogeheten 'breadbasket regions' (de voor landbouw geschikte gebieden die verantwoordelijk zijn voor de wereldwijde graanproductie), op onomkeerbare impacts wegens weersextremen (bijv. grote schade aan ecosystemen en zware kuststormen) en toenemende risico's op ziekte.[389]

(iii) *RFC3: 'Distribution of impacts' (verdeling van gevolgen)* – RFC3 weerspiegelt hoe belangrijke risico's ongelijk verdeeld zijn over regio's en verschillende bevolkingsgroepen, als gevolg van de niet-uniforme ruimtelijke verdeling van fysieke gevaren van klimaatverandering, blootstelling en kwetsbaarheid over regio's. Het laat zien hoe risico's een onevenredig grote invloed hebben op bijzonder kwetsbare samenlevingen en sociaalecologische systemen. Het IPCC geeft in dit verband aan dat ook binnen landen (ongeacht de staat van ontwikkeling van het land als zodanig) met name de nu al zwakkere en gemarginaliseerde groepen disproportioneel getroffen zullen worden door de impact van klimaatverandering. Klimaatrisico's zijn ook sterk gerelateerd aan ongelijkheid, vaak maar niet altijd in

[388] Productie MD-057, IPCC 2022, AR6, WGII, TS, Table TS.1, p.69. Zie tevens hoofdstuk 16, par. 16.6.3.1, p. 2485-2488, voor een uitgebreide beschrijving van de risico's die spelen bij RFC1 en de gevolgen van verschillende temperatuurniveaus.
[389] Ibid, SPM, Table TS.1, p.70. Zie tevens hoofdstuk 16, par. 16.6.3.2, p. 2488-2490, voor een uitgebreide beschrijving van de risico's die spelen bij RFC2 en de gevolgen van verschillende temperatuurniveaus.

combinatie met armoede, geografische ligging en politieke en sociaal-culturele aspecten. Zo zijn landen met een grote ongelijkheid kwetsbaarder voor en meer blootgesteld aan klimaatgevaren. Gebieden in het mondiale Zuiden en minder ontwikkelde gebieden lopen over het algemeen een groter risico dan gebieden in het mondiale Noorden en meer ontwikkelde landen, ook wat betreft voedsel- en gezondheidsgerelateerde risico's.[390] Hierover zegt het IPCC het volgende:

> *"Adverse effects of climate change on food production are projected to become much more severe […] when global temperatures rise more than 2°C globally, but there are predicted to be much more negative impacts experienced sooner on food security in low to mid-latitudes"*[391]

(iv) *RFC4: 'Global aggregate impacts' (mondiale geaggregeerde gevolgen)* – Deze RFC beschouwt gevolgen voor sociaalecologische systemen die wereldwijd kunnen worden samengevoegd tot één enkele metriek, zoals monetaire schade, getroffen levens, verloren soorten of ecosysteemdegradatie op wereldschaal. RFC4 deelt onderliggende belangrijke risicocomponenten met andere RFC's (bijv. RFC1 en RFC2), maar ziet daarbij op gevolgen die zorgwekkende niveaus bereiken op mondiale schaal. Daarbij worden ook de gecombineerde, elkaar versterkende effecten van diverse risico's, variërend van economische tot biodiversiteitsaspecten, in samenhang gewogen. Dit kan worden uitgelegd met een voorbeeld. Via diverse complexe mechanismen leidt klimaatverandering tot verlies aan biodiversiteit, in een relatie waarbij het verlies aan biodiversiteit toeneemt met de omvang van de opwarming. Dit biodiversiteitsverlies heeft niet alleen grote (directe) gevolgen voor de ecologie, maar ook grote (indirecte) economische gevolgen omdat de mens van deze biodiversiteit afhankelijk is. Denk bijvoorbeeld aan de visserij (als soorten uitsterven of als populaties afnemen raakt dat de visserij en daarmee een belangrijk deel van de menselijke voedselvoorziening) of de gewasbestuiving in de landbouw (als de populatie van bijen en andere bestuivende insecten afneemt, leidt dat tot minder bestuiving en mogelijk lagere gewasopbrengst). Regio's die sterk afhankelijk zijn van klimaatgevoelige middelen van bestaan, zoals landbouw, visserij en bosbouw, kunnen volgens het IPCC zelfs bij een geringe opwarming ernstige gevolgen ondervinden als het gaat om een regio met een beperkt adaptievermogen. Vanaf 1,5°C lopen ongeveer 200 miljoen mensen die in hun levensonderhoud afhankelijk zijn van kleinschalige visserij ernstige risico's, gezien de gevoeligheid van het zeeleven voor de opwarming van de oceaan, de verzuring ervan en het verlies van koraalriffen. Een opwarming tussen 1,5°C en 2°C kan 330-396 miljoen mensen blootstellen aan lagere landbouwopbrengsten en de daarmee gepaard gaande gevolgen voor hun levensonderhoud, omdat de middelen van bestaan wereldwijd sterk afhankelijk zijn van de landbouw. Bij 2°C wordt een relatieve afname van effectieve arbeid verwacht van 10%, wat ingrijpende economische gevolgen zou hebben. Milieuschade leidt aldus ook tot economische schade. Het IPCC verwacht aldus dat economische schade van de aantasting van het milieu versneld toeneemt naarmate de temperatuur verder toeneemt.[392]

(v) *RFC5: 'Large-scale singular events' (grootschalige uitzonderlijke gebeurtenissen)* – Deze RFC beschouwt grootschalige uitzonderlijke gebeurtenissen (ook wel "*tipping*

[390] Ibid, SPM, Table TS.1, p. 70. Zie tevens hoofdstuk 16, par. 16.6.3.3, p. 2490-2492, voor een uitgebreide beschrijving van de risico's die spelen bij RFC3 en de gevolgen van verschillende temperatuurniveaus.
[391] Ibid, H16, par. 16.6.3.3, p. 2492.
[392] Ibid, SPM, Table TS.1, p. 70. Zie tevens hoofdstuk 16, par. 16.6.3.4, p. 2492-2494, voor een uitgebreide beschrijving van de risico's die spelen bij RFC4 en de gevolgen van verschillende temperatuurniveaus.

points" genoemd) als: abrupte, drastische en soms onomkeerbare veranderingen in fysieke, ecologische of sociale systemen die zeer grote en vaak blijvende gevolgen hebben. Vanwege de alomvattendheid van dit gevaar, zal in de volgende paragraaf nog apart op dit risico worden ingegaan.

387. Zoals toegelicht gebruikt het IPCC de hiervoor beschreven redenen tot zorg om de mondiale risico's in verband met klimaatverandering te duiden, om de Conferentie van Partijen (COP) in staat te stellen op basis van wetenschappelijke gegevens invulling te geven aan het begrip gevaarlijke klimaatverandering uit artikel 2 van het VN-Klimaatverdrag. In dit verband gebruikt het IPCC sinds 2001 een gevarengraadmeter. De in het recente IPCC AR6-rapport gebruikte gevarengraadmeter is de volgende.[393]

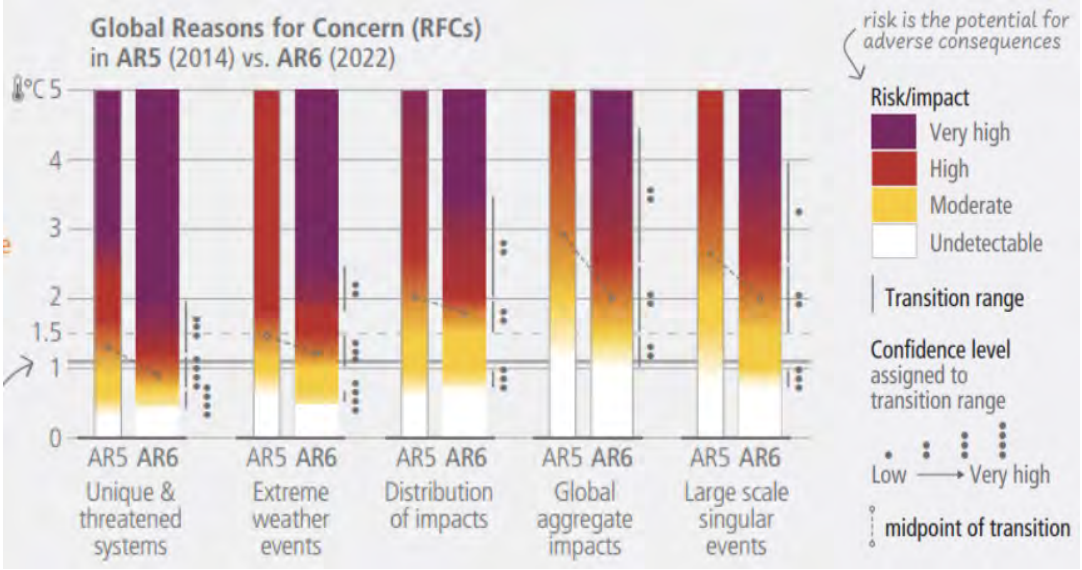

388. In deze gevarengraadmeter van het IPCC worden aldus de vijf RFC's weergegeven. Van links naar rechts worden deze verder aangeduid als RFC1 t/m RFC5. Uit deze gevarengraadmeter is duidelijk op te maken waar bij ieder van de vijf redenen voor zorg het omslagpunt ligt van een gemiddeld naar hoog risiconiveau (het grensvlak tussen geel en rood) en van een hoog risiconiveau naar een zeer hoog risiconiveau (het grensvlak tussen rood en paars). De graadmeter toont dat de verschillen tussen de gevaarlijke gevolgen bij een opwarming van 1,5°C en 2°C aanzienlijk zijn.

389. De grafiek laat ook zien wat de gevarengraadmeter was ten tijde van het vijfde *Assessment Report (AR5)* uit 2013/2014 in vergelijking met de recente bevindingen uit AR6. Hieruit blijkt dat het risiconiveau voor RFC's hoog tot zeer hoog wordt bij (fors) lagere niveaus van opwarming van de aarde in vergelijking met wat werd beoordeeld in AR5. De toegenomen risico's sinds AR5 zijn daarmee zeer zorgwekkend te noemen:

> *"For a given level of warming, many climate-related risks are assessed to be higher than in AR5 (high confidence). Levels of risk for all Reasons for Concern (RFCs) are assessed to become high to very high at lower global warming levels compared to what was assessed in AR5 (high confidence). This is based upon recent evidence of observed impacts, improved process understanding, and new knowledge on exposure and vulnerability of human and natural systems, including limits to*

[393] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, H.3, p. 75.

adaptation. Depending on the level of global warming, the assessed long-term impacts will be up to multiple times higher than currently observed (high confidence) for 127 identified key risks, e.g., in terms of the number of affected people and species. Risks, including cascading risks (see 3.1.3) and risks from overshoot (see 3.3.4), are projected to become increasingly severe with every increment of global warming (very high confidence).”[394]

390. Deze verhoogde risico-inschatting komt voort uit recente waarnemingen, verbeterd inzicht in processen en nieuwe kennis over blootstelling en kwetsbaarheid van menselijke systemen en ecosystemen, inclusief de grenzen aan adaptatie, aldus het IPCC. De risico's, waaronder 'cascading risks', ook wel domino-effecten genoemd, en de risico's van (tijdelijke) overschrijding van de gevarengrens van 1,5°C (overshoot) zullen steeds ernstiger worden met iedere fractie van verdere opwarming.

391. De desastreuze gevolgen en risico's van klimaatverandering zijn natuurlijk al lang bekend en vormen het fundament van de internationale politieke consensus dat de opwarming van de aarde tot 1,5°C beperkt moet blijven. De meest recente inzichten tonen echter dat de gevolgen van klimaatverandering zich sneller manifesteren en dat steeds vaker moet worden vastgesteld dat bepaalde risico's nog groter zijn dan voorheen gedacht.[395]

392. Uit de gevarengraadmeter blijkt onder meer dat klimaatgerelateerde risico's voor natuurlijke en menselijke systemen groter zijn bij een opwarming van 1,5°C dan bij de huidige temperatuur, maar (fors) kleiner dan bij 2°C. Zo is het risiconiveau voor unieke en bedreigde (eco-)systemen (RFC1) al hoog tot zeer hoog bij een opwarming van 1,5°C (en eveneens bij de huidige opwarming van 1,3°C). Voor het risiconiveau voor extreme weersvoorvallen zoals hitte, droogte, hevige regenval en stormen (RFC2) geldt ook reeds een hoog risiconiveau bij 1,5°C. Voor de overige drie redenen tot zorg – RFC3 (verdeling van impact), RFC4 (mondiaal elkaar versterkende gevolgen) en RFC5 (grootschalige enkelvoudige gebeurtenissen) – maakt de gevarengraadmeter duidelijk dat er sprake is van gemiddelde risico's bij een opwarming van 1,5°C:

Limiting global warming to 1.5°C would ensure risk levels remain moderate for RFC3, RFC4 and RFC5 (medium confidence), but risk for RFC2 would have transitioned to a high risk at 1.5°C and RFC1 would be well into the transition to very high risk (high confidence).” [396]

393. Bij een opwarming van 2°C worden alle risiconiveaus fors hoger en maken RFC3, 4 en 5 de transitie naar een hoog risico. RFC1 en 2 maken bij 2°C zelfs de transitie naar een zeer hoog risico:

“At 2°C of global warming, overall risk levels associated with the unequal distribution of impacts (RFC3), global aggregate impacts (RFC4) and large-scale singular events (RFC5) would be transitioning to high (medium confidence), those associated with extreme weather events (RFC2) would be transitioning to very high (medium confidence), and those associated with unique and threatened systems (RFC1) would be very high (high confidence)” [397]

---

[394] Ibid, H.3, p. 71. Zie ook p. 24 van de Summary for Policymakers en p. 46 en 68.

[395] Productie MD-057, IPCC 2022, AR6, WGII, TS, p. 43: “*Since AR5, climate risks are appearing faster and will get more severe sooner (high confidence). Impacts cascade through natural and human systems, often compounding with the impacts from other human activities.*” Zie tevens Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, H3, p. 89: “*Observed adverse impacts and related losses and damages, projected risks, trends in vulnerability, and adaptation limits demonstrate that transformation for sustainability and climate resilient development action is more urgent than previously assessed (very high confidence).*”

[396] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, H.3, p. 71. Zie tevens Productie MD-057, IPCC 2022, AR6, WGII, TS, C.12.2, p. 68-69.

[397] Productie MD-057, IPCC 2022, AR6, WGII, TS, C.12.2, p. 69.

394. Het is goed om in dit verband te weten dat het IPCC de term '*high risk'* gebruikt wanneer er sprake is van ernstige en wijdverspreide gevolgen die als hoog worden beoordeeld op basis van een of meer criteria voor de beoordeling van "*key risks*" (zie par. 383). Het IPCC spreekt pas van '*very high risk*' bij zowel een zeer hoog risico op ernstige impacts áls de aanwezigheid van significante onomkeerbaarheid of aanhoudende klimaatgerelateerde gevaren, in combinatie met een beperkt aanpassingsvermogen van mens of natuur vanwege de aard van het gevaar of de impact.[398] Gelet hierop zijn de hierboven beschreven risico's bij een opwarming van 2°C zonder te overdrijven zeer zorgwekkend te noemen.

395. De gevarengraadmeter toont dat hoe groter de opwarming, hoe groter de risico's die verbonden zijn aan de vijf redenen tot zorg. De klimaatrisico's nemen dus in alle categorieën toe naarmate de temperatuur verder stijgt. Het IPCC concludeert dan ook:

> *"Risks and projected adverse impacts and related losses and damages from climate change will escalate with every increment of global warming (very high confidence). They are higher for global warming of 1.5°C than at present, and even higher at 2°C (high confidence)."*[399] (onderstreping toegevoegd, adv.)

396. Sinds de gevarengraadmeter door het IPCC voor het eerst geïntroduceerd werd in het derde IPCC *Assessment Report (AR3)* van 2001, zijn de door het IPCC geconstateerde gevaren steeds groter geworden. Zo stelt het vierde IPCC *Assessment Report (AR4)* uit 2007 dat de vijf redenen tot zorg ten opzichte van het derde rapport uit 2001 groter zijn geworden, dat de risico's zijn toegenomen en er meer duidelijkheid is over de kwetsbaarheid van systemen, sectoren, groepen en regio's voor de invloed van klimaatverandering.[400] Een vergelijkbare constatering doet het vijfde IPCC *Assessment Report (AR5)* uit 2013/2014 ten opzichte van het vierde rapport uit 2007.[401] Het IPCC *Special Report (SR15)* uit 2018 constateert vervolgens dat de risico's nog weer groter zijn geworden dan in het vijfde rapport beschreven[402] en zoals hierboven toegelicht constateerde het zesde IPCC *Assessment Report (AR6)* uit 2021-2023 weer dat de risico's nog groter zijn geworden dan in AR5 en SR15.[403]

VIII.2.1.2 Het risico op 'tipping points' (kantelpunten)

397. Van de vijf redenen tot zorg verdient de vijfde reden (de risico's van "large-scale singular events") bijzondere aandacht omdat die verwijst naar de meest veelomvattende, drastische en abrupte gevaren van klimaatverandering. Het betreft de zogenaamde kantelpunten ("tipping points") in het klimaatsysteem:

> *"large-scale singular events (sometimes called tipping points or critical thresholds), considers abrupt, drastic and sometimes irreversible changes in physical, ecological or social systems in response to smooth variations in driving forces (accompanied by natural variability)"*[404]

---

[398] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, SPM, p. 15, noot 37: "*high risk indicates severe and widespread impacts that are judged to be high on one or more criteria for assessing key risks; and very high risk level indicates very high risk of severe impacts and the presence of significant irreversibility or the persistence of climate-related hazards, combined with limited ability to adapt due to the nature of the hazard or impacts/risks.*"

[399] Ibid, B.2.2 SPM, p. 15.

[400] IPCC 2007, AR4, SYR, p.64 (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/ar4_syr_full_report.pdf).

[401] IPCC 2014, AR5, WGII, H.19, p. 1075-1079 (zie https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/02/WGIIAR5-PartA_FINAL.pdf).

[402] Productie MD-087, IPCC 2018, SR15, SPM, p.12.

[403] Productie MD-057, IPCC 2022, AR6, WGII, TS, C.12.1, p.68: "*Compared to AR5 and SR15, risks increase to high and very high levels at lower global warming levels for all five RFCs (high confidence), and transition ranges are assigned with greater confidence.*"

[404] Ibid, H.16, p.2494.

398. Met kantelpunten in het klimaatsysteem wordt gedoeld op de situatie waarin een kritieke grens wordt overschreden waardoor een verandering in onderdelen van een klimaatsysteem ontstaat die zichzelf in stand houdt, ook als de onderliggende oorzaken worden weggenomen. Kantelpunten leiden tot substantiële, wijdverspreide, vaak abrupte en vaak (in elk geval op menselijke tijdschalen) onomkeerbare gevolgen.[405] Er is in de wetenschap veel aandacht voor de omvangrijke risico's en mogelijke gevolgen van het passeren van kantelpunten. De afgelopen twee jaar zijn daarover belangrijke (wetenschappelijke) rapporten gepubliceerd. Het gaat dan onder meer om het rapport State of the Cryosphere 2023, het rapport Climate Tipping Points: Insights for Effective Policy Action van het OECD en het tijdens COP28 gepubliceerde Global Tipping Points Rapport (hierna: "**GTP Rapport**").

399. Enkele belangrijke bevindingen uit die rapporten zullen hieronder worden toegelicht aan de hand van het GTP Rapport. Meer dan tweehonderd auteurs en 25 instanties hebben samengewerkt aan dit internationale onderzoeksrapport, dat wordt gezien als het meest veelomvattende onderzoek naar kantelpunten in ons klimaatsysteem tot nu toe. Alleen de lijst met verwijzingen naar betrokken publicaties is al meer dan 100 pagina's. Het GTP Rapport vormt een aanvulling op de bevindingen van het IPCC in het zesde *Assessment Report (AR6)*, zowel omdat het de meest up-to-date bevindingen bevat als omdat het nog veel uitgebreider ingaat op klimaatkantelpunten en de negatieve maatschappelijke, economische en politieke ontwrichting die daaruit zou kunnen volgen.

400. Het rapport identificeert in totaal 26 kantelpunten in (i) de cryosfeer, (ii) de biosfeer en (iii) de oceaanstromingen en circulatie in de atmosfeer. De cryosfeer omvat de bevroren delen van de aarde, zoals de ijskappen, gletsjers, zee-ijs en permafrost. De kantelpunten zijn onder meer het afsmelten van de West-Antarctische ijskap en de Groenlandse ijskap, het smelten van andere gletsjers wereldwijd, alsmede het ontdooien van permafrost. De biosfeer omvat natuurlijke ecosystemen zoals tropisch regenwoud, boreale bossen, de toendra, meren, koraalriffen en visbestanden, waarbij de degradatie van die belangrijke ecosystemen als kantelpunt wordt aangemerkt. Met oceanische en atmosferische circulatie wordt onder meer gedoeld op de warme Golfstroom in de Noord-Atlantische Oceaan en de subpolaire gyre. Die wereldwijde circulatiestromen zijn onmisbaar voor het transport van warmte, zuurstof, CO2 en voedingsstoffen in de oceanen (en daarmee voor het leven in de oceanen), en zijn tevens bepalend voor regionale weersomstandigheden en de voedselproductie in grote delen van de wereld.

401. Het GTP Rapport toont dat het bij de huidige opwarming reeds waarschijnlijk is dat koraalriffen in warme wateren op grote schaal zullen uitsterven en dat niet kan worden uitgesloten dat er vier andere kantelpunten worden gepasseerd: het afsmelten van de Groenlandse en West-Antarctische ijskappen (wat in totaal voor 12 meter zeespiegelstijging kan zorgen), het stilvallen van de Subpolaire gyre (een circulaire zeestroming aan het oceaanoppervlak ten zuiden van Groenland) en het (verder) ontdooien van het permafrost.[406] In onderstaande afbeelding zijn de onderdelen van het klimaatsysteem

[405] Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 41. De definitie omvat ook geleidelijke (niet-abrupte) en omkeerbare kantelpunten.

[406] Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 20. Zie tevens p. 61 t/m 65 (over de Groenlandse en West-Antarctische ijskap), p. 131 t/m 134 (over de Subpolaire gyre), p. 72 t/m 76 (over permafrost) en p. 85, 105 t/m 108 (over koraalriffen). De gevolgen van de drie eerst genoemde kantelpunten worden hieronder nog besproken. De grootschalige sterfte van koraalriffen leidt tot verlies van ecosystemen en biodiversiteit (25% van alle zeedieren zijn in bepaalde mate afhankelijk van koraalriffen), verlies van kustbescherming en verlies van visbestanden (een half miljard mensen zijn voor hun levensonderhoud deels afhankelijk van gezonde koraalriffen).

waarvoor kantelpunten zijn geïdentificeerd met kleuren aangeduid. Met letters A t/m E is aangegeven welke van deze onderdelen van het klimaatsysteem het dichtst bij kanteling zijn.[407]

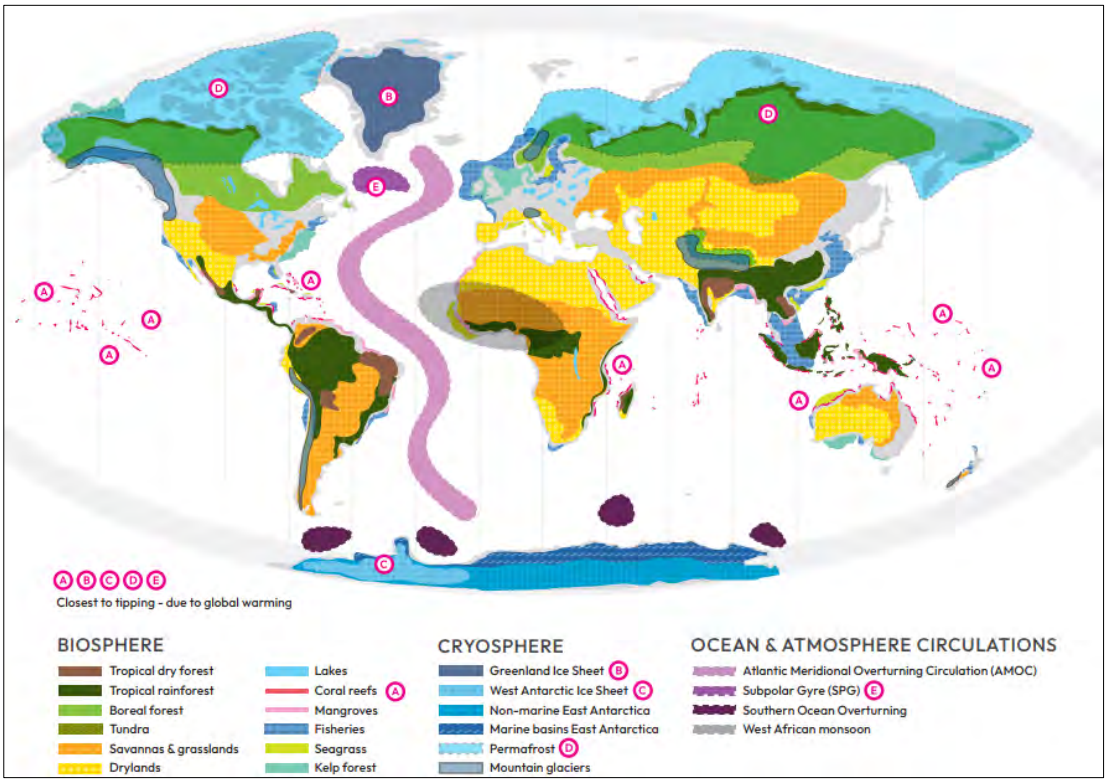

402. Bij een opwarming van 1,5°C wordt volgens de beste inschattingen ook de gevarenzone bereikt voor drie extra kantelpunten: het boreale woud (de bossen in Alaska, Rusland, Canada en Scandinavië), de mangroves en de zeegrasvelden.[408] Vanaf 2°C wordt de gevarenzone voor diverse andere kantelpunten bereikt, waaronder die voor het Amazone-regenwoud en de marine-bekken in Oost-Antarctica.[409]

403. Voor sommige kantelpunten kan niet gemakkelijk een kritieke grens worden gedefinieerd, zoals voor de vergaande afzwakking of zelfs het stilvallen van de warme Golfstroom in de Noord-Atlantische oceaan (AMOC). Dit mede omdat de AMOC pas sinds 2004 consistent gemonitord wordt. Het GTP Rapport geeft daarom geen bandbreedte. Er zijn volgens het GTP

[407] Ibid, p. 21.
[408] Ibid, p. 20. Zie tevens p. 82, 89 t/m 91 en 255 (over het boreale woud) en p. 108 t/m 114 en p. 255 (over mangroves en zeegrasvelden). Kantelpunten in het boreale woud (afsterving (dieback) in het zuiden en uitbreiding naar het noorden) kan onder meer leiden tot verhoogd risico op bosbranden en kan regionale weers- en neerslagpatronen veranderen. Verlies van mangroves en zeegrasvelden leidt onder meer tot verminderde kustbescherming, toegenomen kwetsbaarheid voor weersextremen, verlies van biodiversiteit en ecosystemen, nadelige impact op visbestanden en voedselzekerheid, verlies van een belangrijke bron voor koolstofopslag, alsmede aanvullende uitstoot van opgeslagen koolstofvoorraden.
[409] Ibid, p. 20. Zie tevens p. 59 en 65 en Productie MD-016, ICCI 2023, 'State of the Cryosphere 2023', p. 8 en 12 (ten aanzien van Oost-Antarctica, wat zou leiden tot zeespiegelstijging (tot 19 meter) en verstoring van wereldwijde circulatiestromingen). Zie verder Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 81, 86 t/m 89 en 182 t/m 185 (over het tropisch regenwoud). Uitdroging van het Amazonewoud zou enorme lokale en regionale gevolgen hebben, waaronder voor de gezondheid en het welzijn van de miljoenen mensen die er leven en voor vele honderdduizenden dier-, plant en boomsoorten. Droogte in de Amazone verstoort eveneens voedsel- en transportsystemen. Op mondiaal niveau kunnen echter ook grote gevolgen ontstaan voor wereldwijde neerslagpatronen.

Rapport echter duidelijke aanwijzingen dat de Golfstroom aan veerkracht verliest, en zich mogelijk op haar zwakste punt in 1000 jaar bevindt. Volgens het GTP Rapport waarschuwen meerdere onderzoeken dat de AMOC een kantelpunt zou kunnen naderen.[410]

404. Op 9 februari 2024 – dus na publicatie van het GTP Rapport – verscheen een peer-reviewed studie van Nederlandse wetenschappers die nogmaals alle alarmbellen moet laten afgaan. De studie toont dat een langzame afzwakking van de AMOC door de instroom van zoet water als gevolg van het smelten van de Groenlandse ijskap kan leiden tot een zeer abrupt stilvallen in minder dan 100 jaar.[411] Naar eigen zeggen zijn de betrokken wetenschappers "*shocked at the forecast speed of collapse once the point is reached*".[412] Met behulp van "*exceptionally complex and expensive computing systems*" is nu met grotere betrouwbaarheid vastgesteld dat (i) de AMOC op weg is naar een kantelpunt en (ii) de AMOC plotseling kan stilvallen.[413]

405. Een nog recenter onderzoek van (deels) dezelfde wetenschappers toont dat de AMOC zelfs al zou kunnen stilvallen tussen 2037-2064, met een kans van 59% (±17%) dat deze stilvalt vóór 2050.[414]

406. Het stilvallen van de AMOC zou regionale klimaatomstandigheden wereldwijd aanzienlijk veranderen, vooral in Europa, waardoor de vegetatie en de gewasproductiviteit in grote delen van de wereld wordt aangetast, met vergaande gevolgen voor de voedselzekerheid.[415] Volgens het GTP Rapport komt de helft van alle graan- en maïs producerende gebieden op aarde in gevaar en zouden er drastische gevolgen ontstaan voor ecosystemen wereldwijd, waaronder verdere uitdroging van het Amazonegebied, en zouden weersextremen toenemen.[416] Ook een verdere verzwakking van de AMOC – die dus al is voorspeld – zou echter al grote gevolgen hebben, "*essentially a scaled-down version of those resulting from a complete collapse*" aldus de OECD.[417]

407. Vanwege het toenemende bewijs dat de AMOC al binnen een paar decennia ernstig zou kunnen verzwakken of stilvallen en vanwege de werkelijk catastrofale gevolgen die dit zou hebben, waarschuwden 44 van de meest vooraanstaande klimaatwetenschappers afgelopen

---

[410] Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 128 t/m 131 ("*Despite the caveats mentioned above, these results amount to a serious warning that the AMOC might be en route to tipping*") en p. 155. Zie tevens Productie MD-014, OECD 2022, 'Climate Tipping Points: Insights for Effective Policy Action', p. 28: "*current early-warning signals are consistent with the AMOC losing stability and being close to a critical transition*".

[411] Productie MD-095, Westen et al. 2024, 'Physics-based early warning signal shows that AMOC is on tipping course'.

[412] Productie MD-096, Watts 2024, 'Atlantic Ocean circulation nearing 'devastating' tipping point, study finds' (uitdraai website 27 februari 2025), p. 1.

[413] Ibid, p. 2.

[414] Productie MD-097, Smolders et al. 2024, 'Probability Estimates of a 21st Century AMOC Collapse'. Zie tevens Productie MD-098, Dewan et al. 2024, 'A critical system of Atlantic Ocean currents could collapse as early as the 2030s, new research suggests' (uitdraai website 27 februari 2025).

[415] Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 177, 186, 192 (Story of one collapse: AMOC) en p. 254 (Table 3.3.1: Impacts of ESTPs). Zie ook Productie MD-014, OECD 2022, 'Climate Tipping Points: Insights for Effective Policy Action', p. 27, waar het stilvallen van de AMOC wordt omschreven als "*critical threat to global food security*", alsmede p. 28 t/m 30: "*Beyond impacts on agriculture, a serious weakening or collapse of the AMOC would have profound implications for ecosystems, human health, livelihoods, food security, water supply and economic growth, <u>especially in the regions around the North Atlantic</u>.*" (onderstr. adv.)

[416] Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 192, 254 (Table 3.3.1: Impacts of ESTPs). Zie ook p. 131 over andere gevolgen: "*A collapse of the AMOC would influence sea level rise along the boundaries of the North Atlantic, modify Arctic sea ice and permafrost distribution (Schwinger et al., 2022; Bulgin et al., 2023), reduce oceanic carbon uptake (Rhein et al., 2017) and potentially lead to ocean deoxygenation (Kwiatkowski et al., 2020) and severe disruption of marine ecosystems (including changes in the North Atlantic Subpolar Gyre, see below), impacting North Atlantic fish stocks*."

[417] Productie MD-014, OECD 2022, 'Climate Tipping Points: Insights for Effective Policy Action', p. 28.

oktober 2024 expliciet voor dit risico in een open brief. Indachtig dit risico dringen de wetenschappers in de brief er bij beleidsmakers op aan om de risico's van een instorting van de AMOC serieus te nemen en benadrukken zij dat het extreem belangrijk is om de doelen van het Akkoord van Parijs te halen en de wereldwijde temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C.[418]

408. Het stilvallen van de Subpolaire gyre (de circulaire golfstroom ten zuiden van Groenland) kan voor een deel tot soortgelijke gevolgen leiden als het stilvallen van de warme Golfstroom, zij het op kleinere schaal, maar nog steeds met onvoorstelbare impact.[419] Het stilvallen van deze golfstroom kan bovendien (ook) zeer abrupt plaatsvinden, en reeds vanaf 1,1°C opwarming.[420] In die gevarenzone begeeft de wereld zich dus al.

409. Wat bovengenoemde voorbeelden bovendien illustreren, en wat de wetenschap ook inzichtelijk maakt, is dat onderdelen van het klimaatsystemen niet afzonderlijk van elkaar opereren, maar onderling met elkaar verbonden zijn, of elkaar onderling beïnvloeden via de wereldwijde temperatuurstijging.[421] Dat maakt dat het kantelen van één subsysteem weer kan leiden tot destabilisatie of zelfs het kantelen van een ander subsysteem.[422] Er wordt in dat verband ook wel gesproken over 'cascading risks' of domino-effecten (zie ook par. 390 hiervoor en par. 415 hierna).

410. Die wisselwerking tussen verschillende systemen zou de drempels voor het in gang zetten van kantelgebeurtenissen effectief kunnen verlagen (waardoor de kans op het passeren van kantelpunten dus toeneemt).[423] Bovendien kunnen kantelpunten op zichzelf weer natuurlijke processen activeren die leiden tot extra uitstoot van CO2 en andere broeikasgassen. In de wetenschap worden deze zichzelf versterkende processen aangeduid als *positive feedback loops*. Het ontdooien van permafrost en grootschalige bomensterfte (met meer kans op bosbranden) zijn voorbeelden van deze zichzelf versterkende processen die kunnen leiden tot uitstoot van broeikasgassen die voorheen waren opgeslagen in de natuur.[424] Die zichzelf versterkende processen kunnen nog niet goed worden voorspeld en gemodelleerd. Dat maakt dat de risico's en gevolgen van deze processen mogelijk nog (ernstig) worden onderschat, temeer omdat ze in veel modellen die worden gebruikt om de gevolgen van klimaatverandering in te schatten nog niet volledig worden meegenomen. Het zesde *Assessment Report (AR6)* van het IPCC zegt daarover onder meer:

> "*Additional ecosystem responses to warming not yet fully included in climate models, such as GHG fluxes from wetlands, permafrost thaw, and wildfires, would further increase concentrations of these*

[418] Productie MD-099, Open Letter by Climate Scientists to the Nordic Council of Ministers 2024.
[419] Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 255 (Table 3.3.1: Impacts of ESTPs), waar onder meer de volgende gevolgen staan beschreven: "*20-30cm sea level rise along North-East seaboard of North America, amplified cold winter blocking events in Europe & increase in summer heat wave frequency, large changes in ecosystems in affected regions, major disruptions of agriculture in Northern Europe and Sahel, impacting food security*".
[420] Ibid, p. 125, 131-134, 255. P. 134: "*the SPG collapse can occur much faster than AMOC collapse, on the timescale of just of only a few decades (Armstrong McKay et al., 2022). Armstrong McKay et al. (2022) estimated global warming threshold of ~1.8°C (1.1 to 3.8°C) for the SPG collapse (high confidence) […] Abrupt future SPG collapse is diverse in the CMIP6 models, occurring as early as the 2040s (~1 to 2°C) but in only a subset of models. However, as these models better represent some key processes, the chance of SPG collapse is estimated at 36-44 per cent*".
[421] Ibid, p. 145.
[422] Ibid, p. 144 t/m 154 (Hoofdstuk 1.5, Climate tipping point interactions and cascades) en Productie MD-014, OECD 2022, 'Climate Tipping Points: Insights for Effective Policy Action', p. 22 t/m 26 (Hoofdstuk 2.2, Potential cascading impacts of climate system tipping points).
[423] Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 144.
[424] Ibid.

gases in the atmosphere (high confidence)."[425]

411. Het rapport State of the Cryosphere 2023 en het GTP Rapport onderschrijven deze grote gevaren van het nog niet of nauwelijks anticiperen op vorenbedoelde positieve feedback loops in modelberekeningen.[426]

412. Voor wat betreft het ontdooien van de permafrost geldt dat reeds bij een opwarming van 1,2°C ongeveer een kwart van het permafrost aan het landoppervlak naar verwachting verloren zal gaan en al 40% bij een opwarming van 1,5°C.[427] Het State of the Cryosphere 2023-rapport wijst daarbij op inschattingen dat daarmee tot 2100 een jaarlijkse additionele uitstoot van 2,5 GtCO2-eq gepaard zal gaan (150 GtCO2-eq in totaal).[428] Een uitstoot van 2,5 GtCO2-eq per jaar staat gelijk aan de jaarlijkse emissies van India, waar we mogelijk dus nu al aan vastzitten, ook als de opwarming tot 1,5°C wordt beperkt. Dat is een schrikbarende conclusie. Wie weet dat deze inschattingen gelet op het bovenstaande mogelijk nog een onderschatting zijn van de risico's op (abrupte en geleidelijke) ontdooiprocessen, kan zich een voorstelling maken van de dreiging die hiervan uitgaat. Niet voor niets concludeert het GTP Rapport dat "*Communicating a 'threshold' for permafrost that indicates a 'safe zone' is misleading, as every tenth of a degree of global warming leads to significant impacts in permafrost-dominated landscapes (Schuur et al. 2022)*".[429]

413. Het IPCC maakt in AR6 SYR duidelijk dat de kans op feedback loops (en/of een onderschatting van klimaatgevoeligheid) met zich brengt dat temperatuurstijgingen van boven de 4°C – zelfs bij lage emissiescenario's en wanneer de klimaatbeloften van landen worden nagekomen – niet kunnen worden uitgesloten.[430]

414. Het bovenstaande leidt tot een verontrustende conclusie. Als gezegd bevinden we ons reeds in de gevarenzone waarbinnen individuele kantelpunten kunnen worden gepasseerd. Gelet op de mogelijkheid dat bepaalde terugkoppelingen (*positive feedback loops*) aanvullende uitstoot van broeikasgassen veroorzaken, vergroot dit de kans op het passeren van kantelpunten in het klimaatsysteem. En ernstiger nog, indachtig de eerder besproken vertraagde reactie van het klimaatsysteem op CO2-uitstoot (een vertraging van decennia of zelfs eeuwen tot millennia), kan het voorkomen dat we een "*point of no return*" bereiken voor bepaalde kantelpunten, zonder dat de wereld zich realiseert dat het moment om nog te kunnen ingrijpen voorbij is.

---

[425] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, p. 82. Zie ook Productie MD-057, IPCC 2022, AR6, WGII, TS, p. 69 (TS.C.13.2): "*Complex interactions of climate change, land use change, carbon dioxide fluxes and vegetation changes, combined with insect outbreaks and other disturbances, will regulate the future carbon balance of the biosphere, processes incompletely represented in current Earth system models*."

[426] Productie MD-016, ICCI 2023, 'State of the Cryosphere 2023', p. 31-32, Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 75, 76, alsmede p. 165: "*Despite our growing understanding of key Earth system feedbacks and interactions, some are currently not well represented in many computer models. As a result, tipping dynamics and interactions between tipping systems are less likely to emerge in model simulations, making comprehensive risk assessments difficult*."

[427] Productie MD-016, ICCI 2023, 'State of the Cryosphere 2023', p. 31.

[428] Ibid, p. 33: "*Permafrost emissions today and in the future are on the same scale as large industrial countries, but can be minimized if the planet remains at lower temperatures. If we limit warming to 1.5°C, emissions through 2100 will be about as large as those of India today, 2.5Gt/ year, totaling around 150Gt CO2 by 2100. Should we instead reach 2°C, permafrost emissions will about equal those of the almost the entire European Union** today on an annual basis, 3–4Gt/year, for about 200 Gt CO2-eq by 2100.*" Zie ook Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 77, waar een soortgelijke schatting wordt gemaakt.

[429] Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 76.

[430] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, p. 63 (voetnoot 106).

415. Gelet op de hiervoor beschreven inzichten dat we ons reeds op dit moment in de gevarenzone bevinden waarin individuele kantelpunten kunnen worden bereikt (of reeds zijn bereikt), wordt het begrip over de wisselwerking tussen verschillende kantelpunten, *positive feedback loops* en de veelal destabiliserende effecten daarvan voor andere kantelpunten steeds belangrijker. Er kunnen daardoor domino-effecten of kettingreacties ('tipping cascades') ontstaan, waarbij het omvallen van één systeem telkens weer leidt tot het omvallen van een volgend systeem.[431]

416. De mogelijke wisselwerking tussen verschillende kantelsystemen wordt weergegeven in de volgende figuur:

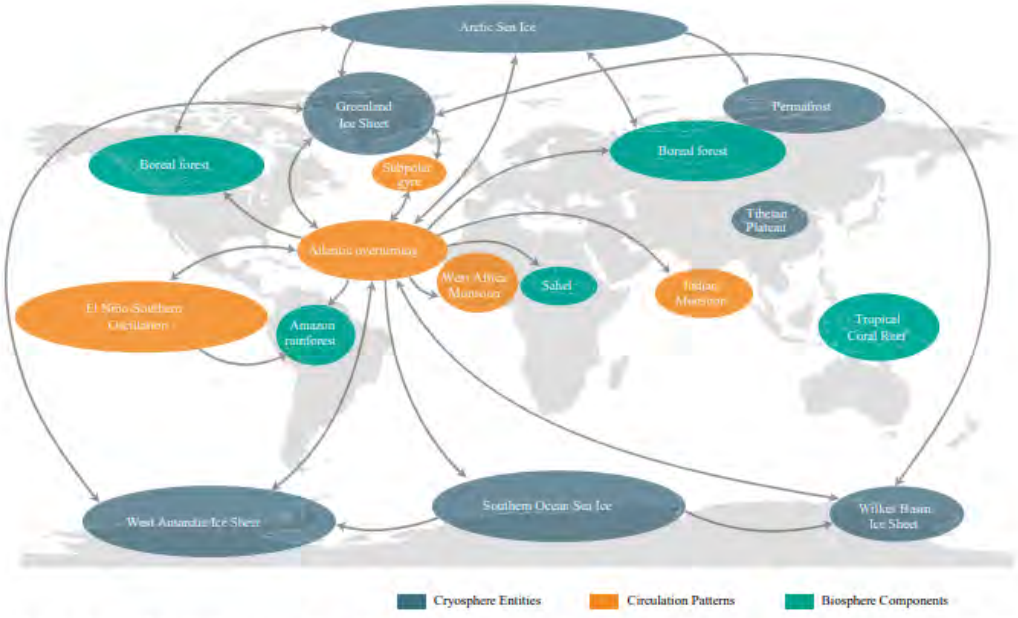

Note: Global map of candidate tipping elements of the climate systems and potential tipping cascades. Arrows show the potential interactions among the tipping elements that could generate tipping cascades, based on expert elicitation.
Source: (OECD, 2021[5]); (Kriegler et al., 2009[6]; Cai, Lenton and Lontzek, 2016[7]; Wunderling et al., 2021[4])

417. Deze figuur[432] toont hoe verschillende kantelpunten invloed op elkaar kunnen hebben en hoe hierdoor 'tipping cascades' kunnen ontstaan. Een voorbeeld helpt dit illustreren. Zo zijn er vele potentiële interacties tussen de AMOC, de West-Antarctische en Groenlandse ijskappen. Het smelten van de Groenlandse ijskap leidt tot een instroom van zoet water in de Noord-Atlantische Ocean en dit kan de AMOC verzwakken en destabiliseren. Het stilvallen van de AMOC zou (naast de beïnvloeding van diverse andere kantelsystemen) vervolgens kunnen leiden tot een toenemende temperatuur van het zeeoppervlak in het zuidelijk halfrond, met een verdere destabilisatie en smelten van de West-Antarctische ijskap als gevolg.[433] Op deze wijze kan het passeren van het ene kantelpunt leiden tot het passeren van (meerdere) andere kantelpunten, met alle desastreuze gevolgen van dien.

[431] Productie MD-094, Schuttenhelm 2023, 'Wetenschappers waarschuwen in Dubai voor 'domino-effecten' klimaatverandering' (uitdraai website 27 februari 2025), p. 1 t/m 4.
[432] De figuur is afkomstig uit Productie MD-014, OECD 2022, 'Climate Tipping Points: Insights for Effective Policy Action', p. 19. Zie tevens p. 19-26.
[433] Ibid, p. 25-26. Zie tevens Productie MD-095, Westen et al. 2024, 'Physics-based early warning signal shows that AMOC is on tipping course', p. 2.

418. Over de precieze grenzen voor het passeren van kantelpunten en het worst-case scenario van 'tipping cascades' bestaat nog onzekerheid, maar de catastrofale gevolgen die met kantelpunten samenhangen nopen tot gepaste (voorzorgs)maatregelen, zo benadrukt ook de OESO (OECD) in haar laatste rapport met beleidsrelevante inzichten over de risico's van kantelpunten.[434]

VIII.2.2 **De gevolgen voor Europa en Nederland**

VIII.2.2.1 Inleiding

419. Hieronder zullen de (directe) gevolgen van klimaatverandering in Nederland worden besproken, alsook de (indirecte) gevolgen die Nederland zal ervaren door de klimaatgevolgen elders in de wereld. Deze laatstbedoelde (indirecte) gevolgen zullen nu eerst worden besproken.

VIII.2.2.2 De indirecte gevolgen van de wereldwijde opwarming voor Nederland

420. Vanwege de internationale dimensie van de gevolgen van de opwarming van de aarde staat Nederland niet alleen bloot aan de gevaren die binnen de Nederlandse grenzen plaatsvinden, maar ook aan de gevaren die buiten de grenzen van Nederland plaatsvinden. In een geglobaliseerde wereld waarin voedselvoorraden en grondstoffen over de hele wereld worden ingekocht, zijn er voor de Nederlandse samenleving gevolgen verbonden aan bijvoorbeeld een dalende voedselproductie of misoogsten in andere delen van de wereld. Het IPCC geeft dit ook aan:

> *"**Interconnectedness and globalisation establish pathways for the transmission of climate-related risks across sectors and borders, through trade, finance, food and ecosystems (high confidence).** Flows of commodities and goods, as well as people, finance and innovation, can be driven or disrupted by distant climate change impacts on rural populations, transport networks and commodity speculation (high confidence). For example, Europe faces climate risks from outside the area due to global supply chain positioning and shared resources (high confidence). Climate risks in Europe also impact finance, food production and marine resources beyond Europe (medium confidence)."*[435]

421. Nederland staat dus ook bloot aan de gevolgen van klimaatgevaren in andere landen en regio's van de wereld.

422. Dat klimaatgevolgen in een ander deel van de wereld risico's creëren voor Nederland wordt ook al lang erkend en gesignaleerd, zoals bijvoorbeeld in de brief van de staatssecretaris van I&M d.d. 17 juni 2014, waarin de Tweede Kamer namens het kabinet een reactie geeft op het vijfde *Assessment Report (AR5)* van het IPCC:

> *"Dit rapport illustreert hoe de wereld verandert als gevolg van klimaatverandering. Het effect op voedselproductie pakt mogelijk forser uit dan eerder gedacht, vooral in Afrika. Er zijn weliswaar veel mogelijkheden deze productiviteit te verbeteren, maar het is niet makkelijk voor elkaar te krijgen. Waterschaarste en voedseltekorten nemen toe in veel delen van de wereld. Extreem weer komt vaker voor en veroorzaakt meer schade, ook doordat mensen vaker in kwetsbare gebieden gaan wonen. Dit betekent risico's voor onze handel, en voedselzekerheid, conflicten en mogelijke migratiestromen."*[436] (onderstreping toegevoegd, adv.)

[434] Productie MD-014, OECD 2022, 'Climate Tipping Points: Insights for Effective Policy Action', p. 58.
[435] Productie MD-057, IPCC 2022, AR6, WGII, TS, TS.C.11.6, p. 68.
[436] Productie MD-100, Kamerstukken II 2013/14, 31793, nr. 91, 'Internationale klimaatafspraken', p. 2.

423. En verderop in de brief worden de effecten van klimaatverandering in het buitenland voor Nederland door de regering nog eens benadrukt:

> *"[Het] [k]limaatprobleem is een mondiaal probleem, waarbij de effecten in andere delen van de wereld ook in Nederland gevolgen kunnen hebben. Zo kan klimaatverandering effecten hebben voor onze voedsel- en energiezekerheid en leiden tot mondiale instabiliteit en vluchtelingenstromen."*[437]

424. Ook economisch zullen de mondiale klimaateffecten Nederland raken, zoals (vergelijkbaar) ook de kredietcrisis in de Verenigde Staten van 2008 en de bankencrisis en Eurocrisis die daarvan het gevolg waren, Nederland hebben geraakt. Het IPCC geeft namelijk aan dat klimaatverandering de economische groei in de wereld zal dempen (en dat reeds nu ook al doet) en dat zal ook Nederland treffen:

> *"A growing range of economic and non-economic losses has been detected and attributed to climate extremes and slow-onset events under observed increases in global temperatures in both low- and high-income countries (medium confidence). Extreme weather events, such as tropical cyclones, droughts and severe fluvial floods, have reduced economic growth in the short term (high confidence) and will continue to reduce it in the coming decades (medium confidence) in both developing and industrialised countries."*[438]

425. In dit verband geldt dat het verlies van ecosystemen en ecosysteemdiensten door klimaatverandering niet enkel gevolgen heeft in de vorm van menselijk leed, impact op volksgezondheid en voedselzekerheid, maar ook in termen van economische schade. Volgens de Europese Commissie is bijvoorbeeld meer dan de helft van het mondiale bbp afhankelijk van de natuur en de diensten die zij levert.[439] Ook is meer dan 75% van de wereldwijde voedselgewassoorten afhankelijk van bestuiving door dieren, waarvan de populaties door klimaatverandering en ander menselijk handelen onder grote druk staan.[440,441]

426. Het verbaast dan ook niet dat het IPCC benadrukt dat de bescherming van biodiversiteit en ecosystemen van fundamenteel belang is voor een duurzame en klimaatbestendige ontwikkeling. Juist biodiversiteit en ecosysteemdiensten hebben echter slechts een beperkt vermogen om zich aan te passen aan een toenemende opwarming van de aarde, in het bijzonder als de opwarming de 1,5°C-grens overschrijdt.[442] Nog los van de inherente en

---

[437] Ibid, p. 6.

[438] Productie MD-057, IPCC 2022, AR6, WGII, TS, TS.B.9.2, p. 54.

[439] Mededeling van de Europese Commissie 20 mei 2020, COM(2020) 380, EU-biodiversiteitsstrategie voor 2030, p. 1 t/m 3 (zie https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:a3c806a6-9ab3-11ea-9d2d-01aa75ed71a1.0008.02/DOC_1&format=PDF.

[440] Mededeling van de Europese Commissie 20 mei 2020, COM(2020) 380, EU-biodiversiteitsstrategie voor 2030, p. 2 ("*Zo is bijvoorbeeld meer dan 75 % van de wereldwijde voedselgewassoorten afhankelijk van bestuiving door dieren.*"). Zie tevens Productie MD-057, IPCC 2022, AR6, WGII, TS, p. 48 (TS.B.3.2), p. 61 (TS.C.3.5), p. 69 (Table TS.1), p. 109 (TS.E.4.1: "*Species extinction levels that are more than 1000 times natural background rates as a result of anthropogenic pressures, and climate change will increasingly exacerbate this (high confidence).*").

[441] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, A.2.3 SPM, p. 5: "*Climate change has caused substantial damages, and increasingly irreversible losses, in terrestrial, freshwater, cryospheric, and coastal and open ocean ecosystems (high confidence). Hundreds of local losses of species have been driven by increases in the magnitude of heat extremes (high confidence) with mass mortality events recorded on land and in the ocean (very high confidence). Impacts on some ecosystems are approaching irreversibility such as the impacts of hydrological changes resulting from the retreat of glaciers, or the changes in some mountain (medium confidence) and Arctic ecosystems driven by permafrost thaw (high confidence).*"

[442] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, AR6, SYR, H3, p. 89: "*Safeguarding biodiversity and ecosystems is fundamental to climate resilient development, but biodiversity and ecosystem services have limited capacity to adapt to increasing global warming levels, making climate resilient development progressively harder to achieve beyond 1.5°C warming (very high confidence).*"

onbetaalbare waarde van ecosystemen, zal een overschrijding van de 1,5°C-grens aldus voor forse economische en andere schade in alle regio's van de wereld zorgen, waaronder ook Europa en Nederland.

427. Verder geldt dat klimaatverandering grote gevolgen kan hebben voor het mondiale financiële systeem en daarmee vanzelfsprekend ook voor Europa en Nederland. Studies tonen dat klimaatgerelateerde schade gevolgen zal hebben voor de stabiliteit van het wereldwijde financiële systeem, in het bijzonder wanneer kantelpunten worden gepasseerd. Dit zou kunnen leiden tot geleidelijke of abrupte kapitaalvernietiging van bedrijven, verlaging van winstgevendheid, verslechtering van liquiditeit en een hoger percentage wanbetalingen en faillissementen, wat weer kan zorgen voor een toename van oninbare schulden voor banken en bankencrises.[443] Ook de verzekeringsindustrie kan worden overvallen door klimaatextremen en kantelpunten. Vandaag, reeds bij een opwarming van 1,3°C, zien we al dat verzekeraars dekking uitsluiten of zich helemaal terugtrekken uit bepaalde gebieden.[444]

428. Alsof dit alles nog niet erg genoeg is wordt klimaatschade, en daarmee de gevolgen van klimaatverandering voor de financiële sector, waarschijnlijk nog zwaar onderschat:

> "*However, by far the biggest issue with the existing empirical evidence, predictions and models that try to estimate climate damage for the financial sector is that they do not account for Earth system tipping points (Keen et al., 2022; Galaz et al., 2018)*"[445]

429. Gelet op het voorgaande is het evident dat Nederland geen eiland is dat zich kan afsluiten van de internationale gevolgen van klimaatverandering. De gevolgen van klimaatverandering in het buitenland moeten daarom betrokken worden bij het bepalen van de ernst en de omvang van de gevolgen en gevaren van klimaatverandering voor Nederland en zijn bewoners en de toekomstige generaties Nederlanders.

430. Dat is ook precies wat het Amerikaanse Federaal Milieuagentschap, het Environmental Protection Agency (EPA) heeft gedaan ten aanzien van de risicoanalyse voor burgers in de VS, toen het in 2009 besloot om broeikasgassen als CO2 aan te wijzen als gevaarlijke luchtverontreinigende stoffen (zoals bedoeld in artikel 202a van de federale wet "Clean Air Act"). In dit besluit ('Endangerment finding') heeft het EPA aangegeven dat het noodzakelijk is de internationale klimaateffecten te betrekken bij de risicoanalyse, zoals de toename van misoogsten in andere delen van de wereld omdat daardoor, zo stelt het EPA, ook de gezondheid van Amerikaanse staatsburgers wordt geraakt. Volgens het EPA tasten al deze effecten van klimaatverandering de veiligheid, het welzijn en de gezondheid van de

---

[443] Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 201.

[444] Ibid. Zie ook Productie MD-101, United Nations University 2023, 'Interconnected Disaster Risks: Risk Tipping Points', p. 43: "*Climate change is dramatically shifting the landscape of risks, with the number of severe and frequent disasters forecast to double globally by 2040, causing insurance prices to rise. In places where extreme weather events increasingly wreak havoc, homeowners have seen prices climb by as much as 57 per cent since 2015, and people are struggling to afford coverage. Meanwhile, in the face of rising losses, some insurance companies in at-risk areas have decided to limit the amount or type of damages they can cover, cancel policies or leave the market altogether*". Zie ook Productie MD-102, Blood 2023, 'California insurance market rattled by withdrawal of major companies' (uitdraai website 27 februari 2025), p. 1 t/m 4.

[445] Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 201: "*Research on the significant, non-linear effects of climate damages on the global economy is well established (Burke et al., 2015; Carleton and Hsiang, 2016; Diffenbaugh and Burke, 2019; Hsiang et al., 2017; Martinich and Crimmins, 2019), albeit likely severely underestimating climate damage (Keen 2021; Winter and Kiehl 2023). The impacts of Earth system destabilisation on the financial sector are now receiving increasing attention too, with studies suggesting that climate-related damages will impact the stability of the global Cronafinancial system significantly (Curcio et al., 2023; ECB, 2021; FSB, 2020; IMF, 2020; ESRB, 2020; Crona et al., 2021; Kemp et al., 2022).*"

Amerikaanse samenleving aan en naarmate de aarde verder opwarmt zullen deze negatieve effecten steeds ernstiger worden, aldus het EPA.[446]

431. Alleen al uit deze korte toelichting op de internationale effecten van klimaatverandering volgt dat deze effecten een gevaar vormen voor de voedselvoorziening, voor duurzame economische groei en veiligheid en voor de ecosystemen waarvan de hele mensheid afhankelijk is. Dat is precies de reden waarom het VN-Klimaatverdrag in artikel 2, bij de formulering van de centrale verdragsdoelstelling voor het voorkomen van een gevaarlijke antropogene opwarming van de aarde, onder meer spreekt over de noodzaak om de concentratie broeikasgassen tijdig te stabiliseren op een niveau en binnen een tijdsbestek dat toereikend is om te verzekeren dat de voedselproductie niet in gevaar komt, de economische ontwikkeling op een duurzame manier kan voortgaan en ecosystemen zich op een natuurlijke wijze kunnen aanpassen aan klimaatverandering.[447]

VIII.2.2.3 <u>De directe gevolgen voor Nederland en Europa</u>

432. Nederland ondervindt nu en in de komende decennia naast de vele indirecte gevolgen uiteraard ook directe gevolgen van een steeds sterker wordende opwarming. De toegenomen hitteperiodes in Nederland bijvoorbeeld, tonen dat ook. Uit de bevindingen van het IPCC en de wetenschappelijke literatuur volgt dat er een relatie is tussen klimaatverandering, hitteperiodes en gezondheidsklachten en sterfgevallen in de samenleving.[448] Een peer-reviewed onderzoek toont aan dat de sterfte door hitte in de periode 1991-2018 in Nederland reeds voor 31% werd veroorzaakt door klimaatverandering. Dat komt neer op ongeveer 250 extra sterfgevallen per jaar.[449] Onderzoek van het Planbureau voor de Leefomgeving laat zien dat één hittegolf in juli 2019 zelfs tot vierhonderd extra sterfgevallen heeft geleid.[450] In Europa als geheel overleden tijdens de extreem hete zomer van 2022 meer dan 61.000 mensen als direct gevolg van de toen aanhoudende uitzonderlijke hoge temperaturen.[451] Daarnaast is er ook een grote groep mensen wier gezondheid en kwaliteit van leven door hittestress wordt aangetast. Het gaat in dit verband om gevolgen zoals slaapverstoring, gedragsverandering (grotere agressie) en verminderde arbeidsproductiviteit, maar ook om serieuze hitte gerelateerde ziekten zoals: beroertes, nierfalen, ademhalingsproblemen, huiduitslag, krampen en oververmoeidheid.[452]

433. Hittestress is echter slechts één van de gevolgen van klimaatverandering die Nederland ondervindt en in steeds sterkere mate zal gaan ondervinden, zo blijkt onder meer uit het rapport van het Planbureau voor de Leefomgeving, "*Klimaatrisico's in Nederland, De huidige*

[446] Productie MD-103, EPA 2009, '40 CFR Chapter I, Endangerment and Cause or Contribute Findings for Greenhouse Gases Under Section 202(a) of the Clean Air Act, Final Rule', p.66514 onder D, p.66531 en p.66534, 66535, 66536 onder g en h.
[447] Productie MD-069, VN-Klimaatverdrag (geconsolideerde Engelstalige versie), artikel 2 ('Objective').
[448] Productie MD-056, IPCC 2022, AR6, WGII, SPM, B.1.4: "*In all regions extreme heat events have resulted in human mortality and morbidity (very high confidence).*" Zie tevens bijvoorbeeld Productie MD-104, Garssen et al. 2005, 'The effect of the summer 2003 heat wave on mortality in the Netherlands', dat spreekt over mogelijk 1.400 tot 2.200 doden in Nederland in de zomer van 2003 als gevolg van hittestress, waarvan het merendeel ouderen.
[449] Productie MD-106, RIVM 2021, 'Klimaatverandering leidt nu al tot meer sterfte door hitte' (uitdraai website 27 februari 2025), met verwijzing naar Productie MD-107, Vicedo-Cabrera et al. 2021, 'The burden of heat-related mortality attributable to recent human-induced climate change'.
[450] Productie MD-009, PBL 2024, 'Klimaatrisico's in Nederland', p. 6.
[451] Productie MD-108, NOS 2023, '61.000 hittedoden in Europa door de hete zomer van 2022' (uitdraai website 27 februari 2025), met verwijzing naar Productie MD-109, Ballester et al. 2023, 'Heat-related mortality in Europe during the summer of 2022'.
[452] Productie MD-110, TNO, 'Factsheet Hittestress'.

stand van zaken" dat op 14 mei 2024 gepubliceerd werd.[453] Andere gezondheidsproblemen die volgens het Planbureau voor de Leefomgeving voor Nederland verbonden zijn aan klimaatverandering zijn, naast hittestress, onder meer toenemende allergieën, toenemende infectieziekten, gezondheidsproblemen door verslechtering van de luchtkwaliteit, huidkanker door een toename van UV-blootstelling en mentale gezondheidsproblemen. Dit leidt tot grote gezondheidsschade bij mensen en tot aanzienlijke economische schade in de vorm van zorgkosten en arbeidsverlies.[454] De klimaatrisico's die Nederland op dit moment verder reeds loopt hebben in belangrijke mate betrekking op waterproblematiek in de vorm van overstromingen vanuit zee, rivieren of meren of andere wateroverlast. De potentiële impact van overstromingen en wateroverlast is zeer groot. Bij de zee of bij grote rivieren gaat het om honderdduizenden getroffen mensen, miljarden aan economische schade en onomkeerbare schade aan natuur en milieu.[455] In het geval van overstromingen vanuit regionale wateren of wateroverlast door extreme neerslag is de schade ook aanzienlijk. Zo was er in 2021 meer dan 430 miljoen euro schade door de wateroverlast in Limburg.[456] Andere klimaatrisico's die Nederland reeds ondervindt betreffen onder meer watertekorten en (extreme) droogte, leidend tot schade aan de funderingen van gebouwen, schade aan de natuur in de vorm van een verlies van biodiversiteit en ecosysteemdiensten, natuurbranden, opbrengstderving in de akkerbouw en beperkingen voor de binnenvaart door lage rivierafvoeren.[457]

434. Het Planbureau voor de Leefomgeving maakt duidelijk dat deze huidige klimaatrisico's voor Nederland zijn toegenomen en dat deze eerder, vaker en met grote gevolgen optreden dan ingeschat in een eerdere risicoanalyse uit 2015. Onder meer komen gezondheidsrisico's nu meer voor[458] en treden droge periodes met aanzienlijke schade eerder en vaker op.[459] Ook waarschuwt het Planbureau voor de Leefomgeving – net als het IPCC – expliciet voor het risico van kettingreacties ("cascades") en stapeling van risico's, waarbij de risico's elkaar versterken en er nieuwe risico's ontstaan. De optelsom van meerdere risico's kan dan groter uitpakken dan verwacht, met aanzienlijke gevolgen voor maatschappij en economie. Het Planbureau voor de Leefomgeving geeft daarbij aan dat burgers en bedrijven steeds afhankelijker zijn geworden van elektriciteit-, ICT- en logistieke netwerken en van andere vitale infrastructuur, die op hun beurt meer en meer verknoopt zijn geraakt op nationale én internationale schaal. Deze ontwikkelingen kunnen de kwetsbaarheid van Nederland voor klimaatverandering vergroten, aldus het Planbureau voor de Leefomgeving. Een compleet overzicht van complexe risico's is volgens het Planbureau voor de Leefomgeving lastig te schetsen vanwege het grote aantal mogelijke combinaties, de stapelingen, de keten-effecten

[453] Productie MD-009, PBL 2024, 'Klimaatrisico's in Nederland'.
[454] Ibid, p. 15.
[455] Ibid, p. 16.
[456] Ibid, p. 6.
[457] Ibid, p. 16-17.
[458] Ibid, p. 18: "*Volgens de inschattingen in 2015 zouden tussen de 10.000 en 100.000 mensen in dit decennium worden getroffen door allergieën zoals hooikoorts. Nu wordt dit ingeschat op jaarlijks meer dan 100.000 mensen. Ook de economische impact van toegenomen medische kosten en arbeidsverlies door onder andere slechte luchtkwaliteit, allergieën en Uv-straling wordt hoger ingeschat: nu meer dan 100 miljoen euro, ten opzichte van 10 tot 100 miljoen euro in 2015. De impact op mentale gezondheid is in 2015 niet meegenomen, maar de zorgen over klimaatverandering in de samenleving en met name onder jongeren worden nu als een serieus probleem gezien.*"
[459] Ibid, p. 18: "*Zo werden de gevolgen van een oogstschade groter dan 100 miljoen euro door opeenvolgende perioden van droogte in 2015 nog ingeschat op 'waarschijnlijk in deze eeuw'. Dit soort periodes van droogte hebben zich in de recente droge jaren nu al herhaaldelijk voorgedaan. Ook de omvang van de schade in de akkerbouw wordt nu hoger ingeschat, namelijk op meer dan 100 miljoen euro, in tegenstelling tot 10-100 miljoen in 2015. De verstoring van habitats, bodems en archeologie door droogte treedt nu al op, en niet pas aan het eind van deze eeuw, zoals in 2015 werd ingeschat.*"

en de (onbedoelde) negatieve neveneffecten van adaptatie (‘maladaptatie’).[460]

435. De gevolgen die Nederland direct en indirect zal ondervinden, kunnen ook worden afgeleid uit studies naar de klimaatgevolgen in Europa. De gevolgen van klimaatverandering worden namelijk ook steeds duidelijker in Europa.

436. In het rapport State of the European Climate 2022 geeft de Copernicus Climate Change Service inzicht in de klimaatomstandigheden en weersextremen in 2022. Tijdens de zomermaanden van 2022 teisterden hittegolven heel Europa en stegen de temperaturen tot 10°C boven de gemiddelde zomertemperatuur. In het Verenigd Koninkrijk werd het voor het eerst boven de 40°C. De oppervlaktetemperatuur van de oceaan bereikte een recordtemperatuur. In de Middellandse Zee deden zich extreme mariene hittegolven voor.[461] Zuid-Europa zag een recordaantal dagen met extreme hittestress, gletsjers verloren recordhoeveelheden ijs en een groot oppervlak aan land werd verwoest door natuurbranden.[462] Het jaar was ook droger dan gemiddeld, de bodemvochtigheid bereikte het één-na-laagste niveau in 50 jaar en ook de rivierafvoer bereikte het één-na-laagste niveau.[463]

437. 2023 zag nog meer records. Zoals ook vastgesteld door COP28 was dit jaar wereldwijd met afstand het warmste jaar ooit gemeten (al is dat record in 2024 weer verbroken).[464] In 7 maanden van 2023 was de gemiddelde temperatuur de hoogste ooit gemeten in die maand.[465] Het jaar kende een record aantal dagen met extreme hittestress (dagen met een gevoelstemperatuur van meer dan 46°C) en een record voor wat betreft het gebied van Europa dat gelijktijdig onderworpen was aan hevige hittestress (13% van het gehele continent).[466] De oppervlaktetemperatuur van het zeewater in de Noord-Atlantische Oceaan bereikte in 2023 (opnieuw) een record.[467] Het water in de Middellandse Zee bereikte op meerdere plaatsen een temperatuur van 30°C.[468] De Waddenzee bereikte 21°C, wat de hoogste temperatuur ooit gemeten is.[469] Griekenland werd geteisterd door natuurbrand en vervolgens door storm, extreme neerslag en overstromingen.[470] De natuurbrand betrof de

[460] Ibid.
[461] Productie MD-111, Copernicus 2023, ‘European State of the Climate 2022’, p. 7 en par. 250.
[462] Ibid, p. 8, 10 en 12. Zie ook Productie MD-112, WMO 2023, ‘State of the Global Climate 2022’, p. 24-27.
[463] Productie MD-111, Copernicus 2023, ‘European State of the Climate 2022’, p. 9 en 10.
[464] Productie MD-113, Copernicus 2024, ‘European State of the Climate 2023’, p. 8: voor Europa als geheel was het overigens het tweede warmste jaar ooit gemeten, waarbij de drie warmste jaren ooit zich sinds 2020 hebben voorgedaan en de tien warmste jaren sinds 2007. Meerdere Europese landen hadden wel hun warmste jaar ooit.
[465] Productie MD-114, Tensen 2024, ‘Dit zijn de extremen van 2023, het warmste jaar sinds mensenheugenis’, p. 5.
[466] Productie MD-113, Copernicus 2024, ‘European State of the Climate 2023’, p. 8.
[467] Ibid, p. 7. p. 9. Zie tevens productie MD-114, Tensen 2024, ‘Dit zijn de extremen van 2023, het warmste jaar sinds mensenheugenis’. Zie ook NOS, 2 juli 2023, Sterke opwarming Atlantische Oceaan werpt licht op tekortkomingen meetsysteem (https://nos.nl/collectie/13871/artikel/2481180-sterke-opwarming-atlantische-oceaan-werpt-licht-op-tekortkomingen-meetsysteem).
[468] The Guardian 21 juli 2023, ‘Soaring temperatures may signal the decline of summer holidays to the Mediterranean’ (https://www.theguardian.com/travel/2023/jul/21/soaring-temperatures-may-signal-the-decline-of-summer-holidays-to-the-mediterranean).
[469] NOS 3 juli 2023, ‘Water Waddenzee nog nooit zo warm: "Gevolgen klimaatverandering spelen zich voor onze ogen af"’ (https://nos.nl/regio/friesland/artikel/412922-water-waddenzee-nog-nooit-zo-warm-gevolgen-klimaatverandering-spelen-zich-voor-onze-ogen-af).
[470] NOS 30 september 2023, ‘Grootste bos van Europa in brand: ‘zonder hulp gaat niemand het redden’’ (https://nos.nl/video/2492414-grootste-bos-van-europa-in-brand-zonder-hulp-gaat-niemand-het-redden). Zie ook NOS 24 augustus 2023, ‘Eurocommissaris: natuurbrand in noorden van Griekenland is 'grootste ooit in EU'’ (https://nos.nl/artikel/2487861-eurocommissaris-natuurbrand-in-noorden-van-griekenland-is-grootste-ooit-in-eu) en NOS 5 september 2023, ‘Na bosbranden kampt deel van Griekenland nu met overstromingen’ (https://nos.nl/artikel/2489351-na-bosbranden-kampt-deel-van-griekenland-nu-met-overstromingen).

grootste ooit gemeten in Europa.[471] In heel Europa is in 2023 in totaal 5000 km^2 verbrand door natuurbranden, een gebied ter grootte van Londen, Parijs en Berlijn tezamen.[472] Het verlies van gletsjermassa heeft zich na het recordverlies in 2022 doorgezet in 2023, waarbij in deze twee jaar samen de gletsjers in de Alpen ongeveer 10% van hun totale volume verloren.[473] Verder werden in 2023 in Europa 1,6 miljoen mensen getroffen door overstromingen en 550.000 mensen door extreem weer in de vorm van stormen. De totale economische schade schat de Copernicus Climate Change Service op 13,4 miljard euro, waarvan 81% kan worden toegeschreven aan de overstromingen.[474]

438. Het jaar 2023 was voor specifiek Nederland zowel het warmste als het natste jaar ooit gemeten. Het voorjaar was uitzonderlijk droog, met een groot neerslagtekort halverwege het groeiseizoen. In de tweede helft van het jaar veroorzaakte langdurige en hevige regenval juist wateroverlast.[475] Zoals reeds aangegeven werd in de Waddenzee in 2023 de hoogste watertemperatuur ooit gemeten. Verder zijn grote gevolgen van klimaatverandering zichtbaarder geworden. De opwarming van de Waddenzee heeft impact op de visstand en heeft ook andere negatieve gevolgen voor biodiversiteit.[476] Ook de wadplaten, die onmisbaar zijn als broedgebied en overwinteringsgebied voor miljoenen trekvogels, lopen gevaar te verdrinken door versnelde zeespiegelstijging.[477]

439. Het IPCC heeft in haar zesde *Assessment Report (AR6)* specifiek aandacht besteed aan de klimaatgevolgen voor Europa bij een opwarming van 1,1°C[478].[479] Indachtig de hiervoor beschreven klimaatgevolgen van de afgelopen jaren kan het geen verbazing wekken dat het IPCC constateert dat de huidige opwarming al tot een aantasting van natuurlijke en menselijke systemen heeft geleid, onder meer door extreme weersvoorvallen:

> *"Our current 1.1°C warmer world is already affecting natural and human systems in Europe (very high confidence). Since AR5, there has been a substantial increase in detected or attributed impacts of climate change in Europe, including extreme events (high confidence).[…] Climate change has resulted in losses of and damages to people, ecosystems, food systems, infrastructure, energy and water availability, public health, and the economy (very high confidence)."*[480]

440. Het IPCC verwacht dat verdere opwarming de beschikbare leefruimte voor de huidige land- en zee-ecosystemen in Europa zal doen afnemen en de compositie van deze ecosystemen onomkeerbaar zal veranderen, waarbij boven de 2°C de ernst van de aantasting toeneemt. Tevens zullen de gebieden die blootstaan aan natuurbranden zich over heel Europa uitbreiden, hetgeen een bedreiging vormt voor de biodiversiteit en voor koolstofputten, dat wil zeggen de natuur die op dit moment CO2 uit de atmosfeer opneemt:

> **"***KR1: Warming will decrease suitable habitat space for current terrestrial and marine ecosystems and irreversibly change their composition, increasing in severity above 2°C GWL (very high*

[471] Productie MD-113, Copernicus 2024, 'European State of the Climate 2023', p. 9.
[472] Ibid, p. 10.
[473] Ibid, p. 14.
[474] Ibid, p. 4, 11 en 12.
[475] Productie MD-115, KNMI 2024, 'De staat van ons klimaat 2023', p. 3 t/m 11.
[476] Productie MD-116, Schuttenhelm 2024, 'Wadplaten verdrinken, schelpen leggen het loodje: opwarming bedreigt waddennatuur' (uitdraai website 27 februari 2025), p. 1 t/m 3.
[477] Ibid.
[478] Zijnde de gemiddelde opwarming over de periode 2011-2020. Inmiddels is de gemiddelde opwarming over de periode 2014-2023 zelfs 1,19°C en bereikte de opwarming in 2023 de 1,31°C. Zie in dit verband hoofdstuk V.6.
[479] IPCC 2022, AR6, WGII, H13 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/downloads/report/IPCC_AR6_WGII_FullReport.pdf).
[480] Ibid, p. 1819.

confidence). Fire-prone areas are projected to expand across Europe, threatening biodiversity and carbon sinks (medium confidence)"[481]

441. Verder wordt onder meer verwacht dat in de meeste delen van Europa de voedselproductie substantieel zal verminderen door een combinatie van hitte en droogte:

> *"KR2: Due to a combination of heat and drought, substantive agricultural production losses are projected for most European areas over the 21st century, which will not be offset by gains in Northern Europe (high confidence)."*[482]

442. Ook waterschaarste zal Europa treffen en vormt zelfs reeds een hoog risico bij een opwarming van 1,5°C:

> *"KR3: Risk of water scarcity will become high at 1.5°C and very high at 3°C GWL in Southern Europe (high confidence), and increase from moderate to high in Western Central Europe (medium confidence)."*[483]

443. In het algemeen geldt ook voor de stedelijke gebieden in Europa dat deze blootstaan aan risico's van extreme hitte, droogte en overstromingen:

> *"European cities are hotspots for multiple risks of increasing temperatures and extreme heat, floods and droughts (high confidence). Warming beyond 2°C GWL is projected to result in widespread impacts on infrastructure and businesses (high confidence). These impacts include increased risks for energy supply (high confidence) and transport infrastructure (medium confidence), increases in air conditioning needs (very high confidence) and high water demand (high confidence)"*[484]

444. Daarnaast merkt het IPCC (nogmaals) expliciet op dat Europa ook risico's ondervindt door klimaatgevolgen buiten Europa en dat de klimaatgevolgen binnen Europa ook weer risico's buiten Europa veroorzaken:

> *"Climate risks from outside Europe are emerging due to a combination of the position of European countries in the global supply chain and shared resources (high confidence). There is emerging evidence that climate risks in Europe may also impact financial markets, food production and marine resources beyond Europe."*[485]

445. Een ander groot gevaar voor Europa is de zeespiegelstijging en de veranderende neerslagpatronen, waardoor er toenemend gevaar van overstromingen aan de kust en de riviergebieden is, met deels existentiële consequenties:

> *"KR4: Due to warming, changes in precipitation and sea level rise (SLR), risks to people and infrastructures from coastal, riverine and pluvial flooding will increase in Europe (high confidence). Risks of inundation and extreme flooding will increase with the accelerating pace of SLR along Europe's coasts (high confidence). [..] Coastal flood damage is projected to increase at least tenfold by the end of the 21st century, and even more or earlier with current adaptation and mitigation (high confidence). Sea level rise represents an existential threat for coastal communities and their cultural heritage, particularly beyond 2100."*[486]

446. Het is in dit verband goed om te weten dat bijna 50 miljoen Europeanen minder dan 10 meter

[481] Ibid. De afkorting "KR" staat voor Key Risk.
[482] Ibid..
[483] Ibid, p. 1820.
[484] Ibid.
[485] Ibid.
[486] Ibid.

boven het zeeniveau leven. Het overstromingsrisico langs Europa's laaggelegen kusten zal toenemen door de stijging van de zeespiegel, in combinatie met stormvloeden, regenval en rivieren met een hoge waterstand. Volgens het IPCC neemt vanaf 2040 het deel van de Europese bevolking dat getroffen zal worden door ernstige kustoverstromingen ("zogeheten 100-year flood events") snel toe en zijn dit zelfs in lage uitstootscenario's meer dan 5 miljoen mensen. Voor hoge uitstootscenario's gaat het om meer dan 10 miljoen mensen.[487] Het IPCC geeft in dit verband tevens aan dat UNESCO-werelderfgoedsites in het kustgebied van Europa bedreigd worden door zeespiegelstijging, kusterosie en overstromingen, evenals andere belangrijke infrastructuren in Europa.[488]

447. Het IPCC verwacht dat de (directe) jaarlijkse schade door kustoverstromingen zal stijgen van 1,3 miljard euro vandaag de dag, tot 13- 39 miljard euro in 2050 bij een opwarming van tussen de 2°C en 2,5°C. Bij een grotere opwarming van tussen de 2,5°C en 4,4°C verwacht het IPCC een jaarlijkse schade van tussen de 93-960 miljard euro tegen 2100.[489] Hierbij wordt in herinnering gebracht dat het huidige beleid van landen wereldwijd volgens UNEP zal leiden tot een temperatuurstijging van 3,1°C en dat, wanneer zelfs alle voorwaardelijke nationale emissiereductiebeloften met succes geïmplementeerd zouden worden, nog steeds een temperatuurstijging van 2,6°C het gevolg is.[490]

448. Bij de genoemde bedragen wordt de schade door rivieroverstromingen en andere wateroverlast nog niet meegeteld, terwijl deze ook forse schade met zich brengen en door klimaatverandering eveneens steeds vaker en met grotere hevigheid zullen voorkomen. Het IPCC geeft aan dat deze wateroverlast, die zich gelijktijdig ook in België en Duitsland voordeed, meer dan 200 doden, schade aan duizenden huizen en een verstoorde water- en elektriciteitsvoorziening met zich bracht.[491]

449. Het IPCC heeft een deel van de hierboven beschreven risico's voor Europa – net als de wereldwijde Reasons for Concern (RFC's) – ook weergegeven in een gevarengraadmeter.[492] Deze zien er als volgt uit.

[487] Ibid, p. 1827. Zie tevens figuur 13.5 op p. 1831.
[488] Ibid.
[489] Ibid.
[490] Productie MD-121, UNEP 2024, 'Emissions Gap Report 2024', Figure 4.2, p. 34.
[491] IPCC 2022, AR6, WGII, p. 1827 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/downloads/report/IPCC_AR6_WGII_FullReport.pdf).
[492] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, H3, p. 76.

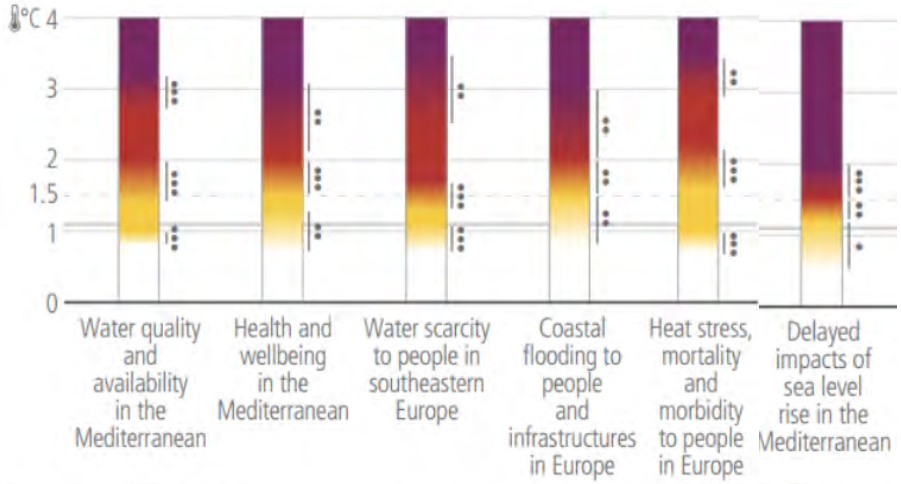

450. Deze gevarengraadmeter maakt in één oogopslag duidelijk dat de risico's voor Europa fors hoger zijn bij 2°C dan bij 1,5°C. Waar er bij 1,5°C voor de meeste risicocategorieën nog sprake is van een gemiddeld risico of van een transitiegebied naar een hoog risico, is er voor (bijna) alle risicocategorieën sprake van een hoog risico (en in één geval zelfs een zeer hoog risico) bij 2°C. Gelet op de huidige verwachte temperatuurstijging is dit zeer zorgwekkend te noemen en benadrukt dit het zeer grote belang van de beperking van de temperatuurstijging tot 1,5°C, ook voor Europa (en Nederland).

451. Terug naar Nederland. In oktober 2023 heeft het KNMI voor het eerst sinds 2014 nieuwe klimaatscenario's gepubliceerd. Deze scenario's laten (wederom) zien dat klimaatverandering ervoor zorgt dat we in Nederland steeds vaker te maken krijgen met hittegolven, extreme neerslag en langdurige droogte en dat deze veranderingen gevolgen hebben voor onze veiligheid, onze gezondheid en de natuur.[493] Daarnaast stijgt de zeespiegel, zowel bij Europees Nederland als bij Caribisch Nederland. Op Sint Eustatius en Saba neemt de kans op zware orkanen met veel regen in de toekomst toe.

452. Het KNMI werkt met de volgende scenario's: een scenario met lage uitstoot waarin de wereldwijde opwarming tot 1,7°C wordt beperkt en een scenario met hoge uitstoot waarin de aarde deze eeuw tot 4,9°C opwarmt. Verdere opwarming betekent hoe dan ook dat de Nederlandse zomers droger en de winters natter worden. De mate waarin daarvan sprake is kan verschillen. Daarom hanteert het KNMI binnen de lage en hoge uitstootscenario's een natte variant, met een sterke neerslagtoename in de winter en lichte verdroging van de zomer, en een droge variant, met veel verdroging in de zomer en een lichte vernatting van de winter.[494] Voor de BES-eilanden gebruikt het KNMI dezelfde methode, maar kijkt daarbij naar het natte en droge seizoen, in plaats van naar de zomer en winter. Voor de BES-eilanden

[493] Productie MD-117, KNMI 2023, 'KNMI'23 klimaatscenario's voor Nederland in het kort', p. 1.
[494] Productie MD-118, KNMI 2023, 'KNMI'23 klimaatscenario's voor Nederland', KNMI 2023, Klimaatscenario's voor Nederland, p. 9.

geldt dat in alle scenario's de temperatuur en windsnelheid toeneemt en de neerslag afneemt.[495]

453. Het hoge uitstootscenario gaat uit van een toename van de uitstoot in het huidige tempo tot 2080 en daarna pas een afvlakking. Het KNMI erkent dat dit waarschijnlijk een overschatting van de CO2-uitstoot is (dit gelet op de huidige klimaatplannen van landen). Echter, het KNMI merkt (net als het IPCC) op dat nog steeds de mogelijkheid bestaat dat deze hoge temperatuurstijging zich zal voordoen bij lagere emissies, bijvoorbeeld omdat de klimaatgevoeligheid hoog blijkt of omdat terugkoppelingen in het klimaatsysteem leiden tot extra natuurlijke emissies, bijvoorbeeld door ontbossing, doordat oceanen minder broeikasgassen opnemen, of doordat er broeikasgassen vrijkomen bij het ontdooien van permafrost. Het KNMI merkt ook op – gelijk de bevindingen die hierboven al werden beschreven – dat klimaatmodellen nog onvoldoende rekening houden met deze terugkoppelingen (*positive feedback loops*).[496]

454. De mogelijke gevolgen van verschillende processen die kunnen leiden tot kantelpunten zijn niet meegenomen in de klimaatmodellen die het KNMI heeft gebruikt voor haar klimaatscenario's, omdat die processen niet goed vallen te simuleren en daarom moeilijk getalsmatig kunnen worden uitgedrukt. Het betreft het versneld afkalven van de West-Antarctische ijskap, veranderingen van grootschalige oceaanstromingen zoals de Noord-Atlantische Golfstroom en het ontdooien van permafrost.[497] Juist die kantelpunten kunnen grote gevolgen hebben voor de zeespiegelstijging en het toekomstige klimaat in Nederland (inclusief Caribisch Nederland). Het KNMI heeft daar dan ook belangrijke bevindingen over opgenomen. Daarover het volgende.

455. De KNMI'23 scenario's kijken verder vooruit dan de scenario's die in 2014 zijn gepubliceerd (tot 2150 in plaats van 2085 en voor zeespiegelstijging tot 2300). Vanwege de verbeterde inzichten over de bijdrage van Antarctica aan de Nederlandse zeespiegelstijging geeft het KNMI in haar scenario's nu – anders dan in 2014 – ook een schatting van het hoogst mogelijke zeespiegelniveau in de toekomst.[498] Over de West-Antarctische ijskap merkt het KNMI op dat "*het zeeniveau in onze regio in de verre toekomst vrijwel volledig [wordt] bepaald door de snelheid waarmee de Antarctische IJskap massa verliest. Volgens het hoge uitstootscenario bedraagt de zeespiegelstijging rond 2300 2 tot 6 meter. Als ook onzekere ijskap processen op Antarctica worden meegenomen, kan dit oplopen tot meer dan 17 meter."*[499] In dat scenario kan de bovengrens van de zeespiegelstijging deze eeuw reeds tot 2,5 meter oplopen.[500] In Caribisch Nederland (in het bijzonder Bonaire) kan dat zelfs oplopen tot 3,4 meter.[501]

456. In het lage uitstootscenario (excl. kantelpunten) is de schatting van de zeespiegelstijging deze eeuw beduidend lager, maar niettemin impactvol ("*In het lage uitstootscenario stijgt de zeespiegel tot 2100 redelijk sterk (26-73 cm*)."[502] Het is in dit verband goed om te weten dat

[495] Ibid, p. 36.
[496] Ibid, p. 59.
[497] Ibid. Zie ook Productie MD-039, Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's), p. 179: "*typical modelling approaches struggle to accurately represent ice sheet dynamics, leading many studies to underestimate projections of sea level rise*".
[498] Productie MD-118, KNMI 2023, 'KNMI'23 klimaatscenario's voor Nederland', p. 55.
[499] Ibid, p. 33.
[500] Ibid, p. 32.
[501] Ibid, p. 39.
[502] Ibid, p. 32. In Bonaire bedraagt de stijging eind van de eeuw 31-78 cm in het lage uitstootscenario (p. 39). Vanwege de omvangrijke risico's van klimaatverandering voor de inwoners van Bonaire, inclusief de grote risico's voor de leefbaarheid van het eiland en het voortbestaan van cultureel erfgoed, is Greenpeace Nederland inmiddels een rechtszaak gestart tegen

volgens de European Environment Agency een zeespiegelstijging van slechts 10 cm over het algemeen de overstromingsfrequentie met een factor van ongeveer 10 doet toenemen. Overstromingen die historisch met een kans van 1% per jaar voorkwamen (de reeds genoemde 1-in-100 year coastal floods) zullen volgens de European Environment Agency zelfs bij een lage uitstootscenario op veel locaties langs de Atlantische kust, waaronder enkele locaties in Nederland, vóór het jaar 2050 nog met een factor 10 toenemen (en voor 2100 geldt deze factor 10 toename voor bijna alle resterende Europese kusten ook). In een scenario met hoge emissies zullen dergelijke kustoverstromingen vóór 2050 zelfs minstens één keer per jaar voorkomen langs de meeste Europese kusten.[503]

457. Omdat de ijskappen traag reageren, zal de zeespiegel deze eeuw en zelfs nog honderden jaren daarna blijven stijgen, zelfs als de uitstoot van broeikasgassen morgen tot nul zou zijn teruggebracht.[504] De snelheid en mate waarin de zeespiegel verder stijgt hangt af van de mate waarin klimaat en landijs de komende eeuw uit evenwicht worden gebracht. "*Hierbij speelt de totale hoeveelheid uitgestoten broeikasgassen een allesbepalende rol*.", aldus het KNMI.[505]

458. Kort na publicatie van de KNMI-klimaatscenario's verscheen de opzienbarende nieuwe studie in het gerenommeerde wetenschappelijk blad Nature Climate Change, getiteld '*Unavoidable future increase in West Antarctic ice-shelf melting over the twenty-first century'*. Die studie onderzoekt hoe snel de drijvende ijsplaten die de gletsjers van de West-Antarctische ijskap in bedwang houden kunnen smelten onder verschillende uitstootscenario's. De conclusie is dat het "*point of no return*" mogelijk al gepasseerd is: zelfs als de opwarming tot 1,5°C wordt beperkt, wordt voorspeld dat de oceaan sterk opwarmt, waardoor de drijvende ijsplaten versneld afsmelten en de achterliggende gletsjers versneld in zee stromen.[506]

459. Een zorgwekkende conclusie, aldus het KNMI. In een persbericht dat speciaal naar aanleiding van dit onderzoek werd uitgebracht liet het KNMI weten dat de lage zeespiegelscenario's hierdoor onwaarschijnlijker worden en dat nader onderzoek zal uitwijzen of de KNMI-scenario's hierdoor weer geactualiseerd moeten worden.[507] Het laat zien dat de klimaatwetenschap zich razendsnel ontwikkelt, waardoor voorheen als onwaarschijnlijk ingeschatte (maar ook toen niet uitgesloten) scenario's opeens gevaarlijk dichtbij kunnen blijken te zijn (of zich zelfs al hebben verwezenlijkt). Het toont eens te meer het belang van het toepassen van het voorzorgsbeginsel en de extreme urgentie die nodig is om het maximale aan emissiereducties te doen om de grootste risico's zoveel als nog mogelijk te mitigeren.

460. (Toekomstige) Nederlanders en andere (West-)Europeanen staan bloot aan de vele directe en indirecte gevaren van klimaatverandering zoals hierboven genoemd. Naast de materiële schade die dit zal aanrichten, bedreigen deze gevaren ook het recht op leven, gezondheid en een ongestoord gezinsleven als bedoeld in het EVRM (zie hoofdstuk XIII).

---

de Nederlandse overheid, zie https://www.greenpeace.org/nl/klimaatverandering/klimaatrechtvaardigheid/61952/eisers-klimaatzaak-bonaire/.

[503] Productie MD-119, EEA 2024, 'Extreme sea levels and coastal flooding in Europe' (uitdraai website 27 februari 2025), p. 1-2.

[504] Productie MD-118, KNMI 2023, 'KNMI'23 klimaatscenario's voor Nederland', p. 32.

[505] Ibid.

[506] Productie MD-015, Naughten et al. 2023, 'Unavoidable future increase in West Antarctic ice-shelf melting over the twenty-first century', p. 5-6 (onder 'Implications').

[507] Productie MD-120, KNMI 2023, 'Valt de West-Antarctische IJskap nog te redden?' (uitdraai website 27 februari 2025).

461. Tot slot volgt uit het voorgaande dat in het geval er kantelpunten in het klimaatsysteem worden gepasseerd, dit ook voor Nederland en haar inwoners consequenties zal hebben. De kans op gevolgen voor Nederland als gevolg van tipping points is reeds aanwezig bij de huidige temperatuurstijging en bij een opwarming van 1,5°C (zoals al toegelicht in hoofdstuk VII.1.2), maar zal verder toenemen bij een overschrijding van deze temperatuurgrens, waarbij de risico's met elke fractie aan verdere opwarming groter worden. Dit onderstreept nogmaals het levensgrote belang van het beperken van de opwarming tot de door de wereldgemeenschap aangewezen gevarengrens van 1,5°C.

IX. DE BELANGRIJKE ROL VAN NIET-STATELIJKE ACTOREN

IX.1 INLEIDING

462. In het voorgaande is aan de hand van de klimaatwetenschap besproken wat de gevolgen en risico's van klimaatverandering zijn. Ook is het internationaal klimaatbeleid besproken, waaronder het VN-Klimaatverdrag, het Parijs Akkoord en andere relevante internationale afspraken en erkenningen, zoals die onder meer volgen uit de jaarlijkse COPs. Daaruit blijkt onder meer dat de internationale gemeenschap van staten de oorzaken, gevolgen en risico's van klimaatverandering erkent en zich om die reden verdragsrechtelijk heeft verbonden om een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen. Ook is toegelicht dat dit betekent dat de opwarming van de aarde tot 1,5°C moet worden beperkt. Staten erkennen in dat verband dat urgente emissiereducties noodzakelijk zijn om deze universeel erkende gevarengrens niet te overschrijden en dat de komende jaren kritiek zijn voor die opgave, omdat het koolstofbudget snel slinkt en zonder verdergaande klimaatactie voor 2030 opgebruikt zal zijn.

463. In hoofdstuk VII.2.6 heeft Milieudefensie in dat verband ook toegelicht wat de emissiekloof ('*emissions gap*') is en dat het VN-milieuprogramma UNEP daarover jaarlijks verslag doet in haar Emissions Gap-rapporten, met analyses van de beste klimaatwetenschappers ter wereld. In 2024 heeft het UNEP wederom vastgesteld dat staten als geheel niet op koers liggen om de 1,5°C-grens binnen bereik te houden en nogmaals verduidelijkt dat diepgaande emissiereducties wereldwijd gehaald moeten worden om de emissiekloof in 2030 gedicht te hebben en zo nog een kans te behouden de opwarming van de aarde tot 1,5°C te beperken.[508] UNEP maakt daarbij ook duidelijk dat het zonder diepgaande emissiereducties tot 2030 ook veel moeilijker zal worden om de opwarming nog te beperken tot 2°C.[509]

464. In dit hoofdstuk zal worden toegelicht dat binnen het VN-klimaatregime al sinds 2012 door staten wordt erkend dat niet-statelijke actoren een cruciale rol spelen bij het dichten van de emissiekloof, dat van de bijdrage van deze actoren een belangrijk vliegwieleffect uit zal gaan, en dat tegen die achtergrond klimaatprotocollen zijn ontwikkeld die belangrijke uitgangspunten geven voor de vaststelling van reductiedoelen door niet-statelijke actoren in lijn met de 1,5°C-grens. Dit betreft onder andere het bijdragen van een *"fair share*" aan de mondiaal benodigde emissiereducties, het gebruik van tussentijdse reductiedoelstellingen voor 2030 en daarna, en het uitfaseren van fossiele brandstoffen. Zoals zal blijken, zijn die uitgangspunten op VN-niveau in meerdere gezaghebbende bronnen bevestigd.

465. Vervolgens zal worden besproken dat gezaghebbende en internationaal breed gedragen *soft law*-instrumenten zoals de United Nations Guiding Principles on Business and Human Rights

[508] Productie MD-121, UNEP 2024, 'Emissions Gap Report 2024', p. XV (onder 5).
[509] Ibid.

("**UN Guiding Principles**" of "**UNGP**") en de OESO-richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen ("**OESO-richtlijnen**") tonen dat internationaal aanvaard wordt dat bedrijven mensenrechten moeten respecteren en dat die verantwoordelijkheid eveneens met zich brengt dat bedrijven adequate maatregelen moeten nemen om hun emissies in lijn met de 1,5°C-grens te reduceren en om hun betrokkenheid bij daadwerkelijke of potentiële negatieve gevolgen voor mensenrechten via zakelijke relaties te voorkomen of te beperken.

IX.2 DE BELANGRIJKE ROL VAN NIET-STATELIJKE ACTOREN ONDER HET VN-KLIMAATREGIME

IX.2.1 2012-2017: de erkenning van de noodzaak van niet-statelijke klimaatactie

466. Dat niet-statelijke actoren een rol hebben te vervullen in het tegengaan van klimaatverandering is binnen het verband van de VN reeds onderkend bij de klimaatconferentie van Toronto in 1988 (zie hoofdstukken VI.5.1). De noodzaak van deze niet-statelijke klimaatactie is nadien steeds verder onderkend, en deze heeft daarbij ook een steeds verdere invulling gekregen. Het verloop van deze ontwikkeling in relatie tot specifiek banken komt later nog aan bod (zie hoofdstuk X.3).

467. In meer algemene zin kwam de erkenning van de noodzaak van niet-statelijke klimaatactie in een stroomversnelling in de periode 2012-2017. Dit kende als aanloop dat bij de Klimaatconferentie van in Durban in 2011 (COP17) de 194 landen die destijds waren aangesloten bij het VN-Klimaatverdrag met grote zorg vaststelden dat er een aanzienlijke emissiekloof bestond, op basis van de bevindingen van het UNEP Emissions Gap Report. Daarbij besloten deze landen tot het uitzetten van twee parallelle werktrajecten, die beide nodig werden geacht om in 2015 in Parijs tot een uitonderhandeld akkoord te kunnen komen.[510]

(i) Werktraject 1 (Workstream 1) betrof het bepalen van de parameters voor de verdere onderhandelingen over het Parijs Akkoord.

(ii) Werktraject 2 (Workstream 2) betrof het traject dat ervoor moest zorgen dat er voorafgaande aan 2020 een veel sterkere emissiereductie zou plaatsvinden. Dat wil zeggen dat een veel sterkere emissiereductie zou moeten plaatsvinden dan die welke op basis van de in 2010 door de verdragsstaten gedane reductiebeloften kon worden verwacht. Werktraject 2 moest ervoor gaan zorgdragen dat deze emissiekloof zo snel mogelijk gedicht zou worden om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen.

468. In 2012 hebben de verdragspartijen bij de verdere uitwerking van Werktraject 2 geconcludeerd dat voor het dichten van de emissiekloof ook actieve klimaatactie van niet-statelijke actoren nodig zou zijn. Vanaf dat moment is men ook meer gewicht gaan toekennen aan klimaatactie van niet-statelijke actoren zoals steden, bedrijven en investeerders.[511]

469. Dit alles heeft er uiteindelijk toe geleid dat er in 2014 – voorafgaand aan COP20 in Lima – een grote conferentie door de Secretaris-Generaal van de Verenigde Naties is georganiseerd in New York, waarin naast de bij de VN aangesloten landen ook de bestuurders van grote

[510] Productie MD-122, Klein et al. 2017, 'The Paris Agreement on Climate Change. Analysis and Commentary' (geselecteerde pagina's), Chapter 2.B Pre-2020 Climate Action and the Emergent Role of Non-party Stakeholders, p. 43-44.
[511] Ibid, p. 45: "*the focus gradually shifted from formal commitments from parties to informal ambition driven by international cooperation and through climate action by non-party stakeholders*".

ondernemingen en banken en leiders uit andere publieke en private sectoren bijeen zijn gebracht.[512] Het centrale doel van deze Climate Summit 2014 was om een vliegwiel te creëren van statelijke en niet-statelijke klimaatactie zodat de emissiekloof tijdig gedicht zou kunnen worden.[513]

470. Niet-statelijke klimaatactie is vanaf dat moment in 2014 gecommuniceerd als één van de vier pijlers voor het dichten van de emissiekloof. De andere drie pijlers waren:

(i) het sluiten van een ambitieus klimaatakkoord in Parijs;

(ii) ambitieuze klimaatactie van de aangesloten landen; en

(iii) het mobiliseren van publieke en private financiering voor klimaatactie.[514]

471. Tegen de achtergrond van de succesvolle Climate Summit 2014 organiseerde de President van COP20 in Lima een high-level event om de uitkomsten van de Climate Summit te erkennen. Deze erkenning vond vervolgens ook haar weg naar de COP-beslissing, getiteld "*the Lima Call for Climate Action*". Tegelijkertijd – in 2014 dus – werd onder auspiciën van de VN de zogeheten Non-State Actor Zone for Climate Action (NAZCA) opgericht om de klimaatactie van steden, bedrijven, investeerders en anderen te bevorderen en zichtbaar te maken.[515] Daarnaast werd de zogeheten Lima-Paris Action Agenda gelanceerd om in de aanloop naar COP21 in Parijs belangrijke initiatieven voor de versnelling van klimaatactie verder te bevorderen.[516]

472. Vanwege de private en andere niet-statelijke initiatieven die door de Climate Summit 2014, en de daarop volgende Lima-conferentie en de Lima-Paris Action Agenda ontstonden rondom onder andere duurzame energie, energie-efficiëntie en de toegang tot meer privaat kapitaal voor de transitie, ontstond een belangrijk momentum dat eraan heeft bijgedragen dat de statelijke partijen in Parijs tot een akkoord hebben kunnen komen.[517]

473. Het belang van deze ontwikkelingen en de rol van niet-statelijke actoren (ook wel aangeduid als Non-Party stakeholders) is ook expliciet onderkend in het Besluit van Parijs, waarbij het Parijs Akkoord is aangenomen:

> "*The Conference of the Parties" [..]*
>
> *116. Acknowledges with appreciation the results of the Lima-Paris Action Agenda, which build on the climate summit convened on 23 September 2014 by the Secretary-General of the United Nations;*
>
> *117. Welcomes the efforts of non-Party stakeholders to scale up their climate actions, and encourages the registration of those actions in the Non-State Actor Zone for Climate Action platform;*
>
> *134. Welcomes the efforts of all non-Party stakeholders to address and respond to climate change, including those of civil society, the private sector, financial institutions, cities and other subnational authorities;*

[512] Ibid, p. 45. Zie ook https://unfccc.int/news/un-climate-summit-ban-ki-moon-final-summary.
[513] Ibid, p. 46-47.
[514] Ibid, p. 47.
[515] Ibid, p. 47. Ook vaak aangeduid als de Global Climate Action Portal (GCAP).
[516] Ibid, p. 47.
[517] Ibid, p. 46 t/m 49 (onder 4: "*An irresistible force: building momentum for adoption of the Paris Agreement*").

> *135. Invites the Non-Party stakeholders referred to in paragraph 134 above to scale up their efforts and support actions to reduce emissions [..] and demonstrate these efforts via the Non-State Actor Zone for Climate Action platform referred to in paragraph 117 above;*"[518]

474. Staten heten de klimaataanpak van bedrijven in het Besluit van Parijs niet alleen welkom, zij nodigen de bedrijven ook uit hun klimaataanpak verder op te schalen en om deze opschaling ook te demonstreren via de al eerder aangehaalde Non-State Actor Zone. Het idee achter het demonstreren en daarmee zichtbaar maken van niet-statelijke klimaatactie is dat daarmee ook andere statelijke partijen en niet-statelijke actoren weer aangezet worden tot verdergaande klimaatactie over te gaan waardoor een vliegwieleffect aan klimaatactie kan ontstaan.

475. In Parijs werd ook besloten tot een jaarlijks high-level evenement voor niet-statelijke actoren om de voortgang van hun klimaatinitiatieven en -afspraken aan te kondigen en te rapporteren.[519]

476. Voorts werd in Parijs besloten tot de benoeming van twee *high-level champions*, die klimaatactie van niet-statelijke actoren in de jaren erna verder zouden brengen.[520]

477. In Parijs werd het belang van niet-statelijke actie aldus formeel erkend binnen het VN-klimaatregime en geïnstitutionaliseerd. Een jaar later, tijdens COP22 in 2016, lanceerden de benoemde *UN Climate Change High-Level Champions* het Marrakesh Partnership en de bijbehorende visie voor de opschaling van niet-statelijke klimaatactie.[521] Onder de vlag van het Marrakesh Partnership wordt sindsdien met goedkeuring van de COP en met ondersteuning van het UNFCCC Secretariaat en de COP-voorzitter de wereldwijde klimaatactie van niet-statelijke actoren verder gestimuleerd en gefaciliteerd.[522]

478. Het handboek van de Universiteit van Oxford over het Parijs Akkoord stelt in 2017 vast dat het belang van niet-statelijke actie voor het halen van de klimaatdoelen onmiskenbaar groot en cruciaal ("*a most critical driving force*") is geworden:

> "*They [non-party stakeholders, toevoeging adv.] represent an essential and unique feature of the climate regime and its ability for long-term momentum and ambition: a most critical driving force that can ensure that global efforts to address climate change are capable of achieving the purpose set out in Article 2*."[523]

IX.2.2 **2018: bevindingen UNEP over het belang en effect van niet-statelijke klimaatactie**

479. Het belang van actie door niet-statelijke partijen, in het Engels non-state-actors genoemd (afgekort: "**NSAs**"), wordt ook door UNEP onderschreven in haar Emissions Gap Report van

---

[518] Productie MD-086, UNFCCC COP21 2015 (Parijs), 'Decision 1/CP.21'.
[519] Ibid, par. 120.
[520] Ibid, par. 121.
[521] Zie https://unfccc.int/climate-action/marrakech-partnership/background.
[522] Zie https://unfccc.int/climate-action/introduction-climate-action/history-non-party-stakeholder-engagement: "*Since adoption of the Paris Agreement, global climate action has been encouraged and facilitated under the banner of the Marrakech Partnership for Global Climate Action, which was agreed in Morocco at COP 22 and acknowledged at subsequent Conferences of the Parties. The Partnership brings together in stakeholders working in key sectors and themes to spur enhanced climate ambition and action, and then recognizes that action, to inspire [sill] greater effort.*"
[523] Productie MD-122, Klein et al. 2017, 'The Paris Agreement on Climate Change. Analysis and Commentary' (geselecteerde pagina's), p. 43. Zie ook p. 49 waarin wordt geconcludeerd dat non-party stakeholders "*were placed at the heart of the new climate change regime*".

2018:

> *"Global climate change governance is diversifying rapidly: in recent years, political attention has been acknowledging the increasingly important role of non-state and subnational actors. [NSAs]."*[524]

480. Ook UNEP verwijst in dat verband naar de aanloop van het Parijs Akkoord en het Besluit van Parijs als de momenten waarop duidelijk is geworden dat landen de opschaling van klimaatactie van niet-statelijke actoren nodig hebben om de klimaatdoelen te halen:

> *"In sum, the process leading up to the Paris Agreement and the outcomes of Decision 1/CP.21 have paved the way for an increasingly prominent role for NSAs under the climate regime to support Parties in reaching the mitigation and adaptation goals."*[525]

481. Er is volgens UNEP ook zeer veel potentieel voor door bedrijven en andere niet-statelijke actoren te realiseren emissiereducties en om de emissiekloof in 2030 te dichten:

> *"The emission reduction potential from NSAs is large and could, if fully implemented, contribute significantly to bridging the 2030 emissions gap. However, realizing this potential requires commitments and action that go far beyond current pledges made by individual actors or single initiatives, and implies the scaling up of multiple initiatives across sectors and regions."*[526]

482. Het potentieel om de emissiekloof voor 2030 te dichten als de niet-statelijke actoren veel verdergaande klimaatactie ondernemen en binnen hun sectoren of regio's voor een vliegwieleffect zorgen is dus groot. Ook UNEP onderkent bovendien dat de waarde van niet-statelijke klimaatactie veel verder gaat dan alleen de emissiereducties die de niet-statelijke actoren daarmee zelf weten te bereiken:

> "*Non-state and subnational actors provide important contributions to climate action beyond their quantified emission reductions. They build confidence in governments concerning climate policy and push for more ambitious national goals."*[527]

483. Het mes snijdt volgens UNEP dus aan twee kanten. Naast het feit dat niet-statelijke actoren hun eigen emissies omlaag brengen, maken zij het daarmee ook voor staten mogelijk om zelf ambitieuzere doelstellingen aan te gaan. Op het moment dat staten weten dat anderen ook mee aan de kar trekken, wordt het makkelijker om hun nationale doelstellingen te halen en dus ook makkelijker om meer ambitie te tonen.

484. Die belangrijke bevinding wordt ook onderschreven in een onderzoeksrapport van de Britse denktank Chatham House, the Royal Institute of International Affairs:

> *"politically, measures implemented by sub-state/non-state actors can help national governments to implement existing targets faster and more effectively, while helping to build political support for more ambitious climate action."*[528]

485. Van iedere Parijsconforme actie van belangrijke niet-statelijke actoren mag dus een vliegwieleffect worden verwacht, waardoor landen en andere partijen ook meer

[524] Productie MD- 123, UNEP 2018, 'Bridging the emissions gap - The role of nonstate and subnational actors' (Pre-release Emissions Gap Report 2018), p. 6.
[525] Ibid, p. 7.
[526] Ibid, p. 6.
[527] Ibid, p. 5.
[528] Productie MD-124, Hale 2018, 'The Role of Sub-state and Non-state Actors in International Climate Processes', p.1.

klimaatambitie zullen kunnen en durven tonen.

IX.2.3 **2019-2020: de Climate Ambition Alliance en de VN-Race to Zero**

486. In 2019 is tijdens de 25ste Conferentie van Partijen onder het VN-Klimaatverdrag (COP25) – als uitvloeisel van het werk van de ingevolge het Besluit van Parijs benoemde *UN Climate Change High-Level Champions* – de zogeheten Climate Ambition Alliance tot stand gekomen. In deze Climate Ambition Alliance hebben zowel statelijke als niet-statelijke actoren zich gecommitteerd om in 2050 netto-nul CO2-emissies te bereiken om de klimaatdoelstelling van het Parijs Akkoord te halen.[529] Daarbij wordt ook nogmaals benadrukt dat landen de opgave niet alleen aankunnen, dat niet-statelijke actie nodig is om het doel van Parijs Akkoord te halen en dat dit dient te gebeuren met inachtneming van de laatste wetenschappelijke bevindingen:

> *"The overall goal of this group is to push for net-zero CO2 emissions in line with latest scientific information.*
>
> *The deep transformation towards net zero CO2 emissions requires the mobilization of actors across all segments of society, which is why this group includes regions, cities, businesses, and investors alongside countries. All are united behind the same target because they recognize the benefits of the low-carbon transition."*[530]

487. Teneinde zo snel mogelijk tot de noodzakelijke uitbreiding van de groep van niet-statelijke actoren binnen de Climate Ambition Alliance te komen, is onder auspiciën van de VN in 2020 het zogeheten Race to Zero-initiatief gelanceerd. Dit om verdere invulling te geven aan het in het Parijs Akkoord onderkende belang van klimaatactie van de private sector.

488. In dit VN-Race to Zero-initiatief zijn de bestaande mondiale netwerken bij elkaar gebracht die klimaatprotocollen hebben ontwikkeld voor niet-statelijke actoren. Op basis van wetenschappelijke bevindingen laten die klimaatprotocollen onder meer zien wat bedrijven (waaronder ook financiële instellingen) moeten doen om hun verantwoordelijkheid te nemen voor het reduceren van de emissies die aan hun activiteiten en producten verbonden zijn.

489. De missie van de VN-Race to Zero is om niet-statelijke actoren te mobiliseren om rigoureuze en onmiddellijke actie te ondernemen om de wereldwijde uitstoot tegen 2030 te hebben gehalveerd, op de weg naar netto-nul in uiterlijk 2050:

> *"Race to Zero is a global campaign rallying non-state actors – including companies, cities, regions, financial, educational, and healthcare institutions – to take rigorous and immediate action to halve global emissions by 2030 and deliver a healthier, fairer, net zero world. […] All members must meet robust science-aligned criteria."*[531]

490. Deze belangrijke focus van de VN-Race to Zero op 2030 komt uiteraard voort uit het feit dat dit het kritieke decennium is en de erkenning dat een halvering van emissies tegen 2030 noodzakelijk is om een 1,5°C-reductiepad binnen bereik te houden.

491. De VN-Race to Zero heeft inmiddels ruim 14.000 leden, die deelnemen via één of meerdere

[529] Productie MD-125, UNFCCC 2019, 'Climate Ambition Alliance: Nations Renew their Push to Upscale Action by 2020 and Achieve Net Zero CO2 Emissions by 2050' (uitdraai website 27 februari 2025).
[530] Productie MD-126, UNFCCC, 'Climate Ambition Alliance' (uitdraai website 27 februari 2025).
[531] Productie MD-127, UNFCCC, 'Race to Zero' (uitdraai website 29 juli 2024), p. 1.

van de 29 partnernetwerken, welke netwerken allemaal aan strikte criteria van de Race to Zero moeten voldoen:

> *"Over 14,000 members have joined Race to Zero through 29 initiatives and networks – all of which are official Partners of the campaign. […] All members must meet stringent criteria and are part of the largest ever alliance committed to halving emissions by 2030."*[532]

492. De criteria van de VN-Race to Zero definiëren met zogenoemde *Starting line*-criteria de ondergrens voor klimaatplannen van niet-statelijke actoren.[533] Deze criteria gaan vergezeld van een Interpretation Guide. Deze gids is opgesteld door de Expert Peer Review Group (EPRG), bestaande uit meer dan 20 experts. De Interpretation Guide beoogt deelnemers op voorhand te informeren over hoe de Race to Zero-criteria moeten worden geïnterpreteerd en toegepast.

493. Volgens de minimumcriteria van de VN-Race to Zero moeten deelnemende bedrijven in ieder geval de volgende doelen voor 2030 en 2050 stellen:

> *"Pledge at the head-of-organisation level to reach (net) zero GHGs as soon as possible, and by 2050 at the latest, in line with the scientific consensus on the global effort needed to limit warming to 1.5C with no or limited overshoot, recognising that this requires phasing down and out all unabated fossil fuels as part of a global, just transition.*
>
> *Set an interim target to achieve in the next decade, which reflects maximum effort toward or beyond a fair share of the 50% global reduction in CO2 by 2030. Targets must cover all greenhouse gas emissions:*
> *1. Including scopes 1, 2 and 3 for businesses and other organisations;*
> *2. Including all territorial emissions for cities and regions;*
> *3. For financial entities, including all portfolio/financed/facilitated/insured emissions;*
> *4. Including land-based emissions."*[534] (onderstreping toegevoegd, adv.)

494. De criteria maken dus duidelijk dat bedrijven (waaronder financiële instellingen) zo snel mogelijk – maar uiterlijk tegen 2050 – (netto-)nul uitstoot moeten bereiken. Ook moeten ze op korte termijn actie ondernemen, inhoudende dat zij zich maximaal moeten inspannen ("*maximum effort*") om een billijke bijdrage ("*fair share*") te leveren aan de mondiaal noodzakelijke CO2-reductie van (bijna) 50% in 2030. Voor iedere actor geldt dat het moet gaan om de reductie van Scope 1, 2 en 3-emissies. Daarbij is ten aanzien van financiële instellingen ook nog eens geëxpliciteerd dat het moet gaan om alle emissies, waaronder zowel gefinancierde emissies als gefaciliteerde emissies.

Box: Wat zijn Scope 1, 2 en 3-emissies?

Voor een goed begrip over de emissies waar een organisatie verantwoordelijkheid voor moet nemen, is het noodzakelijk te weten wat Scope 1, 2 en 3-emissies zijn. Deze categorisering vindt haar oorsprong in het Greenhouse Gas Protocol, een gezamenlijk initiatief van het World Resources Institute (WRI) en het World Business Council for Sustainable Development (WBCSD). Deze samenwerking ontstond eind jaren '90 vanuit de behoefte aan een gemeenschappelijke,

[532] Ibid, p. 3.
[533] Productie MD-128, UNFCCC, 'Starting Line and Leadership Practices 3.0 - Minimum criteria required for participation in the Race to Zero campaign', p. 1 (onderstr. adv.): "*Starting line' criteria lay out minimum requirements for all members to meet, below which members cannot fall if they wish to join and remain in the campaign. 'Leadership practices' signal how leading entities can light the way to a net zero world.*" Naast de Starting line-criteria bestaat er dus ook een tweede set criteria - de Leadership-practices - voor niet-statelijke actoren die voorbeeldstellend willen zijn en de weg naar netto-nul zo kunnen versnellen.
[534] Ibid, p. 2.

internationaal erkende standaard voor het berekenen en rapporteren van broeikasgasemissies. In 2001 werd de eerste versie van de *GHG Protocol Corporate Accounting and Reporting Standard* gepubliceerd en in 2011 volgde de separate *Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard* (de "**Scope 3 Standaard**", samen het "**GHG Protocol**"). Sindsdien is het GHG Protocol uitgegroeid tot de *de facto* wereldwijde standaard voor het inventariseren (kwantificeren) en rapporteren van broeikasgasemissies op individueel bedrijfsniveau.[535] Het GHG Protocol definieert Scope 1, 2 en 3-emissies als volgt:

- Scope 1: de directe broeikasgasemissies die afkomstig zijn van bronnen die worden beheerd door of eigendom zijn van een organisatie (bijvoorbeeld emissies die samenhangen met de verbranding van brandstof in industriële installaties, boilers of voertuigen);

- Scope 2: de indirecte broeikasgasemissies die samenhangen met de aankoop van elektriciteit, stoom, warmte of koeling ten behoeve van de bedrijfsactiviteiten van een organisatie. Hoewel Scope 2-emissies fysiek plaatsvinden in de faciliteit waar ze worden gegenereerd, worden ze opgenomen in de broeikasgasinventaris van de aankopende organisatie omdat ze het gevolg zijn van het energieverbruik van die organisatie;

- Scope 3: de overige indirecte broeikasgasemissies van een organisatie (niet zijnde Scope 2-emissies) die het gevolg zijn van de activiteiten van de organisatie, maar die ontstaan uit bronnen die in eigendom zijn of onder controle staan van derden in de waardeketen van de organisatie, zoals zakelijke klanten van de organisatie of consumenten.[536] De Scope 3-emissies zijn de emissies in de waardeketen die de rapporterende organisatie beïnvloedt en deze emissies vertegenwoordigen vaak het grootste deel van de totale broeikasgasemissies van een organisatie. Scope 3-emissies worden onderverdeeld in 15 categorieën.[537] Voor financiële instellingen zijn dat onder meer de emissies die samenhangen met (de economische activiteiten die mogelijk worden gemaakt door) leningen, het onderschrijven van bijv. obligaties (*underwriting*) en investeringen.

Op deze manier wordt een overzicht verkregen van alle emissies waar een bedrijf controle of invloed over heeft.[538] De categorie Scope 3-emissies is in veel gevallen de belangrijkste categorie emissies.[539] Voor financiële instellingen geldt dat de emissies die samenhangen met (de economische activiteiten die mogelijk worden gemaakt door) leningen, *underwriting* en investeringsactiviteiten gemiddeld meer dan 700 keer hoger zijn dan de directe (Scope 1) emissies van een financiële instelling.[540]

495. De Interpretation Guide van de VN-Race to Zero maakt duidelijk dat het vereiste om een

[535] Zie ook: https://ghgprotocol.org/about-us: "*GHG Protocol supplies the world's most widely used greenhouse gas accounting standards. The Corporate Accounting and Reporting Standard provides the accounting platform for virtually every corporate GHG reporting program in the world.*" En: https://ghgprotocol.org/corporate-value-chain-Scope-3-standard: "*the Scope 3 Standard is the only internationally accepted method for companies to account for these types of value chain emissions.*"

[536] Productie MD-129, GHG Protocol Corporate Standard (revised edition 2004), p. 25 en Productie MD-130, GHG Protocol Corporate Value Chain (Scope 3) Standard, p. 5 en p. 28.

[537] Zie ook: Productie MD-130, GHG Protocol Corporate Value Chain (Scope 3) Standard, p. 31-32.

[538] Ibid, p. 27: "*Direct emissions are included in scope 1. Indirect emissions are included in scope 2 and scope 3. While a company has control over its direct emissions, it has influence over its indirect emissions. A complete GHG inventory therefore includes scope 1, scope 2, and scope 3.*"

[539] Ibid, p. 5: "*Scope 3 emissions can represent the largest source of emissions for companies and present the most significant opportunities to influence GHG reductions and achieve a variety of GHG-related business objectives*". Zie ook: https://ghgprotocol.org/corporate-value-chain-scope-3-standard: "*the majority of total corporate emissions come from Scope 3 sources*". Volgens de data van het Carbon Disclosure Project (zie hoofdstuk X.3.4) gaat het bij zogeheten '*high-impact sectors*' gemiddeld om 75% van het totaal aan Scope 1-, 2- en 3-uitstoot: "*across all sectors Scope 3 emissions account on average for 75% of total Scope 1+2+3 emissions*"; zie Productie MD-131, CDP 2024, 'Relevance of Scope 3 Categories by Sector' (geselecteerde pagina's), p. 6.

[540] Productie MD-132, UNFCCC, 'Interpretation Guide Race to Zero Expert Peer Review Group Version 2.0', p. 5 (onder "*Financed and facilitated emissions"*).

billijke bijdrage (een "*fair share*") te leveren, betekent dat veel actoren per 2030 verdergaande procentuele reducties kunnen en moeten behalen dan het mondiaal gemiddelde van 50% en zij ook ver vóór 2050 al op netto-nul moeten uitkomen:

> *"One key dimension, amongst others, informing "fair share" is the time by which actors reach a state of (net) zero emissions.*
> *(i) Many actors in Race to Zero can and must go beyond 50% of emissions reductions by 2030, and must achieve an end state net zero well before 2050, as part of the requirement for entities in the campaign to contribute their fair share of achieving net zero as soon as possible.*
> *(ii) In parallel, developing country actors may require more flexibility on their pathway to net zero and may find it challenging to halve their emissions by 2030. Race to Zero recognises regional and sectoral disparities and, whilst requiring all actors to go as fast and as far as possible, expects targets to account for such factors."*[541] (onderstreping toegevoegd, adv.)

496. De VN-Race to Zero maakt hiermee dus duidelijk dat voor veel bedrijven geldt dat zij procentuele emissiereducties moeten behalen die het mondiaal gemiddelde overstijgen. Dit geldt in het bijzonder voor invloedrijke westerse bedrijven met omvangrijke emissies, een grote transitiecapaciteit en/of een grote historische verantwoordelijkheid. De VN-Race to Zero verwijst in verband met het onderwerp '*fair share, equity & justice*' immers expliciet naar de Preambule en artikelen 2 en 4 van het Parijs Akkoord, waarin het beginsel van *Common But Differentiated Responsibilities and Respective Capabilities* (het CBDR-beginsel) is neergelegd.[542] De Interpretation Guide bevat ook een duidelijke oproep dat "*Entities shall be bold and shoulder the greatest responsibility, and to consider the established principles around equity in international law.*"[543] Dat is ook logisch, omdat alleen op die manier emissieruimte overblijft voor onder meer actoren in ontwikkelingslanden die wat meer tijd zouden moeten krijgen voor het behalen van klimaatdoelen. Volgens de VN-Race to Zero geldt voor alle actoren te allen tijde als uitgangspunt dat zij *"as fast and as far as possible"* emissies moeten reduceren.

497. De VN-Race to Zero maakt voorts duidelijk dat actoren in veruit de meeste gevallen *absolute* procentuele emissiereductiedoelen moeten stellen.[544] Ook dat is niet meer dan logisch, omdat de totale hoeveelheid uitgestoten absolute emissies zo snel en zoveel als mogelijk moet worden beperkt om binnen het koolstofbudget te blijven. Ten aanzien van financiële instellingen wordt opgemerkt dat daarnaast (maar niet in plaats van) intensiteitsdoelen behulpzaam kunnen zijn om de voortgang van verduurzaming te meten. Intensiteitsdoelen meten de uitstoot per eenheid in fysieke termen (zoals de CO2-uitstoot per ton geproduceerd product) of in economische termen (CO2-uitstoot per gefinancierde euro). Op die manier vervullen absolute reductiedoelen en intensiteitsdoelen verschillende functies, waarbij geldt: "*including both absolute and intensity targets and metrics provides the most clarity.*"[545] Milieudefensie komt in hoofdstuk XIV.3.2 te spreken over wat dit specifiek voor ING betekent.

498. Ten slotte maakt de VN-Race to Zero duidelijk dat "*phasing down and out all unabated fossil fuels as part of a global, just transition"* betekent dat leden de ontwikkeling, financiering en facilitering van nieuwe fossiele projecten moeten beperken, in lijn met de wetenschap.[546] Daartoe moet beleid worden gemaakt. De VN-Race to Zero maakt daarbij duidelijk dat voor

[541] Productie MD-132, UNFCCC, 'Interpretation Guide Race to Zero Expert Peer Review Group Version 2.0', p. 6.
[542] Ibid, p. 2.
[543] Ibid, p. 6 (par. 3a).
[544] Ibid, p. 8: "*In most cases, absolute emissions targets are necessary for ensuring real-world reductions.*"
[545] Ibid, p. 9 (par. 7c).
[546] Ibid, p. 7-8 (par. 5: "*Phase down & out of fossil fuels*").

financiële instellingen geldt dat desinvesteren uit fossiele bedrijven in sommige gevallen – namelijk wanneer fossiele bedrijven geen (goed) transitieplan hebben – de enige mogelijkheid kan zijn om op netto-nul te sturen:

> *"Race to Zero does not wish to disincentivize the financing of companies or assets with fossil fuel-related activity where the purpose of that finance is to accelerate phaseout or decarbonization of related infrastructure. However, where there is no transition plan, divestment may be the only way to drive net zero alignment. […] For finance entities, engagement with clients and investees shall be in line with the 1.5C pathway, with appropriate escalation in place if the targeted outcome is not achieved within 12 months of engagement"*[547]

499. De VN-Race to Zero geeft met dit alles belangrijke uitgangspunten die in acht moeten worden genomen bij het vaststellen van klimaatbeleid en bijbehorende emissiereductiedoelen door niet-statelijke actoren. Dit onder meer door de ondergrens neer te leggen waar bestaande en nieuw te ontwikkelen klimaatprotocollen voor bedrijven aan moeten voldoen om een geloofwaardige bijdrage te leveren aan het beperken van de opwarming tot 1,5°C.

500. Milieudefensie brengt hier in herinnering dat de VN-Race to Zero ontstond vanuit de internationale consensus die in 2012 reeds was ontstaan over de noodzaak van niet-statelijke klimaatactie voor het halen van de klimaatopgave.[548] Een noodzaak die overigens in 2011 reeds werd onderkend door de opstellers van de Scope 3 Standaard bij het GHG Protocol:

> *"Temperature rise above this level will produce increasingly unpredictable and dangerous impacts for people and ecosystems. As a result, the need to accelerate efforts to reduce anthropogenic GHG emissions is increasingly urgent. Existing government policies will not sufficiently solve the problem. Leadership and innovation from business is vital to making progress."*[549]

IX.2.4 **2021: de erkenning van UNEP van het toenemende belang van niet-statelijke klimaatactie**

501. In het licht van de hiervoor genoemde ontwikkelingen is ook UNEP in recentere rapporten blijven wijzen op het steeds verder toenemende belang van niet-statelijke actie voor het dichten van de emissiekloof richting 2030, alsook voor de klimaatdoelen op langere termijn:

> *"Businesses, cities, regions, investors, civil society groups, and other non-state and subnational actors (NSAs) play an increasingly important role in raising ambition and accelerating implementation. The Paris Agreement institutionalized the engagement of NSAs in achieving long-term climate goals and created an ongoing process to catalyse climate commitments made by NSAs, including net-zero targets (Chan, Ellinger and Widerberg 2018; Hale 2016; Hsu et al. 2018)."*[550]

502. UNEP wijst daarbij (wederom) expliciet op de wisselwerking tussen statelijke en niet-statelijke klimaatactie die de positieve transformatie richting het 1,5°C-doel kan helpen realiseren, alsmede op het enorme mitigatiepotentieel van niet-statelijke actoren (NSAs):

> "*Efforts by NSAs towards global net-zero emissions are strengthening and broadening, which helps mobilize stakeholders to achieve net zero [….] Actions taken by NSAs can also contribute to achieving net-zero targets set by governments, while at the same time creating more favourable conditions for governments to increase their ambition going forward. A recent study of major non-state actor initiatives found they had the potential to reduce 2030 emissions by 5–15 GtCO2-eq (Black et al.*

[547] Ibid.
[548] Zie in dit verband ook rechtbank Den Haag 26 mei 2021, r.o. 4.4.26: "*Er is sinds 2012 brede internationale consensus over de noodzaak van niet-statelijke actie, omdat staten de klimaatopgave niet alleen aan kunnen.*"
[549] Productie MD-130, GHG Protocol Corporate Value Chain (Scope 3) Standard, p. 3.
[550] Productie MD-133, UNEP 2021, 'Emissions Gap Report 2021', p. 28.

2021; Hale et al. 2021; Hsu et al. 2019; NewClimate Institute and Data-Driven EnviroLab 2020; NewClimate Institute et al. 2021).”[551]

503. Het omgekeerde geldt helaas ook. Het uitblijven van adequate klimaatactie door de private sector betekent dat het zo belangrijke en noodzakelijke vliegwieleffect om de 1,5°C-doelstelling nog te kunnen halen ook uitblijft.

IX.2.5 2022: de aanbevelingen van de VN-expertgroep over geloofwaardig klimaatbeleid van niet-statelijke actoren

504. Het belang van adequate klimaatactie van bedrijven is niet alleen gelegen in het hiervoor beschreven vliegwieleffect. Als niet-statelijke klimaatactie onvoldoende ambitieus of onvoldoende geloofwaardig is, ondermijnt en ondergraaft dit de implementatie van overheidsbeleid.

505. Tegen die achtergrond is het belangrijk te wijzen op het werk van de United Nations' High-Level Expert Group on the Net Zero Emissions Commitments of Non-State Entities. Deze commissie van VN-experts wordt hierna kortweg aangeduid als de "**VN-expertgroep**". De VN-expertgroep heeft op verzoek van de Secretaris-Generaal van de VN in 2022 vijf principes geformuleerd en tien belangrijke aanbevelingen gedaan over hoe geloofwaardige netto-nul doelstellingen van bedrijven eruit behoren te zien.

506. Die aanbevelingen waren nodig, omdat steeds meer bedrijven zich in woord weliswaar committeerden aan een netto-nul doelstelling, maar de integriteit van die beloftes vaak te wensen over liet: "*many of these pledges are not aligned with the science, do not contain enough detail to be credible, and use the terms "net zero" or "net zero aligned" (as well as many other similar terms) inconsistently. Deceptive or misleading net zero claims by non-state actors not only erode confidence in net zero pledges overall, they undermine sovereign state commitments and understate the work required to achieve global net zero*", aldus de VN-expertgroep.[552]

507. Het doel was dus om sterkere en duidelijkere normen te ontwikkelen voor netto-nul doelstellingen om greenwashing door bedrijven en verdere vertraging van betekenisvolle klimaatactie te voorkomen.

508. De aanbevelingen van de VN-expertgroep zijn neergelegd in het rapport '*Integrity Matters: Net Zero Commitments by Businesses, Financial Institutions, Cities and Regions*', hierna aan te duiden als het "**VN-expertrapport**".

509. Het VN-expertrapport bouwt voort op bestaande initiatieven zoals het VN Race to Zero-initiatief om een universele definitie van netto-nul in 2050 vast te stellen die de actie van bedrijven dient te informeren:

> *"We have built on the existing science and best-in-class voluntary efforts to create a universal definition of net zero, based on five principles and ten recommendations to guide the future of net zero, and focused on the actions that need to be taken by cities, states, corporations and those*

[551] Ibid. Ter illustratie: 15 GtCO2-eq is meer dan de totale emissieomvang van China, zie https://ourworldindata.org/co2/country/china.

[552] Productie MD-134, UN High-Level Expert Group on the Net-Zero Emissions Commitments of Non-State Entities 2022, 'Integrity Matters: Net Zero Commitments by Businesses, Financial Institutions, Cities and Regions', p. 15.

who regulate them."[553]

510. De vijf belangrijke principes die in acht moeten worden genomen hebben onder meer betrekking op het stellen van een ambitie om aanzienlijke emissiereducties te bereiken op korte en middellange termijn op weg naar netto-nul in 2050:

> 1. *Ambition which delivers significant near- and medium-term emissions reductions on a path to global net zero by 2050;*
> 2. *Demonstrated integrity by aligning commitments with actions and investments*
> 3. *Radical transparency in sharing relevant, non-competitive, comparable data on plans and progress*
> 4. *Established credibility through plans based in science and third-party accountability*
> 5. *Demonstrable commitment to both equity and justice in all actions*[554] (onderstreping toegevoegd, adv.)

511. De aanbevelingen werken vervolgens uit wat dit in de praktijk betekent. Het VN-expertrapport bevestigt – in lijn met de minimumcriteria van de VN-Race to Zero – dat een doel moet worden gesteld tot het bereiken van netto-nul emissies in 2050 of eerder, wat de maximale ambitie moet reflecteren ("*[a]ll non-state actors must reduce emissions as fast as possible*") en waarbij een absolute procentuele emissiereductie van 50% tegen 2030 als uitgangspunt geldt.[555] Dit mogelijk met uitzondering van bedrijven uit ontwikkelingslanden:

> "*Those that have the capacity to move faster than a 50% reduction by 2030 and net zero by 2050 should do so, while some developing country non-state actors may require more support on their path to net zero.*"[556]

512. Vervolgens wordt het belang van de snelst mogelijk klimaatactie door bedrijven nog eens benadrukt, mede gelet op het grote risico van het passeren van kantelpunten in het klimaatsysteem: "*It is crucial that non-state actors have short-term targets that prioritise immediate reductions aligned with pathways that keep 1.5 °C in sight across their value chain to avoid crossing dangerous climate tipping points.*"[557]

513. Het VN-expertrapport benadrukt dat het van cruciaal belang is dat bedrijven meteen kortetermijndoelen stellen, en vanaf 2025 reductiedoelen hebben voor ten minste elke vijf jaar. Ook hier wordt weer benadrukt dat dit overheden helpt bij de implementatie van hun eigen doelstellingen en omdat het een vliegwieleffect kan creëren voor het aanscherpen van bestaande (overheids)doelen.[558]

514. Het VN-expertrapport benadrukt expliciet dat bedrijven hun emissies in absolute zin moeten reduceren, met daarnaast – waar dat gepast is – intensiteitsdoelen. De reductiedoelstelling moet daarbij zien op alle emissies van het bedrijf, zowel de Scope 1 en 2-emissies, als de Scope 3-emissies. In geval van financiële instellingen wordt verduidelijkt dat het moet gaan om alle emissies die door hen mogelijk worden gemaakt.[559] Dat zijn dus alle emissies die samenhangen met de producten en diensten van de bank. Voor zover bepaalde

[553] Ibid, p. 12.
[554] Ibid, p. 13.
[555] Ibid], p. 15 en 16.
[556] Ibid, p. 16.
[557] Ibid, p. 17.
[558] Ibid.
[559] Ibid. Het VN-expertrapport gebruikt de Engelse term "*facilitated*", welke term gegeven de context in het VN-expertrapport breed moet worden opgevat en aldus zowel gefinancierde emissies als gefaciliteerde emissies omvat.

emissiegegevens ontbreken, moeten bedrijven uitleggen hoe ze zich zullen inzetten om die gegevens te verkrijgen of welke schattingen ze gebruiken.[560]

515. Het VN-expertrapport bevat ook een specifieke aanbeveling ten aanzien van de uitfasering van fossiele brandstoffen. Het is volgens het VN-expertrapport immers duidelijk dat bestaande fossiele infrastructuur het nog resterende koolstofbudget voor 1,5°C ruimschoots overschrijdt.[561] Het VN-expertrapport stelt daarom vast dat: "*there is no room for new investment in fossil fuel supply and [there is] a need to decommission existing assets*."[562] In de woorden van de voorzitter van de VN-expertgroep: "*Non-state actors cannot claim to be net zero while continuing to build or invest in new fossil fuel supply*."[563]

516. Voor financiële instellingen worden daarbij nog specifieke richtlijnen gegeven over de uitfaseringsplannen die gehanteerd moeten worden ten aanzien van kolen-, olie- en gasproductie[564] en over de andere eisen die aan een transitieplan worden gesteld.[565]

517. Het VN-expertrapport is tijdens COP27 gepresenteerd en met goedkeuring door staten verwelkomd en omarmd, onder erkenning van het belang van niet-statelijke klimaatactie en het belang van transparantie, voortgang en verantwoording (*accountability*) voor het behalen van klimaatbeloften van niet-statelijke actoren:

> "*The Conference of the Parties, […]*
>
> *90. Encourages Parties and non-Party stakeholders to engage actively in the Marrakech Partnership for Global Climate Action;*
>
> *92. Welcomes the recommendations of the High-Level Expert Group on the Net-Zero Emissions Commitments of Non-State Entities, launched by the United Nations Secretary General in March 2022, which are designed to enhance transparency and accountability related to, and progress in achieving, the climate pledges of businesses, investors, cities and regions;*
>
> *93. Invites the secretariat to ensure greater accountability of voluntary initiatives through the Non-State Actor Zone for Climate Action platform;*"[566]

IX.2.6 **Tussenconclusie**

518. Concluderend kan worden vastgesteld dat er al zeer geruime tijd consensus bestaat onder alle partijen bij het VN-Klimaatverdrag en (daarna ook) het Parijs Akkoord dat staten de klimaatopgave niet alleen aankunnen en dat niet-statelijke actoren een cruciale en onmisbare rol spelen bij het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering. Om die reden is de belangrijke rol van niet-statelijke actoren in 2015 al geïnstitutionaliseerd binnen het VN-klimaatregime. Vervolgens zijn er op VN-niveau belangrijke initiatieven ontwikkeld die duidelijk maken welke uitgangspunten niet-statelijke actoren moeten hanteren bij het formuleren en implementeren van klimaatbeleid om een geloofwaardige bijdrage te leveren aan de klimaatopgave en om – in het verlengde daarvan – daadwerkelijk het zo noodzakelijke

[560] Ibid.
[561] Ibid, p. 23.
[562] Ibid, p. 23.
[563] Ibid, p. 7.
[564] Ibid, p. 24.
[565] Ibid, p. 22.
[566] Productie MD-089, UNFCCC COP27 2022 (Sharm el-Sheikh), 'Sharm el-Sheikh Implementation Plan', aanhef en par. 90 t/m 93.

vliegwieleffect aan klimaatactie te creëren.

519. Daarbij geldt als uitgangspunt dat niet-statelijke actoren maximale ambitie moeten tonen om zo snel als mogelijk – maar uiterlijk in 2050 – hun Scope 1, 2 en 3-emissies naar netto-nul terug te brengen. Daartoe moeten ambitieuze en geloofwaardige tussentijdse procentuele reductiedoelen worden gesteld. Voor 2030 geldt dat dit een *fair share* zal moeten zijn van de mondiaal minimaal noodzakelijke halvering van CO2-emissies. Voor veel actoren houdt een *fair share* in dat zij meer zullen moeten doen dan het mondiaal gemiddelde, en dus in 2030 hun Scope 1, 2 en 3-emissies met meer dan 50% moeten hebben teruggebracht. Deze bevindingen zijn van belang voor het invullen van de op ING rustende zorgvuldigheidsverplichting, zoals nog nader wordt besproken in hoofdstuk XIV.3.1.

IX.3 DE VERANTWOORDELIJKHEID VAN BEDRIJVEN OM MENSENRECHTEN TE RESPECTEREN

IX.3.1 De mensenrechtelijke verantwoordelijkheden van bedrijven onder de UNGP en de OESO-richtlijnen

520. De erkenning sinds 2012 dat staten de klimaatopgave niet alleen aankunnen en de uitdrukkelijke oproep van staten aan niet-statelijke actoren om proactief ambitieuze klimaatactie te ondernemen sluit aan bij de achtergrond van andere belangrijke bronnen over de maatschappelijke verwachtingen ten aanzien van de verantwoordelijkheid van bedrijven. Rond dezelfde periode – in 2011 – zijn namelijk de UN Guiding Principles on Business and Human Rights (UNGP) met unanieme steun van de VN-Mensenrechtenraad vastgesteld.

521. De UNGP zijn de uitwerking van het VN “Protect, Respect and Remedy Framework” dat in 2008 op uitnodiging van de VN-Mensenrechtenraad tot stand is gekomen als antwoord op de nadelige gevolgen van globalisering en de toenemende mensenrechtenschendingen door multinationale bedrijven die daarvan het gevolg waren.

522. Het raamwerk werd ontworpen door wijlen professor John Ruggie, speciaal VN-gezant op het gebied van mensenrechten en transnationale bedrijven en andere zakelijke ondernemingen.[567] Hij was in 2005 aangesteld door de Secretaris-Generaal van de VN om de normen voor verantwoordelijkheid en aansprakelijkheid van bedrijven te identificeren en verduidelijken.

523. In het “Protect, Respect and Remedy Framework” wordt vastgesteld (zie hierna) dat de toenemende mensenrechtenschendingen door bedrijven in belangrijke mate veroorzaakt worden door het feit dat (nationale) overheden en publieke instellingen door de snelle internationale ontwikkelingen onvoldoende greep hebben op multinationale bedrijven. Bij gebrek aan internationaal toezicht en bij gebrek aan internationale regulering is daardoor een situatie ontstaan – een machtsvacuüm door *governance gaps* – waarin en waardoor internationaal opererende bedrijven steeds makkelijker buiten de regels van individuele landen kunnen opereren, zonder vrees voor sanctionering.

524. Zelfregulering door een op te stellen internationale richtlijn als gedragscode voor bedrijven werd om die reden noodzakelijk geacht. Deze gedragscode zou bedrijven moeten aanzetten zelfstandig de mensenrechten te respecteren.

[567] Voor een overzicht van zijn indrukwekkende CV, zie https://scholar.harvard.edu/john-ruggie/home.

525. In de toelichtende introductie op het "Protect, Respect and Remedy Framework" is bovenstaande achtergrond van dit raamwerk (en de daarop gebaseerde UNGP) terug te lezen:

> *"[M]arkets work optimally only if they are embedded within rules, customs and institutions […] Indeed, history teaches us that markets pose the greatest risks - to society and business itself - when their scope and power far exceed the reach of the institutional underpinnings that allow them to function smoothly and ensure their political sustainability. This is such a time and escalating charges of corporate-related human rights abuses are the canary in the coal mine, signaling that all is not well. The root cause of the business and human rights predicament today lies in the governance gaps created by globalization - between the scope and impact of economic forces and actors, and the capacity of societies to manage their adverse consequences. These governance gaps provide the permissive environment for wrongful acts by companies of all kinds without adequate sanctioning or reparation. How to narrow and ultimately bridge the gaps in relation to human rights is our fundamental challenge."*[568] (onderstreping toegevoegd, adv.)

526. Als gevolg van deze constatering is het bovenbedoelde raamwerk opgesteld, op hoofdlijn inhoudende dat naast staten ook bedrijven zelf een verantwoordelijkheid hebben te dragen in het voorkomen van mensenrechtenschendingen bij de uitvoering van hun activiteiten:

> "*The framework rests on differentiated but complementary responsibilities […]: the State duty to protect against human rights abuses by third parties, including business; the corporate responsibility to respect human rights […] Each principle is an essential component of the framework: the State duty to protect because it lies at the very core of the international human rights regime; the corporate responsibility to respect because it is the basic expectation society has of business."*[569]

527. De staat moet burgers enerzijds beschermen tegen mensenrechtenschendingen door bedrijven, maar anderzijds dienen bedrijven zich daarvan ook te onthouden en de mensenrechten te respecteren omdat dat is wat de samenleving van hen mag verwachten.

528. Dat is de basis van het raamwerk dat door professor Ruggie in overleg met betrokken overheden, bedrijven en ngo's vervolgens verder van inhoud is voorzien en heeft geleid tot de UN Guiding Principles on Business and Human Rights, waaraan ING zich ook heeft gecommitteerd.[570]

529. Pagina 1 van de UNGP stelt als centraal startpunt dat bedrijven een speciale rol hebben in de samenleving, dat de UNGP van toepassing zijn op alle staten en bedrijven en dat de UNGP geïnterpreteerd moeten worden in het licht van het doel ervan, waaronder het leveren van een bijdrage aan een maatschappelijke duurzame globalisering:

> "*These Guiding Principles are grounded in recognition of:*
> *(a) States' existing obligations to respect, protect and fulfil human rights and fundamental freedoms;*
> *(b) The role of business enterprises as specialized organs of society performing specialized functions, required to comply with all applicable laws and to respect human rights;*
> *(c) The need for rights and obligations to be matched to appropriate and effective remedies when*

[568] Productie MD-135, Ruggie 2008, 'Protect, Respect and Remedy: a Framework for Business and Human Rights, Report of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises', p. 3 onder 2 en 3.
[569] Ibid, p. 4 en 5 onder 9.
[570] Zie https://www.ing.com/Sustainability/Sustainable-business/Human-rights.htm: "*Human rights are a key aspect of ING's overall ESR framework. […] The standards established in the Universal Declaration of Human Rights; the eight Fundamental International Labour Organisation Conventions ('ILO Conventions'); the Corporate Responsibility to Respect Human Rights under the UN Guiding Principles on Business and Human Rights; the OECD Guidelines for Multinational Enterprises and the UN Global Compact guide us.*"

breached.
These Guiding Principles apply to all States and to all business enterprises, both transnational and others, regardless of their size, sector, location, ownership and structure.
These Guiding Principles should be understood as a coherent whole and should be read, individually and collectively, in terms of their objective of enhancing standards and practices with regard to business and human rights so as to achieve tangible results for affected individuals and communities, and thereby also contributing to a socially sustainable globalization."[571]

530. De ook door ING omarmde UN Guiding Principles laten in de kern het volgende zien: de verantwoordelijkheid om de mensenrechten te respecteren is een mondiale gedragsnorm waaraan alle bedrijven geacht worden zich te houden;[572] het aanpakken van negatieve gevolgen op mensenrechtengebied houdt in dat door bedrijven maatregelen genomen moeten worden om deze gevolgen te voorkomen, te beperken en waar nodig te verhelpen;[573] bedrijven mogen het vermogen van staten om hun eigen mensenrechtenverplichtingen na te komen niet ondermijnen;[574] bedrijven dienen daarom te voorkomen dat via hun eigen activiteiten, producten en diensten negatieve gevolgen voor mensenrechten worden veroorzaakt;[575] hoe groter het bedrijf en de ernst van de impact (schaal, reikwijdte en mate van onomkeerbaarheid ervan), hoe groter de verantwoordelijkheid om deze negatieve gevolgen te voorkomen; ook bij potentiële gevolgen moeten preventieve of mitigerende (voorzorgs)maatregelen worden getroffen.[576]

531. Deze verantwoordelijkheid van bedrijven is een eigen, zelfstandige verantwoordelijkheid. Volgens de UNGP verlangt deze verantwoordelijkheid van bedrijven dat zij passende zorgvuldigheid betrachten om mensenrechten te respecteren in al hun zakelijke activiteiten en relaties. Dat houdt in dat bedrijven moeten overgaan tot *due diligence* gericht op het identificeren van negatieve gevolgen op mensenrechtengebied die het bedrijf via zijn eigen activiteiten veroorzaakt of in de hand werkt, of die rechtstreeks aan zijn activiteiten, producten of diensten gelieerd zijn via zijn zakelijke relaties:

> *"In order to identify, prevent, mitigate and account for how they address their adverse human rights impacts, business enterprises should carry out human rights due diligence. […] Human rights due diligence: (a) Should cover adverse human rights impacts that the business enterprise may cause or contribute to through its own activities, or which may be directly linked to its operations, products or services by its business relationships."*[577]

532. Bedrijven moeten vervolgens op basis van hun bevindingen en inschattingen passende maatregelen treffen om negatieve gevolgen voor de mensenrechten in hun waardeketens te voorkomen en te beperken (en moeten verhaal bieden voor reeds opgetreden gevolgen).[578] Wanneer er sprake is van een negatief gevolg voor de mensenrechten dat direct aan de activiteiten, producten of diensten van een bedrijf gelieerd is via een zakelijke relatie met een andere entiteit, zal een bedrijf haar positie moeten aanwenden ("*use its leverage"*) om negatieve gevolgen voor mensenrechten te voorkomen of te beperken en dus die andere entiteit tot beter gedrag aan te zetten. Als er geen verbetering optreedt in de bescherming

[571] Productie MD-136, UN Guiding Principles (2011), p. 1.
[572] Ibid, p. 13, Commentary Principle 11: "*The responsibility to respect human rights is a global standard of expected conduct for all business enterprises wherever they operate. It exists independently of States' abilities and/or willingness to fulfil their own human rights obligations, and does not diminish those obligations.*"
[573] Ibid.
[574] Ibid.
[575] Ibid, p. 14, Principle 13.
[576] Ibid, p. 14 en 15, Principle 14 en Commentary.
[577] Ibid, p. 16, Principle 17.
[578] Ibid, p. 17, Principle 17 en p. 20, Principle 19.

van mensenrechten, dan kan dit betekenen dat de zakelijke relatie moet worden beëindigd.[579] Milieudefensie komt in hoofdstuk XIII nog terug op de verdere betekenis van deze beginselen en principes bij het vinden van de zorgplicht die voor ING geldt.

533. Andere richtlijnen waaraan ING zich gecommitteerd heeft zijn onder andere de OESO-richtlijnen voor Multinationale Ondernemingen. De OESO is, als bekend, een samenwerkingsverband van 38 overwegend welvarende landen (waaronder Nederland) om sociaal en economisch beleid te bespreken, te bestuderen en te coördineren. De aangesloten landen proberen gezamenlijke problemen op te lossen en trachten internationaal beleid af te stemmen. Zij hebben in 1976 ook richtlijnen opgesteld die duidelijk maken wat zij van multinationale ondernemingen verwachten bij het ondernemen in een mondiale context, welke in 2011 in lijn zijn gebracht met de principes en verantwoordelijkheden die zijn opgenomen in de UN Guiding Principles en welke laatstelijk in 2023 zijn geactualiseerd.[580] Deze OESO-richtlijnen vormen het gemeenschappelijk oordeel van de 38 OESO-landen en 13 aanvullende landen[581] over de rol van multinationale bedrijven in de samenleving (in deze landen zijn ook de meeste grote multinationale bedrijven met hun hoofdkantoren gevestigd) en hun verantwoordelijkheden ter bescherming van mensenrechten en het milieu. De inhoud van de OESO-richtlijnen en de UN Guiding Principles komen op de belangrijkste onderdelen met elkaar overeen.

534. Al met al kan worden vastgesteld dat de OESO-richtlijnen en de UNGP een universele gedragsnorm reflecteren voor bedrijven om de mensenrechten te respecteren, die tot stand zijn gekomen mede vanuit de onderkenning dat internationaal opererende bedrijven door de toegenomen globalisering deels in een machtsvacuüm opereren. Proactief handelen door deze bedrijven is noodzakelijk voor een volwaardige bescherming van de mensenrechten. Anders gezegd, door de toegenomen globalisering kunnen landen niet (meer) alleen tot deze volwaardige bescherming van mensenrechten komen en dienen bedrijven op mensenrechtelijk vlak ook een eigen verantwoordelijkheid te nemen.

IX.3.2 De mensenrechtelijke verantwoordelijkheden van bedrijven in relatie tot klimaatverandering

535. De hiervoor genoemde mensenrechtelijke verantwoordelijkheid strekt zich ook uit tot maatregelen tegen klimaatverandering. Dat is evident, gelet op de zeer ernstige gevolgen en risico's van klimaatverandering voor mensenrechten, zoals onder meer vastgesteld door de Hoge Raad en het EHRM.[582] In hoofdstuk XIII geeft Milieudefensie nog een overzicht van de belangrijkste ontwikkelingen met betrekking tot de bescherming die mensenrechten bieden tegen klimaatverandering.

536. Zowel de OESO-richtlijnen, als gezaghebbende bronnen over de UN Guiding Principles verduidelijken welke klimaatmaatregelen onder meer van bedrijven verwacht kunnen worden. Vanwege de overlap tussen de OESO-richtlijnen en de UNGP zal dit gezamenlijk worden besproken.

537. Bij de update van de OESO-richtlijnen in 2023 is klimaatverandering toegevoegd aan de milieuparagraaf, waar – in aanvulling op de algemeen geldende kaders voor mensenrechten

[579] Ibid, p. 21, Commentary Principle 19.
[580] Productie MD-137, OESO-richtlijnen (originele Engelstalige versie) (2023).
[581] Ibid, p. 6, voetnoot 1.
[582] Hoge Raad 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:1006 en EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020.

due diligence – nu ook specifieke handvatten worden gegeven over de maatregelen die bedrijven moeten treffen om hun klimaatimpact te mitigeren.[583] Ten aanzien van de UNGP heeft een speciale VN *Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises* onder mandaat van de VN-Mensenrechtenraad in 2023 een *Information Note* uitgebracht omtrent de UNGP en het klimaatvraagstuk.[584]

538. Deze VN-werkgroep heeft het mandaat van de VN om een effectieve implementatie van de UNGP te bevorderen.[585] De *Information Note* dient volgens de VN-werkgroep als aanvulling op het groeiende aantal richtlijnen en voorschriften met betrekking tot de aanpak van klimaatverandering door staten en bedrijven.[586]

539. De milieuparagraaf van de OESO-richtlijnen maakt – in lijn met de VN-Race to Zero en het VN-expertrapport - duidelijk dat bedrijven een sleutelrol spelen in de klimaataanpak.[587] De milieuparagraaf is gebaseerd op het uitgangspunt dat bedrijven zo snel mogelijk en proactief moeten handelen om negatieve milieu-impact te voorkomen.[588] In de toelichting op de OESO-richtlijnen staat dat bedrijven ervoor moeten zorgen dat hun uitstoot van broeikasgassen in lijn is met de mondiale temperatuurdoelstelling en de best beschikbare wetenschap. Daartoe moeten zij "*science-based*" reductiedoelstellingen hanteren voor Scope 1, 2 en 3, voor de korte, midden- en lange termijn.[589] Het moet gaan om absolute doelstellingen, en daarnaast waar relevant, doelstellingen om CO2-intensiteit te reduceren.[590]

540. Ook de eerder genoemde VN-werkgroep benadrukt ten aanzien van de UNGP dat bedrijven beleid en actieplannen moeten ontwikkelen met betrekking tot de klimaatimpact van hun activiteiten.[591] Daartoe moeten zij al hun Scope 1, 2 en 3 emissies identificeren en betrekken in hun klimaatbeleid.[592] De VN-werkgroep vermeldt ook expliciet dat bedrijven het gebruik van fossiele brandstoffen en de productie van emissies moeten uitfaseren en dat financiële instellingen ook moeten weg bewegen van het financieren van fossiele projecten:

> "*International, national and regional financial institutions and other investors should move away from financing fossil fuel projects. Both personal and institutional investors should integrate consideration of climate change-related impacts on human rights and the environment into their investment decision making.*"[593]

541. Op basis van het voorgaande geldt dat uit de OESO-richtlijnen en uit de UNGP volgt dat

[583] Productie MD-137, OESO-richtlijnen (originele Engelstalige versie) (2023), p. 33. Zie ook p. 37 (par. 76-77).
[584] Productie MD-138, UN Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises 2023, 'Information Note on Climate Change', p. 3, waar valt te lezen: "*it is clear that States and business enterprises have obligations with respect to climate change, and with respect to the impacts of climate change on human rights*".
[585] Over dit mandaat: https://www.ohchr.org/en/special-procedures/wg-business/about-mandate.
[586] Productie MD-138, UN Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises 2023, 'Information Note on Climate Change', p. 2 (par. 3) en p. 3 (par. 6).
[587] Productie MD-137, OESO-richtlijnen (originele Engelstalige versie) (2023), p. 33: *"Enterprises play a key role in advancing sustainable economies and can contribute to delivering an effective and progressive response to global, regional and local environmental challenges, including the urgent threat of climate change.*"
[588] Ibid, p. 37, par. 74.
[589] Ibid, p. 37, par. 76-77.
[590] Ibid.
[591] Productie MD-138, UN Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises 2023, 'Information Note on Climate Change', p. 5 (par. 17, onder b)
[592] Ibid, p. 6 (par. 17, onder d, f en g en par. 19 onder d).
[593] Ibid, p. 6 (par. 20). Zie ook par. 19, onder b.

bedrijven een eigen verantwoordelijkheid hebben om procentuele reductiedoelen te verwezenlijken en zo hun Scope 1, 2 en 3-emissies in absolute zin te reduceren. Dit ter bescherming van de mensenrechten en het klimaat. Het moet daarbij volgens deze richtlijnen gaan om reductiedoelen in lijn met de klimaatwetenschap. Dit sluit aan bij de zojuist besproken klimaatprotocollen voor bedrijven, die in dat verband duidelijk maken dat het uitgangspunt daarbij is dat bedrijven hun emissies tegen 2030 halveren. Ook in Europees verband is inmiddels de Corporate Sustainability Due Diligence Directive in werking getreden die bedrijven een zelfstandige verplichting oplegt om Scope 1, 2 en 3-emissies te reduceren in lijn met het beperken van de opwarming tot 1,5° C en in lijn met de klimaatwetenschap.[594]

542. De ketenverantwoordelijkheid van de OESO-richtlijnen en de UNGP maken daarnaast zoals gezegd duidelijk dat bedrijven *due diligence*-verplichtingen hebben met betrekking tot hun zakelijke relaties.[595] Op basis van die *due diligence*-verplichtingen moeten bedrijven in kaart brengen op welke wijze zij via zakelijke relaties betrokken kunnen zijn bij negatieve gevolgen voor de mensenrechten en het klimaat. Vervolgens moeten zij zich inspannen om die negatieve gevolgen te voorkomen of te beperken.[596]

543. De OESO-richtlijnen en de UNGP vergen dat bedrijven actie ondernemen wanneer zij via zakelijke relaties een aandeel hebben in negatieve gevolgen voor mensenrechten en het klimaat. Wanneer zij dergelijke negatieve gevolgen bij zakelijke relaties vaststellen, zullen bedrijven stappen moeten zetten en hun positie aan moeten wenden (*leverage*) om die gevolgen tegen te gaan.

544. In de context van klimaatverandering houdt dat in dat een bedrijf zal moeten inventariseren in hoeverre haar zakelijke relaties een adequaat klimaatbeleid voeren. Als die zakelijke relaties geen goed klimaatbeleid voeren, kan het immers zijn dat men tot de conclusie moet komen dat deze zakelijke relaties bijdragen aan negatieve gevolgen voor de mensenrechten en het klimaat. Daar moet zij op basis van de OESO-richtlijnen en de UNGP passende actie op nemen.

545. Of die zakelijke relaties landen of bedrijven zijn, maakt daarbij niet uit.[597] Immers hebben zowel landen als bedrijven mensenrechtelijke verantwoordelijkheden.[598] De OESO-richtlijnen en de UNGP hebben namelijk niet alleen betrekking op de mensenrechtelijke verantwoordelijkheden van bedrijven, maar bevestigen ook de mensenrechtelijke verantwoordelijkheden van landen.[599]

546. Bovendien geldt dat de mensenrechtelijke verantwoordelijkheden van landen en bedrijven volgens beide richtlijnen los van elkaar bestaan. Het betekent dat ieder land en ieder bedrijf een eigen verantwoordelijkheid heeft. Het falen van de één, doet niet af aan de verplichting van de ander. Ook mogen landen en bedrijven elkaars verplichtingen op basis van deze

[594] Directive (EU) 2024/1760 of the European Parliament and of the Council of 13 June 2024 on corporate sustainability due diligence and amending Directive (EU) 2019/1937 and Regulation (EU) 2023/2859, artikel 22.
[595] Productie MD-137, OESO-richtlijnen (originele Engelstalige versie) (2023), p. 14 en 15 (par. 11 t/m 13) en p. 33. Productie MD-136, UN Guiding Principles (2011), Principes 17 t/m 21 (p. 17 t/m 24).
[596] Ibid.
[597] Productie MD-137, OESO-richtlijnen (originele Engelstalige versie) (2023), p. 18 (par. 17). Productie MD-136, UN Guiding Principles (2011), Toelichting Principe 13 (p. 14-15).
[598] Productie MD-137, OESO-richtlijnen (originele Engelstalige versie) (2023), p. 25 (par. 42 en 43). Productie MD-136, UN Guiding Principles (2011), Toelichting bij Principe 1 en Principe 11 (p. 8 en 13).
[599] Ibid.

richtlijnen niet ondermijnen.[600] Door deze ketenverantwoordelijkheid – waarin alle relevante partijen een eigen, zelfstandige verantwoordelijkheid dragen, wordt feitelijk een mensenrechtelijk vliegwieleffect veroorzaakt die de effectieve bescherming van mensenrechten (en het klimaat) bevordert.

547. Een actueel voorbeeld van deze ketenverantwoordelijkheid is de procedure van de VN-werkgroep samen met diverse VN-Special Rapporteurs, waarin het Saudische staatsoliebedrijf Aramco en een groot aantal van haar financiers ieder individueel zijn aangeschreven in verband met hun eigen rol en verantwoordelijkheid inzake klimaatverandering.[601] Het betreft een brief naar aanleiding van een klacht van milieuorganisatie ClientEarth over de bedrijfsplannen van Aramco die niet in lijn zijn met het Parijs Akkoord, en de financiering van private banken en investeerders die die plannen mogelijk maakt. ClientEarth heeft betoogd dat de financiële instellingen bijdragen aan mensenrechtenschendingen van Aramco door onder meer het verstrekken van leningen, het aankopen van obligaties of aandelen, het ondersteunen, faciliteren van en/of adviseren over de belangrijkste financiële transacties van Aramco en het investeren in de olie- en gasinfrastructuur van Aramco. Daarmee zouden zij niet voldoen aan hun eigen mensenrechtelijke verantwoordelijkheid.[602]

548. De VN-experts bevestigen dat financiële instellingen een zelfstandige verantwoordelijkheid hebben onder de UN Guiding Principles en dat zij bijvoorbeeld door het verstrekken van financiering rechtstreeks gelieerd kunnen zijn aan of kunnen bijdragen aan de negatieve gevolgen voor de mensenrechten van hun zakelijke relaties en dat dit in strijd kan zijn met internationaal mensenrechtenrecht en internationale mensenrechtenstandaarden:

> *"Therefore, the alleged involvement of financial institutions in the financing of Saudi Aramco's activities could be in violation of international human rights law and standards."*[603]

549. De VN-experts vragen in het licht van dat alles een grote hoeveelheid informatie op bij zowel Aramco als haar financiers, om na te gaan op welke wijze zij uitvoering geven of zullen geven aan hun verantwoordelijkheid onder de UNGP.

IX.4 **CONCLUSIE**

550. Het voorgaande toont dat er door de internationale gemeenschap op verschillende wijzen duidelijk is gemaakt dat er een belangrijke rol is weggelegd voor niet-statelijke actoren (inclusief financiële instellingen) bij het helpen beperken van de opwarming van de aarde tot 1,5°C. Die verantwoordelijkheid is een ketenverantwoordelijkheid, die zich uitstrekt over de volledige emissieomvang van een bedrijf (Scope 1, 2 en 3-emissies), en tevens aanvullende verplichtingen met zich brengt om ervoor te zorgen dat men ook anderszins niet via zakelijke relaties gelieerd is aan of bijdraagt aan negatieve gevolgen voor mensenrechten.

551. Zowel onder het VN-klimaatregime, als onder de UN Guiding Principles en de OESO-richtlijnen, zijn daarbij duidelijke en consistente uitgangspunten gegeven die door alle niet-statelijke actoren (inclusief financiële instellingen) in acht moeten worden genomen als het gaat om het vaststellen van klimaatbeleid. Niet-statelijke actoren zullen hun uitstoot (in

[600] Productie MD-137, OESO-richtlijnen (originele Engelstalige versie) (2023), p. 12 (par. 2) en p. 25 (par. 42). Productie MD-136, UN Guiding Principles (2011), Toelichting bij Principe 1 en Principe 11 (p. 8 en 13).
[601] Productie MD-139, Brief van VN-experts aan JP Morgan Chase & Co, p. 6-7 en p. 10-11.
[602] Ibid, p. 6 (onder 'Financing').
[603] Ibid, p. 7.

Scope 1, 2 en 3) in lijn met de wetenschap en het 1,5°C-doel omlaag moeten brengen. Dat vraagt om adequate tussentijdse reductiedoelen, op weg naar netto-nul in uiterlijk 2050. De VN-Race to Zero en het VN-expertrapport maken duidelijk dat die reductiedoelen een *"fair share*" moeten weerspiegelen van de mondiaal benodigde emissiereducties. Voor 2030 betekent dat voor veel bedrijven een absolute reductie van meer dan 50%. Daarnaast zullen fossiele brandstoffen, en de financiering daarvan, moeten worden uitgefaseerd.

552. In hoofdstukken XI en XIII zal Milieudefensie toelichten dat aan de voorgaande bevindingen in de hiervoor besproken gezaghebbende *soft law*-instrumenten terzake van mensenrechten en milieu, een zwaar gewicht toekomt bij het vaststellen van de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm die op ING rust. Zoals het Gerechtshof Den Haag het op 12 november 2024 dit verwoordde in de Shell-zaak:

> "*In privaatrechtelijke verhoudingen kunnen de mensenrechten – waaronder de bescherming tegen gevaarlijke klimaatverandering – doorwerken via open normen, zoals de zorgvuldigheid die in het maatschappelijk verkeer betaamt. De zorgvuldigheidsverplichting ter zake van het klimaat kan nader worden ingevuld aan de hand van soft law zoals de UNGP en de OESO-richtlijnen. De inhoud en omvang ervan kan per onderneming verschillen, naar gelang de bijdrage van een onderneming aan de klimaatverandering en de mogelijkheden die een onderneming heeft om de klimaatverandering tegen te gaan. Uit de besproken instrumenten volgt dat de maatschappelijke zorgvuldigheid meebrengt dat ook op ondernemingen een verplichting rust om een bijdrage te leveren aan het tegengaan van gevaarlijke klimaatverandering.*"[604]

553. Eerst zal verder aandacht worden besteed aan de specifieke rol van banken in de klimaatproblematiek.

X. DE BELANGRIJKE ROL VAN BANKEN

X.1 INLEIDING

554. In de voorgaande hoofdstukken heeft Milieudefensie beschreven aan welke gevaren voor de mensenrechten de samenleving blootstaat als gevolg van antropogene klimaatverandering. Ook heeft Milieudefensie toegelicht dat de mondiale reductie van broeikasgasuitstoot die is vereist om dit gevaar af te wenden, alleen mogelijk is als (naast staten) ook niet-statelijke actoren daaraan hun belangrijke bijdrage leveren. Daarbij kwam ook al aan bod dat private financiële instellingen eveneens een belangrijke rol hebben te vervullen, waaronder private banken zoals ING. In dit hoofdstuk zal Milieudefensie de rol van banken verder concretiseren.

555. Daartoe zal Milieudefensie eerst nadere duiding geven aan de belangrijke rol die banken vervullen in het medeveroorzaken van gevaarlijke klimaatverandering, en aan de rol die zij hebben te vervullen in het tegengaan daarvan (hoofdstuk X.2). Vervolgens zal Milieudefensie toelichten dat deze rol ook al sinds 1988 toenemend wordt onderkend, zowel door de wereldgemeenschap als door de financiële sector zelf (hoofdstuk X.3). Ten slotte zal Milieudefensie onderbouwen dat banken aan hun rol niet de vereiste invulling geven, ook volgens gezaghebbende instanties zoals het IPCC, UNEP en het IEA (hoofdstuk X.4).

[604] Gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, r.o. 7.26.

X.2 BANKEN VERVULLEN EEN SLEUTELROL IN HET VEROORZAKEN EN TEGENGAAN VAN KLIMAATVERANDERING

X.2.1 De menselijke activiteiten die klimaatverandering veroorzaken zijn afhankelijk van financiering

556. In hoofdstuk V kwam aan bod dat antropogene klimaatverandering het gevolg is van menselijke activiteiten die leiden tot de uitstoot van broeikasgassen naar de atmosfeer. Activiteiten die leiden tot een grootschalige uitstoot van broeikasgassen vinden in grote mate plaats in een bedrijfsmatige context en zijn veelal kapitaalintensief. De reden daarvoor is dat zij afhankelijk zijn van grote aanloopinvesteringen (in bijvoorbeeld onderzoekskosten en productiemiddelen) en financiering voor hoge operationele kosten (voor bijvoorbeeld arbeid en energie). Het gevolg daarvan is dat deze activiteiten in veel gevallen financieel-economisch niet haalbaar zouden zijn zonder de financiering van banken.

557. Dit laat zich illustreren aan de hand van een aantal voorbeelden:

(i) Het meest voor de hand liggende voorbeeld is wellicht de fossiele sector. De exploratie, winning, verwerking en distributie van fossiele brandstoffen maken gebruik van zeer kostbare infrastructuur. De ontwikkeling van een enkel offshore booreiland, bijvoorbeeld, vereist reeds een investering van miljarden euro's, die doorgaans enkel mogelijk is met ondersteuning van banken. Hetzelfde geldt voor de financiering van de operationele kosten die nodig zijn voor de exploitatie en het onderhoud van dergelijke infrastructuur.

(ii) In de elektriciteitssector zijn eveneens hoge aanloopinvesteringen vereist, bijvoorbeeld voor de infrastructuur die nodig is voor de opwekking van elektriciteit (elektriciteitscentrales) en het transport naar de afnemers daarvan (transmissielijnen en distributienetwerken). Ook deze investeringen worden veelal (mede) door banken gefinancierd. Bij energieopwekking op basis van fossiele brandstoffen of biomassa, zijn banken bovendien betrokken bij de aankoop van deze grondstoffen.

(iii) Ook industrieën voor de productie van bijvoorbeeld staal, cement en chemicaliën behoren tot de grootste uitstoters van broeikasgassen, door hun gebruik van fossiele brandstoffen en door de uitstoot die het gevolg is van chemische processen. De oprichting van fabrieken en de (vaak energie-intensieve) exploitatie daarvan zijn kapitaalintensief en doorgaans afhankelijk van bancaire ondersteuning.

(iv) De transportsector (de productie en het gebruik van vervoersmiddelen zoals auto's, treinen, vliegtuigen en schepen) kent ook een hoge uitstoot van broeikasgassen (met name CO2). Deze uitstoot kan niet plaatsvinden zonder investeringen in kapitaalintensieve productiefactoren (zoals de productiefaciliteiten en assemblagelijnen die nodig zijn om vervoersmiddelen op grote schaal te kunnen produceren), bij de financiering waarvan veelal banken betrokken zijn.

558. De voorgaande voorbeelden betreffen (bedrijfsmatige) activiteiten die zich kenmerken door hun relatief grote bijdrage aan de mondiale uitstoot van broeikasgassen. Maar zij staan niet op zichzelf en hebben een plaats in de bredere economie. Zo verstrekken de fossiele sector en de elektriciteitssector de energie aan bijvoorbeeld de exploitanten en eindgebruikers van transport, verwarming en industriële processen. De productie van staal, cement, chemicaliën

en andere middelen verschaft materialen voor de bouw van vastgoed, de ontwikkeling van infrastructuur, de productie van machines en apparatuur, landbouw en consumptiegoederen. Transport faciliteert het verkeer van goederen, mensen en diensten.

559. Ook actoren in overige onderdelen van de economie – bedrijven uit andere sectoren, huishoudens, overheden, etc. – verrichten activiteiten die leiden tot de uitstoot van broeikasgassen. Ook veel van de activiteiten van deze actoren in overige onderdelen van de economie kunnen niet plaatsvinden zonder financiering.

560. Het fenomeen dat de in par. 557 beschreven voorbeelden illustreren – financiering als essentiële schakel in activiteiten die leiden tot broeikasgasuitstoot – strekt zich daarmee uit over de economie in de meest brede zin des woords. Met andere woorden: financiering van de economie draagt bij aan de broeikasgasuitstoot als gevolg van de activiteiten die plaatsvinden in de economie. Dit betekent dat de financieringsbeslissingen van financiële instellingen, zoals banken, medepalen hoeveel broeikasgassen de economie uitstoot.

X.2.2 **Banken vervullen een centrale en meerzijdige rol bij de financiering van (broeikasgasuitstoot door activiteiten in) de economie**

561. Banken vervullen een centrale rol in de financiering van de economie en daarmee, zoals in de voorgaande paragraaf beschreven, van de broeikasgasuitstoot die plaatsvindt als gevolg van activiteiten in de economie.

562. Deze centrale rol van banken laat zich karakteriseren als een meerzijdige financiële intermediatie-functie, waarbij commerciële banken ten minste drie deelfuncties kunnen vervullen (en welke ING alle drie vervult):

(i) Eén van de belangrijkste functies van banken is die van leningverstrekker. Commerciële banken, zoals ING, verstrekken aan economische actoren als voornoemd verschillende soorten leningen, waaronder commerciële leningen voor bedrijven (projectfinanciering of algemene bedrijfsfinanciering), hypotheekleningen voor huizenkopers en consumentenleningen voor particulieren. Als leningverstrekker vervullen banken een bijzondere, centrale positie in het kapitaalverkeer. Zij beschikken over het vermogen om passiva (zoals spaargelden) aan te wenden voor de creatie van activa (zoals leningen). Door leningverstrekking vindt bovendien een vergroting van de geldhoeveelheid plaats, geldschepping dus, doordat banken door middel van hun leningverstrekkingen een grotere hoeveelheid geld in omloop brengen dan dat zij als passiva (zoals spaargelden) aantrekken.[605]

(ii) Naast het verstrekken van leningen, treden commerciële banken, zoals ING, ook op als facilitator voor kapitaalmarkttransacties. Deze rol bestaat eruit dat banken – naast het verschaffen van leningen - essentiële diensten verlenen die het mogelijk maken dat kapitaal kan vloeien van economische actoren met aanbod van kapitaal naar die met vraag naar kapitaal, doordat eerstgenoemde actoren (investeerders) beleggen in financiële instrumenten (aandelen of obligaties) die door de laatstgenoemde actoren (vaak klanten van de bank) worden uitgegeven. In dit proces beoordelen banken de marktomstandigheden, evalueren de financiële positie van de uitgevende partij en helpen zij bij het bepalen van de optimale prijs en het structureren van de transactie. Daarnaast verlenen zij adviesdiensten aan de uitgevende partij bij onder meer het in

[605] Een informatievideo van DNB legt het proces van geldschepping uit, zie https://youtu.be/h1aY0fCSb00.

kaart brengen van markttrends, beleggersvoorkeuren en regelgeving. In veel gevallen garanderen banken dat zij de door een klant uit te geven aandelen of obligaties (deels) zullen afnemen (*underwriting*). Dit biedt uitgevende partijen de garantie op het benodigde kapitaal en zorgt ervoor dat investeerders vertrouwen hebben in het succes van de transactie.

(iii) In derde plaats verlenen banken, zoals ING, vermogensbeheersdiensten. Ook in deze rol vervullen banken een essentiële functie bij de beschikbaarheid van kapitaal voor economische actoren met vraag naar kapitaal. Deze komt erop neer dat banken investeerders (klanten van de bank) in staat stellen om te beleggen in financiële instrumenten van uitgevende partijen (dan vaak '*investee entity*' genoemd). Dit kan bijvoorbeeld door middel van door de bank verricht individueel vermogensbeheer, maar ook door het beleggen in door de bank beheerde (collectieve) beleggingsfondsen. Beleggers vertrouwen hun kapitaal toe aan de expertise van banken, waardoor ze toegang hebben tot een breed scala aan beleggingsmogelijkheden en bovendien vermogensbeheersactiviteiten (zoals beslissingen omtrent risico/rendements-afwegingen en de uitoefening van stemrechten) aan de bank kunnen delegeren.

563. Vereenvoudigd gesteld overbruggen banken aldus de kloof tussen economische actoren met aanbod van kapitaal en die met vraag naar kapitaal, en vergroot zij bovendien door geldschepping de hoeveelheid beschikbaar kapitaal. Daarmee maken banken mogelijk dat de in hoofdstuk X.2.1 genoemde activiteiten worden verricht (en dat zij worden verricht naar hun huidige schaal).

564. Banken zijn in een unieke positie om de genoemde kloof te overbruggen omdat ze aan de ene kant schaal creëren door de aggregatie van vele aanbieders van kapitaal, en aan de andere kant vaak een langdurige relatie aangaan met vragers van kapitaal die ze inzicht geeft in niet-publieke informatie. Hierdoor kunnen banken grondige kennis vergaren over de financiële positie van vragers van kapitaal. Door het gebruik van een bank als intermediair besparen aanbieders van kapitaal zich de moeite van screening en monitoring van investeringsmogelijkheden (en besparen vragers van kapitaal zich de zoektocht naar geschikte aanbieders van kapitaal). In economische termen: banken vervullen een unieke rol in het verlagen van transactiekosten door het oplossen van de informatie asymmetrie tussen aanbieders en vragers van kapitaal.

565. De drie hiervoor in par. 562 genoemde deelfuncties betreffen steeds activiteiten van een eigen aard, waarbij de rol van de bank verschilt en, bij deelfuncties (ii) en (iii), niet noodzakelijkerwijs inhoudt dat de bank haar eigen kapitaal aanwendt voor de verstrekking van de financiering. Immers, als facilitator van kapitaalmarkttransacties – deelfunctie (ii) – en als vermogensbeheerder – deelfunctie (iii) – stelt de bank in beginsel niet haar eigen kapitaal ter beschikking. Omdat echter alle deelfuncties kunnen worden beschouwd als een onderdeel van de voornoemde meerzijdige financiële intermediatie-functie, duidt Milieudefensie de activiteiten van de bank uit hoofde van ieder van deze functies (afzonderlijk of gezamenlijk) aan als "**Financiering**" door de bank (of gebruikt zij vergelijkbare terminologie), tenzij uitdrukkelijk anders aangegeven. Dit strookt met het principe dat de toewijzing van uitstoot aan de producten en diensten van banken, alle drie genoemde deelfuncties bestrijken (vgl. par. 571).

566. In de uitoefening van de voornoemde meerzijdige financiële intermediatie-functie, vervullen

banken een exclusieve en systemische rol, in zoverre dat uitsluitend banken deze functie kunnen uitoefenen. Banken spelen daarmee een centrale, meerzijdige rol in de beschikbaarheid van de financiering die benodigd is voor het kunnen verrichten van activiteiten die leiden tot broeikasgasuitstoot. Vrijwel alle wijzen waarop ondernemingen met een vraag naar kapitaal hierin kunnen voorzien lopen via de intermediatie van banken (mede door voornoemde unieke informatiepositie van banken). De activiteiten van deze ondernemingen zouden dus zonder de producten en diensten van banken niet kunnen plaatsvinden, althans de huidige schaal van deze activiteiten zou zonder de producten en diensten van banken in de verste verte niet mogelijk zijn geweest.

X.2.3 **De bijdrage van banken aan klimaatverandering is kwantificeerbaar**

567. De hiervoor besproken centrale rol van banken bij de financiering van activiteiten die leiden tot de uitstoot van broeikasgassen, is zeer groot. De individuele bijdrage van banken aan de mondiale broeikasgasuitstoot is ook kwantificeerbaar. In deze paragraaf zal Milieudefensie eerst deze kwantificeerbaarheid verhelderen. In X.2.4 zal Milieudefensie vervolgens toelichten hoe groot de bijdrage van banken zoals ING aan de mondiale broeikasgasuitstoot is.

568. Aan de basis van het kwantificeren van de bijdrage van banken aan de mondiale broeikasgasuitstoot, ligt de toewijzing van uitstoot aan individuele actoren. Het daarvoor leidende raamwerk wordt geboden door het GHG Protocol, dat hiervoor in hoofdstuk IX.2 al aan bod kwam (en aan de basis ligt van het ook door ING gebruikte PCAF; zie: par. 570). Zoals eerder toegelicht, resulteert de toepassing van het GHG Protocol in een kwantificering van de uitstoot waarover een bedrijf controle en invloed heeft (Scope 3-uitstoot daar uitdrukkelijk onder begrepen).

569. Het GHG Protocol is toepasbaar op entiteiten ongeacht de aard van hun activiteiten. Ook (de broeikasgasuitstoot als gevolg van) de activiteiten van banken laten zich aan de hand van dit raamwerk kwantificeren. Dit geldt voor de Scope 1- en 2-uitstoot van banken, zoals die als gevolg van het verwarmen en koelen van hun kantoren. Het geldt ook voor de uitstoot die samenhangt met door de bank verstrekte financieringen voor economische activiteiten van klanten van de bank. Die gefinancierde uitstoot van klanten is daarmee onderdeel van de Scope 3-uitstoot van de bank en valt in het raamwerk van de het GHG Protocol onder een specifieke sub-categorie van downstream Scope 3-uitstoot, namelijk “Scope 3 categorie 15: investeringen”. Deze categorie is primair bedoeld voor financiële instellingen en omvat Scope 3-uitstoot die verband houdt met investeringen in aandelen en obligaties, met bankleningen, met het onderschrijven van uitgiftes van aandelen en obligaties, met vermogensbeheer en andere vormen van financiële dienstverlening. “Scope 3 categorie 15” geeft daarmee uitdrukking aan de bijdrage van financiering aan de broeikasgasuitstoot van (gefinancierde) activiteiten in de economie, en aan de rol die banken bij de verstrekking van die financiering vervullen, één en ander zoals Milieudefensie hiervoor heeft beschreven.[606] De “Scope 3 categorie 15”-uitstoot van banken omvat niet alleen de Scope 1- en 2-uitstoot van klanten, maar ook de Scope 3-uitstoot van klanten.

570. De wijze waarop deze bijdrage zich binnen het raamwerk van het GHG Protocol vertaalt in een kwantificering van de uitstoot als gevolg van de producten en diensten van banken, krijgt een nadere invulling door het specifiek daarop toegesneden raamwerk van het ‘*Partnership*

[606] Productie MD-130, GHG Protocol Corporate Value Chain (Scope 3) Standard, pp. 51-54. Zie ook Box: Wat zijn Scope 1, 2 en 3-emissies?

for Carbon Accounting Financials' (hierna: "**PCAF**"). Ook ING rapporteert haar uitstoot met toepassing van PCAF (zie par. 805). Het ontstond vanuit een erkenning van zowel de noodzaak om de klimaatverandering tegen te gaan, als de belangrijke rol die banken (en andere financiële instellingen) daarbij hebben vanwege de uitstoot als gevolg van hun producten en diensten. Een achterliggende gedachte daarbij was dat een meer consistente vaststelling en rapportage van deze uitstoot van banken een startpunt biedt voor het vaststellen van emissiereductiedoelen en het in lijn brengen van hun financieringsportefeuille met het Parijs Akkoord. Daarnaast dient het tot transparantie over en verantwoording van de uitstoot verbonden aan de producten en diensten van banken. Zoals PCAF zelf stelt:

> "*The harmonized accounting approach provides financial institutions with the starting point required to set science-based targets and align their portfolio with the Paris Climate Agreement. PCAF enables transparency and accountability […]*"[607]

571. PCAF bouwt voort op de principes en methodologieën van het raamwerk van het GHG Protocol, en snijdt deze toe op de specifieke context van de Scope 3-emissies van banken (en andere financiële instellingen). De PCAF-standaard is beoordeeld door het GHG Protocol als conform de vereisten de GHG Protocol Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard voor Scope 3 categorie 15 (par. 569). PCAF deelt de Scope 3-emissies van banken (en andere financiële instellingen) in drie grote categorieën in, waarbij het voor iedere categorie specifiek daarop gerichte principes en methodologieën voorschrijft. Deze zijn ondergebracht in verschillende onderdelen ('*parts*'), die alle in par. 562 genoemde deelfuncties van de meerzijdige financiële intermediatie-functie van banken bestrijken:

(i) '*Part A – Financed Emissions*' biedt methodologische richtlijnen voor het meten en rapporteren van de uitstoot die is verbonden aan door de bank verstrekte leningen (par. 562 punt (i)) en door de bank beheerd vermogen (par. 562 punt (iii)). Daarbij onderscheidt PCAF tussen zeven activaklassen (beursgenoteerde aandelen en obligaties, zakelijke financieringen en niet-beursgenoteerde aandelen, projectfinanciering, commercieel vastgoed, hypotheken, leningen voor motorvoertuigen en overheidsschuld).[608]

(ii) '*Part B – Facilitated Emissions*' biedt methodologische richtlijnen voor het meten en rapporteren van de uitstoot die is verbonden aan de activiteiten van de bank als facilitator van kapitaalmarkttransacties (par. 562 punt (ii)).[609]

(iii) '*Part C – Insurance-Associated Emissions*' biedt methodologische richtlijnen voor het meten en rapporteren van de uitstoot die is verbonden aan het afsluiten van verzekeringen en herverzekeringen. Vanwege de zeer beperkte verzekeringsactiviteiten van ING, blijft Part C verder onbesproken.[610]

572. De methodologieën van het GHG Protocol en PCAF berusten op het principe dat de uitstoot van een klant of een bedrijf waarin wordt belegd aan de rapporterende bank moet worden toegeschreven evenredig aan het aandeel van de investering of de financiering in de klant of

[607] Productie MD-140, PCAF, 'About PCAF' (uitdraai website 27 februari 2025).
[608] Productie MD-141, PCAF Global GHG Accounting and Reporting Standard Part A: Financed Emissions (Second Edition).
[609] Productie MD-142, PCAF Global GHG Accounting and Reporting Standard Part B: Facilitated Emissions.
[610] Ten aanzien van haar verzekeringsactiviteiten in 2023 stelt ING: "*ING Group does not have an insurance business, but on a limited basis sells insurance products as a broker where it does not run the insurance risk*". Jaarverslag ING 2023, p. 216 (zie https://www.ing.com/MediaEditPage/2023-ING-Groep-N.V.-annual-report.htm).

het bedrijf waarin wordt belegd. De toeschrijving is dus gebaseerd op verschillende factoren. Deze factoren zijn gelegen in, onder meer, de uitstoot van de klant of het bedrijf waarin wordt belegd en financieel-economische factoren, zoals de verhouding van de verstrekte financiering tot de ondernemingswaarde van de gefinancierde entiteit. Dit maakt mogelijk dat de uitstoot als gevolg van de activiteiten van een entiteit (of als gevolg van de financiering daarvan door de bank) wordt vastgesteld en gerapporteerd als een hoeveelheid aan die entiteit (of aan de bank) toewijsbare broeikasgassen. Hetgeen uiteindelijk via deze methodiek aan uitstoot aan de bank wordt toegerekend wordt uitgedrukt in tonnen CO2 of CO2-eq. Het voorgaande omvat naast de Scope 1- en 2-uitstoot van de klant, ook de Scope 3-uitstoot van de klant. Vanaf boekjaar 2024 moeten banken onder PCAF deze Scope 3-uitstoot van klanten voor iedere sector rapporteren (eerder beperkte dit rapportagevereiste zich tot de meest uitstootintensieve sectoren).[611]

573. Het GHG Protocol en PCAF worden internationaal als de meest passende standaard gezien voor de vaststelling en rapportage van de uitstoot van banken. Illustratief hiervoor is dat beide raamwerken ook als standaard dienen van de duurzaamheidsverslaglegging onder de Europese richtlijn voor duurzaamheidsrapportage, die ook op banken zoals ING van toepassing is (veelal aangeduid als de 'Corporate Sustainability Reporting Directive' of het daaraan ontleende en hierna gebruikte acroniem "**CSRD**").[612] Onder de CSRD heeft de Europese Commissie – op aangeven van de '*European Financial Reporting Advisory Group*' (EFRAG) – zowel het GHG Protocol als de PCAF-standaard opgenomen in de zogeheten '*European Sustainability Reporting Standards*' (veelal aangeduid met hierna gebruikte acroniem "**ESRS**").[613]

574. Ook de door de Europese Commissie – op aangeven van de Europese Bankenautoriteit (EBA) – aangenomen technische uitvoeringsnormen voor verslaglegging onder de Verordening Kapitaalvereisten, verwijst naar de PCAF-standaard als de methode voor banken om hun Scope 3-uitstoot te berekenen.[614]

X.2.4 De rol van banken is groot

575. Zoals uit voorgaande paragraaf volgt, is de bijdrage van de financiering van banken aan de broeikasgasuitstoot door activiteiten in de economie kwantificeerbaar op basis van breed geaccepteerde kaders voor de vaststelling van die uitstoot en de toewijzing daarvan aan de bank. En maakt dit mogelijk dat de omvang van die bijdrage kan worden vastgesteld en gerapporteerd als een bepaalde hoeveelheid aan de bank toewijsbare broeikasgassen (uitgedrukt als een aantal ton CO2 of CO2-eq).

576. Diverse bronnen tonen dat deze bijdrage aanzienlijk is. In opdracht van Milieudefensie heeft onderzoeksbureau Profundo in kaart gebracht hoe groot in 2021 de bijdrage was van de drie grootste Nederlandse banken: ABN AMRO Bank N.V., Coöperatieve Rabobank U.A. en ING Groep N.V.[615] In dit onderzoek schat Profundo de gezamenlijk door deze drie banken gefinancierde uitstoot (dat wil zeggen, de Scope 1, 2 en 3 uitstoot van de door deze banken

[611] Productie MD-141, PCAF Global GHG Accounting and Reporting Standard Part A: Financed Emissions (Second Edition), p. 51 en Productie MD-142, PCAF Global GHG Accounting and Reporting Standard Part B: Facilitated Emissions, p. 33.
[612] Richtlijn (EU) 2022/2464 van het Europees Parlement en de Raad van 14 december 2022 met betrekking tot duurzaamheidsrapportering door ondernemingen.
[613] Gedelegeerde Verordening (EU) 2023/2772 van de Commissie van 31 juli 2023, zie bijvoorbeeld Application Requirement 46 (AR46).
[614] Uitvoeringsverordening (EU) 2021/637 van de Commissie van 15 maart 2021, Annex XL.
[615] Productie MD-143, Warmerdam et al. 2002, 'Dutch financial sector financed emissions'.

gefinancierde activiteiten)[616] op 500 MtCO2-eq. In dat jaar was dat vergelijkbaar met meer dan drie keer de uitstoot van Nederland.[617] Een groot deel van deze uitstoot komt voort uit activiteiten en sectoren die verband houden met de winning of het gebruik van fossiele brandstoffen. Zo schat Profundo in de voornoemde 500 MtCO2-eq uitstoot van de drie Nederlandse grootbanken, het aandeel van de uitstoot als gevolg van financiering van de fossiele sector en energieopwekking (op basis van o.a. fossiele energie, aangeduid als '*utilities*') op meer dan 50% (254 MtCO2-eq voor gefinancierde Scope 1, 2 en 3 uitstoot). Zoals Milieudefensie in hoofdstukken XII.3.3 zal toelichten neemt ING daarbij een bijzondere positie in, met onder meer een (individuele) gefinancierde uitstoot van ten minste 262 MtCO2-eq (ca. 1,74 keer de uitstoot van Nederland, en ca. 0,49% van de mondiale uitstoot).

577. De uitstoot van de voornoemde drie Nederlandse banken staat uiteraard niet op zichzelf, en past binnen het mondiale beeld dat banken zoals ING een grote bijdrage leveren aan de oorzaken en gevolgen van klimaatverandering. Dit vanwege de omvang van hun Scope 3-uitstoot – zijnde de Scope 1, 2 en 3 emissies van hun klanten, voorzover verbonden aan hun financiering – en specifiek vanwege hun Scope 3-uitstoot door de financiering van de winning van fossiele energie en energieopwekking op basis van fossiele energie. Illustratief daarvoor is het jaarlijkse rapport '*Banking on Climate Chaos*',[618] dat zich richt op de financiering door banken van een selectie van fossiele activiteiten die worden gekenmerkt als bijzonder uitstootintensief of schadelijk voor mens en milieu (en die daarom ook wel als controversieel worden beschouwd), zoals het aanboren van nieuwe fossiele bronnen, de uitbreiding van LNG-productie en de winning van en energieopwekking met steenkool.

578. Het rapport geeft onder meer een overzicht van de 60 grootste banken wereldwijd, en schaalt het in op basis van het totale bedrag aan financiering van zeer schadelijke fossiele activiteiten in de periode 2016-2023. Het totaal aan financiering bedraagt volgens het rapport 6,9 biljoen dollar (waarbij ING met 106,4 miljard dollar op plaats 26 van de grootste financiers wereldwijd staat, een stijging met twee plaatsen ten opzichte van het jaar ervoor).[619] De voorgaande observaties passen binnen de bevindingen van het IPCC, dat constateert dat:

> "*Persistently high levels of both public and private fossil fuel-related financing continue to be of major concern despite promising recent commitments.*"[620]

579. Met hun omvangrijke financiering van uitstootintensieve economische activiteiten leveren banken een problematische bijdrage aan gevaarlijke klimaatverandering. Zij staan daarmee namelijk in de weg aan het dichten van de in hoofdstuk VII.2.6 genoemde 'emissions gap', die blijkens hoofdstuk IX juist ook door niet-statelijke actoren (waaronder banken) moet worden gedicht. Door het terugdringen van hun omvangrijke uitstootintensieve

[616] De Scope 1-, 2- en 3-uitstoot van de door een bank gefinancierde activiteiten van haar klanten, vormen tezamen de Scope 3-emissies van de betreffende bank.
[617] In 2022 was de uitstoot van Nederland 158,4 Mt, zie Productie MD-144, RIVM 2024, 'Greenhouse gas emissions in the Netherlands 1990–2022' (Executive Summary), p. 17. Als deze schatting in Productie MD-143, Warmerdam et al. 2002, 'Dutch financial sector financed emissions' zich beperkt tot uitsluitend gefinancierde Scope 1- en 2-uitstoot (dat wil zeggen, de Scope 1 en 2 uitstoot van gefinancierde activiteiten), dan bedraagt deze alsnog 117 MtCO2-eq, wat in 2021 vergelijkbaar was met een land als België (in 2021 was volgens het Joint Research Centre (JRC) van de Europese Commissie de uitstoot van België 116,79 MtCO2-eq; zie Productie MD-002, European Commission JRC 2024, 'GHG emissions of all world countries' (geselecteerde pagina's), p. 61 en meer specifiek in de emissietabel op https://edgar.jrc.ec.europa.eu/report_2023#emissions_table).
[618] Productie MD-145, Rainforest Action Network et al. 2024, 'Banking on Climate Chaos 2024'.
[619] Ibid, p. 13 en Productie MD-146, Rainforest Action Network et al. 2023, 'Banking on Climate Chaos 2023', p. 12.
[620] Productie MD-050, IPCC 2022, AR6, WGIII, TS, TS.6.4.

financieringen, kunnen en moeten banken bijdragen aan het terugdringen van de mondiale emissies. Dit betekent dat banken een grote rol hebben te spelen bij het dichten van de emissions gap. Tekenend voor het belang van die omvangrijke rol van de financiële sector is de analyse van het 2022 Emissions Gap Report van UNEP:

> "*Investments in fossil fuel assets need to decline rapidly, because they work against the clean energy transition now and lock in GHG emissions for decades to come, leading to stranded assets in the future (Campiglio et al. 2018; Mercure et al. 2018; Kreibiehl et al. 2022). The financial sector has historically funded and is highly exposed to GHG-intensive assets (see section 7.2), including fossil fuel extraction and GHG-intensive industrial sectors (e.g. steel and cement). For example, of the equity holdings portfolios of the European Union's 50 biggest banks, 4–13 per cent is directly in the fossil fuel sector and 36–48 per cent is in climate-relevant sectors such as fossil fuels, utilities and energy-intensive industries (Battiston et al. 2017).*" [621]

580. De bijdrage van de financiering van banken aan de oorzaken en gevolgen van gevaarlijke klimaatverandering bestaat overigens niet alleen uit de reeds aanzienlijke bijdrage door de financiering van (de uitstoot als gevolg van) fossiele activiteiten, maar is groter dan dat. Die bijdrage beslaat al hun financiering van (de broeikasgasuitstoot als gevolg van) alle mogelijke activiteiten in de bredere economie. Illustratief voor de omvang van die bijdrage is een rapport van de ngo ReCommon uit mei 2024 getiteld "*Unsupervised, the carbon pollution of the world's largest banks*", dat de uitstoot schat van 29 systeemrelevante banken (waaronder ING) op basis van over 2022 gerapporteerde gegevens. Een van de kernbevindingen van dit rapport is dat deze groep banken verantwoordelijk is voor een uitstoot die met minstens 2700 MtCO2-eq. hoger is dan de gezamenlijke uitstoot van Duitsland, Italië, het Verenigd Koninkrijk en Frankrijk gezamenlijk (de vier grootste Europese industrieën):

> "*The 29 assessed banks financed an estimated 2.7 billion tCO2e absolute emissions in 2022. Although not like-for-like, for a sense of scale it is worth noting that this is higher than the emissions of Germany, Italy, UK and France combined. […]*
>
> *The absolute emissions figure is an underestimation of the annual financed emissions for all banks.*"[622]

581. Zoals ook blijkt uit dit citaat, is deze kwantificering dan nog een onderschatting. Een belangrijke reden daarvoor is de onvolledige rapportage door de onderzochte banken van de door hen gefinancierde en gefaciliteerde Scope 3-uitstoot van klanten, de voor die rapportage bestaande standaarden (zoals PCAF) ten spijt. Het rapport negeert daardoor noodgedwongen deze klant Scope 3-uitstoot vrijwel volledig, terwijl deze uitstoot juist het grootste deel van de totale klantuitstoot beslaat (voor 'high-impact sectoren' gemidddeld 75%; zie par. 494, noot 539). Ook in andere opzichten stond de beperkte transparantie van banken aan een meer accurate (en minder behoudende) kwantificering in de weg. Het mag dus duidelijk zijn dat de onderzochte banken in werkelijkheid aanzienlijk meer uitstoot hebben gefinancierd en gefaciliteerd dan reeds uit het rapport blijkt. In de woorden van het rapport:

> "*Accordingly, it's likely that the actual level of emissions is several orders of magnitude higher.*" [623]

582. Eén en ander maakt duidelijk dat de bijdrage van banken aan (de financiering van) de broeikasgasuitstoot als gevolg van activiteiten in de economie niet alleen groot is, maar ook

[621] Productie MD-147, UNEP 2022, 'Emissions Gap Report 2022', p. 67.
[622] Productie MD-148, ReCommon 2024, 'Unsupervised, the carbon pollution of the world's Largest banks', p. 12.
[623] Ibid.

dat die bijdrage van banken nog groter is dan dat de huidige kwantificeringen ons reeds vertellen, en bovendien kan worden geduid als een economiebrede bijdrage.

X.2.5 **Banken vervullen een tweeledige sleutelrol in de klimaattransitie**

583. De grote en economiebrede bijdrage van banken aan de oorzaken en gevolgen van gevaarlijke klimaatverandering, noopt ertoe dat banken hun bijdrage leveren aan het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering en hun activiteiten in lijn brengen met de 1,5°C-doelstelling.

584. De rol van banken in deze klimaattransitie is tweeledig:

(i) Allereerst strekt deze tot het staken of uitfaseren van de financiering van bepaalde broeikasgasintensieve economische activiteiten, om hun uitstoot zodanig te verminderen dat deze in lijn wordt gebracht met de 1,5°C-doelstelling. Dit omdat dergelijke financiering leidt tot uitstoot en lock-in van uitstoot die een bedreiging is voor het welslagen van de klimaattransitie, en daarmee bijdraagt aan de oorzaken en gevolgen van gevaarlijke klimaatverandering.

(ii) Ten tweede strekt deze tot de financiering van bepaalde economische activiteiten in lijn met de 1,5°C-doelstelling, omdat dergelijke financiering noodzakelijk is voor het welslagen van de klimaattransitie. De verstrekking van dergelijke financiering is daarmee juist noodzakelijk voor het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering.

585. Het is deze tweeledigheid die ten grondslag ligt aan de in het Parijs Akkoord geformuleerde opgave om financieringsstromen consistent te maken met het (mondiale) pad naar lage emissies en een klimaatbestendige ontwikkeling. Zo zal, bij wijze van voorbeeld, de financiering van de productie en het gebruik van brandstofauto's moeten worden afgeschaald, terwijl de financiering van elektrische auto's zal moeten worden opgeschaald.

586. Het 2022 Emissions Gap Report van UNEP maakt duidelijk dat beide onderdelen van de tweeledigheid het succes van de deze opgave bepalen. Zij zijn volgens dat rapport beide van cruciaal belang bij het dichten van de in hoofdstuk IX beschreven 'emissions gap':

> "*A realignment of the financial system is a critical enabler of the sectoral transitions required to address the current climate crises. […] The success of the transformation can ultimately be measured based on two indicators: a rapid increase in investments in low-carbon assets worldwide and a rapid decrease in investments in greenhouse gas (GHG)-intensive assets.*"[624]

587. Het IEA sluit zich daarbij aan en stelt:

> "*The financial community has a critical role to play in the massive ramp-up of clean energy spending needed to meet climate goals and the orderly reallocation of capital away from fossil fuels. […]*
>
> *Achieving the NZE Scenario requires clean energy spending to rise nearly threefold by 2030, with an estimated 65% of this needing to come from the private sector*."[625]

588. Het is onderdeel (i) van de tweeledige sleutelrol waar de vorderingen van Milieudefensie zich op richten: het staken of uitfaseren van financiering van bepaalde broeikasgasintensieve

[624] Productie MD-147, UNEP 2022, 'Emissions Gap Report 2022', p. 65.
[625] Productie MD-149, IEA 2023, 'World Energy Investment 2023' (geselecteerde pagina's), p. 157-158.

economische activiteiten, zodat de uitstoot van ING zodanig vermindert dat deze in lijn wordt gebracht met de 1,5°C-doelstelling. In hoofdstuk XIV zal Milieudefensie toelichten op welke wijze onderdeel (i) tot uitdrukking komt in de maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting van ING onder artikel 6:162 lid 2 BW, waarop Milieudefensie zich ter ondersteuning van haar vorderingen beroept. Of en hoe ING haar financiering richt op activiteiten die noodzakelijk zijn voor het welslagen van de duurzame klimaattransitie (onderdeel (ii)), blijft aan ING. Dat neemt niet weg dat de vorderingen van Milieudefensie kunnen bevorderen dat ING eveneens bijdraagt aan onderdeel (ii). ING kan namelijk aan die vorderingen voldoen door haar klanten te ondersteunen bij, en bewegen tot, het terugdringen van hun uitstoot door middel van verduurzaming (zie hoofdstuk XIV.4). Die verduurzaming van de klant leidt er immers niet enkel toe dat de Scope 3-uitstoot van ING meer in lijn wordt gebracht met de 1,5°C-doelstelling (onderdeel (i)), maar ook dat meer van de financiering van ING de duurzame klimaattransitie van haar klanten ondersteunt (onderdeel (ii)).

589. Hoewel de vorderingen van Milieudefensie zich dus richten op onderdeel (i), is het toch relevant stil te staan bij de omvang van het belang dat is gemoeid met onderdeel (ii). De reden daarvoor is dat het niet-staken van de financiering van klimaatbedreigende activiteiten overeenkomstig onderdeel (i) niet alleen leidt tot een instandhouding van de daarmee gemoeide uitstoot, maar óók een belemmering vormt voor de financiering van de duurzame klimaattransitie overeenkomstig onderdeel (ii). De financiering van klimaatbedreigende activiteiten leidt er immers toe dat er minder financiering beschikbaar is voor de duurzame klimaattransitie. Dit terwijl de vereiste financiering omvangrijk is, en er nog lang niet genoeg voldoende financiering beschikbaar komt. Dat maakt deze financiering volgens het IPCC een kritische faciliterende factor voor de duurzame klimaattransitie:

> *"Finance to reduce net greenhouse gas (GHG) emissions and enhance resilience to climate impacts represents a critical enabling factor for the low carbon transition."*[626]

X.3 DE SLEUTELROL VAN BANKEN IS AL SINDS 1988 BEKEND

X.3.1 Inleiding

590. De hiervoor toegelichte sleutelrol van banken is al sinds ten minste 1988 bekend, wordt sinds ten minste 1992 onderkend binnen de financiële sector, en is sinds ten minste 2007 uitdrukkelijk onderdeel van het internationaal klimaatbeleid. Milieudefensie zal de historische ontwikkeling van deze bekendheid en onderkenning hieronder uiteenzetten.

X.3.2 1988: de VN klimaatconferentie van Toronto

591. De voornoemde bekendheid en onderkenning voeren ten minste terug op de benoeming van het belang van private financieringsstromen in de oplossing van het klimaatprobleem tijdens de VN klimaatconferentie in Toronto van 1988. In hoofdstuk VI.5.1 kwam al aan bod dat in de slotverklaring daarvan niet alleen overheden maar ook private partijen (zoals commerciële banken) werden opgeroepen tot het grootschalig verleggen van investeringsstromen richting duurzame energie.

592. Deze oproep werd gedaan tegen de achtergrond van de volgende constateringen:

> "*(t)he rate of future emissions growth is likely to determine how rapidly climate changes take place*

[626] Productie MD-050, IPCC 2022, AR6, WGIII, TS, TS.6.4.

and how severe the consequences will be. Energy policy decisions will substantially affect future emissions, as will private investment choices made during the next 10 years and implemented over the next few decades. If historically inefficient patterns of energy use continue, or if the amount of coal and biomass burned for energy increases, the concentration of these gases in the atmosphere will rise. As a consequence, the risks of global warming and ozone depletion would rise substantially."[627] (onderstreping toegevoegd, adv.)

"*There are obviously many long-term actions that will be required in order to ensure appropriate responses to the changing atmosphere. These actions will be taken at a number of different levels. (…) At the national level, action will also be necessary. On the one hand, governments should examine existing policies, e.g., energy policy and forest policy, and adjust them to reduce the rates at which the atmosphere is being changed. In addition, governmental support for research and development of alternative technologies must be greatly intensified. Corporations, banks, the investment community and non-government organizations must also include consideration of the atmosphere in their planning and operational agendas*.[628] (onderstreping toegevoegd, adv.)

593. Hieruit kan worden afgeleid dat sinds ten minste 1988 binnen de internationale gemeenschap wordt onderkend dat:

(i) de investeringsbeslissingen van private actoren, banken en beleggers daaronder begrepen, de uitstoot van broeikasgassen naar de atmosfeer (en daarmee het ontstaan en de omvang van klimaatverandering en de gevolgen daarvan) substantieel beïnvloeden ("*substantially affect*"); en

(ii) banken en beleggers in hun planning en operationele agenda's ook rekening moeten houden met (*"must also include consideration of*") de atmosfeer, gelet op de vele langetermijnacties die noodzakelijk zijn voor een passende reactie op de (als gevolg van broeikasgasuitstoot) veranderende atmosfeer.

594. Deze notie heeft sindsdien een nadere invulling gekregen en is bovendien verder bestendigd, zowel in het internationaal klimaatbeleid als binnen de financiële sector zelf. Milieudefensie zet dit hieronder uiteen.

X.3.3 **1992-1998: het United Nations Environment Programme Finance Initiative (UNEP FI)**

595. Ten tijde van de totstandkoming van het VN-Klimaatverdrag in 1992 gaf de financiële sector zelf blijk van een groeiende erkenning dat zij een cruciale rol vervult bij de overgang naar een duurzame economie, waarbij ook de risico's van klimaatverandering worden onderkend. Bij gelegenheid van de "United Nations Conference on Environment and Development" in Rio de Janeiro, waar ook het VN-Klimaatverdrag werd opengesteld voor ondertekening, kwam ook het United Nations Environment Programme Finance Initiative (UNEP FI) tot stand.

596. Een van de eerste resultaten van UNEP FI was in 1992 de "*UNEP Statement by Banks on the Environment and Sustainable Development*".[629] In dit document geven de 91[630] deelnemende banken blijk van hun besef dat de bancaire sector een verantwoordelijkheid heeft om het milieu te beschermen en duurzame ontwikkeling te bevorderen en dat dit noopt tot

[627] Productie MD-062, WMO 1988, 'Conference Proceedings of the World Conference on The Changing Atmosphere: Implications for Global Security' (geselecteerde pagina's) (Toronto), p. 120.
[628] Ibid, p. 401.
[629] Productie MD-150, Delphi International et al. 1997, 'The role of financial institutions in achieving sustainable development, report to the European Commision', par. 17.1, VI.1, p. 133 (inclusief voorblad).
[630] Ibid, p. 136 (inclusief voorblad).

voorzorg:

> "*We further recognise that ecological protection and sustainable development are collective responsibilities and must rank among the highest priorities of all business activities, including banking. We will endeavour to ensure that our policies and business actions promote sustainable development: meeting the needs of the present without compromising the needs of the future.*
>
> *[…]*
>
> *1.5 We recognise that sustainable development is a corporate commitment and an integral part of our pursuit of good corporate citizenship. We are moving towards the integration of environmental considerations into banking operations and business decisions in a manner which enhances sustainable development.*
>
> *[…]*
>
> *2.1 We subscribe to the precautionary approach to environmental management, which strives to anticipate and prevent potential environmental degradation.*
>
> *2.2 We expect, as part of our normal business practices, that our customers comply with all applicable local national and international environmental regulations. Beyond compliance, we regard sound environmental practices as one of the key factors demonstrating effective corporate management."* [631]

597. Vanaf 1994 richtten de inspanningen van UNEP FI zich uitdrukkelijk (ook) op klimaatverandering.[632] In 1995 uitte zich dat in een verklaring die vergelijkbaar was met de hiervoor genoemde "*UNEP Statement by Banks*" (zie par. 596). Deze "*Statement of Environmental Commitment by the Insurance Industry*" van 1995 betrof de verzekeringssector (waarin, destijds, ook ING actief was) en stelt:

> *"We are committed to work together to address key issues such as pollution reduction, the efficient use of resources, and climate change."*[633]

598. De navolgende op klimaatverandering gerichte inspanningen van UNEP FI resulteerden ook in diverse "position papers" met inzichten over de aard en omvang van het gevaar van klimaatverandering, de risico's daarvan voor (en de verantwoordelijkheid daarin van) actoren uit de financiële sector, en het belang van het voorzorgsbeginsel bij het treffen van noodzakelijke maatregelen tot een substantiële reductie van uitstoot. Een position paper uit 1996 dat zich richt op de verzekeringssector (waarin, destijds, ook ING actief was) stelt:

> "*2.2.1 In dealing with climate change risks it is important to recognise the precautionary principle, in that it is not possible to quantify anticipated economic and social impacts of climate change fully before taking action. Research is needed to reduce uncertainty but cannot eliminate it entirely.*
>
> *2.2.2 In the case of climate change risks, the most efficient precautionary measure is a substantial reduction of greenhouse gas emissions with respect to a "business as usual" scenario of greenhouse gas emissions."* [634]

599. In 1997, in de context van COP3 in Kyoto, publiceerde UNEP FI een position paper m.b.t. de

[631] Ibid, par. 17.1, VI.1, p. 133 (inclusief voorblad).
[632] Productie MD-151, UNEP FI 2003, brochure Climate Change Working Group, p. 2.
[633] Productie MD-150, Delphi International et al. 1997, 'The role of financial institutions in achieving sustainable development, report to the European Commision', par. 17.2, VI.2, p. 134 (inclusief voorblad).
[634] Ibid, par. 17.5, VI.5, p. 140.

financiële sector in een bredere zin.[635] Dit position paper wijst opnieuw op de (preventieve) noodzaak van uitstootreducties, waarbij ontwikkelde landen het voortouw moeten nemen en waarvoor ook private kapitaalbronnen moeten worden ingezet:

> "*2.2 Developed countries need to take the lead in redirecting their economies to a path of reduced per capita greenhouse gas emissions.*
>
> *[…]*
>
> *The capital resources of both the public and private sectors should work in synchrony to promote alternative energy generation and use."*[636]

600. In 1998, in de aanloop naar COP4 in Buenos Aires, publiceerde UNEP FI een position paper bij wege van het "Financial Instiutions Initiative", dat ook uitdrukkelijk de bancaire sector bestreek.[637] Dit position paper maakte duidelijk dat de kernprincipes van onder meer het "*UNEP Statement by Banks*" uit 1992 (zie par. 596) zich ook uitstrekken over het tegengaan van klimaatverandering, dat de brede economie en daarmee de financiële sector, banken daaronder begrepen, door gevaarlijke klimaatverandering wordt geraakt, en dat de financiële sector een rol heeft te vervullen bij de implementatie van het Kyoto Protocol.[638]

X.3.4 1998-2004: het GHG Protocol, het Carbon Disclosure Project (CDP) en de UNEP FI Climate Change Working Group

601. Tegen de achtergrond van het hiervoor besproken besef dat private actoren (inclusief private financiële instellingen) een noodzakelijke rol hebben te vervullen in het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering, kenmerkten de tweede helft van jaren '90 en de eerste helft van de jaren '00 zich door een groeiende onderkenning van het belang van (en de mogelijkheden tot) de vaststelling van en verslaggeving over de broeikasgasuitstoot van private actoren.

602. Een belangrijke stap in deze ontwikkeling was de lancering in 1998 van het GHG Protocol,als een gezamenlijk initiatief van het World Resources Institute (WRI) en het World Business Council for Sustainable Development (WBCSD). Deze samenwerking ontstond vanuit de behoefte aan een gemeenschappelijke, internationaal erkende standaard voor het berekenen en rapporteren van broeikasgasemissies, en leidde in 2001 tot de publicatie van de eerste versie van het GHG Protocol (dat hiervoor al aan bod kwam in hoofdstukken IX.2 en X.2.3). Dit protocol bood bedrijven een methodologie voor het kwantificeren van hun broeikasgasemissies en is ook thans de basis voor het kwantificeren en rapporteren van de broeikasgasuitstoot door financiële instellingen.

603. In dezelfde periode kwam ook het Carbon Disclosure Project (later verkort tot CDP) tot stand, dat zichzelf kenschetste als een "*coordinating secretariat for institutional investor collaboration regarding climate change*".[639] Als zodanig zond het CDP in 2002 namens institutionele beleggers (waaronder een ING-entiteit) een brief en vragenlijst aan de 500 grootste bedrijven wereldwijd (gemeten naar marktkapitalisatie, zogeheten "FT500-

[635] Productie MD-152, UNEP FI 1997, 'Working Group: Climate Change and the Financial Sector, Position Paper.
[636] Ibid, p. 2 (par. 2.2) en p. 4 (par. 3.7).
[637] Productie MD-153, UNEP FI 1998, 'Working Group: Climate Change and the Financial Sector, Position Paper.
[638] Ibid, p. 1-2.
[639] Productie MD-154, CDP, 'Carbon Disclosure Project - Home Page' (uitdraai website 27 februari 2025).

bedrijven").[640] Deze vragenlijst betrof onder meer:[641]

(i) de rapportage van uitstootgegevens aan de hand van het voornoemde GHG Protocol;

(ii) het meten van de hoeveelheid uitstoot in de waardeketen (Scope 3-uitstoot);

(iii) de toepassing van uitstootreductieprogramma's- en doelen; en

(iv) de mogelijkheden tot emissiereducties tot 20% binnen vijf jaar.

Waar het FT500-bedrijf een financiële instelling betrof, strekte deze vragen zich uitdrukkelijk ook uit over de door de instelling gehouden activa, zoals leningen en investeringen.[642] Als FTE500-bedrijf werd ING ook zelf aangezocht de vragenlijst te beantwoorden, zodat zij naast ondertekenaar ook adressant van de vragenlijst was (in reactie waarop zij de vragenlijst ook heeft ingevuld; zie: hoofdstuk XII.3.2).

604. Het CDP presenteerde de resultaten van de voornoemde uitvraag aan FT500-bedrijven in februari 2003 in een rapport.[643] Dit rapport geeft onder meer blijk van de onderkenning dat klimaatverandering financiële risico's en consequenties met zich brengt (waaronder de dreiging van juridische procedures), die bovendien verder reiken dan de traditioneel uitstootintensieve sectoren en zullen blijven verergeren. Het stelt ook dat het beheersen van deze risico's en consequenties niet noodzakelijkerwijs een kostenpost is, en juist ook commerciële kansen kan bieden. Het rapport presenteert onder meer het volgende als "*key findings*":

> "*There is a remarkably broad consensus among major global companies on the need for action. Fully 80% of the Survey respondents explicitly acknowledge the importance of climate change as a business risk, and roughly 35-40% of them are already taking concrete action.*
>
> *The financial impacts of climate change extend well beyond the obvious, emissions-intensive sectors. Companies in the financial services, transportation, semi-conductor, telecoms, electronic equipment, food, agriculture, and tourism sectors among others are also affected.*
>
> […]
>
> *Managing the financial risks of climate change does not necessarily impose a net cost on companies. Success stories can be identified in virtually every industry sector we examined; substantial commercial opportunities are also being created and captured on the upside.*
>
> *The financial risks and consequences of climate change are almost certain to intensify. Corporate Governance reform, notably SarbanesOxley in the U.S., pension fund reform, shareholder activism, and the threat of litigation are some of the important " mega-trends" militating in this direction."*[644]

605. Parallel aan deze ontwikkelingen kwam binnen het verband van UNEP FI (zie hoofdstuk X.3.4) in 2000 de UNEP FI Climate Change Working Group tot stand.[645] In november 2001 publiceerde deze werkgroep in de context van COP7 in Marrakesh een position paper. Dit

[640] Productie MD-155, CDP, brief 21 mei 2002 'Greenhouse Gas Emissions', p. 2.
[641] Productie MD-156, CDP 2003, 'Carbon Finance and the Global Equity Markets' (geselecteerde pagina's), p. 69 (incl. notes 1 t/m 3).
[642] Ibid, p. 69 (incl. note 1)
[643] Ibid.
[644] Ibid, p. 1 (voorblad onder 'key findings').
[645] Productie MD-157, UNEP FI 2000, 'Climate Change Working Group Scoping Paper.

position paper onderkent de invloed van de financiële sector in de bredere economie en de rol die zij daardoor kan spelen bij het vervullen van de opgave ter voorkoming van gevaarlijke klimaatverandering:

> *"1.1. We believe that the precautionary approach is the appropriate way to deal with climate change, in that it is not possible to quantify all the environmental, economic, and social effects before taking action to reduce greenhouse gas emissions. Research can reduce the uncertainty, but never completely eliminate it.*
>
> *1.2. The financial services sector is involved in all aspects of economic activity and is affected by environmental and social issues. Owing to its business skills - particularly in innovation - and its size (insurance premiums of USD 2.3 trillion and operating income for banking of USD 1.7 trillion annually worldwide) the sector can play an important part in meeting the challenges posed by climate change."*[646]

X.3.5 **2007: de Global Roundtable on Climate Change, het UNFCCC Investment and Financial Flows-rapport en het Bali Actieplan van de VN**

606. In februari 2007 hebben financiële instellingen (waaronder ING) zich opnieuw rekenschap gegeven van hun sleutelrol, meer in het bijzonder in relatie tot gevaarlijke klimaatverandering. Dit gebeurde binnen het verband van de Global Roundtable on Climate Change ("GROCC"), dat op initiatief van het Earth Institute van Columbia University uit New York tot stand kwam. Het bracht bijeen: "*high-level, critical stakeholders from all regions of the world — including senior executives from the private sector and leaders of international governmental and non-governmental organizations*". Deze Global Roundtable werd geïnitieerd vanwege een "*urgent need to better understand the threats posed by human-induced climate change and to build a consensus on proactive initiatives that can help society mitigate and adapt to its impacts*".[647] Private banken (waaronder ING)[648] waren vanaf de start in 2004 bij de GROCC betrokken.

607. In een gezamenlijke verklaring van de GROCC uit 2007 onderkennen 100 deelnemers, met inbegrip van private banken (waaronder ING), dat zij in dat verband ook een eigen verantwoordelijkheid hebben in het aanpakken van klimaatverandering. Zij stellen:

> "*Each company and institution, as well as each government, has the opportunity and responsibility to address climate change. This responsibility can be fulfilled in a variety of ways, which will differ depending on the nature of the business or organization. In this spirit, and in recognition of the importance and immediacy of this issue, we commit ourselves to pursuing the following measures and invite others to do likewise: […] Incorporating climate change and GHG emissions into relevant business management decision making, and communicating such actions to key stakeholders, such as investors, employees, suppliers, and customers.*"[649] (onderstreping toegevoegd, adv.)

608. Na deze gezamenlijke verklaring van de GROCC van februari 2007 volgde in oktober 2007 een UNFCCC-rapport getiteld "Investment and Financial Flows to Address Climate Change",[650] dat de rol van financieringsstromen bij het terugdringen van broeikasgasuitstoot analyseert aan

[646] Productie MD- 158, UNEP FI 2001, 'Climate Change Working Group Position Paper, p. 1.
[647] Productie MD-159, The Earth Institute at Columbia University 2007, 'Global Roundtable on Climate Change, The Path to Climate Sustainability', p. 22.
[648] Jaarverslag ING 2007, p. 55 (zie https://www.ing.com/web/file?uuid=cd4762d2-f2dd-4265-9bb9-d4d81f705c39&owner=b03bc017-e0db-4b5d-abbf-003b12934429&contentid=6438).
[649] Productie MD-159, The Earth Institute at Columbia University 2007, 'Global Roundtable on Climate Change, The Path to Climate Sustainability', p. 10.
[650] Productie MD-160, UNFCCC 2007, 'Investment and Financial Flows to Address Climate Change' (geselecteerde pagina's).

de hand van de (destijds) bestaande, voorziene en benodigde investerings- en financieringsstromen in verschillende sectoren zoals energie, transport en landbouw. Dit vanuit de onderkenning dat bancaire en andere financieringen in veel economische sectoren gebruikt worden voor het produceren van kapitaalgoederen die vaak een levensduur van 30 jaar of meer hebben (denk aan olieplatforms, raffinaderijen, elektriciteitscentrales, olietankers, gasleidingen, fabrieken, etc.), waarmee deze financieringen tot ver in de toekomst een grote invloed hebben op het emissieniveau dat de mondiale samenleving dan nog steeds zal hebben. Dit wordt in de wetenschap ook wel aangeduid als het 'lock-in effect' omdat via deze financieringen en investeringen weer voor vele decennia emissies van broeikasgassen vastgelegd zijn ('locked-in' zijn). Zoals dit UNFCCC-rapport het verwoordt:

> "*In many sectors the lifetime of capital stock can be thirty years or more. The fact that total investment in new physical assets is projected to triple between 2000 and 2030 provides a window of opportunity to direct the financial and investment flows into new facilities that are more climate friendly and resilient. The investment decisions that are taken today will affect the world's emission profile in the future.*"[651] (onderstreping toegevoegd, adv.)

609. Daarbij onderkent het rapport uitdrukkelijk het belang van de private sector:

> "*When considering means to enhance investment and financial flows to address climate change in the future, it is important to focus on the role of private-sector investments as they constitute the largest share of investment and financial flows (86 per cent).*"[652]

610. Het UNFCCC-rapport uit 2007 identificeert drie categorieën van "significante veranderingen van investerings- en financieringsstromen die nodig zijn om klimaatverandering aan te pakken".[653] Naast de opschaling van investerings- en financieringsstromen voor mitigatie en adaptatie en de optimalisatie van de allocatie van beschikbare middelen, wijst het rapport in de eerste plaats op de volgende categorie veranderingen:

> "*Shift investments and financial flows made by private and public investors to more sustainable climate-friendly alternatives, for example, by redirecting investments from traditional energy supply sources and technologies to low GHG emitting ones […]*"[654]

611. Na de publicatie van het rapport in oktober 2007 volgde de onderkenning van het belang van private financieringsstromen tijdens COP13 in december dat jaar. Daarbij besloot de COP (als hoogste orgaan van het VN-Klimaatverdrag; zie hoofdstuk VI.6.4) dat de private sector een noodzakelijke rol heeft te vervullen in de verstrekking van klimaatfinanciering binnen de kaders van het VN-Klimaatverdrag. In het Bali Actieplan van 2007 onderkent de COP dat de mobilisering van private financiering noodzakelijk is om een "*full, effective and sustained implementation*" van het VN-Klimaatverdrag mogelijk te maken.[655] De COP besluit in het Bali Actieplan tot:

> *"Enhanced action on the provision of financial resources and investment to support action on mitigation and adaptation and technology cooperation, including, inter alia, consideration of: […] (v) Mobilization of public- and private-sector funding and investment, including facilitation of climate-friendly investment choices;"*[656] (onderstreping toegevoegd, adv.)

[651] Ibid, p. 5 (p. 1 van de Executive Summary, Key Findings, onder 6).
[652] Ibid, p. 5 (p. 1 van de Executive Summary, Key Findings, onder 7).
[653] Ibid, p. 178 (onder 9.3, par. 961).
[654] Ibid.
[655] Productie MD-075, UNFCCC COP13 2007 (Bali), 'Bali Actieplan', par. 1, aanhef.
[656] Ibid, par. 1(e).

X.3.6 **2009-2011: de GHG Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard**

612. Tussen 2009 en 2011 ontwikkelden zich ook de kaders voor het kwantificeren (en rapporteren) van gefinancierde uitstoot door private financiële instellingen zich door, en wel door de ontwikkeling van de Scope 3 Standaard bij het GHG Protocol, welke als afzonderlijke categorie voorziet in "category 15: investments". De Scope 3 Standaard zegt daarover:

> "*Category 15 is designed primarily for private financial institutions (e.g., commercial banks) […]*"[657]

613. Deze standaard voor het kwantificeren en rapporteren van de Scope 3-uitstoot van (onder meer) commerciële banken zoals ING werd geïntroduceerd vanuit de onderkenning dat deze actoren een "essentiële" ("*vital*") rol vervullen bij het boeken van de noodzakelijke vooruitgang en dat de standaard een instrument is dat voorziet in het daarvoor vereiste gedetailleerde begrip van de broeikasgasimpact van deze actoren (die in het geval van financiële instellingen dus ook bestaat uit uitstoot binnen "category 15: investments"):

> "*Existing government policies will not sufficiently solve the problem. Leadership and innovation from business is vital to making progress. […]*
>
> *An effective corporate climate change strategy requires a detailed understanding of a company's GHG impact. A corporate GHG inventory is the tool to provide such an understanding. It allows companies to take into account their emissions-related risks and opportunities and focus company efforts on their greatest GHG impacts."* [658]

X.3.7 **2015: het Parijs Akkoord, het Klimaatstatement Nederlandse Banken, de Task Force on Climate-related Financial Disclosures (TCFD) en het Partnership Carbon Accounting Financials (PCAF)**

614. De onderkenning dat ook private financiering noodzakelijk is voor het tegengaan van gevaarlijke klimaatverandering, heeft uiteindelijk tijdens COP21 ook haar weg gevonden naar de centrale doelstelling van het Parijs Akkoord (zie hoofdstuk VII.3.2.1). Artikel 2 lid 2 van het Parijs Akkoord strekt namelijk niet alleen tot een beperking van de opwarming van de aarde "*well below 2°C*" en bij voorkeur tot 1,5°C. Maar, zo volgt uit artikel 2 lid 1 sub c van het Parijs Akkoord, ook tot het consistent maken van financieringsstromen met een traject naar lage broeikasgasemissies en klimaatbestendige ontwikkeling. Of in de bewoordingen van het Parijs Akkoord:

> "*1. This Agreement, in enhancing the implementation of the Convention, including its objective, aims to strengthen the global response to the threat of climate change, in the context of sustainable development and efforts to eradicate poverty, including by: […] (c) [m]aking finance flows consistent with a pathway towards low greenhouse gas emissions and climate-resilient development.*"[659] (onderstreping toegevoegd, adv.)

615. De bewoordingen van artikel 2 lid 1 sub c drukken uit dat de overkoepelende doelstelling van het Parijs Akkoord "*to strengthen the global response to climate change*" een structurele transformatie van de economie vereist, en wel in de vorm van een heroriëntatie van financieringsstromen van niet-duurzame naar duurzame infrastructuur en

[657] Productie MD-130, GHG Protocol Corporate Value Chain (Scope 3) Standard, p. 51.
[658] Ibid, p. 3.
[659] Productie MD-070, Parijs Akkoord (originele Engelstalige versie).

handelspraktijken.[660] Mede indachtig de oproep in het Besluit behorende bij het Parijs Akkoord aan bedrijven en andere non-party stakeholders om een beter klimaatbeleid te voeren – en indachtig de achtergrond van die oproep (zie hoofdstuk IX.2) – vormt artikel 2 lid 1 sub c van het Parijs Akkoord (mede) een oproep aan banken en andere private actoren tot het verleggen van hun financieringsstromen.[661] Verderop (onder meer in par. 624) zal blijken dat artikel 2 lid 1 sub c van het Parijs Akkoord ook door ING en andere banken als een dergelijke oproep verstaan is.

616. In de aanloop naar COP21 in 2015 en het bij die gelegenheid overeengekomen Parijs Akkoord, bestond een bredere aandacht voor de rol van banken en andere financiële instellingen in relatie tot (het voorkomen van) gevaarlijke klimaatverandering. In de eerste plaats was dit het moment waarop een grotere aandacht en duidelijker idee ontstond bij klimaatverandering als een bron van financiële risico's voor banken, naar aanleiding van de "Tragedy of the Horizon-speech" van Mark Carney, toenmalig gouverneur van de Bank of England en voorzitter van de Financial Stability Board (FSB).

617. Als reactie op de groeiende bezorgdheid over de impact van klimaatverandering op de stabiliteit van het wereldwijde financiële systeem, werd tijdens COP21 door de FSB, op verzoek van de G20, de Task Force on Climate-related Financial Disclosures (TCFD) opgericht. Het doel van de TCFD was om een kader te ontwikkelen voor bedrijven om informatie over klimaatgerelateerde financiële risico's openbaar te maken.

618. De oprichting van de TCFD viel samen met de totstandkoming van het Partnership Carbon Accounting Financials (PCAF), dat financiële instellingen moet helpen hun bijdrage aan klimaatverandering beter te kunnen beheren en beperken. Daartoe stelde PCAF zich tot doel ontwikkeling van geharmoniseerde methodologieën voor het meten en openbaar maken van de CO2-uitstoot van leningen en investeringen, zodat deze in lijn kunnen worden gebracht met de doelen van het Parijs Akkoord (zie hoofdstuk X.2.3).

619. In Nederland werd de aanloop naar COP21 in Parijs eveneens gekenmerkt door het zogeheten "klimaatstatement" van 12 Nederlandse banken (waaronder ING), verenigd in de Nederlandse Vereniging van Banken ("**NVB**"). Dit klimaatstatement gaf blijk van het besef van de betreffende banken dat zij een eigen rol hebben te vervullen bij het tegengaan van gevaarlijke klimaatverandering, met de toezegging dat zij:

(i) duurzaamheid, klimaatimpact en milieuschade meewegen in hun financierings- en investeringsbeslissingen;

(ii) toewerken naar transparantie over de (positieve en negatieve) impact van hun leningen en investeringen op klimaatverandering;

(iii) klanten aanmoedigen om hun CO2-uitstoot te verlagen en hen daarbij te helpen met producten en diensten; en

(iv) ernaar streven om de verduurzaming van de Nederlandse woningvoorraad, kantoren en ander vastgoed te versnellen.[662]

[660] Productie MD-122, Klein et al. 2017, 'The Paris Agreement on Climate Change. Analysis and Commentary' (geselecteerde pagina's), p. 128.
[661] Ibid, p. 128 en 255.
[662] Productie MD-161, NVB 2015, 'Klimaatstatement banken', p. 2-3.

X.3.8 **2018: de Spitsbergenambitie en het Katowice-commitment**

620. Op 26 juni 2018 kwam als resultaat van een reis van vertegenwoordigers van 33 Nederlandse financiële instellingen naar de Noorse eilandengroep Spitsbergen de zogeheten "Spitsbergenambitie" tot stand. De Spitsbergenambitie was een "*verbintenis tussen Nederlandse financiële instellingen die samen klimaatverandering willen tegengaan via hun financieringen en beleggingen*", waaraan ook ING deelnam. Deze financiële instellingen constateren dat zij een belangrijke rol te vervullen hebben bij het tegengaan van klimaatverandering en het versnellen van de duurzame klimaattransitie, en verbinden zich aan de toenmalige klimaatdoelstellingen van het regeerakkoord van de Nederlandse regering (49% reductie in 2030 t.o.v. 1990 en 100% in 2050):

> "*Samen kunnen wij klimaatverandering tegengaan, bijvoorbeeld door CO2-reductie met onze financieringen en beleggingen te versnellen op weg naar een groene en koolstofarme economie. Daarnaast kunnen wij actief investeren in nieuwe mogelijkheden die bijdragen aan een klimaatpositieve duurzame economie en aan de internationale doelstellingen zoals vastgelegd in het Klimaatakkoord van Parijs. Voor Nederland verbinden wij ons aan de klimaatdoelstellingen zoals opgenomen in het regeerakkoord (49% CO2-reductie in 2030, 100% in 2050), met een ambitie om het halen van deze doelen te versnellen waar mogelijk.*"[663]

621. Toenmalig NVB-voorzitter Chris Buijink lichtte de Spitsbergenambitie als volgt toe:

> "*Banken laten het tijdperk van vrijblijvendheid definitief achter zich. Dat betekent ook iets voor hun klanten en andere stakeholders. Alleen in goede samenwerking kan het gewenste resultaat worden bereikt.*"[664] (onderstreping toegevoegd, adv.)

622. De NVB wijst er bovendien op dat deze vrijblijvendheid ook niet langer aangewezen is, nu met bijvoorbeeld PCAF (zie hoofdstuk X.2.3) een methode beschikbaar is gekomen om de klimaatimpact van financiële instellingen te meten. In de woorden van de NVB:

> "*In het Klimaatstatement Banken van 2015 legden banken al vast dat zij de klimaatimpact van hun activiteiten meetbaar wilden maken. Destijds waren er nog geen goede methoden voorhanden waarmee de klimaatimpact van een financiële instelling in kaart kon worden gebracht. Sindsdien hebben banken en andere instellingen zulke methoden ontwikkeld en getest, te weten de PCAF, 2Dii en soortgelijke meetmethoden.*"[665]

623. Om de verbintenis onder de Spitsbergenambitie kracht bij te zetten committeerden de betrokken financiële instellingen zich dan ook onder meer aan het per 2020:

(i) actief meten en extern rapporteren over klimaatimpact voor alle financieringen en beleggingen, gebruikmakende van bijvoorbeeld PCAF (zie hoofdstuk X.2.3), en uitkomsten gebruiken t.b.v. strategieën voor duurzaam investeren; en

(ii) gebruikmaken van klimaatscenarioanalyses en science-based targets ter ondersteuning van hun financierings-, beleggingsbeleid en hun strategieën, om te kunnen voldoen aan het Parijs Akkoord.[666]

---

[663] Productie MD-162, Spitsbergen ambitie 2018-2020, p. 1.
[664] Productie MD-163, NVB 2018, 'Spitsbergen ambitie sluit aan bij inzet banken voor Klimaatakkoord' (uitdraai website 27 februari 2025).
[665] Ibid.
[666] Productie MD-162, Spitsbergen ambitie 2018-2020, p. 1.

624. Naast de Spitsbergenambitie, als Nederlands initiatief, ontstond tijdens COP24 in Katowice een internationaal initiatief in de vorm van het Katowice Commitment. In het Katowice Commitment spreken (naar eigen zeggen leidende) banken hun steun uit aan artikel 2 lid 1 sub c van het Parijs Akkoord en de oproep die daarin ook voor banken besloten ligt om hun financieringsstromen te verleggen. Dat geldt ook voor ING, die de Katowice Commitment als een "*milestone pledge*" typeert.[667] De betreffende banken stellen ook dat dit verder gaat dan de beheersing van klimaatgerelateerde financiële risico's:

> "*We support the aim of "making finance flows consistent with a pathway towards low greenhouse gas emissions and climate-resilient development", which is article 2.1c of the Paris Agreement. To show our support we commit to developing opensource methods and tools for measuring the alignment of lending portfolios with the goals of the Paris Agreement. What's more, we aspire to then lead the implementation of these methodologies and tools to actually align our lending portfolios with these climate goals.*
>
> *This is about more than de-risking. It's about making a positive impact*."[668]

X.3.9 2019: het Klimaatcommitment financiële sector, de Principles for Responsible Banking (PRB) en de Collective Commitment to Climate Action

625. In 2019 volgden een aantal sectorale initiatieven die kunnen worden beschouwd als een verdere bestendiging van (de principes die blijken uit) eerdere initiatieven. De eerste daarvan is het Nederlandse Klimaatcommitment financiële sector, dat in juli 2019 werd geïntroduceerd in Nederland op initiatief van de Nederlandse financiële sector, en dat door circa 50 financiële instellingen (waaronder ING) is ondertekend. Het kan worden beschouwd als een verbreding en verdieping van (onder meer) het eerdere Klimaatstatement Nederlandse Banken (zie hoofdstuk X.3.7). Onder het Klimaatcommitment financiële sector aanvaardden de deelnemende instellingen uitdrukkelijk een inspanningsverplichting tot onder meer het opstellen van actieplannen inclusief reductiedoelstellingen voor 2030.[669]

626. In september 2019 werden de Principles for Responsible Banking (PRB) gelanceerd binnen het verband van de in 1992 opgerichte UNEP FI (zie hoofdstuk X.3.3). Door het ondertekenen van de PRB committeerden banken (waaronder ING)[670] zich aan zes principes, die er onder meer toe strekken dat de deelnemende banken hun strategie in lijn brengen met het Parijs Akkoord en daar ook doelen voor stellen. De toenmalig bestuursvoorzitter van ING introduceerde de PRB met de volgende verklaring:

> "*Financial institutions have a societal role that goes beyond being facilitators of well-functioning economies. They also have a moral obligation as global corporate citizens to finance positive change. The Principles for Responsible Banking provide banks with a common language and shared foundation on which to build a sustainable future.*"[671] (onderstreping toegevoegd, adv.)

627. De Collective Commitment to Climate Action (CCCA) werd eveneens in september 2019 gelanceerd, en is een uitbreiding van de PRB. Deze toezegging (die eveneens door ING werd ondertekend, samen met 37 andere internationale banken), richt zich specifiek op het versnellen van de uitvoering van de doelstellingen van het Parijs Akkoord en werd

[667] Productie MD-165, ING 2018, 'ING talks climate in Katowice at COP24' (uitdraai website 27 februari 2025).
[668] Productie MD-164, Katowice Commitment 2018, p. 1.
[669] Productie MD-166, Klimaatcommitment financiële sector 2019, p. 1.
[670] Productie MD-167, UNEP FI, 'Signatories PRB' (uitdraai website 27 februari 2025).
[671] Productie MD-168, UNEP FI, 'Signatory CEO Statements' (uitdraai website 27 februari 2025), p. 2.

gepresenteerd als de opvolger van het Katowice Commitment uit 2018 (zie hoofdstuk X.3.8). De centrale toezegging was "*to align our portfolios to reflect and finance the low-carbon, climate-resilient economy required to limit global warming to well below 2, striving for 1.5 degrees Celsius*".[672] De CCCA kwam in 2023 tot een einde door de totstandkoming van de Net-Zero Banking Alliance.[673]

X.3.10 2021: het Glasgow Climate Pact, de Glasgow Financial Alliance for Net-Zero (GFANZ) en de Net-Zero Banking Alliance (NZBA)

628. In 2021 volgde een volgende mijlpaal in het internationale klimaatbeleid in de vorm van het Glasgow Climate Pact (dat tot stand kwam bij COP26 in 2021). Het Glasgow Climate Pact benadrukte de toegenomen urgentie van versterkte ambitie en maatregelen op het gebied van (onder meer) financiering bij verwezenlijking van de doelen van het Parijs Akkoord.[674]

629. De onderkenning van het belang van (de verlegging) van private financieringsstromen bij gelegenheid van COP26, had niet enkel de vorm van de daaraan door de Conferentie van Partijen gewijde passages van het Glasgow Climate Pact. De financiële sector zelf toonde zich ook van dat belang bewust en wel bij wege van de Glasgow Financial Alliance for Net Zero (GFANZ). Deze alliantie, gelanceerd in april 2021, bracht bestaande en nieuwe klimaatinitiatieven in de financiële sector samen in een sectorbreed forum voor strategische coördinatie. Het doel van GFANZ onderstreepte het enorme belang - en de ambitie - van de financiële sector:

> "*GFANZ will work to mobilise the trillions of dollars necessary to build a global zero emissions economy and deliver the goals of the Paris Agreement.*"[675]

630. Gelijktijdig met GFANZ werd ook de Net Zero Banking Alliance (NZBA) gelanceerd. De NZBA (waarbij sinds 2021 ook ING aangesloten is)[676] kwam tot stand als een onderdeel van zowel de PRB als de sectorale GFANZ-alliantie voor de bankensector. De NZBA-banken verbonden zich ertoe om zowel de emissies afkomstig van hun eigen operaties als hun portfolio-emissies in lijn te brengen met paden naar netto-nul in 2050 of eerder. Als onderdeel van GFANZ verbonden NZBA-banken zich aan de VN-Race to Zero-criteria, waaronder:

> "*Using science-based guidelines to reach net-zero emissions across all emissions scopes by 2050*
>
> *Setting 2030 interim targets that represent a fair share of the 50% decarbonization required by the end of the decade*
>
> *Setting and executing on a net-zero transition plan*
>
> *Transparent reporting and accounting on progress against those targets*
>
> *Adhering to strict restrictions on the use of offsets*" [677]

[672] Productie MD-169, UNEP FI 2019, 'Collective Commitment to Climate Action', p. 1.
[673] Productie MD-170, UNEP FI, 'Commitment to Climate Action' (uitdraai website 3 maart 2025).
[674] Productie MD-088, UNFCCC COP26 2021 (Glasgow), 'Glasgow Climate Pact', par. 5.
[675] Productie MD-171, UNFCCC 2021, 'New Financial Alliance for Net Zero Emissions Launches' (uitdraai website 27 februari 2025), p.2.
[676] Productie MD-172, UNEP FI, 'Members Net-Zero Banking Alliance' (uitdraai website 27 februari 2025).
[677] Productie MD-173, GFANZ, 'Our Members' (uitdraai website 27 februari 2025), p. 3.

X.3.11 **2022: de Klimaatconferentie van Sharm-el-Sheikh (COP27)**

631. Tijdens COP27 in 2022 besteedt de Conferentie van Partijen in het Sharm- el Sheikh Implementation Plan aandacht aan de belangrijke rol die de financiële sector zal moeten spelen bij de klimaataanpak. Op basis van bevindingen van het Internationaal Energie Agentschap (IEA) maakt de Conferentie van Partijen duidelijk dat er mondiaal jaarlijks 4 biljoen dollar geïnvesteerd moet worden in hernieuwbare energie tot aan 2030, om te kunnen komen tot netto-nul emissies in 2050, en dat de mondiale transformatie naar een koolstofarme economie nog eens 4-6 biljoen dollar per jaar aan investeringen zal vergen.[678]

632. De Conferentie van Partijen benadrukt in dit verband dat niets minder dan een transformatie van het financiële systeem en zijn processen en structuren nodig is, waarbij regeringen, centrale banken, commerciële banken, institutionele beleggers en andere financiële beleggers een rol zullen moeten spelen:

> *"Also highlights that delivering such funding will require a transformation of the financial system and its structures and processes, engaging governments, central banks, commercial banks, institutional investors and other financial actors;"*[679]

X.3.12 **2023: de Klimaatconferentie van Dubai (COP28)**

633. Ook tijdens de Klimaatconferentie van Dubai in 2023 (COP28) besteedt de Conferentie van Partijen aandacht aan de belangrijke rol van banken. Dit tegen de achtergrond van de belangrijke bevindingen van de eerste '*global stocktake*' onder het Parijs Akkoord van 2015, die leidde tot de constatering dat er onvoldoende vooruitgang is geboekt op alle gebieden van klimaatactie (zoals uitvoeriger toegelicht in hoofdstuk VII.6).

634. In het licht van die bevindingen constateert de COP onder meer dat (wederom) slechts beperkte vooruitgang is geboekt in de centrale doelstelling van artikel 2 lid 1 sub c van het Parijs Akkoord tot het consistent maken van financieringsstromen met een traject naar lage broeikasgasemissies en klimaatbestendige ontwikkeling, waarbij zij bovendien (opnieuw) het belang van dat doel onderkent.[680]

635. Binnen die context onderkent de COP eveneens (opnieuw) het belang van ambiteuze klimaatactie door 'non-Party stakeholders', waaronder financiële instellingen,[681] en onderstreept zij de belangrijke rol die ook commerciële banken zoals ING hebben te spelen.[682]

X.3.13 **2024: de Klimaatconferentie van Bakoe (COP29)**

636. Zoals kort aangestipt in hoofdstuk VII.7, werd COP29 van 2024 in Bakoe gekenschetst als de eerste 'finance COP', bij gelegenheid waarvan het zogeheten '*Climate Unity Pact*' tot stand kwam. Een centraal onderdeel van dit pact is de '*New collective quantified goal on climate finance*'.[683]

---

[678] Productie MD-089, UNFCCC COP27 2022 (Sharm el-Sheikh), 'Sharm el-Sheikh Implementation Plan', par. 31.
[679] Ibid.
[680] Productie MD-090, UNFCCC COP28 2023 (Dubai), 'Outcome of the First Global Stocktake', par. 90 en 91.
[681] Ibid, par. 158.
[682] Ibid, par. 96.
[683] Productie MD-091, UNFCCC COP29 2024 (Bakoe), 'New collective quantified goal on climate finance'.

637. De achtergrond van dit klimaatfinancieringsdoel is gelegen in de *climate financing gaps*, oftewel het verschil tussen financiering die is vereist voor het treffen van de noodzakelijke klimaatmaatregelen enerzijds, en de daadwerkelijk beschikbare financiering anderzijds.

638. Het nieuwe klimaatfinancieringsdoel van COP29 richt zich specifiek op de climate financing gap waarmee ontwikkelingslanden zich geconfronteerd zien. De COP constateert met zorg dat er een (groot) gat bestaat tussen de voor deze landen beschikbare financiering en de vele biljoenen dollars die deze landen jaarlijks nodig hebben voor de klimaatmaatregelen die zijn vereist om hun nationale emissiereductiedoelstellingen (NDC's genoemd) waar te maken.[684] Daarbij wordt besloten dat – onder aanvoering van de ontwikkelde landen – een vedrievoudiging plaats zal vinden van het klimaatfinancieringsdoel van 100 miljard dollar per jaar dat ontwikkelde landen jaren eerder al hadden toegezegd.[685]

639. Hoewel dit besluit tot verdrievoudiging in zekere zin een stap voorwaarts is, werd het door velen als een grote teleurstelling gezien. De toegezegde 300 miljard dollar per jaar blijft namelijk aanzienlijk achter bij de 1,3 biljoen dollar per jaar die door ontwikkelingslanden werd gevraagd.[686] Ook VN Secretaris-Generaal Guterres gaf er in zijn verklaring over COP29 blijk van dat het resultaat minder was dan wat hij had gehoopt.[687] Tegelijkertijd noemt hij de gemaakte afspraken "*a base on which to build*".[688]

640. Daarbij ligt er volgens de COP ook zeer uitdrukkelijk een opgave voor *private* financiering, in lijn met de noodzakelijke rol die onder meer het IPCC en UNEP voor private actoren zien (zie hoofdstuk X.4 hierna). De toegezegde 300 miljard dollar per jaar zal dan ook afkomstig zijn van "*a wide variety of sources, public and private*".[689] Daarnaast heeft ook de door ontwikkelingslanden gevraagde 1,3 biljoen dollar per jaar een plek gevonden in het Climate Unity Pact – zij het in meer vrijblijvende vorm – waarbij eveneens een beroep op private actoren zoals ING wordt gedaan om de climate finance gaps van ontwikkelingslanden te dichten. In de woorden van de COP, doet zij een beroep "*on all actors to work together to enable the scaling up of financing to developing country Parties for climate action from all public and private sources to at least USD 1.3 trillion per year by 2035*".[690]

X.4 BANKEN GEVEN AAN HUN SLEUTELROL NIET DE VEREISTE UITVOERING

641. Ondanks de hierboven beschreven breed erkende sleutelrol van banken bij het beperken van klimaatverandering, geven banken aan die rol nog steeds niet de juiste uitvoering. Een indicatie hiervoor is reeds gegeven in de in de vorige paragraaf beschreven constateringen van de COP ten aanzien van de tekortschietende progressie in het consistent maken van financieringsstromen met een traject naar lage broeikasgasemissies en klimaatbestendige ontwikkeling.

642. Ook uit het 2022 Emissions Gap Report van UNEP blijkt dat de noodzakelijke actie van banken achterblijft. Het rapport wijst erop dat een herijking van het financiële systeem van vitaal belang is voor het succes van de transformaties die nodig zijn om de emissiekloof te dichten,

[684] Ibid, par. 3.
[685] Ibid, par. 8.
[686] Productie MD-174, BBC 2024, 'COP29: Why a $300bn climate deal to help poorer countries has been criticised' (uitdraai website 27 februari 2025).
[687] Productie MD-092, UN Secretary-General Statement on COP29 (uitdraai website 27 februari 2025).
[688] Ibid.
[689] Ibid, par. 8.
[690] Ibid, par. 7.

en constateert tegelijkertijd dat actoren in het financiële systeem nog maar beperkte actie hebben getoond:

> "*A realignment of the financial system is vitally important to enable the transformations needed are to be achieved. The financial system is a network of private and public institutions such as banks, institutional investors and public institutions that regulate the safety and soundness of the system, but also co-lend or finance directly. […]*
>
> *To date, most financial actors have shown limited action on climate change mitigation because of short-term interests and conflicting objectives, and because climate risks are not adequately recognized.*"[691] (onderstreping toegevoegd, adv.)

643. Zonder actie van belangrijke financiële instellingen zoals ING kan de vereiste herijking echter niet slagen. Zoals ook het rapport benadrukt, is namelijk het succes van die herijking afhankelijk van "*the willingness of key financial system actors to take on their roles*".[692]

644. Deze afhankelijkheid van (de bereidheid van) financiële instellingen zoals ING is bijzonder problematisch, omdat deze instellingen onvoldoende actie nemen om de vereiste, grootschalige verlegging van geldstromen te doen slagen. Ook het IPCC noemt het een grote zorg dat aanhoudend veel fossiele financiering wordt verstrekt, terwijl de financiering die is vereist voor de duurzame klimaattransitie tekortschiet (wat leidt tot zogeheten "*climate financing gaps*"). Zoals zij stelt in de volgende samenvatting van een deel van haar analyse van 'investment and finance':

> *"Progress on the alignment of financial flows with low-GHG emissions pathways remains slow. There is a climate financing gap which reflects a persistent misallocation of global capital (high confidence) {15.2, 15.3}. Persistently high levels of both public and private fossil fuel-related financing continue to be of major concern despite promising recent commitments."*[693] (onderstreping toegevoegd, adv.)

645. Private financiële instellingen, zoals banken, financieren dus enerzijds teveel activiteiten die gevaarlijke klimaatverandering (mede)veroorzaken en anderzijds te weinig activiteiten die gevaarlijke klimaatverandering kunnen voorkomen of beperken. Anders gesteld: hun financieringsactiviteiten staan haaks op wat hun (tweeledige) sleutelrol verlangt bij het voorkomen of beperken van gevaarlijke klimaatverandering.

646. Het IPCC wijst daarbij in het bijzonder ook op de financiering en de facilitering van de fossiele industrie door banken:

> "*In terms of financing provided to fossil fuel investments, available analyses point out a still significant role played by commercial banks and export credit agencies. Commercial banks provide both direct lending as well as underwriting services, the latter facilitating capital raising from investors in the form of bond or share issuance. Available estimates indicate that lending and underwriting extended over 2016– 2019 by 35 of the world's largest banks to 2100 companies active across the fossil fuel lifecycle reached USD687 billion yr–1 on average (Rainforest Action Network et al. 2020).*"[694]

647. De financiering van fossiele brandstoffen is dus zeer omvangrijk, en verhoudt zich niet met de klimaataanpak. Dat geldt in het bijzonder voor nieuwe fossiele projecten, omdat de verwachte CO2-emissies die samenhangen met bestaande fossiele infrastructuur het nog

[691] Productie MD-147, UNEP 2022, 'Emissions Gap Report 2022', p. XXVI.
[692] Ibid.
[693] Productie MD-050, IPCC 2022, AR6, WGIII, TS, TS.6.4, p. 133.
[694] Ibid, par. 15.3.3, p. 1567.

beschikbare koolstofbudget voor 1,5°C al overschrijden, aldus het IPCC:

> "*Estimates of future CO2 emissions from existing fossil fuel infrastructures without additional abatement already exceed the remaining carbon budget for limiting warming to 1.5°C (50%)"*[695]

648. De financiering van nieuwe fossiele projecten committeert de wereld daarmee aan toekomstige emissies – een "*carbon lock-in*" – waarvoor geen ruimte bestaat in een 1,5°C-reductiepad, zo concluderen zowel het UNEP als het IPCC:

> "*Investments in fossil fuel assets need to decline rapidly, because they work against the clean energy transition now and lock in GHG emissions for decades to come […]."*[696] (onderstreping toegevoegd, adv.)

> "*Finance for new fossil fuel-related assets lock in future GHG emissions that may be inconsistent with remaining carbon budgets and, as discussed above, with emission pathways to reach the Paris Agreement goals."*[697] (onderstreping toegevoegd, adv.)

649. De financiering en facilitering door banken van nieuwe fossiele infrastructuur leidt dus tot een '*carbon lock-in*' effect. Zoals in de inleiding van deze dagvaarding al besproken, houdt het carbon lock-in effect de vraag naar fossiele brandstoffen in stand en vertraagt het de overgang naar duurzame alternatieven, zoals ook het hof in de Shell-zaak heeft erkend. In hoofdstuk XIV.3.5 gaat Milieudefensie nog uitgebreider in op het carbon lock-in effect en de bevindingen van UNEP en het IPCC in dat verband.

650. Er vloeit niet alleen teveel financiering naar bestaande en nieuwe fossiele projecten (die het aanbod vergroten). Er vloeit ook teveel financiering naar economische activiteiten die leiden tot een te groot verbruik van fossiele brandstoffen (en dus de vraag vergroten).

651. Ten aanzien van de te grote investeringen in zowel de aanbod- als de vraagkant van fossiele brandstoffen (en de daarmee verbonden financiering), wordt gewezen op de bevindingen van het Internationaal Energie Agentschap (IEA). Het IEA heeft ervoor gewaarschuwd dat de geplande cumulatieve investeringen tussen 2023 en 2035 in de productie van fossiele brandstoffen, fossiele elektriciteitsopwekking en infrastructuur voor eindgebruik inmiddels 3600 miljard dollar hoger liggen dan de investeringen die volgens het eigen IEA NZE-scenario (een 1,5°C-scenario) nodig zijn:

> "*Between 2023 and 2035, cumulative investments in fossil fuel supply, fossil-based power generation and end-uses are currently planned to be USD 3.6 trillion higher than in the NZE Scenario, despite current net zero emissions pledges. Much of this investment would be for assets with long lives in which operations would need to be curtailed or lifetimes shortened if the goal of returning the temperature increase to below 1.5 °C is to be achieved."*[698]

652. De te grote investeringen in economische activiteiten waarvoor geen ruimte is binnen de 1,5°C-doelstelling – en de daarmee verbonden financiering – vergroten bovendien het risico van gevaarlijke klimaatverandering nog verder omdat die investeringen en financieringen niet meer beschikbaar zijn voor de economische activiteiten die noodzakelijk zijn voor het doorlopen van de duurzame klimaattransitie.

---

[695] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, par. B.5.3, p. 20.
[696] Productie MD-147, UNEP 2022, 'Emissions Gap Report 2022', p. 67.
[697] IPCC 2022, AR6, WGIII, par. 15.3.3, p. 1567 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf).
[698] Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 150-151.

653. Het IPCC maakt in dit verband duidelijk dat het tekort aan financiering voor de duurzame klimaatransitie niet het gevolg is van een mondiaal tekort aan financiële middelen. Er zijn mondiaal genoeg financiële middelen voorhanden, maar deze worden onvoldoende beschikbaar gemaakt, aldus het IPCC:

> "*Total investments in mitigation need to increase by around three and six times with significant gaps existing across sectors and regions (high confidence). The findings on still significant gaps and limited progress over the past few years to some extent seem to contradict the massive increase in commitments by financial institutions. As discussed in Section 15.6, the investment gap is not due to global scarcity of funds.*"[699] (onderstrep. advocaat)

X.5 CONCLUSIE

654. In dit hoofdstuk heeft Milieudefensie laten zien dat banken zoals ING gevaarlijke klimaatverandering (en daarmee de gevolgen daarvan) medeveroorzaken doordat zij teveel financiering verstrekken voor broeikasgasintensieve economische activiteiten die leiden tot een hoeveelheid uitstoot van broeikasgassen in de atmosfeer die zich niet verdraagt met de 1,5°C-doelstelling; en bovendien doordat, als gevolg daarvan, juist te weinig financiering beschikbaar komt voor de duurzame klimaattransitie. Daarbij heeft Milieudefensie deze tweeledige sleutelrol van banken verder geduid, en toegelicht dat de rol van banken bij het voorkomen van klimaatverandering ook al decennialang bekend is, en door de sector ook als zodanig is onderkend.

655. Wat hierboven is beschreven ten aanzien van banken in het algemeen, geldt ook voor ING. Het klimaatbeleid van ING schiet tekort, zoals verderop in deze dagvaarding zal worden getoond, en daardoor geeft ook ING aan haar sleutelrol onvoldoende uitvoering. In de navolgende hoofdstukken zal Milieudefensie, tegen de feitelijke achtergrond van de voorgaande hoofdstukken, onderbouwen dat ING daarmee onrechtmatig handelt jegens de maatschappelijke belangen waarvoor Milieudefensie opkomt.

XI. HET JURIDISCH BEOORDELINGSKADER VOOR DE ONRECHTMATIGHEID VAN ING'S KLIMAATBELEID

XI.1 INLEIDING

656. Op basis van de voorgaande hoofdstukken is duidelijk dat financiële instellingen zoals ING een rol moeten spelen om gevaarlijke klimaatverandering te helpen voorkomen. Dit door klimaatbeleid vast te stellen en uit te voeren ter vermindering van hun broeikasgasuitstoot in lijn met de 1,5°C-doelstelling. Doet ING dat niet, dan handelt zij in strijd met haar maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting op grond van artikel 6:162 lid 2 BW en kan zij op grond van artikel 3:296 lid 1 BW worden veroordeeld tot nakoming van haar rechtsplicht. Milieudefensie zal in dit hoofdstuk uiteenzetten welk beoordelingskader geldt voor de vaststelling van deze maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting die op ING rust. Daarbij komt ook het recente arrest van het Gerechtshof Den Haag in de Shell-zaak aan bod.

[699] IPCC 2022, AR6, WGIII, par. 15.5.1, p. 1576 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf).

XI.2 HET BEOORDELINGSKADER ONDER ARTIKEL 3:296 BW EN ARTIKEL 6:162 BW

XI.2.1 Het rechterlijk bevel van artikel 3:296 BW

657. Artikel 3:296 BW bepaalt in het eerste lid dat tenzij uit de wet, uit de aard van de verplichting of uit een rechtshandeling anders volgt, hij die jegens een ander verplicht is iets te geven, te doen of na te laten, daartoe door de rechter, op vordering van de gerechtigde, wordt veroordeeld. In het tweede lid van dit artikel wordt daaraan toegevoegd dat iemand die onder een voorwaarde of een tijdsbepaling tot iets is gehouden, onder die voorwaarde of tijdsbepaling kan worden veroordeeld.

658. De essentie van artikel 3:296 BW is dat een rechtsplicht dient te worden nagekomen. Het ligt op de weg van Milieudefensie het bestaan van de rechtsplicht van ING om "iets te geven, te doen of na te laten" aan te tonen. Indien dat is aangetoond en de verplichting door ING wordt geschonden, of dreigt te worden geschonden, moet ING daar door de rechter op vordering van Milieudefensie toe worden veroordeeld.

659. Het bestaan en de inhoud van de op ING rustende rechtsplicht kan worden gevonden aan de hand van de maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting zoals neergelegd in artikel 6:162 lid 2 BW.

XI.2.2 De maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting van ING van artikel 6:162 lid 2 BW

660. Kenmerkend voor maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichtingen onder artikel 6:162 lid 2 BW is hun verwevenheid met de omstandigheden van het geval, oftewel hun contextgebonden karakter. Het gaat om ongeschreven normen, waarvan de inhoud niet op voorhand is afgebakend door een als zodanig erkend subjectief recht of een als zodanig omschreven wettelijke plicht, en deze normen moeten daarom van geval tot geval worden vastgesteld, op basis van de concrete omstandigheden van het geval.[700]

661. In deze zaak gaat het dus om de vraag of ING, bezien tegen de achtergrond van haar specifieke omstandigheden, een juridische verplichting heeft tot het treffen van door Milieudefensie gevorderde voorzorgsmaatregelen ter bescherming van het door Milieudefensie vertegenwoordigde belang.

662. Of op ING inderdaad een juridische verplichting rust, moet worden bepaald door een afweging van enerzijds het belang van ING om met haar klimaatbeleid in vrijheid haar eigen belang na te streven, en anderzijds het door Milieudefensie vertegenwoordigde belang om gevrijwaard te blijven van de (onrechtmatige) gevolgen van dat klimaatbeleid.[701] In deze afweging kunnen, als overkoepelend criterium, de gerechtvaardigde verwachtingen van ING en Milieudefensie dienen.[702] De maatschappelijke zorgvuldigheid brengt mee dat een partij zijn eigen belangen tegen die van anderen moet afwegen en zich daarbij moet laten leiden door "*hetgeen mensen onderling in de maatschappij in redelijkheid van elkaar kunnen verwachten*".[703]

---

[700] GS Onrechtmatige daad, art. 6:162 BW, aant. 3.1:3.1 en GS Onrechtmatige daad, art. 6:162 BW, aant. 6.1.4.1.

[701] GS Onrechtmatige daad, art. 6:162 BW, aant. 6.1.4.2. Zie in die zin bijvoorbeeld *Asser/Sieburgh 6-IV* 2019/56 en 75; en T.F.E. Tjong Tjin Tai, *RMTh* 2019, p. 27. Zie over deze belangenafweging ook de conclusie van plv. P-G Langemeijer en A-G Wissink, ECLI:NL:PHR:2019:887, bij HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, onder 2.18 e.v.

[702] GS Onrechtmatige daad, art. 6:162 BW, aant. 3.1:3.1 en 6.1.4.

[703] *Asser/Sieburgh 6-IV* 2019/56 en *Asser/Sieburgh 6-IV* 2019/75.

663. Bij de toepassing van dit criterium in een specifiek geval kunnen – afgezien van de concrete omstandigheden van dat geval – objectieve aanknopingspunten dienen als bronnen van (of gezichtspunten ter invulling van) maatschappelijke zorgvuldigheidsnormen.[704] Dergelijke objectieve aanknopingspunten kunnen bijvoorbeeld worden gevonden in jurisprudentie, algemene rechtsbeginselen, grondrechten, wetgeving, *soft law* en wetenschap.[705] Behulpzaam is ook het inzicht in mogelijke bronnen van aanknopingspunten zoals A-G Valk dat geeft in zijn conclusie bij het Hoge Raad-arrest uit 2020 inzake de repatriëring van uitgereisde IS-vrouwen.[706] Met verwijzing naar onder meer de conclusie van P-G Langemijer en A-G Wissink bij het Urgenda-arrest van de Hoge Raad, stelt A-G valk dat "*de rechter [niet] in het luchtledige opereert of zijn subjectieve opvatting over wat 'hoort' tot recht verheft*" maar "*zoveel mogelijk aansluiting [behoort] te zoeken bij objectieve referenties, waarmee het te beslissen geval kan worden vergeleken*".[707] Als 'objectieve referenties' noemt A-G Valk vervolgens:

> "*[W]etsbepalingen […] die niet rechtstreeks op het te beslissen geval van toepassing zijn […] Onder juristen is overbekend de zogenaamde 'correctie Langemeijer' zoals door de Hoge Raad in 1951 in het Tandartsenarrest aanvaard: de schending van een wettelijke norm die niet strekt tot bescherming van de benadeelde tegen de door hem geleden schade (en daarom, op grond van de zogenaamde relativiteitseis, zelf niet tot aansprakelijkheid leidt), kan als gezichtspunt fungeren bij de beantwoording van de vraag of jegens de benadeelde is gehandeld in strijd met hetgeen volgens ongeschreven recht in het maatschappelijk verkeer betaamt.*"
>
> "*Op vergelijkbare wijze kunnen ook verdragsbepalingen doorwerken in de zorgvuldigheidstoetsing, ook voor zover daaraan geen rechtstreekse werking toekomt in de zin van art. 93 en 94 Grondwet. Een bekend voorbeeld daarvan is de 'indirecte horizontale werking' die kan uitgaan van EVRM-rechten (geschreven voor de 'verticale verhouding' tussen overheid en burger) in rechtsverhoudingen tussen private partijen.*"
>
> "*Uitspraken van rechterlijke instanties (jurisprudentie) fungeren als belangrijk aanknopingspunt, mede tegen de achtergrond van het beginsel van rechtseenheid. In een zaak als deze is mijns inziens ook de rechtspraak van buitenlandse rechterlijke instanties een gezichtspunt van potentiële betekenis, in het bijzonder wat betreft de ons omliggende landen, met een vergelijkbare maatschappelijke ordening en juridische traditie.*"
>
> "*Ook private regelgeving en andere vormen van soft law, in allerlei vormen en gradaties, komen in aanmerking. Illustratief is de Urgenda-zaak, waarin de Staat is bevolen de uitstoot van broeikasgassen vanaf het Nederlandse grondgebied per eind 2020 te doen beperken met minimaal 25% ten opzichte van 1990. Dit op art. 2 en 8 EVRM gebaseerde reductiebevel werd, met inachtneming van de stellingen van de partijen in het geding, mede gebaseerd op breed gedeelde inzichten uit de klimaatwetenschap en de internationale gemeenschap.*"[708] (onderstreping toegevoegd, adv.)

664. A-G Valk maakt ook duidelijk dat als maatschappelijke zorgvuldigheidsnormen niet (verder) kunnen worden ingevuld aan de hand van objectieve aanknopingspunten, de rechter bij de toepassing van artikel 6:162 lid 2 BW sterker zal moeten leunen op een gevalsgebonden belangenafweging. Daarbij biedt jurisprudentie (zoals het Kelderluikarrest en het Kalimijnenarrest) houvast voor de alsdan te maken belangenafweging. In de woorden van A-

[704] GS Onrechtmatige daad, art. 6:162 BW, aant. 6.1.9.
[705] Ibid. Zie ook *Asser/Sieburgh 6-IV* 2023/76 e.v.
[706] Conclusie A-G Valk, ECLI:NL:PHR:2020:412, bij HR 26 juni 2020, ECLI:NL:HR:2020:1148.
[707] Conclusie A-G Valk, ECLI:NL:PHR:2020:412, bij HR 26 juni 2020, ECLI:NL:HR:2020:1148, par. 6.1. A-G Valk gebruikt de uitdrukking 'objectieve referenties' waar Milieudefensie spreekt over 'objectieve aanknopingspunten' (de term die bijvoorbeeld ook het gerechtshof Den Haag in de Shell-zaak hanteert; zie gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, rov. 7.2). Evenwel wordt hetzelfde bedoeld.
[708] Ibid, par. 6.1 t/m 6.7.

G Valk:

> "*Indien en voor zover objectieve aanknopingspunten voor de (verdere) invulling van ongeschreven zorgvuldigheidsnormen ontbreken, zal de rechter – mede gelet op het verbod van rechtsweigering (art. 13 Wet AB) – moeten terugvallen op een afweging van de belangen, zoals die in de procedure zijn gebleken. De invulling van de zorgvuldigheidsnorm krijgt dan een sterk gevalsgebonden karakter. Onder meer de welbekende factoren van het Kelderluikarrest fungeren daarbij als een zinvol stramien voor de beredeneerde belangenafweging die de rechter dient uit te voeren. Ook in het Kalimijnen-arrest, dat het gerechtshof Den Haag tot uitgangspunt heeft genomen, had de zorgvuldigheidstoetsing het karakter van een contextgebonden belangenafweging.*"[709]

665. In deze zaak neemt Milieudefensie voor haar vorderingen jegens ING als vertrekpunt dat zij gerechtvaardigd mag verwachten dat het beleid van ING niet leidt tot een aantasting, althans een bovenmatige aantasting, van het door Milieudefensie vertegenwoordigde belang bij een duurzame samenleving (zoals nader gespecificeerd in hoofdstuk III.2.1). Dit vertrekpunt strookt met de belangenafweging die ook blijkens jurisprudentie van de Hoge Raad moet worden gemaakt bij toepassing artikel 6:162 lid 2 BW. In het hiervoor genoemde Kalimijnen-arrest, heeft de Hoge Raad overwogen dat bij de weging van de wederzijdse belangen van de vervuilers en de benedenstroomse gebruikers van de rivier aan de belangen van laatstgenoemden in zoverre een bijzonder gewicht toekomt dat de benedenstroomse gebruiker "*in beginsel mag verwachten dat de rivier niet door omvangrijke lozingen bovenmatig wordt vervuild*".[710] Nieuwenhuis merkt daarover op dat de "*legitimiteit van deze verwachting*" niet is gelegen in een vergelijking van de financiële voor- en nadelen van de lozingen, maar in de gedachte dat een rivier bestemd is voor een "*duurzaam en gezamenlijk gebruik*".[711]

666. In relatie tot klimaatverandering mag Milieudefensie derhalve van ING verwachten dat het klimaatbeleid van ING niet leidt tot een aantasting, althans een bovenmatige aantasting, van het door Milieudefensie vertegenwoordigde belang van huidige en toekomstige Nederlandse ingezetenen om te worden behoed tegen het enorme gevaar van een klimaatverandering van meer dan 1,5°C. Er kan geen twijfel over bestaan dat deze verwachting gerechtvaardigd is. Vele objectieve aanknopingspunten tonen dat op ING een maatschappelijke zorgvuldigheidsplicht rust om haar uitstoot te reduceren, en deze objectieve aanknopingspunten bieden bovendien ruime houvast om te kunnen vaststellen waartoe ING uit hoofde van die maatschappelijke zorgvuldigheidsplicht in concreto is gehouden.

667. Veel van deze objectieve aanknopingspunten zijn in de vorige hoofdstukken reeds aan de orde gekomen. In hoofdstukken VII en VIII is – aan de hand van onder meer de klimaatwetenschap, internationale klimaatverdragen en overige instrumenten van internationaal klimaatbeleid zoals besluiten van de COP – uitgebreid toegelicht dat een klimaatverandering van meer dan 1,5°C onmiskenbaar leidt tot een (bovenmatige) aantasting van het door Milieudefensie vertegenwoordigde belang, gelet op de grote ernst en omvang van het gevaar dat met een dergelijke klimaatverandering is gemoeid. Vervolgens is in hoofdstukken IX en X – op basis van onder meer VN initiatieven en samenwerkingsverbanden, expertrapporten, *soft law* (zoals de UNGP en OESO-richtlijnen), wetgeving (zoals de CSRD en CSDDD) en sectorale klimaatprotocollen – uitvoerig getoond dat ondernemingen, waaronder banken zoals ING, een zeer belangrijke rol vervullen in zowel het veroorzaken als tegengaan van gevaarlijke klimaatverandering, en dat er daarom al zeer

[709] Ibid, par. 6.8.
[710] Noot J.H. Nieuwenhuis bij HR 23 september 1988, ECLI:NL:HR:1988:AD5713, *NJ* 1989/743.
[711] HR 23 september 1988, ECLI:NL:HR:1988:AD5713, rov. 3.3.2.

geruime tijd breed gedragen maatschappelijke inzichten bestaan over de voorzorgsmaatregelen die banken daarom moeten treffen.

668. Een groot deel van deze objectieve aanknopingspunten zijn ook in de Shell-zaak aan bod gekomen, en vele daarvan zijn door Gerechtshof Den Haag ook (terecht) betrokken in haar oordeel dat op ondernemingen onder artikel 6:162 lid 2 BW een maatschappelijke zorgvuldigheidsplicht rust om hun uitstoot te reduceren, inclusief Scope 3.[712]

669. Naast de objectieve aanknopingspunten die in de voorgaande hoofdstukken zijn besproken, blijkt de rechtsplicht van ING ook uit diverse aanvullende aanknopingspunten. Deze tonen niet alleen dat op ING een maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting rust, maar bieden – in lijn met de conclusie van A-G Valk (zie par. 664) – ook een kader om te beoordelen hoe deze voor ING in concreto moet worden ingevuld.

670. Milieudefensie zal hierna verder op de genoemde aanvullende aanknopingspunten ingaan, te beginnen met de gevaarzettingsleer en de kelderluikcriteria die daarin besloten liggen. Daarbij zal Milieudefensie ook ingaan op de betekenis van die aanknopingspunten in de Shell-zaak, en duidelijk maken dat het Gerechtshof Den Haag een aantal aanknopingspunten te beperkt heeft betrokken in haar beoordeling of Shell bij de invulling van haar zorgplicht ook aan een concreet reductiepercentage is gebonden.

XI.2.3 **Gevaarzettingsleer**

671. De zorgvuldigheidsverplichting waar Milieudefensie ING op aanspreekt, voert terug op het beginsel dat het ING volgens het (ten dele ongeschreven) recht in het maatschappelijk verkeer betaamt geen gevaar in het leven te roepen en/of te laten voortbestaan, waaronder begrepen het achterwege laten van voldoende voorzorgsmaatregelen ter voorkoming van de verwezenlijking van dat gevaar (kortweg 'gevaarzetting' genoemd).[713]

672. De in jurisprudentie en literatuur tot ontwikkeling gekomen gevaarzettingsleer, biedt een passend en bruikbaar beoordelingskader om vast te stellen of ING met haar huidige klimaatbeleid recht doet aan haar zorgvuldigheidsverplichtingen onder artikel 6:162 lid 2 BW. Het gaat dan in de kern om de vraag of ING het grote gevaar van een klimaatverandering van meer dan 1,5°C in het leven roept of laat voortbestaan door het voeren van inadequaat klimaatbeleid, dat wil zeggen klimaatbeleid dat onvoldoende voorzorgsmaatregelen bevat voor het behoud van een redelijke kans op een klimaatverandering van maximaal 1,5°C, althans een onvoldoende bijdrage van ING aan de voorzorgsmaatregelen die daar op een mondiale schaal voor nodig zijn.[714]

673. Voor de beoordeling of een bepaald gedrag onrechtmatig is vanwege de gevaarzetting die van die gedraging uitgaat, worden in de jurisprudentie al decennialang de door de Hoge Raad geformuleerde kelderluikcriteria gebruikt.[715] Of het gevaarscheppend gedrag in strijd is met de maatschappelijke zorgvuldigheid wordt blijkens jurisprudentie en rechtsliteratuur bepaald door de mate van (on)zorgvuldigheid aan de zijde van de schadeveroorzaker (i.c. ING) en de ernst van het gevaar voor de belangen aan de zijde van de benadeelde (i.c.

[712] Gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, rov. 7.1 t/m 7.57 en 7.67.
[713] Zie in die zin onder meer: *Asser/Sieburgh 6-IV* 2019/58; en C.H.M. Jansen, *Onrechtmatige daad: algemene bepalingen (Mon. BW nr. B45)* 2009/21.
[714] Ibid.
[715] HR 5 november 1965, NJ 1966, 136 (Het Kelderluik-arrest) ECLI:NL:HR:1965:AB7079

Milieudefensie). De door de schadeveroorzaker in acht te nemen (mate van) zorgvuldigheid is afhankelijk van de aard van diens gedragingen en de bezwaarlijkheid van het nemen van voorzorgsmaatregelen. Het gevaar wordt beoordeeld aan de hand van de omvang van de gevreesde schade, de kenbaarheid ervan en de waarschijnlijkheid dat deze schade zich zal voordoen.[716]

674. In de Urgenda-zaak zijn de kelderluikcriteria voor het eerst toegepast in relatie tot gevaarlijke klimaatverandering. De rechtbank Den Haag heeft langs deze criteria beoordeeld wat de mate van de door de Nederlandse staat te betrachten zorgvuldigheid dient te zijn gelet op de gerechtvaardigde belangen van Urgenda om gevrijwaard te blijven van het gevaar dat aan klimaatverandering en meer in het bijzonder aan een gevaarlijke klimaatverandering verbonden is. Daarbij noemt de rechtbank – aansluitend bij de kelderluikcriteria en de toepassing en uitwerking daarvan in latere arresten van de Hoge Raad over onrechtmatige gevaarzetting – vijf criteria die ook in deze zaak relevant en bruikbaar zijn. In de woorden van de rechtbank (r.o. 4.63):

(i) de aard en de omvang van de schade als gevolg van klimaatverandering;

(ii) de bekendheid en de voorzienbaarheid van deze schade;

(iii) de kans dat gevaarlijke klimaatverandering zich zal verwezenlijken;

(iv) de aard van de gedragingen (of het nalaten) van de staat; en

(v) de bezwaarlijkheid van het treffen van voorzorgsmaatregelen;

één en ander mede gelet op de stand van de wetenschap, de beschikbare (technische) mogelijkheid tot het nemen van veiligheidsmaatregelen, en de kosten-/batenverhouding van de te nemen veiligheidsmaatregelen, aldus de rechtbank.

675. Na inhoudelijke behandeling van deze criteria komt de rechtbank vervolgens tot de feitelijke vaststellingen en overwegingen die leiden tot het oordeel van de rechtbank dat de Nederlandse staat zich schuldig maakt aan onrechtmatige gevaarzetting (r.o. 4.53 jo 4.63 e.v.) en derhalve haar maatschappelijke zorgplicht schendt door te weinig emissies te (doen) reduceren, waardoor de gerechtvaardigde belangen van Urgenda worden geschonden. Om de onrechtmatigheid van de gevaarzetting op te heffen is aan de staat vervolgens door de rechtbank het gebod opgelegd die emissiereducties te bewerkstelligen die (als tussenstap) op basis van beste wetenschappelijke inzichten minimaal nodig zijn om een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen.

676. Milieudefensie meent dat de rechtbank daarmee in relatie tot het klimaatprobleem een rechtsnorm heeft geformuleerd die voor soortgelijke gevallen bepaalt wat de mate van de door de schadeveroorzaker te betrachten zorgvuldigheid is, te weten dat de schadeveroorzaker emissiereducties dient te hanteren die minimaal noodzakelijk zijn voor het kunnen bereiken van de mondiale doelstelling, namelijk het voorkomen van een gevaarlijke klimaatverandering, één en ander mede te bepalen naar de omstandigheden van het geval.

677. In lijn met het oordeel van rechtbank in de Urgenda-zaak, heeft de rechtbank Den Haag ook

[716] C.H. Sieburgh 2000, *Toerekening van een onrechtmatige daad*, Kluwer 1 juli 2000 p.74.

in de Shell-zaak de vijf voornoemde criteria toegepast. Zij liggen onder meer besloten in de overwegingen van de rechtbank over klimaatverandering en de gevolgen daarvan[717] waaronder in Nederland en het Waddengebied,[718] de bekendheid van Shell daarmee,[719] de CO2-uitstoot van Shell,[720] de controle en invloed van Shell,[721] de mogelijkheden om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen[722] en de bezwaarlijkheid voor Shell van de door Milieudefensie gevorderde reductie.[723]

678. In hoger beroep heeft het gerechtshof Den Haag eveneens de zorgvuldigheidsverplichting van Shell mede op basis van de kelderluikcriteria bepaald. Het hof heeft weliswaar niet systematisch aan de kelderluikcriteria getoetst, maar wel vastgesteld dat deze criteria een invulling zijn van de algemene zorgvuldigheidsnorm onder artikel 6:162 lid 2 BW.[724] Vervolgens komen deze criteria ook duidelijk naar voren in de overwegingen waarmee het hof motiveert dat Shell verplicht is tot een reductie van haar uitstoot. In de woorden van het hof:

> "*Of in strijd wordt gehandeld met de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm is afhankelijk van allerlei factoren. De ernst van de dreiging van een bepaald gevaar, de bijdrage aan het ontstaan van het gevaar en de mogelijkheid een bijdrage aan de bestrijding van het gevaar te leveren zijn factoren die in aanmerking moeten worden genomen."* [725]

679. Het hof gaat in zijn arrest bovendien uitvoerig in op de aannemelijkheid, de voorzienbaarheid, de aard en de omvang van de schade als gevolg van klimaatverandering (kelderluikcriteria (i) t/m (iii)), waarvan volgens het hof – gelet op dat alles – vaststaat dat dit "*het grootste probleem van deze tijd*" is.[726] Het hof besteed ook veel aandacht aan de betekenis van de aard van de gedragingen (en het nalaten) van ondernemingen (i.c. Shell) en aan de mogelijkheden van ondernemingen om voorzorgsmaatregelen te treffen om klimaatverandering tegen te gaan, in het licht waarvan het hof bepaalt dat "*[j]uist ondernemingen van wie de producten het klimaatprobleem mede teweeg hebben gebracht en die het in hun macht hebben aan de bestrijding daarvan een bijdrage te leveren, […] tegenover andere bewoners van de aarde gehouden [zijn] dat te doen*", en dat daarom "*er op ondernemingen als Shell, die belangrijk bijdragen aan het klimaatprobleem en het in hun macht hebben aan de bestrijding daarvan een bijdrage te leveren, een verplichting rust om CO2-emissies te beperken teneinde gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan.*"[727]

680. Het hof betrekt bovendien (terecht) ook andere objectieve aanknopingspunten die tot vergelijkbare uitkomsten leiden als de uitkomst bij toepassing van de kelderluikcriteria. Te denken valt dan onder meer aan *soft law* (zoals de UNGP en de OESO-richtlijnen) en de in VN-verband ontwikkelde klimaatprotocollen voor bedrijven: deze wijzen er immers eveneens op dat ondernemingen een verantwoordelijkheid hebben om hun uitstoot te reduceren, waarvan de inhoud afhangt van de bijdrage van de onderneming aan klimaatverandering en

[717] Rechtbank Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, r.o. 2.3.
[718] Ibid, r.o. 4.4.6. e.v.
[719] Ibid, r.o. 4.4.20.
[720] Ibid, r.o. 4.4.5.
[721] Ibid, r.o. 4.4.22 e.v.
[722] Ibid, r.o. 4.4.26 e.v.
[723] Ibid, r.o. 4.4.53 e.v.
[724] Gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, r.o. 7.3.
[725] Ibid, r.o. 7.24.
[726] Ibid, m.n. r.o. 3.3 t/m 3.20, 7.6 t/m 7.17 en 7.25.
[727] Ibid, m.n. r.o. 3.21 t/m 3.54 en 7.27.

de mogelijkheden van de onderneming om klimaatverandering te bestrijden.[728]

681. Hoewel het hof dus terecht een deel van de kelderluikcriteria (en andere objectieve aanknopingspunten) heeft betrokken in haar oordeel dat op ondernemingen een verplichting rust om hun uitstoot te verminderen, laat het hof de kelderluikcriteria (en een groot aantal andere objectieve aanknopingspunten) buiten beschouwing bij haar beoordeling van de vraag of Shell tot enig concreet reductiepercentage is gehouden. Het hof versmalt vanaf r.o. 7.67 haar beoordelingskader tot de enkele toets of een dergelijk percentage blijkt uit klimaatwetgeving of klimaatwetenschappelijke consensus. Bij het beoordelen van het toe te passen reductiepercentage heeft het hof nagelaten de relevante objectieve aanknopingspunten voldoende te betrekken en de benodigde brede belangenafweging te maken die op grond van artikel 6:162 BW is vereist, en heeft daarbij onder meer verzuimd betekenis toe te kennen aan de factor "bezwaarlijkheid" als belangrijk onderdeel van de kelderluikcriteria.

682. Door deze versmalling heeft het gerechtshof Den Haag, anders dan de rechtbank, onder meer de kelderluikcriteria (en andere objectieve aanknopingspunten) niet, of niet voldoende, betrokken bij de beantwoording van de vraag of enig concreet reductiepercentage van Shell mag worden verlangd. De uitleg van het hof wijkt af van de uitleg die volgens Milieudefensie aan artikel 6:162 lid 2 BW moet worden gegeven, en die bijvoorbeeld ook blijkt uit de eerder genoemde conclusie van A-G Valk (zie hoofdstuk XI.2.1). A-G Valk constateert immers dat de bij de toepassing van artikel 6:162 lid 2 BW juist ook betekenis toekomt aan wetsbepalingen (ook als die niet rechtstreeks op het te beslissen geval van toepassing zijn), verdragsbepalingen, soft law (*"in allerlei vormen en gradaties*") en jurisprudentie (zie par. 663). Bovendien constateert hij dat als op basis daarvan een (verdere) invulling van een zorgvuldigheidsnorm niet mogelijk is, de toetsing van de rechter daar niet ophoudt. De rechter zal dan moeten leunen op een gevalsgebonden belangenafweging, waarbij jurisprudentie (zoals het Kelderluikarrest en het Kalimijnenarrest) dan "*fungeren als een zinvol stramien voor de beredeneerde belangenafweging die de rechter dient uit te voeren*" (zie par. 664).

683. Voor Milieudefensie staat dan ook vast dat uw rechtbank bij de concretisering van de rechtsplicht van ING zich niet alleen kan verlaten op klimaatwetgeving en klimaatwetenschappelijke consensus. Ook bij de concretisering van deze rechtsplicht zou uw rechtbank volgens de vaste uitleg van artikel 6:162 lid 2 BW houvast kunnen (en moeten) vinden aan andere objectieve aanknopingspunten, waaronder jurisprudentie, klimaatverdragen, internationale rechtsbeginselen, het mensenrechtenrecht en soft law, waaronder klimaatprotocollen m.b.t. de verantwoordelijkheid van ondernemingen en financiële instellingen. Deze aanknopingspunten zijn aan bod gekomen in de vorige hoofdstukken en zullen in de hoofdstukken hierna ook nog worden aangevuld.

684. In het bijzonder wil Milieudefensie benadrukken dat daarmee ook voor de concretisering van de rechtsplicht van ING belangrijke betekenis toekomt aan het volgende:

(i) De kelderluikcriteria, in het bijzonder criterium (v) betreffende de bezwaarlijkheid van de door ING te nemen maatregelen in relatie tot de ernst en aard van het gevaar van klimaatverandering. In hoofdstuk XII zal Milieudefensie de gevaarzettingscriteria toepassen op ING, en tonen dat het voeren van inadequaat klimaatbeleid ertoe leidt dat ING onrechtmatig gevaarzettend handelt, zodat ING tot het treffen van de

[728] Ibid, bijv. r.o. 7.20 t/m 7.23, 7.26, 7.28 t/m 7.46, 7.55 t/m 7.57.

gevorderde klimaatmaatregelen is gehouden.

(ii) Het voorzorgsbeginsel, het CBDR-beginsel en het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid, zoals deze volgen uit verschillende (klimaat)verdragen en breed gedragen verwachtingen over de rol van ondernemingen bij het tegengaan van klimaatverandering. Ook deze beginselen onderschrijven dat ING tot het treffen van de in concreto door Milieudefensie van ING gevorderde klimaatmaatregelen is gehouden. Op de preciezere betekenis van de genoemde beginselen bij de vaststelling en concretisering van ING's rechtsplicht komt Milieudefensie te spreken in hoofdstuk XI.2.5.

XI.2.4 **Horizontale werking van mensenrechten**

685. Zoals ook volgt uit hoofdstuk XI.2.1 geeft – naast de hiervoor besproken gevaarzettingsleer – ook het mensenrechtenrecht invulling aan de zorgvuldigheidsverplichting van ING onder artikel 6:162 lid 2 BW.

686. Door de Nederlandse rechtspraak is op ruime schaal (indirecte) horizontale werking aan het EVRM toegekend via open normen van het privaatrecht zoals de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm van artikel 6:162 BW.[729] Op deze wijze kleurt het EVRM ook de zorgplicht in die private (rechts)personen jegens elkaar in acht hebben te nemen. Het volgende citaat van prof. mr. A.S. Hartkamp geeft treffend weer waarom die horizontale werking er is en waarom het belangrijk is dat deze er is:

> "*[De] in grondrechten belichaamde waarden [zijn] van zo'n groot belang voor de samenleving als geheel, dat het wenselijk is dat zulke rechten ook, althans tot op zekere hoogte, kunnen worden ingeroepen door burgers in hun verhouding tot andere burgers, waaronder begrepen verenigingen en andere organisaties van privaatrechtelijke aard. Dit stemt overeen met de huidige realiteit, waarin deze organisaties een zo grote juridische, economische of feitelijke macht over individuen kunnen uitoefenen dat de behoefte aan bescherming tegen die macht vergelijkbaar kan zijn met de behoefte aan bescherming tegen de macht van openbare instellingen.*"[730]

687. Hartkamp geeft hier te kennen dat bepaalde private rechtspersonen juridisch, economisch of feitelijk een zodanig grote macht over (het lot van) individuen hebben dat individuen tegen deze macht op een vergelijkbare wijze beschermd dienen te worden als tegen de macht die openbare instellingen als de staat hebben over deze individuen. Individuen worden in toenemende mate geconfronteerd met privaatrechtelijke organisaties die over aanzienlijke macht beschikken en hun levensvoorwaarden en levensomstandigheden in belangrijke mate bepalen. Niet langer bevinden alleen overheden zich aldus in een machtspositie ten opzichte van de burger.

688. De maatschappelijke ontwikkeling die deze tendens bij uitstek veroorzaakt – en waarnaar in dit kader ook expliciet wordt verwezen – is het fenomeen van globalisering.[731] Deze ontwikkeling ligt ook ten grondslag aan het werk van vooraanstaand auteur op het gebied van ondernemingen en mensenrechten, prof. mr. Cees Van Dam. Hij kenschetst de relatie tussen de globalisering en de toenemende aandacht voor mensenrechten treffend met de

[729] Asser/Hartkamp 3-I 2023/226-231 (*Europees Recht en Nederlands Vermogensrecht*) met verdere verwijzingen naar betreffende jurisprudentie en literatuur.
[730] Asser/Hartkamp 3-I 2023/226 (*Europees Recht en Nederlands Vermogensrecht*).
[731] Zie in het kader van het EVRM: R. Nehmelman en C.W. Noorlander, Horizontale werking van grondrechten (Handboeken staats- en bestuursrecht), Deventer: Kluwer 2013, p. 316.

woorden "*Trade has been globalised – justice not yet*".[732] Waar mensenrechten traditioneel zijn ontstaan om de individuele burger te beschermen tegen de staat als machthebber, zijn – onder meer als gevolg van de genoemde globalisering – met name multinationals ook volgens hem inmiddels minstens zulke machtige maatschappelijke actoren.[733]

689. De toepassing van (indirecte) horizontale werking van mensenrechten in het Nederlandse privaatrecht in het algemeen en bij de invulling van de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm in artikel 6:162 lid 2 BW in het bijzonder, is gelet op het voorgaande van groot belang voor de bescherming van mensenrechten. Het zijn deze fundamentele rechten waarvoor Milieudefensie opkomt in de onderhavige procedure en het is dus ook van belang dat de zorgplicht van ING wordt vormgegeven op een wijze die deze fundamentele rechten ook daadwerkelijk praktisch en effectief beschermt (hetgeen artikel 6 en 13 EVRM ook eisen).

690. Dat het aansprakelijkheidsrecht van groot belang is voor de bescherming van mensenrechten en dat het deze bescherming ook dient te bieden, inclusief in horizontale situaties, is evident. Zo schrijft Van Dam:

> "*Verplichtingen die op grond van het EVRM op de Staat rusten, kunnen wel horizontaal (tussen burgers en bedrijven onderling) doorwerken. De nationale rechter is namelijk verplicht om de verdragsrechten ook in horizontale verhoudingen te beschermen. Dat doet hij door het aansprakelijkheidsrecht, in het bijzonder de corresponderende zorgplichten, aldus vorm te geven dat de fundamentele rechten van de benadeelde adequaat worden beschermd. Doet hij dit niet, dan schendt hij als staatsorgaan het EVRM.*"[734]

691. En op een andere plaats zegt Van Dam:

> *"Het is dus de taak van de Staat om fundamentele rechten te beschermen, onder meer door middel van het aansprakelijkheidsrecht, dat hiermee een onderdeel is van het constitutionele weefsel van de rechtsstaat."*[735]

692. Mensenrechten, en de horizontale werking daarvan, zijn van groot belang bij de invulling van de zorgvuldigheidsverplichting van ING in relatie tot gevaarlijke klimaatverandering. In de Urgenda-zaak heeft het hof de door de staat te betrachten mate van zorgvuldigheid aangescherpt door (onder meer) te oordelen dat onvoldoende emissiereductie ter voorkoming van een gevaarlijke klimaatverandering een schending is van de zorgplicht die voor de Nederlandse staat direct voortvloeit uit het recht op leven en een ongestoord gezinsleven, zoals vastgelegd in respectievelijk artikel 2 en 8 EVRM.[736] De Hoge Raad heeft dit oordeel van het hof bekrachtigd.[737]

693. In de Shell-zaak komt aan de mensenrechten eveneens veel gewicht toe. In eerste aanleg heeft de rechtbank het mensenrechtenrecht, en in het bijzonder artikelen 2 en 8 EVRM, gebruikt ter in invulling van de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm.[738] Ook het hof knoopt aan bij deze mensenrechten ter invulling van de op Shell (en andere ondernemingen)

[732] C. Van Dam, 'Onderneming en mensenrechten' Oratie Universiteit Utrecht, Den Haag: Boom Juridische uitgevers, 2008, p. 17 e.v.
[733] Ibid, p. 24.
[734] Van Dam, *Aansprakelijkheidsrecht* (2023), 820-1.
[735] Van Dam, *Aansprakelijkheidsrecht* (2023), par. 107.
[736] Gerechtshof Den Haag 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, r.o. 40 e.v.
[737] Hoge Raad 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, r.o. 5.2.1 e.v.
[738] Rechtbank Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, r.o. 4.4.9 e.v.

rustende zorgvuldigheidsnorm inzake gevaarlijke klimaatverandering.[739] Het hof laat er geen misverstand over bestaan dat dit resulteert in een verplichting voor ondernemingen om hun uitstoot te reduceren:

> "*Voor het hof staat vast dat het klimaatprobleem het grootste probleem van deze tijd is. Het gevaar dat van klimaatverandering uit gaat is zo groot dat het op diverse plaatsen op aarde levensbedreigend kan zijn en op vele andere plaatsen het bestaan van mens en dier ingrijpend en in negatieve zin zal gaan beïnvloeden. Klimaatverandering schaadt, in Nederland maar ook daarbuiten, de door de art. 2 en 8 EVRM beschermde rechten en zal die nog verder gaan schaden. Die rechten zijn mede bepalend voor de invulling van de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm en voor de beantwoording van de vraag wat van Shell, als grote en internationale onderneming, op grond van die norm kan worden verlangd. […]*
>
> *Samenvattend is het hof van oordeel dat er op ondernemingen als Shell, die belangrijk bijdragen aan het klimaatprobleem en het in hun macht hebben aan de bestrijding daarvan een bijdrage te leveren, een verplichting rust om CO2-emissies te beperken teneinde gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan, ook als die verplichting niet uitdrukkelijk in (publiekrechtelijke) regelgeving is neergelegd van de landen waarin de onderneming opereert. Ondernemingen als Shell, hebben daarmee een eigen verantwoordelijkheid bij het behalen van de doelstellingen van de Overeenkomst van Parijs."* [740]

694. Ter verdere invulling van deze mensenrechtenverantwoordelijkheden wijzen zowel de rechtbank als het hof op de doorwerking van soft law onder artikel 6:162 lid 2 BW, en dan met name die van de in hoofdstuk IX.3 besproken UNGP en de OESO-richtlijnen.[741] Het hof concludeert in dat verband als volgt:

> "*Juist ondernemingen van wie de producten het klimaatprobleem mede teweeg hebben gebracht en die het in hun macht hebben aan de bestrijding daarvan een bijdrage te leveren, zijn tegenover andere bewoners van de aarde gehouden dat te doen, ook wanneer (publiekrechtelijke) regels daartoe niet zonder meer dwingen. Dit volgt uit de hiervoor besproken instrumenten, waaronder de OESO-richtlijnen en de UNGP, die Shell heeft onderschreven. In die instrumenten wordt de verantwoordelijkheid voor de bescherming tegen gevaarlijke klimaatverandering mede bij (grote) ondernemingen gelegd en worden deze opgeroepen zelf passende maatregelen te nemen om gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan."* [742]

695. In hoofdstuk XIII zal Milieudefensie het mensenrechtelijk kader – mede aan de hand van de UNGP en de OESO-richtlijnen – toepassen op ING, en toelichten dat het voeren van inadequaat klimaatbeleid ertoe leidt dat ING haar mensenrechtelijke verantwoordelijkheden schendt.

XI.2.5 **Relevante rechtsbeginselen**

XI.2.5.1 Rechtsbeginselen als maatgevende criteria voor ING's bijdrage aan de mondiale klimaatopgave

696. Zoals volgt uit hoofdstuk XI.2, dient de op ING rustende maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm zoveel mogelijk te worden bepaald op basis van objectieve aanknopingspunten, zoals algemene rechtsbeginselen, grondrechten, wetsbepalingen, verdragsbepalingen, soft law, wetenschap en jurisprudentie.

---

[739] Gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, r.o. 7.6. e.v.
[740] Ibid, r.o. 7.25 en 7.27.
[741] Ibid, r.o. 7.18 e.v. en rechtbank Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, r.o. 4.4.11 e.v.
[742] Ibid, r.o. 7.26.

697. De op ING toepasselijke zorgvuldigheidsnorm dient desgevolg niet alleen te worden bepaald door de hiervoor besproken gevaarzettingsleer en de (horizontale werking van) mensenrechten. *Alle* relevante objectieve aanknopingspunten moeten bij de beoordeling van ING's zorgplicht worden betrokken, waarbij zij in onderlinge samenhang moeten worden bezien en gewogen.

698. Diverse rechtsbeginselen zijn van groot belang voor ING's maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting. Deze rechtsbeginselen – bezien in samenhang met overige relevante aanknopingspunten zoals het bezwaarlijkheidscriterium onder de gevaarzettingsleer – bevestigen niet alleen dat ING gehouden is tot een bijdrage aan de mondiaal noodzakelijke emissiereducties, maar vormen ook maatgevende criteria voor de minimaal van ING te verlangen inhoud en omvang daarvan. Anders gesteld verschaffen zij criteria waarmee de concretisering van de door ING te treffen klimaatmaatregelen kan worden beredeneerd, gevonden en vastgesteld in lijn met de op ING rustende rechtsplicht (waaronder het bepalen van specifieke reductiepercentages op de weg naar netto-nul emissies in 2050).

699. Milieudefensie zal hieronder toelichten welke rechtsbeginselen het hier betreft, op welke juridische grondslagen zij gebaseerd zijn, en welke maatgevende criteria zij aanreiken om te beoordelen tot welke klimaatmaatregelen ING ten minste is gehouden. Milieudefensie zal daarna kort toelichten op welke wijze deze beginselen moeten worden toegepast op de (concretisering van) ING's maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting.

XI.2.5.2 <u>Het voorzorgsbeginsel</u>

700. Zoals hiervoor al gesteld, draait deze zaak om de maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting van ING om voldoende voorzorgsmaatregelen te treffen ter voorkoming of beperking van een gevaar dat zij heeft medeveroorzaakt en in stand houdt, in casu gevaarlijke klimaatverandering. Het kernbeginsel waar deze verplichting op terugvoert – het voorzorgsbeginsel – ligt reeds besloten in de essentie van de gevaarzettingsleer (zie hoofdstuk XI.2.3), maar volgt ook uit diverse (ook specifiek klimaatgerelateerde) bronnen.

701. Het belang en de betekenis van voorzorgsbeginsel blijken onder meer uit artikel 3 lid 3 van het VN-Klimaatverdrag, uit diverse internationale (milieu-)verdragen en uit het Verdrag betreffende de werking van de Europese Unie (zie hoofdstuk VI.6.3), de ondersteuning van mondiale temperatuurdoelen door de EU sinds 1996 (zie hoofdstuk VII.2.2), uit de mensenrechtenkaders voor bedrijven die voorzorg verlangen ter voorkoming van milieu- en mensenrechtenschendingen (waaronder klimaatverandering) door bedrijven (hoofdstuk IX.3) en uit diverse position papers van UNEP FI, die sinds 1996 eveneens ook uitdrukkelijk gericht zijn op de noodzakelijke voorzorg van financiële instellingen ter bestrijding van klimaatverandering (zie hoofdstukken X.3.3 en X.3.4).

702. Waarom juist in het geval van klimaatverandering het voorzorgsbeginsel van groot belang is, heeft Milieudefensie – aan de hand van de klimaatwetenschap – eveneens toegelicht. De klimaatwetenschap maakt duidelijk dat de gevolgen en risico's van klimaatverandering nu reeds aanzienlijk zijn en bij elke fractie van verdere opwarming toenemen. Elke fractie van verdere opwarming vergroot bovendien het risico op het passeren van kantelpunten in het klimaatsysteem (zie hoofdstuk VIII). Het is dus noodzakelijk om een op het voorzorgsbeginsel gestoelde aanpak te hanteren bij de vaststelling en invulling van ING's maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting.

703. De hiervoor genoemde verschijningsvormen van het voorzorgsbeginsel staan niet op zichzelf. Ook andere bronnen bieden objectieve aanknopingspunten op grond waarvan het voorzorgsbeginsel moet worden betrokken in de vaststelling en invulling van ING's maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting.

704. In de eerste plaats wijst Milieudefensie hier op het EVRM (dat – zoals in het vorige hoofdstuk besproken – ook in bredere zin doorwerkt onder artikel 6:162 BW), en meer in het bijzonder de wijze waarop het EVRM door het EHRM wordt uitgelegd. Volgens het EHRM resulteert het voorzorgsbeginsel bij een voldoende reële kans op negatieve beïnvloeding van gezondheid van burgers (zoals bij gevaarlijke klimaatverandering) in een verplichting om burgers tegen die negatieve beïnvloeding te beschermen, zelfs als er nog geen absolute zekerheid zou bestaan omtrent het causaal verband tussen het schadeveroorzakend handelen (of nalaten) en de (dreigende) schade.[743] Hierbij betrekt het EHRM rechtspraak van het Internationaal Gerechtshof en verwijst het naar de codificatie van het voorzorgsbeginsel in het EU-recht.[744]

705. Ook verwijst het EHRM in zijn rechtspraak naar de verklaring van Rio de Janeiro inzake Milieu en Ontwikkeling uit 1992, die door de Algemene Vergadering van de VN als onderdeel van de 'Earth Summit' (bij gelegenheid waarvan ook het VN-Klimaatverdrag is ondertekend).[745] In beginsel 15 van deze verklaring is het voorzorgsbeginsel neergelegd.[746]

706. De Earth Summit van 1992 in Rio de Janeiro is niet alleen om voornoemde redenen relevant. In het kader van de Earth Summit (en de daar tot stand gekomen instrumenten, zoals het VN-Klimaatverdrag en de verklaring van Rio de Janeiro) hebben in 1992 ook financiële instellingen het voorzorgsbeginsel onderschreven (zie hoofdstuk X.3.3).

707. Bovendien is beginsel 15 van de verklaring van Rio de Janeiro een startpunt geweest voor een bredere onderkenning van de betekenis van het voorzorgsbeginsel voor ondernemingen. Die onderkenning blijkt niet alleen uit de OESO-richtlijnen en UNGP (zie hoofdstuk IX.3), maar ook uit de grondbeginselen van de UN Global Compact. Deze zijn ook door ING onderschreven.[747]

708. Beginsel 7 van de UN Global Compact – dat terugvoert op artikel 15 van de verklaring van Rio de Janeiro[748] – luidt: "*Businesses should support a precautionary approach to environmental challenges*". Volgens de UN Global Compact betekent dit dat bedrijven geen onacceptabele risico's mogen veroorzaken door voorzorgsmaatregelen uit te stellen vanwege wetenschappelijke onzekerheden.

709. Wat als een 'onacceptabel' risico heeft te gelden, vraagt volgens de UN Global Compact om een afweging die verder reikt dan een zuiver wetenschappelijke en/of economische

[743] EHRM 27 januari 2009, AB 2009/285 (*Tatar/Roemenië*) ECLI:NL:XX:2009:BIO380. Zie ook EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, r.o. 439 t/m 444.
[744] T. Barkhuysen & F. Onrust, 'De betekenis van het voorzorgsbeginsel voor de Nederlandse (milieu)rechtspraktijk', in: M.N. Boeve & R. Uylenberg (red.), *Kansen in het Omgevingsrecht. Opstellen aangeboden aan prof. Mr. N.S.J. Koeman*, Groningen: Europa Law Publishing 2010, p. 62.
[745] Ibid.
[746] Productie MD-175, Algemene Vergadering van de VN, 'Verklaring van Rio de Janeiro inzake Milieu en Ontwikkeling'.
[747] Productie MD-176, UN Global Compact, 'Company Information, ING Group' (uitdraai website 27 februari 2025). Zie ook voetnoot 570.
[748] Productie MD-177, UN Global Compact, 'The Ten Principles of the UN Global Compact, Principle 7: Environment' (uitdraai website 27 februari 2025).

afweging. Ook de maatschappelijke (on)aanvaardbaarheid van risico's moet in de afweging worden betrokken. Dit betekent dat voorzorg moet worden betracht als wetenschappelijke onzekerheid leidt tot risico's die voor de samenleving onaanvaardbaar zijn.[749]

710. De UN Global Compact verduidelijkt in dit verband dat voorzorg een onderneming niet alleen dwingt tot een systematische *inschatting* van de risico's van wetenschappelijke onzekerheden, maar ook tot de *beheersing* van deze risico's (en communicatie daarover):

> "*Precaution involves the systematic application of risk assessment, risk management and risk communication.*"[750]

711. Het voorzorgsbeginsel biedt een normatief kader voor de omgang met wetenschappelijke onzekerheden bij risico's, zoals onzekerheden over de mogelijk in te treden effecten, de oorzaken van die effecten, het tijdsbestek waarin de effecten kunnen intreden en de te nemen maatregelen ter voorkoming van die effecten. De onderneming zal niet kunnen wachten op wetenschappelijke zekerheid en zal bij afwezigheid van die wetenschappelijke zekerheid voorzorgsmaatregelen moeten treffen die als maatschappelijk aanvaardbaar kunnen worden gezien. Dat zullen dan eerder verdergaande dan minder vergaande maatregelen moeten zijn, zo volgt uit de uitspraak van de Hoge Raad in de Urgenda-zaak:

> "*De mogelijkheid bestaat dus dat ook bij een minder grote opwarming van de aarde en een lagere concentratie broeikasgassen al een gevaarlijke klimaatverandering plaatsvindt, bijvoorbeeld doordat daarbij een 'tipping point' wordt bereikt of doordat het smelten van ijs in sneller tempo plaatsvindt […]. Het voorzorgsbeginsel brengt dan ook mee dat veeleer verdergaande maatregelen moeten worden genomen om de uitstoot van broeikasgassen terug te brengen, dan minder vergaande maatregelen.*"[751]

712. Het voorzorgsbeginsel moet ook worden toegepast op mogelijke wetenschappelijke onzekerheid over de procentuele reductiebijdrage die een onderneming moet leveren aan de beperking van die collectieve dreiging.[752] Bij dergelijke onzekerheid zal de onderneming vanuit voorzorg in beginsel moeten uitgaan van maatregelen die de kans op en ernst van de dreiging zoveel als mogelijk beperken.

713. Er bestaat wat betreft Milieudefensie geen (wetenschappelijke of andersoortige) onzekerheid over het gevaar van klimaatverandering, over de bijdrage van ING daaraan, of over het antwoord op de vraag of de door Milieudefensie gevorderde maatregelen een voor ING passende bijdrage zijn aan de enige effectieve remedie tegen gevaarlijke

[749] Ibid.
[750] Ibid.
[751] Hoge Raad 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, rov. 7.2.10.
[752] Het voorzorgsbeginsel komt bijzonder gewicht toe bij het bepalen van de (aard en omvang) van de door een individuele onderneming te leveren bijdrage aan de beperking van een collectieve dreiging, zoals gevaarlijke klimaatverandering. De wetenschap kan over die bijdrage naar haar aard geen uitsluitsel geven, omdat bij de vaststelling ervan onvermijdelijk ook niet-wetenschappelijke criteria zullen moeten worden betrokken (waaronder de in dit hoofdstuk XI.1 behandelde rechtsbeginselen, zoals toegepast op de individuele omstandigheden van de onderneming). Het voorzorgsbeginsel verhindert dat de concretisering van de aard en omvang van de individuele bijdrage van de onderneming blijvend kan worden uitgesteld ook omdat een bepaalde mate van onzekerheid over de te treffen maatregelen inherent is en zal blijven, en omdat de concretisering van de individuele bijdrage van de onderneming naar haar aard een niet louter wetenschappelijke benadering vergt. Over die benadering zeggen P-G Langemeijer en A-G Wissink in hun conclusie bij het Urgenda-arrest van de Hoge Raad: "*De verdeling van de wereldwijde noodzakelijke reductie-inspanning kan niet natuurwetenschappelijk worden bepaald, maar kan wel worden beredeneerd aan de hand van breed gedeelde normatieve uitgangspunten die onder meer besloten liggen in het VN-Klimaatverdrag.*" Conclusie plv. P-G Langemeijer en A-G Wissink, ECLI:NL:PHR:2019:887, bij HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, par. 6.8.

klimaatverandering: een absolute mondiale uitstootreductie. Eén en ander zoals toegelicht in hoofdstukken VIII t/m X, XII, XIV en XV.

714. Maar zelfs als dergelijke onzekerheid toch moet worden geacht te bestaan, is ING op grond van haar maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting gehouden tot het treffen van de gevorderde klimaatmaatregelen. Uit het voorzorgsbeginsel volgt immers dat ING dan maatregelen moet treffen om het aan een dergelijke onzekerheid verbonden risico tot een maatschappelijk aanvaardbaar niveau te beperken.

XI.2.5.3 Het CBDR-beginsel

715. Naast het voorzorgsbeginsel, vormt ook het beginsel van *Common But Differentiated Responsibilities and Respective Capabilities* (het CBDR-beginsel) een belangrijk (rechts)beginsel dat – als objectief aanknopingspunt – mede invulling geeft aan de maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting van ING onder artikel 6:162 lid 2 BW. Ook het CBDR-beginsel bevestigt niet alleen dat ING gehouden is tot een bijdrage aan de mondiaal noodzakelijke emissiereducties, maar geeft ook maatgevende criteria voor de minimaal van ING te verlangen inhoud en omvang daarvan.

716. In de vorige hoofdstukken is al meermaals verwezen naar de grondslagen en de strekking van het CBDR-beginsel. Daarbij kwam onder meer aan bod dat het CBDR-beginsel is verankerd in artikel 3.1 en 4.1. van het VN-Klimaatverdrag (zie hoofdstuk VI.6.3) en in artikel 2.2, 4.3 en 4.19 van het Parijs Akkoord (zie hoofdstuk VII.3.2.1). Dat het CBDR-beginsel onder het VN-klimaatregime ook mede invulling geeft aan de klimaatverantwoordelijkheden van ondernemingen, heeft Milieudefensie eveneens toegelicht (zie hoofdstuk IX.2).

717. Zoals in die hoofdstukken uitvoeriger is toegelicht, houdt het CBDR-beginsel in dat de klimaatopgave weliswaar een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid is van meerdere actoren, maar dat deze actoren daarbij verschillende individuele (deel)verantwoordelijkheden dragen. Daarbij geven de onderlinge verschillen uitdrukking aan het billijkheidsprincipe dat een individuele actor een grotere verantwoordelijkheid toekomt naarmate deze (i) een groter aandeel heeft in de oorzaken van klimaatverandering en/of (ii) een grotere (bijvoorbeeld economische) capaciteit heeft om klimaatverandering te helpen beperken. Daarmee heeft volgens het CBDR-beginsel als uitgangspunt te gelden dat er een verhoudingsgewijs grotere verantwoordelijkheid berust bij actoren uit de meer geïndustrialiseerde, ontwikkelde (Annex I)-landen.[753] Het is om deze reden dat de VN Race to Zero bij de bepaling van de passende bijdrage ("*fair share*") van een individuele actor aangeeft dat "*many actors in Race to Zero can and must go beyond 50% of emissions reductions by 2030, and must achieve an end state net zero well before 2050*" (zie hoofdstuk IX.2).

718. De relevantie van het CBDR-beginsel is ook onderkend in klimaatzaken, zoals in de uitspraak van het EHRM in de KlimaSeniorinnen-zaak.[754] Zoals uit deze uitspraak blijkt, is het CBDR-beginsel allereerst van belang voor de vaststelling dat individuele actoren een juridisch relevante (individuele) deelverantwoordelijkheid hebben te spelen in de oplossing van het (collectieve) probleem van klimaatverandering. Milieudefensie gaat hier uitvoerig op in bij de bespreking van de effectiviteit van de vorderingen van Milieudefensie in hoofdstuk XVI.3.

[753] Zie voetnoot 305.
[754] EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, r.o. 442 en 478.

719. Dat het CBDR-beginsel ook doorwerkt in de concretisering van de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm van artikel 6:162 lid 2 BW kan geen twijfel lijden, gelet op het belang ervan in het VN-Klimaatverdrag, het Parijs Akkoord en de VN-klimaatprotocollen voor niet-statelijke actoren, waarin het CBDR-beginsel ook wordt toegepast op bedrijven en financiële instellingen. Het volgt bovendien uit de betekenis die de rechtbank, het hof en de Hoge Raad aan het CBDR-beginsel hebben gegeven in de Urgenda zaak. Bij het vaststellen van het door de Staat te bewerkstelligen concrete reductiepercentage, hebben deze rechterlijke instanties betrokken dat Nederland een van de rijkste landen is, per hoofd van de bevolking relatief veel uitstoot en daardoor ook een grotere verantwoordelijkheid heeft dan gemiddeld om emissies te reduceren. Aldus moest volgens deze instanties de Staat minimaal het gemiddelde emissiereductieniveau aanhouden dat geldt voor de groep van ontwikkelde (Annex I-)landen als geheel. Dit komt helder tot uitdrukking in de volgende overweging van het gerechtshof Den Haag (die in cassatie door P-G Langemeijer en A-G Wissink is gesteund):[755]

> "*De Staat heeft verder betoogd dat het emissiereductiepercentage van 25-40% in 2020 is bedoeld voor de Annex I-landen als geheel, en daarmee niet als uitgangspunt kan worden genomen voor de emissiereductie die een individueel Annex I-land zoals Nederland zou moeten realiseren. De Staat heeft echter niet onderbouwd waarom voor Nederland een lager emissiereductiepercentage zou moeten gelden dan voor de Annex I-landen als geheel. Dat ligt niet voor de hand uitgaande van een verdeling naar rato van het bbp per hoofd van de bevolking, die onder meer in de Effort Sharing Decision van de EU als uitgangspunt is genomen bij de verdeling van de emissiereductieverbintenis van de EU over de lidstaten [..] Naar mag worden aangenomen behoort het bbp per hoofd van de bevolking van Nederland tot de hoogste van de Annex I-landen, en ligt het in ieder geval boven het gemiddelde van die landen [..] Er kan derhalve worden uitgegaan dat wat voor de Annex I-landen als geheel geldt, tenminste ook voor Nederland zou moeten gelden*."[756]

720. Aldus zal ook bij de (concretisering) van de maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting van ING recht moeten worden gedaan aan het CBDR-beginsel. In hoofdstuk XIV.3.1 zal Milieudefensie toelichten waarom op ING een groter dan gemiddele verantwoordelijkheid rust, gelet op (i) haar (historische en huidige) aandeel in de oorzaken van klimaatverandering en (ii) haar grote verandercapaciteit.

721. Het is mede vanwege deze omstandigheid dat bij de concretisering van de reductieopgave van ING dient te worden beoordeeld in hoeverre de daarvoor gebruikte (wetenschappelijke of andersoortige) inzichten (zoals mondiale of sectorale procentuele reductiescenario's) zich met het CBDR-beginsel verdragen. In dat verband is van groot belang dat dergelijke inzichten in veel gevallen *geen* acht slaan op het CBDR-beginsel.

722. Zo onderkent het IPCC dat de meeste reductiescenario's uitgaan van het beginsel van kosteneffectiviteit.[757] De typische uitkomst van deze scenario's is daarom dat de meeste emissiereducties daar in de wereld plaatsvinden (in die landen en sectoren) waar zij het goedkoopst kunnen worden gerealiseerd. Een gevolg daarvan is dat deze scenario's in sterke mate leunen op uitstootreducties in ontwikkelingslanden, en de ontwikkelde (Annex I-)landen onevenredig worden ontzien. Zij leggen dus de zwaarste lasten bij de ontwikkelingslanden, terwijl deze historisch minder hebben bijgedragen aan het klimaatprobleem en ook een geringere (economische) verandercapaciteit hebben dan de

[755] Conclusie plv. P-G Langemeijer en A-G Wissink, ECLI:NL:PHR:2019:887, bij HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, par. 4.180-4.183.
[756] Gerechtshof Den Haag 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, rov. 60.
[757] IPCC 2022, AR6, WGIII, H3 onder 3.2, p. 3-12 t/m 3-15 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf).

ontwikkelde (Annex I-)landen. Het IPCC geeft dan ook aan dat de scenario's geen rekening houden met wat het IPCC '*equity*' noemt, oftewel de verdeling van de mondiale reductieopgave volgens onder meer internationale verdragen zoals het VN-Klimaatverdrag en het Parijs Akkoord, en het daarin opgenomen CBDR-beginsel.[758] Deze scenario's verdragen zich aldus niet met het CBDR-beginsel, dat immers voorschrijft dat juist de ontwikkelde (Annex I-)landen het voortouw moeten nemen bij de klimaatopgave. Dit heeft ook consequenties voor bedrijven die voornamelijk in die ontwikkelde landen opereren.

723. Bedrijven en financiële instellingen die onderdeel zijn van de economieën van de ontwikkelde (Annex I-)landen zullen net zo goed het voortouw moeten nemen bij de klimaataanpak als de economieën waar ze onderdeel van uitmaken, zoals ook uit de klimaatprotocollen voor niet-statelijke actoren blijkt. De uitgangspositie is daarom dat een bedrijf dat in een Annex I-land is gevestigd en met name haar producten en diensten levert in Annex I-landen, geacht wordt een grotere verantwoordelijkheid te hebben voor de klimaatopgave en geacht wordt over bovengemiddelde kennis, kunde en (financiële) transitiecapaciteit te beschikken. Dat laatste dus onder meer ook omdat van haar klanten en andere zakelijke relaties in deze rijke landen ook een grotere transitiecapaciteit uitgaat. Dat maakt dat een dergelijk bedrijf (samen met de genoemde klanten en zakelijke relaties) de voor de klimaatopgave vereiste transitie versneld zal kunnen en ook moeten doormaken.

724. In het Emissions Gap Report uit 2023 onderstreept UNEP dat een eerlijke verdeling van inspanningen essentieel is voor een succesvolle uitvoering van het Parijs Akkoord.[759] Volgens UNEP volgt uit het CBDR-beginsel dat landen met een grotere transitiecapaciteit en een grotere historische verantwoordelijkheid voor emissies ambitieuzere en snellere klimaatmaatregelen moeten nemen, maar houden modelberekeningen hiermee onvoldoende rekening. Als wel met het CBDR-beginsel rekening zou worden gehouden, dan zou er een grotere inspanning moeten worden neergelegd bij ontwikkelde landen en hun economieën, en dus ook bij de in deze landen opererende bedrijven als onderdeel van die economieën.[760]

725. De tekortkoming in (de modelberekeningen voor) reductiescenario's is niet onopgemerkt gebleven. Het International Energie Agentschap (IEA) houdt in haar modellering rekening met de voorgaande bevindingen. In haar NZE-scenario van 2023 (dat mede ten grondslag ligt aan de door Milieudefensie van ING gevorderde klimaatmaatregelen; zie hoofdstuk XIV) heeft het IEA rekening gehouden met het CBDR-beginsel.[761] Het IEA spreekt in dit verband van een verschil in reductietempo tussen '*advanced economies*' (waarmee het IEA OESO-landen bedoelt)[762] en '*emerging markets and developing economies*' of 'EMDEs' (niet- OESO-landen), wat ertoe leidt dat de OESO-landen in dit kritieke decennium bijna twee keer sneller hun emissies moeten reduceren dan niet-OESO-landen.[763] De betekenis daarvan voor ING zal in hoofdstuk XIV.3 worden toegelicht.

---

[758] Ibid. Ten aanzien van de invulling van het begrip equity zie Productie MD-050, IPCC 2022, AR6, WGIII, TS, p.36. Het IPCC verduidelijkt daar onder meer dat invulling geven aan de principes van equity belangrijk is voor de versnelling van de mondiale reductieopgave: "*Equity can be an important enabler, increasing the level of ambition for accelerated mitigation (high confidence).*"

[759] Productie MD-018, UNEP 2023, 'Emissions Gap Report 2023', p. 34.

[760] Ibid.

[761] Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 59. Het IEA spreekt hier van '*equity*', net als het IPCC (zie voetnoot 758).

[762] Ibid, p. 213. Het IEA verwijst met deze term naar de OESO-landen aangevuld met Bulgarije, Kroatië, Cyprus, Malta en Roemenië.

[763] Ibid, p. 59, Box 2.1, *Integrating equity into the NZE Scenario design*.

XI.2.5.4 Het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid

726. Naast het hiervoor besproken voorzorgsbeginsel en CBDR-beginsel, wijst Milieudefensie op het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid als een belangrijk rechtsbeginsel dat mede bepalend is voor het vinden en vaststellen van de op ING rustende maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm onder artikel 6:162 lid 2 BW (in het Engels aangeduid als '*intergenerational equity*').

727. Evenals het voorzorgsbeginsel en het CBDR-beginsel, vindt ook het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid zijn juridische grondslag mede in diverse in deze dagvaarding reeds besproken bronnen. Milieudefensie wijst in dit verband op VN-Klimaatverdrag (zie hoofdstuk VI.6.2) en op het Parijs Akkoord (zie hoofdstuk VII.3.2.1), die intergenerationele rechtvaardigheid codificeren als een door de verdragsstaten te respecteren beginsel.

728. Het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid voert terug op de UN World Commission on Environment and Development (ook bekend als de Brundtland commissie), die het concept van duurzame ontwikkeling als volgt definieerde in het bekende rapport "Our Common Future" uit 1987:

> "*Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs.*"[764]

729. In navolging van deze ontwikkeling bevestigen – naast het VN-Klimaatverdrag en het Parijs Akkoord – ook andere bronnen van internationaal recht het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid. Zo is dit beginsel eveneens vervat in het Handvest van de grondrechten van de Europese Unie (slot preambule) en in het Verdrag van Aarhus betreffende toegang tot informatie, inspraak in besluitvorming en toegang tot de rechter inzake milieuaangelegenheden (preambule, zevende alinea). In 2021 heeft de VN-Mensenrechtenraad bovendien Resolutie 48/13 aangenomen, waarin wordt vastgesteld dat het recht op een schoon, gezond en duurzaam leefmilieu een fundamenteel mensenrecht is en dat klimaatverandering een van de grootste bedreigingen is voor de mensenrechten van huidige en toekomstige generaties, waaronder het recht op leven.[765]

730. De relatie tussen het beginsel en klimaatverandering is reeds in 1988 in internationaal verband gelegd. De Algemene Vergadering van de Verenigde Naties riep in dat jaar in resolutie 43/53 op tot de bescherming van het klimaat "*for present and future generations*", in onderkenning van klimaatverandering als "*common concern of mankind*", "*the effects of which could be disastrous for mankind if timely steps are not taken at all levels*".[766]

731. Dat aan het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid ook in civielrechtelijke zaken betekenis toekomt blijkt uit de Urgenda-zaak, waarin ook de belangen van toekomstige generaties zijn meegewogen bij het bepalen en vaststellen van de zorgplicht van de staat.[767]

---

[764] Productie MD-178, UN World Commission on Environment and Development 1987, 'Our Common Future' (geselecteerde pagina's), part I, hoofdstuk 2.I, par. 1.
[765] Productie MD-179, VN-Mensenrechtenraad, Resolutie 48/13, p. 2.
[766] Productie MD-180, Algemene Vergadering van de VN, Resolutie 43/53.
[767] Rechtbank Den Haag 24 juni 2015, ECLI:NL:RBDHA:2015:7145, rov. 4.89 en gerechtshof Den Haag 9 oktober 2018, ECLI:NL:GHDHA:2018:2591, rov. 37.

732. Ook andere gerechtelijke instanties betrekken het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid in hun beoordeling van klimaatzaken. Een belangwekkende uitspraak in dit verband is die van het Duitse Constitutioneel Hof (het *Bundesverfassungsgericht*) in de zaak Neubauer, waarin het heeft geoordeeld dat de emissiereducties tot 2030 door de Duitse regering met grote spoed en urgentie moeten plaatsvinden. Dit omdat deze anders een onevenredige last leggen op jongere generaties:

> "*Provisions that allow for CO2 emissions in the present time constitute an irreversible legal threat to future freedom […] One generation must not be allowed to consume large portions of the CO2 budget while bearing a relatively minor share of the reduction effort if this would involve leaving subsequent generations with a drastic reduction burden and expose their lives to comprehensive losses of freedom*."[768]

733. Volgens het Duitse Constitutioneel Hof heeft het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid dus relevantie bij het bepalen van de reductieplicht tot 2030 (en daarna).

734. In de Belgische Klimaatzaak heeft het Brussels Hof van Beroep eveneens uitdrukkelijk het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid meegewogen in zijn oordeel dat de Belgische federale staat en het Brusselse en Vlaamse gewest in 2030 een emissiereductie van ten minste 55% moeten realiseren. Het hof acht deze reductie (als minimummaatregel) noodzakelijk ter bescherming van toekomstige generaties tegen de risico's waar zij anders aan zouden worden blootgesteld, bijvoorbeeld omdat een deel van het voor hen beschikbare grondgebied onbewoonbaar zou worden door zeespiegelstijgen en overstromingen.[769] Ook betrekt het hof in haar oordeel dat deze toekomstige generaties schade ondervinden door het inadequate klimaatbeleid van de Belgische overheid, waaronder de (immateriële) schade door het bewustzijn van de ontoereikendheid van dat beleid om de belangen van toekomstige generaties te beschermen.[770] Daarbij weegt het hof mee dat het inadequate klimaatbeleid van de Belgische overheid – dat de reductieopgave uitstelt en tot 2030 te weinig emissiereducties nastreeft – leidt tot een buitensporige verlaging van het resterende koolstofbudget, met als gevolg dat toekomstige generaties wellicht worden geconfronteerd met de noodzaak om hun broeikasgasemissies sneller en zonder passende overgang te verminderen. Dat leidt tot een ondermijning van de mensenrechten van deze generaties.[771]

735. Het Brussels Hof van Beroep kent – net als het Duitse Constitutioneel Hof – dus relevantie toe aan het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid bij het bepalen van de reductieplicht tot 2030 (en daarna).

736. Ook volgens het EHRM komt aan het beginsel van intergenerationale rechtvaardigheid groot belang toe, zeker in de context van klimaatverandering. In zijn KlimaSeniorinnen-uitspraak uit 2024 benadrukt het EHRM dat toekomstige generaties een toenemend zware last zullen dragen door het falen en de nalatigheid van vandaag. De huidige (kortetermijn) besluitvorming draagt volgens het EHRM een bijzonder ernstig risico in zich voor toekomstige generaties, terwijl deze generaties niet aan die besluitvorming kunnen deelnemen. Dit maakt ook duidelijk dat de klimaataanpak niet louter aan de wetgever kan worden gelaten, wanneer die wetgever kiest voor een aanpak die onvoldoende bescherming biedt aan de belangen van

[768] BVerfG 24 maart 2021, ECLI:DE:BVerfG:2021:rs20210324.1bvr265618, rov. 192. Zie ook Productie MD-181, BVerfG 24 maart 2021, Neubauer, Officiële Engelse vertaling.
[769] Cour d'Appel Bruxelles, 30 november 2023, 2021/AR/15gs 2022/AR/737 en 2022/AR891, rov. 244. Zie ook Productie MD-182, Cour d'Appel Bruxelles 30 november 2023, Klimaatzaak, Onofficiële Nederlandse vertaling.
[770] Ibid, rov. 266, 268 en 283.
[771] Ibid, rov. 266.

toekomstige generaties. Het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid is volgens het EHRM dan ook van uitzonderlijk belang, en rechtvaardigt dat de besluitvorming van vandaag ook vanuit het belang van toekomstige generaties aan juridische beoordeling moet kunnen worden onderworpen:

> "*[T]he Court notes that, in the specific context of climate change, intergenerational burden-sharing assumes particular importance both in regard to the different generations of those currently living and in regard to future generations. […] [I]t is clear that future generations are likely to bear an increasingly severe burden of the consequences of present failures and omissions to combat climate change […] and that, at the same time, they have no possibility of participating in the relevant current decision-making processes. […] In the present context, having regard to the prospect of aggravating consequences arising for future generations, the intergenerational perspective underscores the risk inherent in the relevant political decision-making processes, namely that short-term interests and concerns may come to prevail over, and at the expense of, pressing needs for sustainable policy-making, rendering that risk particularly serious and adding justification for the possibility of judicial review*."[772] (onderstreping toegevoegd, adv.)

737. Uit het voorgaande blijkt dat het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid een verantwoordelijkheid schept om te voorkomen dat het belang van toekomstige generaties (voor welk belang Milieudefensie in deze zaak mede opkomt; zie hoofdstuk III.2) op onbillijke wijze wordt geschaad door de uitstoot van vandaag. Het beginsel is daarmee niet alleen bepalend voor de vaststelling van die verantwoordelijkheid, maar biedt ook een kader om te beoordelen hoe die verantwoordelijkheid moet worden geconcretiseerd in de vorm van procentuele emissiereducties en andere klimaatmaatregelen.

738. Dit is van groot belang omdat veel reductiescenario's zijn berekend vanuit het beginsel van kosteneffectiviteit, zoals ook toegelicht in de context van het CBDR-beginsel (zie par. 722) Dat leidt naast een onbillijke verschuiving van reductielasten naar ontwikkelingslanden ook tot een onbillijke verschuiving naar toekomstige generaties, zo onderkent ook het IPCC.[773]

739. In lijn met de hiervoor aangehaalde overwegingen van het Duitse Constitutioneel Hof, het Brussels Hof van Beroep en het EHRM, maakt het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid dus dat emissiereductiescenario's die onevenredige reductielasten toebedelen aan toekomstige generaties ontoelaatbaar kunnen zijn. Dergelijke reductiepaden dienen dus buiten beschouwing te blijven bij de concretisering van ING's maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting.

XI.2.5.5 Toepassing van de beginselen op (de concretisering van) ING's maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting

740. Uit het voorgaande volgt dat het voorzorgsbeginsel, het CBDR-beginsel en het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid (mede) tot uitgangspunt moeten dienen bij het bepalen en concretiseren van de maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting van ING. Al deze beginselen blijken uitvoerig uit (internationaal gezaghebbende) objectieve aanknopingspunten. In aanvulling op de gevaarzettingsleer, het mensenrechtenrecht en de overige in deze dagvaarding besproken aanknopingspunten (zie par. 667), bevestigen deze beginselen eens temeer de gerechtvaardigde verwachting van Milieudefensie dat ING maatregelen treft om haar uitstoot te reduceren en zo het gevaar van klimaatverandering te helpen tegen gaan.

[772] EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, r.o. 420.
[773] Zie voetnoot 758.

741. Uit deze beginselen volgt echter niet alleen *dat* emissiereducties nodig zijn, maar ook *hoe* deze moeten worden gerealiseerd: er moeten urgent en zonder uitstel diepgaande reducties worden gerealiseerd, waarbij de sterkste schouders de zwaarste lasten dragen, en waarbij ontwikkelde landen en grote ondernemingen uit die landen dus het voortouw moeten nemen. Deze uitgangsposities stroken volledig met soft law-bronnen zoals de VN-Race to Zero en de VN-expertgroep, die – met het oog op de besproken beginselen – bevestigen dat ondernemingen zo snel en zoveel als mogelijk hun uitstoot moeten reduceren, en dat dit voor veel ondernemingen betekent dat zij per 2030 verdergaande reducties kunnen en moeten behalen dan het mondiaal gemiddelde van 50% en ook ver vóór 2050 al op netto-nul moeten uitkomen (zie hoofdstuk IX.2).

742. De besproken beginselen geven zo niet alleen verdere steun aan het bestaan van een maatschappelijke reductieverplichting, maar verschaffen ook maatgevende criteria om (de aard en omvang van) de concreet door ING te treffen klimaatmaatregelen te kunnen beoordelen. Meer in het bijzonder kan met deze criteria worden beoordeeld hoe wetenschappelijke en andersoortige inzichten (zoals emissiereductiescenario's) betrokken kunnen worden bij de concretisering van die klimaatmaatregelen. Bovendien verlangen deze beginselen dat rekening wordt gehouden met de specifieke omstandigheden van ING. Zo zal bij toepassing van het CBDR-beginsel ook acht moeten worden geslagen op de mate waarin ING (i) een aandeel heeft in de oorzaken van klimaatverandering en (ii) de capaciteit heeft om klimaatverandering te helpen beperken.

XI.3 **CONCLUSIE**

743. Artikel 6:162 lid 2 BW, zoals uitgelegd in vaste rechtspraak en literatuur, biedt een duidelijk kader om te beoordelen tot het treffen van welke klimaatmaatregelen ING is verplicht. Daarbij geldt als overkoepelend criterium dat ING verplicht is tot het treffen van de klimaatmaatregelen die Milieudefensie in redelijkheid van ING mag verwachten, welke redelijke verwachting zoveel als mogelijk aan de hand van objectieve aanknopingspunten moet worden ingevuld. Een belangrijk aanknopingspunt is de (jurisprudentie inzake) de gevaarzettingsleer, die – zowel op zichzelf als bezien in samenhang met de overige in deze dagvaarding besproken objectieve aanknopingspunten – noopt tot de conclusie dat ING is verplicht tot het treffen van de door Milieudefensie gevorderde klimaatmaatregelen.

744. In het onderhavige geval zijn legio objectieve aanknopingspunten voorhanden waarmee kan worden beoordeeld welke klimaatmaatregelen Milieudefensie redelijkerwijs van ING mag verwachten. Daartoe behoren naast de gevaarzettingsleer de (horizontaal doorwerkende) mensenrechten, die ook al in eerdere rechtspraak zijn toegepast om de maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichtingen van overheden en private actoren in relatie tot klimaatverandering te bepalen. Daarnaast zullen diverse belangrijke rechtsbeginselen als objectieve aanknopingspunten in de toetsing moeten worden betrokken (in ieder geval het voorzorgsbeginsel, het CBDR-beginsel en het beginsel van intergenerationale rechtvaardigheid, waarvan de juridische betekenis in relatie tot klimaatverandering ook reeds in diverse klimaatzaken is bevestigd). Dit alles uiteraard in aanvulling op alle overige in deze dagvaarding reeds genoemde en nog te noemen objectieve aanknopingspunten, zoals de klimaatwetenschap, VN initiatieven en samenwerkingsverbanden, sectorale klimaatprotocollen en andere soft law (zoals de UNGP en OESO-richtlijnen) en wetgeving (zoals de CSRD en CSDDD).

745. Wanneer al deze objectieve aanknopingspunten in onderlinge samenhang worden bezien en gewogen, staat vast dat ING jegens Milieudefensie verplicht is tot het reduceren van haar Scope 1-, 2- en 3-emissies in lijn met het 1,5°C-doel.

746. In de navolgende hoofdstukken zal Milieudefensie toelichten hoe deze verplichting verder invulling krijgt aan de hand van het hiervoor besproken beoordelingskader. Daarbij zal Milieudefensie eerst toelichten dat het huidige inadequate klimaatbeleid van ING leidt tot onrechtmatige gevaarzetting door ING en tot een schending door ING van haar mensenrechtelijke verantwoordelijkheden (hoofdstukken XII en XIII). Vervolgens zal Milieudefensie toelichten welke concrete klimaatmaatregelen ING zal moeten treffen, gelet op het toepasselijke juridisch beoordelingskader en de betekenis die daaronder toekomt aan alle in deze zaak relevante omstandigheden en objectieve aanknopingspunten (hoofdstuk XIV).

747. Ten slotte zal Milieudefensie laten zien dat ING deze klimaatmaatregelen momenteel niet treft, wat uitmondt in de conclusie dat ING met haar inadequate klimaatbeleid haar juridische verplichtingen schendt en dreigt te blijven schenden (hoofdstuk XV).

XII. ING HANDELT GEVAARZETTEND DOOR HET VOEREN VAN INADEQUAAT KLIMAATBELEID

XII.1 INLEIDING

748. In hoofdstuk XI.2.3 heeft Milieudefensie erop gewezen dat de op ING toepasselijke zorgvuldigheidsnorm, blijkens de daar besproken rechtspraak inzake Urgenda en Shell, mede moet worden bepaald door een (expliciete) toetsing aan de vijf (kelderluik)criteria die liggen besloten in de gevaarzettingsleer.

749. Zoals ook daar besproken, volgt daaruit dat de door ING jegens Milieudefensie in acht te nemen zorgvuldigheid in relatie tot gevaarlijke klimaatverandering (mede) moet worden bepaald op basis van:

(i) de aard en de omvang van de schade als gevolg van klimaatverandering;

(ii) de bekendheid en de voorzienbaarheid van deze schade voor ING;

(iii) de kans dat gevaarlijke klimaatverandering zich zal verwezenlijken;

(iv) de aard van de gedragingen (of het nalaten) van ING; en

(v) de bezwaarlijkheid van het treffen van voorzorgsmaatregelen voor ING.

750. Op grond van deze vijf criteria heeft ook ING een maatschappelijke zorgpvuldigheidsverplichting om een passende bijdrage te leveren aan het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering. Milieudefensie licht dit hieronder nader toe.

XII.2 CRITERIA (I) EN (III): DE AARD EN OMVANG VAN DE KLIMAATSCHADE EN DE KANS DAT GEVAARLIJKE KLIMAATVERANDERING ZICH ZAL VERWEZENLIJKEN

751. De aard en omvang van de schade als gevolg van klimaatverandering zijn uitvoerig

beschreven in hoofdstuk VIII. Het gaat hier uiteraard om dezelfde schade die ook al beschreven is in de in hoofdstuk XI.2 besproken gerechtelijke uitspraken inzake Urgenda en Shell. Het gaat om een wereldomvattende schade aan het milieu, met dito omvattende vermogens- en letselschade tot gevolg, van potentieel catastrofale proporties en die daardoor in aard en omvang van een ongekende ernst is. Het gaat dus zowel om schade aan het milieu als om (vermogens- en letsel)schade die via de aan het milieu toegebrachte schade voor de mens ontstaat. Het gaat bovendien om schade die tot aantastingen van het recht op leven en het recht op een ongestoord gezinsleven leiden, zoals ook in de Urgenda- en Shellzaken is geoordeeld.

752. De milieuschade is evident. Zo tast de door menselijke activiteiten veroorzaakte broeikasgasuitstoot de atmosfeer aan en heeft het de atmosferische CO2-concentratie al met 50% verhoogd, met opwarming van de aarde, klimaatverandering en onder meer aantasting van ecosystemen, flora, fauna en biodiversiteit tot gevolg. Door deze milieuschade worden vervolgens ook de voor de mens zo belangrijke ecosysteemgoederen, -functies en -diensten aangetast. Denk daarbij aan voedsel, drinkwater, grondstoffen, levensnoodzakelijke atmosferische condities, bestuiving, plaagbestrijding en ziekteregulering e.d. (zie hoofdstuk VIII). Deze schade aan het milieu leidt tot schade voor en aan de mens. In deze zaak spelen beide vormen van schade een rol, vandaar dat steeds gesproken wordt van schade aan mens en milieu. Beide vormen van schade staan evident in verband met elkaar.

753. Frequentere en ingrijpendere soorten extreem weer (hitte, droogte, stormen, orkanen, stortregens en overstromingen e.d.) hebben gevolgen voor de voedselvoorziening, zijn een bedreiging voor het leven en de gezondheid en leiden tot vele vormen van (vermogens)schade. Neem de gevolgen van de verwachte intensiever wordende stormen en orkanen bij verdere opwarming van de aarde en van het toenemende overstromingsrisico als gevolg van zeespiegelstijging en hevige neerslag: deze situaties eisen slachtoffers en vernielen woon- en werkgebieden en voor de samenleving belangrijke en vitale infrastructuren. Deze destructie leidt evident tot verlies van eigendommen maar creëert ook een keten van andere (persoonlijke) schades, zoals oud Advocaat-Generaal van de Hoge Raad, Jaap Spier heeft toegelicht.[774] Hij beschrijft deze keten van schades onder meer in een Engelstalig preadvies uit 2018. Uit betreffend preadvies puttend kan dit worden weergegeven zoals volgt in de volgende twee paragrafen.

754. Mensen kunnen tijdelijk niet meer normaal leven of werken omdat ICT- en elektriciteitsinfrastructuur vernield zijn, of omdat huizen en bedrijfsgebouwen vernield zijn of niet meer bereikt kunnen worden door schade aan de weginfrastructuur. Als mensen of bedrijven het opgelopen verlies niet kunnen dragen, bijvoorbeeld door langdurige stilstand van bedrijfsactiviteiten of vernieling van oogsten waarvan boeren voor inkomen afhankelijk zijn, dan kunnen mensen hun bedrijf of baan verliezen. Het wegvallen van bedrijven en banen kan weer een negatieve invloed hebben op de lokale winkels in de buurt van deze bedrijven en bewoners, leningen die mogelijk niet afgelost kunnen worden en banken die daardoor in de problemen kunnen komen, etc. Daarvoor hoeven extreme weersomstandigheden niet eens in de eigen omgeving plaats te vinden; ook als leveranciers in het verre buitenland door een orkaan of overstroming getroffen worden, kan de productie hier in de eigen omgeving stil komen te liggen. Iedereen kan met die leveringsonzekerheid te maken krijgen, ook voor belangrijke zaken zoals voedsel en medicijnen.

[774] KNVIR Preadviezen, *Climate Change: Options and Duties under International Law,* Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Vereniging voor Internationaal Recht nr. 145.

755. Als de elektriciteitsinfrastructuur wordt geraakt en gebieden hun stroomvoorziening verliezen, ontstaan er problemen voor diensten en voorzieningen, zoals banken en ziekenhuizen, en voor huishoudens. Betalingen kunnen niet meer worden verricht, operaties niet meer uitgevoerd. Steden aan de kust kunnen op termijn niet meer beschermd worden tegen zeespiegelstijging, waardoor eigendommen verloren gaan, ondernemingen moeten sluiten, mensen elders een nieuw bestaan moeten opbouwen of zullen, als ze dat niet kunnen, tot armoede vervallen. Toeristische plekken zullen door klimaatverandering verdwijnen, als mensen op nieuwe plekken moeten gaan wonen, zal nieuwe infrastructuur voor wegen, ziekenhuizen e.d. moeten worden aangelegd, etc.[775]

756. Dit zijn slechts enkele voorbeelden van hoe de veranderingen van het klimaat en van onze leefomgeving als gevolg van de opwarming van de aarde een impact zullen hebben op het leven van alle dag met velerlei schades en risico's op schades voor alle ingezetenen. De schade is zo groot dat het toekomstbeeld voor de samenleving zeer somber wordt, en dan blijven de sterfgevallen en gezondheidsaandoeningen als gevolg van extreem weer en daaraan gerelateerde rampen (inclusief fysieke en psychische trauma's) bij toenemende opwarming nog buiten beschouwing. Schadepreventie is het devies, alleen al omdat de schade zo alomvattend en onomkeerbaar zal zijn dat schadecompensatie achteraf niet mogelijk is.

757. Bij een verdere toename van de opwarming van de aarde zal de jaarlijks terugkerende schade aan mens en milieu alleen maar verder toenemen met bovendien een snel toenemende kans op het bereiken van de besproken gevaarlijke kantelpunten in het klimaatsysteem die de verdere opwarming van de aarde versnellen en onomkeerbare gevolgen hebben. Alle reden dus om het tegengaan van een gevaarlijke klimaatverandering als een gerechtvaardigd en rechtens te beschermen belang van Milieudefensie te kwalificeren.

758. Voor wat betreft het (kelderluik)criterium betreffende de grootte van de kans op het gevreesde gevaar geldt dat in hoofdstuk IX en hoofdstuk X is behandeld dat er een zeer aanzienlijke kans is dat zonder aangepast beleid van publieke en private actoren met een grote invloed op broeikasgasuitstoot, het koolstofbudget op korte termijn uitgeput zal zijn en gevaarlijke klimaatverandering onontkoombaar is.

759. Uit hoofdstuk X volgt dat ook de aanpassing van het beleid van banken een onvermijdelijke randvoorwaarde is voor de noodzakelijke beperking van het gevaar van klimaatverandering. Banken veroorzaken door middel van hun financiering een groot deel van de broeikasgasuitstoot die leidt tot gevaarlijke klimaatverandering (zie hoofdstuk X.2). Bovendien is het evident dat de grootschalige verlegging van financieringsstromen waarvan vaststaat dat deze noodzakelijk is voor het verwezenlijken van de opgave ter beperking van gevaarlijke klimaatverandering, niet kan slagen als private banken niet ook hun financieringsstromen verleggen (zie hoofdstuk X.2 en hoofdstuk X.3). Dit terwijl vastaat dat de noodzakelijke verlegging van financieringsstromen vooralsnog ruimschoots tekortschiet (zie hoofdstuk X.4), hetgeen ook bij ING het geval is (zie hoofdstuk XV). Beknopter gesteld is het evident (of ten minste zeer waarschijnlijk) dat zonder de urgente verlegging door private banken van hun financieringsstromen, de kans op het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering binnenkort definitief is verkeken.

760. In rechtszaken in binnen- en buitenland, waaronder in de Urgenda- en Shell-uitspraken, is

[775] KNVIR Preadviezen, *Climate Change: Options and Duties under International Law,* Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Vereniging voor Internationaal Recht nr. 145

geconcludeerd dat de aard en omvang van de klimaatschade aan mens en milieu zodanig ernstig is, en de kans op een gevaarlijke klimaatverandering bij een ongewijzigde aanpak zodanig groot is, dat dit rechterlijk ingrijpen rechtvaardigt en noodzakelijk maakt. Tegen deze schade aan mens en milieu zoekt Milieudefensie daarom rechtsbescherming bij de rechtbank in de vorm van een aan ING op te leggen (preventief) bevel (gebodsactie) op grond van artikel 3:296 BW. Milieudefensie stuurt dus aan op schadepreventie en eist in deze procedure geen schadevergoeding.

761. Kort en goed moet de conclusie zijn dat de aard en omvang van de klimaatschade en de kans dat gevaarlijke klimaatverandering zich zal verwezenlijken als niet mede door ING ingegrepen wordt, zeer groot zal zijn. Reden om een bijzondere zorgplicht en hoge mate van zorgvuldigheid van ING te eisen.

XII.3 CRITERIUM (II): DE BEKENDHEID EN DE VOORZIENBAARHEID VAN DE SCHADE VOOR ING

XII.3.1 Overzicht van de voor ING kenbare feiten

762. Uit hoofdstuk V t/m hoofdstuk X en uit het onderstaande volgt dat ING reeds in de jaren negentig, het decennium van haar ontstaan, bekend kon en moest zijn met de schade aan mens en milieu die zou worden aangebracht door klimaatverandering. Eveneens volgt daaruit dat ING reeds toen ermee bekend kon en moest zijn dat zij als private bank een sleutelrol vervult in het ontstaan van, en in het voorkomen van, die schade. Meer specifiek kan ING worden geacht er in de jaren negentig mee bekend te zijn geweest dat:

(i) een opwarming van 2°C een gevaarlijke klimaatverandering betekent (in lijn met de destijds bekende gevarengrens, die nadien naar 1,5°C is bijgesteld; zie hoofdstuk VII.3);

(ii) gevaarlijke klimaatverandering door de antropogene uitstoot van broeikasgassen wordt veroorzaakt;

(iii) verbranding van fossiele brandstoffen de voornaamste bron van deze uitstoot is;

(iv) dit als consequentie zou moeten hebben dat nog maar beperkte hoeveelheden fossiele brandstoffen gebruikt zouden kunnen worden;

(v) westerse landen en hun economieën het voortouw moeten nemen in het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering;

(vi) er een noodzaak bestaat tot het met onmiddellijke ingang verleggen van investeringen naar energievormen die geen of minder CO2 uitstoten;

(vii) het blijven financieren van de exploratie, productie, de distributie en het gebruik van fossiele brandstoffen en van andere economische activiteiten die veel antropogene uitstoot van broeikgassen veroorzaken, het risico op gevaarlijke klimaatverandering doet toenemen;

(viii) ING grotere financiële risico's loopt als gevolg van gevaarlijke klimaatverandering; en

(ix) ING een belangrijke rol vervult in het ontstaan van, en kan en moet vervullen in het voorkomen van, de dreigende schade als gevolg van gevaarlijke klimaatverandering.

763. Uit hetgeen hierna wordt besproken blijkt dat ING zich vanaf ten minste 2002 op verschillende wijzen ook toenemend uitdrukkelijk met deze voorgaande feiten bekend heeft getoond. Bovendien ontstond in deze jaren een steeds vastomlijnder en breed gedragen begrip van de strekking van de verantwoordelijkheid van ING, als private bank. Met deze nadere invulling van de verantwoordelijkheid van ING kon en moest ING bekend zijn, zo volgt uit hoofdstukken IX en X, dit hoofdstuk en hoofdstukken XIII en XIV hierna. Ook met deze feiten heeft ING zich vanaf 2002 toenoemend uitdrukkelijk bekend getoond. Aldus kan worden geconcludeerd dat ING destijds niet alleen bekend was met de feiten als genoemd in par. 762, maar dat zij er ook mee bekend was dat:

(i) rekening gehouden moest worden met een 450 ppm CO2-eq scenario of andere concentratiebeperking;

(ii) ING als private bank met de door haar gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot meetbaar en substantieel bijdraagt aan het klimaatprobleem;

(iii) deze bijdrage ook de financiering en facilitering van de Scope 3-uitstoot van klanten omvat;

(iv) ING voorzorgsmaatregelen zou moeten treffen tegen het gevaar van klimaatverandering; en

(v) deze voorzorgsmaatregelen voor ING ook mogelijk zijn en ING zelfs baten, onder meer doordat deze maatregelen de klimaatgerelateerde financiële risico's waaraan ING is blootgesteld beperken.

764. Deze cruciale bekendheid en voorzienbaarheid bij ING van niet alleen de schade en de rol van ING daarin, maar ook van de noodzaak en mogelijkheden voor ING om de schade te helpen voorkomen, zal Milieudefensie hieronder toelichten.

XII.3.2 Vanaf haar ontstaan in 1991 kon en moest ING bekend zijn met de aard en omvang van het gevaar van klimaatverandering, en vanaf 2002 toont ING zich daarmee ook bekend

765. ING is in 1991 ontstaan uit een fusie van verzekeraar Nationale Nederlanden en NMB Postbank Groep. In die tijd was de dreiging en het gevaar van klimaatverandering al lang bekend en een belangrijk onderwerp in de internationale gemeenschap, waarbij eveneens bekend was dat (zie hoofdstuk X.3.2):

(i) de investeringsbeslissingen van banken en beleggers de uitstoot van broeikasgassen naar de atmosfeer (en daarmee het ontstaan en de omvang van klimaatverandering en de gevolgen daarvan) substantieel beïnvloeden; en

(ii) banken en beleggers in hun planning en operationele agenda's ook rekening moeten houden met klimaatverandering.

766. In het jaar na haar oprichting kwam in 1992 het VN-Klimaatverdrag tot stand, dat de door de mens veroorzaakte gevaarlijke klimaatverandering moest tegengaan. Daarbij ontstond op initiatief van UNEP FI (zie hoofdstuk X.3.3) binnen de financiële sector een groeiende aandacht voor en erkenning van de betekenis voor financiële instellingen van verantwoord

ondernemerschap op het gebied van milieu en duurzame ontwikkeling. Deze onderwerpen werden daarbij reeds in 1992 beschouwd als behorende tot de hoogste prioriteiten van alle bedrijfsactiviteiten, waarbij een voorzorgsbenadering uitgangspunt moest zijn.

767. Op dit moment werd klimaatverandering ook binnen de financiële sector reeds als een bedreiging van het milieu en duurzame ontwikkeling beschouwd. Dat blijkt uit de uitdrukkelijke verwijzing naar klimaatverandering in de "*Statement of Environmental Commitment by the Insurance Industry*" (die de verzekeringsindustrie betreft, waarin ING destijds ook actief was), en uit de diverse op klimaatverandering gerichte "position papers" van UNEP FI. Deze position papers onderschrijven niet alleen de noodzaak van uitstootreducties (waarbij ontwikkelde landen en hun economieën het voortouw moeten nemen) en de betekenis van klimaatverandering voor de financiële sector (zie hoofdstuk X.3.3). Zij geven ook blijk van een erkenning van de aard en omvang van het gevaar van klimaatverandering, de opgave om dit te voorkomen en de daaraan ten grondslag liggende wetenschap zoals in kaart gebracht door het IPCC.

768. Uit een position paper van het "Insurance Initiative" van UNEP FI uit 1996 blijkt dat binnen de verzekeringssector (waartoe ING destijds ook behoorde) niet alleen breed werd onderkend dat klimaatverandering een menselijke oorsprong heeft maar ook dat menselijke activiteit het klimaat reeds op een mondiale schaal beinvloedt. Het rapport onderkent ook dat klimaatverandering zal toenemen, leidt tot weersextremen en nadelige gezondheidseffecten, en noopt tot mitigatiemaatregelen die gehele industrieën veranderen (waaronder de verschuiving van fossiele brandstoffen naar duurzame energiebronnen). Het rapport stelt onder meer het volgende:

> *"1.2 The cost of such [extreme weather events] could escalate dramatically as a consequence of the increased greenhouse effect due to human activities. The resultant climate change may alter the frequency and/or severity of extreme weather events and/or their regional distribution […] [E]ven small shifts of regional climate zones and/or storm patterns carry the potential of increased property damage, exacerbated by inadequate planning and construction in certain areas.*
>
> *1.3 The implication of climate change for other lines of insurance cannot be assessed with confidence but cannot be ignored. Changes in human health (e.g. spreading of diseases) may affect the life assurance and pension industries. Returns on long-term investments and capital projects may be affected by mitigation measures that alter the economics of whole industries for example, shifting from carbon fuels to renewable sources. The economics of selected regions, such as coastal zones and islands, may be disadvantaged.*
>
> *[…]*
>
> *2.1.1 Human activity is already affecting climate on a global scale, e.g. through the enhanced greenhouse effect. According to IPCC "the balance of evidence suggests a discernible human influence on global climate"*"[776] (onderstreping toegevoegd, adv.)

769. Een position paper uit 1997 van het "Insurance Initiative" van UNEP FI van vergelijkbare strekking voegt daar een onderkenning aan toe van de gemiddelde mondiale opwarming waarbij deze gevaren zich zullen manifesteren:

> *"1.1 According to IPCC the balance of evidence suggests a discernible human influence on global climate change. The global mean surface air temperature is expected to increase by 1 to 3.5 °C by the year 2100. Sea levels are expected to rise beyond critical levels in several regions, as a*

[776] Productie MD-150, Delphi International et al. 1997, 'The role of financial institutions in achieving sustainable development, report to the European Commision', par. 17.5, VI.5, p. 139 ((inclusief voorblad).

consequence of thermal expansion and melting of ice masses."[777] (onderstreping toegevoegd, adv.)

770. Uit een position paper uit 1998 van het UNEP Financial Institutions Initiative (dat de bredere financiële sector bestrijkt) blijkt dat van de voornoemde onderkenningen niet alleen sprake was binnen de verzekeringssector, maar binnen de gehele financiële (en dus ook bancaire) sector.

> "*1.1 The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC), established by UNEP and the World Meteorological Organisation in 1988 produced their Second Assessment Report in 1995. This concluded that the balance of evidence suggests that there is a discernible human influence on global climate.*
>
> *1.2 The Kyoto Protocol, agreed in December 1997, was a major achievement and will have significant long term impacts for business. It is designed to combat the perceived risks resulting from a rise in the temperature of the planet, including the risk of reduced crop yields, rising sea levels threatening low lying coastal areas and small islands, as well as the risk of more severe weather changes.*
>
> *1.3 This has implications for virtually every aspect of the world's economy, including the financial services sector from agriculture, forestry and water resources to manufacturing, transport, energy, and construction and because its consequences to biodiversity, human health, and human welfare extend over space and time, into other regions, continents, and future generations.*"[778] (onderstreping toegevoegd, adv.)

771. Deze groeiende aandacht en erkenning resulteerde in 2000 in een verankering van klimaatverandering binnen UNEP FI in de Climate Change Working Group, die de financiële sector in brede zin bestrijkt en in haar position paper van 2001 uitdrukkelijk stelt dat "*a precautionary approach is the appropriate way to deal with climate change*" en dat "*the financial sector can play an important part in meeting the challenges posed by climate change*" (zie hoofdstuk X.3.4). Dit vanuit de volgende onderkenning:

> "*2.1. Climate Change poses major risks to the natural environment, and to society, in terms of damage to economic systems and human health, as reported in the Third Assessment Report of The Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC TAR).*"

772. Uit hoofdstuk V t/m hoofdstuk X volgt dat de kenbaarheid van de aard en omvang van het gevaar van klimaatverandering sindsdien alleen nog maar verder is toegenomen.

773. In 2002 blijkt dat de hiervoor behandelde groeiende aandacht en erkenning binnen de financiële sector in de jaren negentig voor ING niet alleen kenbaar was, maar dat ING daarvan ook inderdaad diepgaand kennis heeft genomen. In mei 2002 gaf ING daarvan uitdrukkelijk blijk als ondertekenaar van de eerste uitvraag van het in 2000 totstandgekomen Carbon Disclosure Project (CDP; zie: hoofdstuk X.3.4).[779] Het besef van ING van het klimaatprobleem blijkt eens temeer uit het feit dat ING niet alleen ondertekenaar, maar (als grote beursgenoteerde onderneming) ook adressant was van de uitvraag van het CDP. Het rapport van het CDP uit 2003 dat verslag doet van de resultaten van deze uitvraag, constateert dat ING beschikt over "*Superior Awareness of Climate Change Risks and Opportunities*".[780]

774. Uit datzelfde rapport kan worden afgeleid welke kennis dit "superieure bewustzijn" van ING betreft. Daarmee stelt het rapport buiten twijfel dat ING in mei 2002 zeer goed bekend was

[777] Productie MD-152, UNEP FI 1997, 'Working Group: Climate Change and the Financial Sector, Position Paper', p. 1.
[778] Productie MD-153, UNEP FI 1998, 'Working Group: Climate Change and the Financial Sector, Position Paper', p. 1.
[779] Productie MD-155, CDP, brief 21 mei 2002 'Greenhouse Gas Emissions', p. 2.
[780] Productie MD-156, CDP 2003, 'Carbon Finance and the Global Equity Markets' (geselecteerde pagina's), p. 38.

met de aard en omvang van het risico van klimaatverandering, met de intensiverende gevolgen van klimaatverandering, met de betekenis daarvan voor verschillende (ook minder emissies-intensieve) sectoren in de reële economie en met het (steeds sterker wordende) wetenschappelijke bewijs voor een en ander. Daarbij onderkent het rapport de gevolgen van klimaatverandering op (mensenrechtelijke) thema's zoals leven, gezondheid, voedselzekerheid en energievoorziening:

> *"The financial impacts of climate change extend well beyond the obvious, emissions-intensive sectors. Companies in the financial services, transportation, semi-conductor, telecoms, electronic equipment, food, agriculture, and tourism sectors among others are also affected."*[781]
>
> *"Climate-driven risks will continue to grow: Looking ahead, a series of secular "mega-trends" will continue to amplify the financial impacts of climate change.*
> - *Strengthening evidence about the reality, gravity, and causes of climate change*
> - *Increase in extreme weather events*
> - *Further regulatory action by government at local, national, regional, and global levels*
> - *Continuing growth of renewable energy and clean technology markets*
> - *Improved understanding of the variability of company-specific impacts*
> - *Improved quantification of the potential financial impacts of inaction*
> - *Increasing exposure of investors to overseas regulatory regimes*
> - *Growing institutional shareholder activism on corporate carbon risks*
> - *Global momentum for improved disclosure on corporate risks"* [782]
>
> *"The U.N.'s Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) is reportedly 90-99% confident there will be higher maximum temperatures and more hot days over nearly all land areas, and is 67-95% confident that in some areas this will result in increased incidence of death and serious illness in older age groups and the urban poor, in increased risk of damage to a number of crops, in increased heat stress in livestock and wildlife, in reduced energy supply eliability and in a shift in tourist destinations."* [783]

775. In de jaren daarna toont ING zich toenoemend bekend met het gevaar van klimaatverandering, de rol die zij als bank speelt in de oorzaken en gevolgen daarvan, en de rol die zij kan en moet spelen om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen. In de jaren 2006 en 2007 is deze bekendheid evident. Dat blijkt uit het volgende.

776. Een eerste aanwijzing daarvoor is het verschijnen in oktober 2006 van een rapport van ING met de titel "*Climate Change: When Hell Freezes Over*".[784] In dit rapport toont ING zich bekend met het risico van een mondiale temperatuurstijging als niet wordt ingegrepen in de uitstoot van broeikasgassen. Het rapport vat dit als volgt samen:

> "*There is (virtually) no debate today surrounding the proposition that the greater the level of greenhouse gas concentrations in the atmosphere, the greater the equilibrium temperature on the earth. There is also little doubt that rising use of fossil-fuels increases the concentration of greenhouse gases in the atmosphere and contributes to a global warming effect*.
>
> *There is also little doubt that carbon dioxide concentrations are rising at a relatively rapid rate in the atmosphere, from a level of 280ppmv before the industrial revolution to nearly 380ppmv today, and on a business as usual assumption, that figure could be close to 750ppmv before the end of this century. Many scientists predict that this will put us into dangerously uncharted waters in terms of potential climate instability. In terms of the impact of such increases in CO2 concentrations on global temperature, opinions are more diverse, but the consensus is that we could see temperatures rising*

[781] Ibid, p. 1.
[782] Ibid, p. 2.
[783] Ibid, p. 31.
[784] Productie MD-184, ING 2006, 'Climate Change: when hell freezes over'.

by between 1.40 C and 5.80 C this century."[785] (onderstreping toegevoegd, adv.)

777. Het rapport analyseert vervolgens wat de consequenties van een mondiale temperatuurstijging zouden zijn. Illustratief zijn de tabellen waarin ING enkele van deze consequenties weergeeft:[786]

Fig 17 Some potential 'non catastrophic' effects of climate change

Change	Region	Comment/consequences
Increased frequency of heatwaves	Continental areas	Recent apparent increase in heatwaves across Europe
Less snow and receding glaciers	Northern latitudes and areas depending on snowmelt for summer water supply (China, India)	Potential serious implications for parts of developing world, the Arctic and sub-Arctic regions, and (less seriously) marginalisation of lower-situated ski resorts
Sea-level rise	Low-lying island areas especially parts of SE Asia	1m rise in sea level could affect up to 6m people in Egypt, 13m in Bangladesh, and 72m in China
Droughts and drier summers	Mid-latitude continental areas	
More intense precipitation events	Northern latitudes	Greater flooding and weather-related damage
Increased ocean acidity	Global oceans	Impact on marine ecosystems

Source: Stern Review/IPCC (2001)

Fig 18 Potential 'catastrophic' effects of climate change

Global temperature increase (relative to 2000)	Impact
2-3° Centrigrade	Melt of Greenland ice sheet, eventually leading to increase in sea-levels by over 7m Collapse of Amazon rainforest Desertification of many world regions, with widespread loss of forest and greenland
2-5° Centigrade	Melt of West Antarctic Ice sheet, raising sea-levels eventually by further 5-6m Collapse of Thermohaline circulation, cooling (yes not warming!) Northern Hemisphere by several degrees Release of methane from melting tundra and shallow seas, accelerating global warming

Source: Adapted from Schneider and Lane (2006)

778. Het rapport vervolgt:

> "*The consensus is increasingly convinced that man-made forces are at play in explaining recent climate events. Indeed, for some scientists including respected figures such as David King, the UK government's Chief Scientific Adviser, the case for man-made global warming is sufficiently strong to make it the single biggest threat facing the world today.*" [787] (onderstreping toegevoegd, adv.)

779. Een tweede aanwijzing voor de bekendheid van ING met het gevaar van klimaatverandering (en met de rol die zij kan en moet spelen om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen) is de deelname van ING aan de "*Global Roundtable on Climate Change*" (GROCC) sinds de lancering daarvan in 2004.[788] De GROCC leidde in februari 2007 tot een gezamenlijke verklaring die ook door ING is ondertekend.[789] In deze verklaring onderkent ING niet alleen onmiskenbaar dat zij een rol heeft in in het tegengaan van klimaatverandering (zie hoofdstuk X.3.5), maar ook de aard en omvang van gevaarlijke klimaatverandering, de rol van fossiele brandstoffen in het ontstaan daarvan, het risico van een lock-in, en de urgente opgave om de gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan. Zo overweegt de in 2007 door ING ondertekende verklaring onder meer het volgende:

[785] Ibid, p. 3.
[786] Ibid, p. 19.
[787] Ibid, p. 22.
[788] Jaarverslag ING 2007, p. 55 (zie https://www.ing.com/web/file?uuid=cd4762d2-f2dd-4265-9bb9-d4d81f705c39&owner=b03bc017-e0db-4b5d-abbf-003b12934429&contentid=6438).
[789] Productie MD-159, The Earth Institute at Columbia University 2007, 'Global Roundtable on Climate Change, The Path to Climate Sustainability', p. 5.

"*Climate change is an urgent problem that requires global action to reduce emissions of greenhouse gases in a time frame that minimizes the risk of serious human impact on the Earth's natural systems. While undeniably complex, confronting the issue of climate change depends, in many ways, on developing and deploying low-carbon energy technologies.*

The modern age is powered largely by fossil fuels: coal, oil, and gas. The fossil-fuel era has been a period of unprecedented economic advance, with the world's average life expectancy roughly doubling and its per capita income rising roughly ten-fold since the start of the Industrial Revolution. Yet we now understand that fossil fuels—as they are currently used—increase the amount of carbon dioxide (CO2) in the atmosphere which, along with the release of other greenhouse gases (GHGs), warms the planet and leads to other impacts of global climate change.

Human-caused, or anthropogenic, climate change is now underway. If it continues on the current trajectory, it will become increasingly dangerous and costly for current and future generations through myriad impacts on the environment and human society and lead to the extinction of many species."[790]

"The impacts of climate change are already being observed, and each new power plant or factory constructed using standard fossil-fuel technology (especially without provision for CCS) locks in place a path of high CO2 emissions during the life of the facility, which can be 50 years or more. Every year that passes without significant global efforts to reduce emissions means a higher concentration of atmospheric CO2 and an increased risk that the world will surpass levels of atmospheric CO2 that make "dangerous anthropogenic interference" unavoidable." [791]

780. Zoals uit de laatst aangehaalde paragraaf duidelijk blijkt, wist ING al in 2007 dat iedere elektriciteitscentrale of fabriek die vanaf dat moment nog gebouwd zou worden en afhankelijk zou zijn van het gebruik van fossiele brandstoffen, voor een lange termijn lock-in effect van broeikasgassen zou zorgen, zelfs voor een periode van 50 jaar of meer in de toekomst. Eveneens blijkt uit dit deel van de verklaring dat ING besefte dat ieder jaar dat vanaf 2007 zou verstrijken zonder significante emissiereducties, zou leiden tot een steeds verder oplopende concentratie van broeikasgassen in de atmosfeer met als risico dat de wereld concentratieniveaus zal bereiken die een gevaarlijke klimaatverandering onvermijdelijk maken.

781. Een derde aanwijzing van het aanwezige besef bij ING van het gevaar van klimaatverandering en de noodzaak om ook eigen actie te ondernemen, is dat ING in haar jaarverslag over 2007 de proporties van het gevaar van klimaatverandering en haar rol daarin uitdrukkelijk benoemt:

"*Climate change is widely considered to be one of the greatest threats facing the planet. ING believes that it has a role to play in dealing with this challenge.*"[792]

782. Ook na deze onderkenningen in de periode 2002-2007, heeft ING nog veelvuldig blijk gegeven van haar bekendheid met het gevaar van klimaatverandering. Zo heeft ING zich vanaf 2009 aangesloten bij de UNEP FI Climate Change Working Group (zie par. 771).[793] Het blijkt bovendien uit de diverse klimaattoezeggingen en -initiatieven waaraan ING zich vervolgens heeft verbonden; zie: hoofdstuk X.3.8 t/m hoofdstuk X.3.10.

[790] Ibid, p. 4.
[791] Ibid, p. 5.
[792] Jaarverslag ING 2007, p. 55 (zie https://www.ing.com/web/file?uuid=cd4762d2-f2dd-4265-9bb9-d4d81f705c39&owner=b03bc017-e0db-4b5d-abbf-003b12934429&contentid=6438).
[793] Productie MD-185, UNEP FI 2010, 'UNEP FI 2009 Overview', p. 3.

XII.3.3 **Vanaf haar ontstaan in 1991 kon en moest ING bekend zijn met haar substantiële bijdrage aan klimaatverandering, en vanaf 2007 toont ING zich daarmee ook bekend**

783. Zoals hiervoor toegelicht, was ten tijde van ontstaan van ING reeds bekend dat de investeringsbeslissingen van banken en beleggers de uitstoot van broeikasgassen naar de atmosfeer substantieel beïnvloeden, en werd in de jaren direct na de oprichting van ING dit ook door de financiële sector zelf in toenemende mate onderkend, onder meer binnen het verband van UNEP FI.

784. Vanaf 2002 onderkent ING dit ook, doordat zij zowel als uitvrager en als adressant betrokken is bij de eerste uitvraag van het Carbon Disclosure Project (CDP), waarbij ING een "superieur bewustzijn" toont van de aan deze activa verbonden klimaatrisico's en -kansen (zie par. 773). Deze classificatie was het resultaat van de respons van ING op een vragenlijst die zich richt op (en daarmee blijk geeft van de onderkenning door ING van de noodzakelijkheid en de mogelijkheid van):

(i) het rapporteren van uitstootgegevens aan de hand van het GHG Protocol;

(ii) het meten van de hoeveelheid uitstoot in de supply chain (Scope 3-uitstoot);

(iii) de toepassing van uitstootreductieprogramma's- en doelen; en

(iv) de mogelijkheden tot emissiereducties tot 20% binnen vijf jaar;

waarbij dit in het geval van een financiële instelling ook de door die instelling gehouden activa zou moeten betreffen (zie hoofdstuk X.3.4).

785. ING had aldus vanaf het moment van haar ontstaan kunnen en moeten weten dat zij als financiële instelling een aanzienlijke bijdrage levert aan de veroorzaking van klimaatverandering. En gelet op het hiervoor besprokene heeft ING dit vanaf 2002 ook daadwerkelijk geweten. In de tussenliggende periode maakte ING bovendien een aanzienlijke groei door die, zo kon en moest ING begrijpen, ook leidde tot een aanmerkelijke toename van haar bijdrage aan de veroorzaking van klimaatverandering. Illustratief voor deze groei is de toename van het balanstotaal van ING, dat in 2002 716,37 miljard euro bedroeg (pakweg 4,5 keer meer dan in de jaren van haar oprichting).[794]

786. Ook in de jaren na 2002 is ING sterk blijven groeien, waarbij haar balanstotaal in 2007 maar liefst 1312,51 miljard euro bedroeg: meer dan 1,8 keer groter dan in 2002 (en dus bijna een verdubbeling in vijf jaar tijd).[795] Het volgende figuur toont de groei van (het balanstotaal van) ING vanaf haar oprichting in 1993 tot 2007 op een meer beeldende wijze:[796]

[794] Jaarvwerslag ING 2002, p. 58 (zie https://www.ing.com/MediaEditPage/2002-Annual-Report-ING-Groep-N.V..htm).
[795] Jaarverslag ING 2007, p. 88 (https://www.ing.com/web/file?uuid=cd4762d2-f2dd-4265-9bb9-d4d81f705c39&owner=b03bc017-e0db-4b5d-abbf-003b12934429&contentid=6438).
[796] De in het figuur weergegeven balanstotalen zijn de balanstotalen van ING zoals deze zijn vermeld in de jaarverslagen van ING. Voor de verslagjaren 1993 t/m 1999 heeft Milieudefensie zich gebaseerd op de voor deze jaren weergeven cijfers in Jaarverslag ING 2002 (zie https://www.ing.com/MediaEditPage/2002-Annual-Report-ING-Groep-N.V..htm).

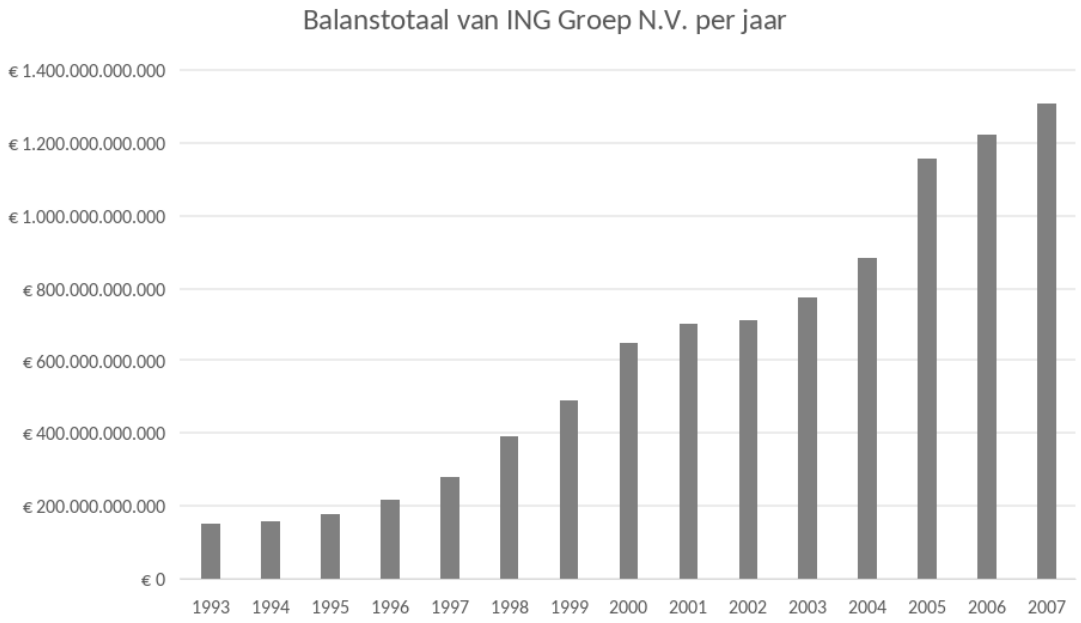

787. Het jaar 2007 kenmerkte zich bovendien door een verdieping en verdere onderkenning van deze kennis van ING. Deze bestond er onder meer uit dat in dit jaar het verband tussen private financiering en de uitstoot van broeikasgassen in meer detail werd onderkent in het UNFCCC-rapport "Investment and Financial Flows to Address Climate Change" (zie hoofdstuk X.3.5). ING toonde zich van de strekking van dit rapport bewust toen zij zich in dit jaar aansloot bij UNEP FI, dat op zichzelf als initiatief mede-gestoeld is op de notie dat financiële instellingen via hun financieringen kunnen bijdragen aan milieuproblemen (zie hoofdstuk X.3.3 en hoofdstuk X.3.4), waarbij ING zelf het volgende aangaf:

> "*Our financing activities may involve us indirectly in operations which can be harmful to the environment. This mainly applies to financing of the oil, gas, mining, forestry, paper and agricultural sectors.*"[797]

788. Ook in haar jaarverslag over 2007 geeft ING blijk van het besef dat haar producten en diensten een milieu-impact hebben, en dat ook klimaatverandering daaronder moet worden begrepen:

> "*ING is fully aware of the social and environmental impact of its products and services. However, certain trends, such as climate change and ageing populations, not only present risks, but also opportunities for ING.*" [798]

789. In diezelfde jaren verschenen bovendien publicaties (van onder andere Milieudefensie) waarin wordt gewezen op de bijdrage van de producten en diensten van specifiek Nederlandse banken (waaronder ING) aan klimaatverandering (en de rol die deze banken kunnen spelen om klimaatverandering tegen te gaan).[799]

[797] Productie MD-186, UNEP FI, 'Members, ING' (uitdraai website 27 februari 2025).
[798] Jaarverslag ING 2007, p. 56 (zie https://www.ing.com/web/file?uuid=cd4762d2-f2dd-4265-9bb9-d4d81f705c39&owner=b03bc017-e0db-4b5d-abbf-003b12934429&contentid=6438).
[799] Productie MD-003, Milieudefensie 2006, 'Investing in climate change: the role of Dutch banks', p. 7-9 en p. 53-56; Productie MD-187, Milieudefensie 2007, 'Investing in climate change, Dutch banks compared', p. 9-10, en p. 105-106.

790. Het staat dus vast dat ING zich in 2007 zonder meer bewust was van het feit dat zij met haar omvangrijke aanbod van producten en diensten (dat destijds resulteerde in een balanstotaal van 1312,51 miljard euro)[800] aanzienlijk bijdraagt aan milieuproblemen, zoals klimaatverandering.

791. In de opvolgende jaren, kon en moest ING in toenemende mate bekend zijn met de schaal van haar bijdrage aan klimaatverandering. In de eerste plaats omdat in deze jaren de grondslagen ontstonden voor de kwantificering van de bijdrage van ING, met de totstandkoming van GHG Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard tussen 2009 en 2011, wat eens temeer uitdrukkelijk kenbaar maakte dat de financieringsporteuille van ING een substantiële bijdrage aan de uitstoot van broeikasgassen leverde (zie hoofdstuk X.3.6).

792. Bovendien verscheen in 2011 een rapport van de Duitse ngo Urgewald dat zich richt op de gevolgen voor het klimaat van de financieringsactiviteiten van, onder meer, ING. Het rapport rekent ING met plaats 22 tot de top 25 banken die wereldwijd de winning van kolen en de elektriciteitsopwekking met kolen financieren.[801] Dit op basis van de in totaal 3,3 miljard euro financiering die door ING ten behoeve van kolengebruik is verstrekt ná 2005, toen het risico van gevaarlijke klimaatverandering, de rol van kolen daarin en de rol van financiers al geruime tijd bekend was.

793. In 2015, rondom de totstandkoming van het Parijs Akkoord, ontstond met PCAF een initiatief dat het mogelijk zou maken de uitstoot die is verbonden aan de financiering van banken op een nauwkeuriger wijze te kwantificeren (zie hoofdstuk X.3.7). Hoewel ING zich niet aan dit initiatief verbond, blijkt uit haar onderschrijving in datzelfde jaar van het Klimaatstatement Nederlandse Banken haar besef dat zij via haar financiering een aanmerkelijke invloed heeft op klimaatverandering. Door deze onderschrijving deed ING namelijk de toezegging dat zij, onder meer, zal toewerken naar transparantie over de (positieve en negatieve) impact van haar leningen en investeringen op klimaatverandering (zie hoofdstuk X.3.7).

794. Ook in haar jaarverslag over 2015 toont ING zich uitdrukkelijk bewust van de klimaatimpact van haar financieringen. Opnieuw, want dit besef toonde ING ook in haar jaarverslag over 2007 (zie par. 788), maar ditmaal geeft ING nadrukkelijker blijk van "*the understanding that our [environmental] impact is much greater in our financing choices*", en dat de milieu-impact van ING's eigen operationele activiteiten (zoals de klimaatimpact van ING's kantoorpanden of zakenreizen) daarom van een slechts betrekkelijk belang is. Het gaat om het mitigeren van de klimaatimpact van haar financieringen, dus om de Scope 3-emissies van ING, en ING onderstreept dat in dit jaarverslag ook zelf.[802]

795. In meer kwantitatieve termen, was er in 2016 aandacht voor deze klimaatimpact van de financiering van ING in een volgend rapport dat ING inschaalt bij de grootste financiers van uitstootintensieve activiteiten wereldwijd.[803] Dit rapport richtte zich (anders dan het rapport uit 2011; zie: par. 792) niet alleen op de financiering van de winning van en elektriciteitsopwekking met kolen, maar ook op de financiering van onconventionele olie- en

[800] Jaarverslag ING 2007, p. 88, (zie https://www.ing.com/web/file?uuid=cd4762d2-f2dd-4265-9bb9-d4d81f705c39&owner=b03bc017-e0db-4b5d-abbf-003b12934429&contentid=6438).
[801] Productie MD-188, Urgewald 2011, 'Bankrolling climate change', p. 54.
[802] Jaarverslag ING 2015, p. 18 (zie https://www.ing.com/web/file?uuid=edb1ce3f-532f-4ddb-a58f-c91c6212d37e&owner=b03bc017-e0db-4b5d-abbf-003b12934429&contentid=36989).
[803] Productie MD-189, Rainforest Action Network et al. 2016, 'Shorting the Climate, Fossil Fuel Finance Report Card 2016', p. 4 t/m 7.

gasactiviteiten (uit teerzanden of in arctisch gebied) en LNG-export. Dit op basis van de financiering verstrekt tussen 2013 en en 2015. Opnieuw staat ING in de lijsten van grootste financiers wereldwijd, en wat betreft de winning van kolen en elektriciteitsopwekking met kolen was ING in deze lijsten zelfs gestegen ten opzichte van haar plaats in 2011:

(i) winning van kolen: plaats 18 wereldwijd (0,61 miljard dollar);[804]

(ii) elektriciteitsopwekking met kolen: plaats 13 wereldwijd (4,91 miljard dollar); [805]

(iii) onconventionele olie- en gas: plaats 23 wereldwijd (0,78 miljard dollar);[806]

(iv) LNG-export: plaats 18 wereldwijd (2,93 miljard dollar).[807]

796. Het is ook het jaar waarin ING aangeeft te zijn begonnen met het kwantificeren van de aan haar financieringen verbonden broeikasgasuitstoot, maar daar nog onvoldoende in te zijn geslaagd om daarover te kunnen rapporteren, dit vanwege een gebrek aan data. Zij stelt in haar jaarverslag over 2016:

> "*ING sees climate change as one of the biggest challenges of our time and we are committed to reducing the impact of our own operations as well as helping clients to reduce theirs.*
>
> *In 2016, we conducted a pilot to measure the indirect emissions impact and performance of two specific asset classes within our lending portfolio. This provided us with insight into what is needed to be able to properly measure the emissions impact of our entire portfolio. While we arrived at a reasonable measurement, we struggle with the outcome as we found that the margin of error was unacceptable for disclosure. This is a result of the lack of data availability."*[808]

797. Deze mededeling van ING volgt:

(i) vijf jaar na de totstandkoming van de Scope 3 Standaard van het GHG Protocol met als afzonderlijke categorie voor private banken "category 15: investments" (zie hoofdstuk X.3.6);

(ii) negen jaar nadat tijdens de COP13 in Bali door ngo's werd gewezen op de het belang van het meten en rapporteren van de aan financieringen verbonden uitstoot, en bijvoorbeeld Bank of America al wel rapporteerde over de broeikasgasemissies verbonden aan haar energie- en nutsvoorzieningenportefeuille;[809]

(iii) negen jaar na het moment waarop ING zonder meer bekend was met het bestaan van een aanzienlijke invloed van haar financiering op klimaatverandering (zie par. 786 t/m par. 790); en

(iv) veertien jaar na het moment waarop ING als ondertekenaar en adressant van het CDP het belang van het meten en rapporteren van de aan haar activa verbonden uitstoot

[804] Ibid, p. 17.
[805] Ibid, p. 25.
[806] Ibid, p. 33.
[807] Ibid, p. 41.
[808] Jaarverslag ING 2016, p. 439 (zie https://www.ing.com/web/file?uuid=bbbb6628-52ea-4469-8232-2a0d0d60f099&owner=b03bc017-e0db-4b5d-abbf-003b12934429&contentid=39230).
[809] Productie MD-190, BankTrack 2007, 'A Challenging Climate, What international banks should do to combat climate change', p. 9 en noot 34.

onderkende, en daar volgens het CDP een "superieur bewustzijn" van zou hebben gehad (zie par. 784 en par. 785).

798. De mededeling in 2016 is in lijn met de onderkenning van ING van de bijdrage van haar financiering aan klimaatverandering zoals deze spreekt uit de sectorspecifieke klimaattoezeggingen en -initiatieven waaraan ING zich vanaf 2015 heeft verbonden (zie hoofdstuk X.3.7 t/m hoofdstuk X.3.10).

799. Niettemin duurde het sinds deze toezegging van ING alsnog meer dan vijf jaar, tot haar jaarverslag over 2020, voordat ING voor het eerst gekwantificeerd verslag doet over haar bijdrage aan klimaatverandering door rapportage van (een deel van) haar gefinancierde uitstoot.

800. Dit laat onverlet dat ING ook in deze vijf jaar nog meermaals blijk geeft van haar besef dat haar bijdrage aan klimaatverandering aanzienlijk is. Bijvoorbeeld in haar jaarverslag over 2017, waarin ING voor het eerst verslag doet volgens de aanbevelingen van de Task-force on Climate-Related Financial Disclosures (de TCFD). Dit vanuit de herhaalde onderkenning dat de economische activiteiten die ING financiert een milieu-impact kunnen hebben. Zij stelt:

> "*As a financial institution, we recognise that we have a direct economic, social and environmental impact, but also a significant indirect impact, through credit, loans and investments.*"[810]
>
> "*We recognise that the projects and businesses we finance could potentially have a negative impact on the environment.*"[811]
>
> "*Our activities impact the environment we operate in - both directly, through the operations of our buildings, IT systems and business travel, but also indirectly, through our lending portfolio and through our procurement supply chains.*" [812]

801. Vanwege beweerde databeperkingen rapporteert ING daarbij nog niet de omvang van haar gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot. ING besefte toen al wel goed dat transparantie behulpzaam is voor de verlegging van financieringsstromen naar uitstootarme activiteiten, en daarmee een "belangrijke stap" is voor het behalen van de doelen van het Parijs Akkoord:

> "*We believe transparency will encourage investors and banks to shift to more low-carbon and climate-smart options as companies become more open about reporting on the current and potential financial implications of climate change – an important step towards delivering on the commitments of the Paris Agreement to keep global warming below two degrees Celsius*. [813] (onderstreping toegevoegd, adv.)

802. Bovendien stonden de beweerde databeperkingen niet in de weg aan het eigen begrip van ING dat haar uitstoot "materieel" is. Zij stelt in hetzelfde jaarverslag.

> "*While scope 3, category 15 (emissions through lending and investments) is material to ING's indirect emissions footprint, due to measurement complexity and lack of quality data, ING is not able accurately to measure and disclose this figure.*"[814] (onderstreping toegevoegd, adv.)

[810] Jaarverslag ING 2017, p. 55 (zie https://www.ing.com/web/file?uuid=984d63ab-14e4-4a37-abcd-8326d8196f76&owner=b03bc017-e0db-4b5d-abbf-003b12934429&contentid=42779).
[811] Ibid, p. 343.
[812] Ibid, p. 349.
[813] Ibid, p. 343.
[814] Ìbid, p. 350.

803. Bovendien staat vast dat ook volgens ING de beweerde databeperkingen niet in de weg stonden aan de noodzakelijke actie (zelfs al zouden deze databeperkingen nog enige jaren voortduren):

> *"It is estimated that it will take several years for companies like ING and its clients to be able to align fully with the recommendations. In fact, it is only as our clients start to disclose more completely that we can use that data for our own analyses and disclosures. <u>However, we are not waiting for a perfect world before we take action.</u>"*[815] (onderstreping toegevoegd, adv.)

804. Evenmin stonden de beweerde databeperkingen eraan in de weg dat ING zich in 2018 verbond aan de ontwikkeling van "PACTA for Banks". Hoewel de toepassing van PACTA en ING's mede daarop gebaseerde "Terra Approach"[816] als zodanig onvoldoende is voor ING om de zorgvuldigheid te betrachten waartoe zij op grond van artikel 6:162 lid 2 BW is gehouden (zie hoofdstuk XV), bracht dit ING er in 2019 toe te rapporteren over de fysieke uitstoot-intensiteit van haar leningportefeuilles in vijf sectoren, te weten de sectoren Commercial Real Estate, Residential Real Estate, Power Generation, Automotive en Cement.[817] Dat betekent dat ING op dat moment over voldoende data beschikte om de aan deze leningportefeuilles verbonden uitstoot (en daarmee bijdrage aan klimaatverandering) te kunnen kwantificeren.

805. Vanaf verslagjaar 2020 rapporteert ING op basis van PCAF (zie hoofdstuk X.2.3) over slechts een deel van haar absolute uitstoot. Het gaat om een deel van de Scope 1- en 2-uitstoot van klanten, waar Scope 3 vaak de belangrijkste categorie emissies is. Die rapportage beperkt zich tot de uitstoot verbonden aan een gedeelte van haar financieringsactiviteiten, waarbij ING soms in navolgende jaren de gerapporteerde uitstoot in het voorliggende jaar bijstelt op basis van de verbeterde beschikbaarheid van uitstootdata. Uitgaande van de door ING gerapporteerde gegevens over verslagjaren 2020 t/m 2024 (die nog niet volledig zijn, zoals hierna zal blijken) geeft dit het volgende beeld:

Jaareinde	**Initiële rapportage uitstoot (Scope 1 en 2 van klanten)**	**Initiële dekking portefeuille**	**Verbeterde rapportage uitstoot**
2020	42 MtCO2-eq[818]	69% leningen	63 MtCO2-eq[819]
2021	55,92 MtCO2-eq[820]	94,7% leningen 83,8% aandelen	N.v.t.
2022	61,36 MtCO2-eq[821]	94% leningen 98% aandelen	N.v.t.
2023	57,29 MtCO2-eq[822]	97,1% leningen 99% aandelen 100% bedrijfsobligaties	57,63 MtCO2-eq.[823]

[815] Ibid, p. 343.
[816] Klimaatverslag ING 2019, p. 8 (zie https://www.ing.com/web/file?uuid=29c2b247-27eb-4020-a117-a87ce8f642b4&owner=b03bc017-e0db-4b5d-abbf-003b12934429&contentid=47771).
[817] Ibid, p. 11.
[818] Klimaatverslag ING 2021, p. 29 (zie https://www.ing.com/Sustainability/Performance-and-reporting/Reporting/2021-Climate-Report.htm).
[819] Klimaatverslag ING 2022, p. 82-83 (zie https://www.ing.com/Sustainability/Performance-and-reporting/Reporting/2022-Climate-Report.htm).
[820] Ibid, p. 81.
[821] Klimaatverslag ING 2023, p. 85 (zie https://www.ing.com/Sustainability/Performance-and-reporting/Reporting/2023-Climate-Report.htm).
[822] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 70.
[823] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p.125.

Jaareinde	Initiële rapportage uitstoot (Scope 1 en 2 van klanten)	Initiële dekking portefeuille	Verbeterde rapportage uitstoot
2024	60,51 MtCO2-eq[824]	96,6% leningen % aandelen niet vermeld % obligaties niet vermeld	N.v.t.

* Deze percentages betreffen aandelen en obligaties die ING op eigen boek aanhoudt (en dus niet de aandelen en obligaties waarvan ING de uitgifte heeft begeleid als facilitator van kapitaalmarkttransacties of die ING als vermogensbeheerder onder zich heeft).

806. Over 2023 heeft ING – naast de voornoemde rapportage van gefinancierde Scope 1- en 2-uitstoot van klanten – voor het eerst verslag gedaan van een gedeelte van de door haar gefinancierde Scope 3-uitstoot van klanten. Hoewel ING daarmee voor slechts 54% van haar totaal uitstaand bedrag aan bedrijfsleningen de Scope 3-uitstoot in kaart bracht,[825] vertegenwoordigde dit naar eigen zeggen reeds 80% van de Scope 3-uitstoot van haar leningportefeuille.[826] De voor 2023 gerapporteerde Scope 3-uitstoot van klanten bedroeg 206,77 MtCO2-eq, waarmee de gecombineerde gerapporteerde Scope 1-, 2- en 3-uitstoot van ING in 2023 uitkwam op 264 MtCO2-eq. In het jaarverslag over 2024 heeft ING deze cijfers bijgesteld omdat zij inmiddels voor 98% van haar totaal uitstaand bedrag aan bedrijfsleningen de Scope 3-uitstoot in beeld heeft. Op die basis heeft zij haar gefinancierde Scope 3-uitstoot van klanten voor 2023 bijgesteld naar 251,3 MtCO2-eq, waarmee de (bijgestelde) gecombineerde Scope 1-, 2- en 3-uitstoot van ING in 2023 uitkomt op 308,8 MtCO2-eq.[827]

807. Over 2024 heeft voor 98,4% van haar totaal uitstaand bedrag aan bedrijfsleningen de Scope 3-uitstoot in beeld. Mede op die basis rapporteert ING in haar jaarverslag over 2024 een gefinancierde Scope 3-uitstoot van 201,11 MtCO2-eq, waarmee de meest recente door ING gerapporteerde totale gefinancierde Scope 1-, 2-, en 3-uitstoot neerkomt op (afgerond) 262 MtCO2-eq.[828]

808. ING geeft in haar rapportages weinig inzicht in de wijzigingen in de door haar gebruikte data en methodologieën, en de mate waarin deze fluctuaties de gerapporteerde uitstoot beïnvloeden. Niettemin geeft het bovenstaande beeld inzicht in de gekwantificeerde, substantiële bijdrage van ING aan het gevaar van klimaatverandering, en in de bekendheid van ING daarmee. Dit inzicht houdt het volgende in:

(i) reeds op het eerste moment waarop ING publiek rapporteerde over haar kwantificering van haar gefinancierde uitstoot (in haar jaarverslag over 2020), welke rapportage een beperkte dekking had (w.b. portefeuille en klantuitstoot) op beweerdelijk beperkte uitstootdata, was de destijds publiek bekende omvang van die uitstoot met 42 MtCO2-eq reeds substantieel;

(ii) ING is in staat om de dekking van haar kwantificering en de kwaliteit van de data waarop deze kwantificering berust te vergroten, en daarmee ook de dekking en kwaliteit van haar kwantificering over voorliggende jaren te verbeteren;

[824] Ibid, p.124.
[825] Klimaatverslag ING 2023, p. 85 (zie https://www.ing.com/Sustainability/Performance-and-reporting/Reporting/2023-Climate-Report.htm)
[826] Productie MD-191, Volkskrant 2024, 'ING breekt met 'pure' olie- en gasbedrijven, Milieudefensie noemt het 'een PR-trucje', p. 2.
[827] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 125.
[828] Ibid, p. 124.

(iii) hoewel er tussen verschillende jaren enige schommelingen zijn in de precieze omvang van de door ING gerapporteerde gefinancierde Scope 1 en 2-uitstoot van klanten, blijft deze op basis van steeds de meest accurate gegevens sinds 2020 fluctueren binnen een bandbreedte tussen laagst 55,92 MtCO2-eq (2021) en hoogst 63 MtCO2-eq (2020), waarbij naast dalingen ook stijgingen in de door ING gerapporteerde uitstoot zichtbaar zijn;

(iv) voor 2024 telt de door ING gerapporteerde Scope 1 en 2-uitstoot, tezamen met de gerapporteerde gefinancierde Scope 3-uitstoot van ING's leningenboek op tot een totaal aan gerapporteerde gefinancierde uitstoot van 262 MtCO2-eq. Dit is vergelijkbaar met 1,74 keer de uitstoot van alle burgers en bedrijven in Nederland en vertegenwoordig 0,49% van de mondiale uitstoot (zie par. 12);

(v) ING rapporteert tot dusver niet over alle delen van haar gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot. Zo rapporteert ING in het geheel niet over gefaciliteerde emissies en emissies verbonden aan door haar voor klanten beheerd vermogen; zie hoofdstuk XV.2.1), zodat er nog een aanzienlijke verbetering nodig is voor een volwaardige kwantificering door ING van haar volledige gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot;

(vi) met het voorgaande staat vast dat wanneer de nog niet gerapporteerde delen van ING's gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot worden meegeteld, de uitstoot van ING aanmerkelijk groter is dan de hiervoor genoemde 262 MtCO2-eq.

XII.3.4 **Vanaf haar ontstaan in 1991 kon en moest ING ermee bekend zijn dat de opwarming van de aarde onder de 2°C/450 ppm moet blijven, en vanaf 2006 toont ING zich daarmee ook bekend**

809. In 1990, het jaar voor het oprichtingsjaar van ING, komt met participatie van het Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer (VROM) en het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) een internationale klimaatstudie tot stand waarin wordt geconcludeerd dat een opwarming van de gemiddelde temperatuur van de aarde met 1°C wereldwijd al grote schade kan aanrichten en dat een opwarming van 2°C te allen tijde vermeden moet worden en daarom als uiterste bovengrens moet worden gezien (zie hoofdstuk VII.2.1).[829]

810. Op basis van de wetenschappelijke bevindingen van het IPCC wordt vanaf 1996 door de EU het beleid gevoerd dat de opwarming van de aarde tot onder de 2°C moet worden beperkt om groot gevaar te voorkomen. In de jaren negentig wordt op basis van de toen beschikbare wetenschap aangenomen dat daartoe de concentratie broeikasgassen in de atmosfeer onder de 550 ppm (parts per million) moet blijven.[830]

811. In de jaren daarna ontwikkelt de wetenschap zich verder en wordt duidelijk dat de situatie

[829] Productie MD-071, Stockholm Environment Institute 1990, 'Targets and Indicators of Climate Change' (geselecteerde pagina's) p.viii en ix. Zie voor betrokkenheid RIVM en VROM p. iv, 165 en 166 van dit rapport.
[830] Productie MD-073, Europese Raad 1996, 'Community Strategy on Climate Change', par. 6. Met 550 ppm (parts per million) wordt bedoeld dat van iedere miljoen partikels in de atmosfeer er 550 uit koolstofdioxide bestaan. Op basis van de wetenschappelijke status van dat moment gaat de EU er in die periode vanuit dat de atmosferische concentratie CO2 niet hoger mag worden dan 550 ppm wil er een reële kans zijn dat de opwarming onder de twee graden wordt gehouden.

ernstiger is dan aanvankelijk aangenomen. De beperking van de opwarming tot 2°C eist namelijk dat de concentratie broeikasgassen veel beperkter gehouden moet worden dan de eerder aangenomen 550 ppm. Het blijkt dat de atmosferische concentratie van broeikasgassen onder de 450 ppm moet worden gehouden omdat zelfs in dit 450-scenario de kans om onder de 2°C te blijven maar 50% is.

812. In 2006 blijkt ING er ook zonder meer mee bekend dat een concentratie CO2 van meer dan 450 ppm kan leiden tot een temperatuurstijging die opwarming van 2°C ruimschoots te boven gaat. Het rapport van ING "*Climate Change: When Hell Freezes Over*" toont dit duidelijk:[831]

Fig 16 Increase in temperature by 2100 estimates degrees centigrade

CO_2 concentration	IPCC (2001 model)	Hadley Centre (2004 model)
400ppmv	1.2-2.5	1.6-2.8
450ppmv	1.3-2.7	1.8-3.0
550ppmv	1.5-3.2	2.2-3.6

Source: Based on Stern Review and Elzen and Meinhausen

813. Daarbij toont ING zich ook bewust van het gevaar en de consequenties van een concentratie (en dus temperatuurstijging) die hoger is dan dit (zie par. 776 e.v.). Bovendien volgt uit het rapport dat ING zich ervan bewust is dat een stabilisatie van de concentratie broeikasgassen op een bepaald niveau niet betekent dat de netto-uitstoot gelijk kan blijven, maar dat deze zal moeten worden teruggebracht naar nul:

> "*Thus, this approach uses a number of around 500ppmv as a trigger point beyond which the disproportionate or non-linear damage from carbon concentrations may be reached. Note, however, that to finally stabilise concentrations at this or any other level requires that net emissions eventually drop to zero.*"[832]

814. Dat de concentratie CO2 volgens leidende wetenschappers moet stabiliseren op 450 ppm onderschrijft ING vervolgens in 2007 in de gezamenlijke verklaring "*Global Roundtable on Climate Change*" (GROCC; zie: par. 779):

> "*As the CO2 concentration rises, the impacts on the planet also mount. Some leading scientists put the threshold for "dangerous anthropogenic interference" as low as 450 ppm because of serious risks of major sea level rises, changes in weather patterns, and the extinction of many species*." [833]

815. Het 450 ppm-scenario is kort daarna, tijdens COP13 in december 2007, vastgelegd in het Bali Actieplan (zie hoofdstuk VII.2.3 en hoofdstuk X.3.5), met de verklaring dat dit scenario met urgentie om diepgaande emissiereducties vraagt.[834] Ook de EU gaat daarom vanaf 2007 uit van het 450 ppm-scenario, zo blijkt uit een mededeling van de Commissie van dat jaar:

> *"De doelstelling van de EU is een beperking van de gemiddelde mondiale temperatuurstijging tot minder*

[831] Productie MD-184, ING 2006, 'Climate Change: when hell freezes over', p. 18.
[832] Ibid, p. 29.
[833] Productie MD-159, The Earth Institute at Columbia University 2007, 'Global Roundtable on Climate Change, The Path to Climate Sustainability', p. 5.
[834] Productie MD-075, UNFCCC COP13 2007 (Bali), 'Bali Actieplan'. In het Bali Actieplan staat: "*Deep cuts in global emissions will be required to achieve the ultimate objective of the Convention and emphasizing the urgency to address climate change as is indicated in the Fourth Assessment Report of the [IPCC]*" (p.3). Bij het woord "urgency" is in het actieplan een voetnoot geplaatst waarin verwezen wordt naar de passages in het IPCC rapport waarin het 450 ppm-scenario besproken wordt.

dan 2°C. […] Indien de concentratie op lange termijn stabiliseert op een niveau van ongeveer 450 ppm CO2-eq bedraagt de kans 50% dat deze doelstelling wordt gehaald." [835]

XII.3.5 **Vanaf het Kopenhagen Akkoord van 2009 kon en moest ING ermee bekend zijn dat de opwarming mogelijk onder de 1,5°C zou moeten blijven, en vanaf 2021 toont ING zich daarmee ook bekend**

816. In alle opvolgende jaarlijkse VN-klimaatconferenties wordt deze klimaatdoelstelling (<2°C/<450 ppm) bestendigd terwijl vanaf 2009 (COP15 Kopenhagen) daaraan ook de mogelijke aan te scherpen doelstelling van 1,5°C wordt toegevoegd (zie hoofdstuk VII.2.4). In 2015 wordt de mondiale klimaatdoelstelling in het Parijs Akkoord inderdaad verder aangescherpt naar 1,5°C.

817. Deze aanscherping is het gevolg van de op dat moment meest recente wetenschappelijke inzichten waaruit bleek dat de ernst van de mondiale gevolgen van een opwarming van 2°C nog erger waren dan voorheen gedacht.[836] Sinds Parijs geldt daarom dat om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen, de opwarming van de aarde bij voorkeur tot 1,5°C moet worden beperkt,[837] waaruit volgt dat de concentratie broeikasgassen verder beperkt dient te worden dan de voornoemde 450 ppm. In 2021 is de 1,5°C-doelstelling bij wege van het Glasgow Climate Pact ook uitdrukkelijk door de internationale gemeenschap als gevarengrens erkend (zie hoofdstuk VII.4). Dit is ook het jaar waarin ING zelf niet langer 2°C maar de 1,5°C-doelstelling als uitgangspunt neemt.[838]

XII.3.6 **Vanaf haar ontstaan in 1991 kon en moest ING ermee bekend zijn dat zij maatregelen moet nemen, en vanaf ten minste 2007 toont ING zich daarmee ook bekend**

818. Zoals Milieudefensie hiervoor heeft toegelicht (zie hoofdstuk XII.3.2), was ten tijde van de oprichting van ING reeds bekend dat banken en beleggers in hun planning en operationele agenda's ook rekening moeten houden met klimaatverandering. Reeds om die reden kon en moest ING er bij haar oprichting mee bekend zijn dat het voorkomen van klimaatverandering ook voor ING, als financiële instelling, tot het treffen van maatregelen noopt.

819. In de direct daaropvolgende jaren kreeg deze notie een steeds bredere onderkenning, ook door de financiële sector zelf in het kader van UNEP FI. Deze onderkenning blijkt uit diverse verklaringen en position papers binnen het verband van UNEP FI in de periode van 1992 t/m 2001; zie hoofdstuk X.3.3 en hoofdstuk X.3.4).

820. Deze onderkenning houdt in dat (en ING kon en moest er daarom mee bekend zijn dat):

(i) per 1992:

(a) banken, verzekeraars en andere financiële instellingen een verantwoordelijkheid hebben in de bescherming van het milieu (waaronder

[835] Productie MD-192, Commissie van de Europese Gemeenschappen 2007, 'De wereldwijde klimaatverandering beperken tot 2 graden Celsius' onder 2.
[836] Productie MD-083, UNFCCC 2015, 'Report on the structured expert dialogue on the 2013–2015 review', p. 30 t/m 34. Daarin is geconcludeerd dat de 2°C-doelstelling geen veilige doelstelling meer is en de opwarming zover mogelijk onder de 2°C moet worden gehouden en bij voorkeur onder de 1,5°C. Zie verder hoofdstuk VII.3.1.
[837] Productie MD-070, Parijs Akkoord (originele Engelstalige versie), art. 2.
[838] Jaarverslag ING 2021, p. 35 (zie https://www.ing.com/web/file?uuid=1e9ea651-53d9-4b61-88c8-9b357b311262&owner=b03bc017-e0db-4b5d-abbf-003b12934429&contentid=55701).

klimaat) en duurzame ontwikkeling, die de hoogste prioriteit verdient en noopt tot een integratie daarvan in hun operationele activiteiten en zakelijke beslissingen (zie par. 596);

(b) daarbij een voorzorgsbenadering ("*precautionary approach*") moet gelden om nadelige invloed op het milieu (waaronder klimaat) te voorkomen (zie par. 596); en

(c) dit mede inhoudt dat de genoemde instellingen niet alleen van hun klanten verwachten dat zij voldoen aan milieunormen, maar ook dat zij deugdelijk milieubeleid ("*sound environmental practices*") beschouwen als een sleutelvoorwaarde ("*key factor*") voor een effectieve bedrijfsvoering (zie par. 596); en

(ii) per 1996:

(a) bij het treffen van maatregelen voor het tegengaan van klimaatverandering een voorzorgsbenadering moet worden toegepast en dat niet kan worden gewacht op een kwantificering van de nadelige gevolgen van klimaatverandering (zie par. 598); en

(b) de meest effectieve voorzorgsbenadering voor het tegengaan van het risico van klimaatverandering bestaat uit "*a substantial reduction of greenhouse gas emissions with respect to a "business as usual" scenario*" (zie par. 598); en

(iii) per 2001, het belang bij de door financiële sector te treffen maatregelen zeer groot is vanwege "*its business skills - particularly in innovation - and its size*" (zie par. 605).

821. In 2007 toont ING zich hiermee bekend, doordat zij zich aansluit bij UNEP FI en mede-ondertekenaar is van een gezamenlijke verklaring van de de Global Roundtable on Climate Change ("GROCC") (zie hoofdstuk XII.3.2 en hoofdstuk XII.3.3).

822. 2007 is ook het jaar waarin ING bekend kon en moest zijn met de bredere en meer gedetailleerde onderkenning van het belang bij het verleggen van private financieringsstromen, en daarmee van de maatregelen waartoe dat in het geval van ING zou moeten nopen. Dit volgt uit de bredere onderkenning dat, onder meer (zie hoofdstuk X.3.5):

(i) financieringsbeslissingen voor een langere periode van soms wel meer dan 30 jaar het wereldwijde uitstootprofiel bepalen, en daarom financieringsstromen zo snel mogelijk moeten worden geleid naar meer klimaatvriendelijke en -bestendige infrastructuur (meer in het bijzonder van traditionele fossiele energiebronnen en – technologie naar alternatieven met een lage uitstoot) (zie par. 608); en

(ii) bij het verleggen van investerings- en financieringsstromen de focus op private stromen moet liggen nu die het grootste aandeel van die stromen vertegenwoordigen (destijds 86%) (zie par. 609).

XII.3.7 **Conclusie over de bekendheid en de voorzienbaarheid van de schade**

823. Tegen de achtergrond van alle voorgaande feiten en omstandigheden kan er geen twijfel

over bestaan dat ING al meer dan 23 jaar (vanaf 2002) bekend is met het enorme gevaar van klimaatverandering voor zowel mens als milieu, en dat ING dit nog veel eerder (in de jaren na haar oprichting, pakweg 34 jaar geleden) zonder meer had kunnen en ook had moeten weten.

824. Evenzeer had ING in die jaren al kunnen en moeten weten dat haar producten en diensten aan het ontstaan van dit gevaar bijdragen en dat zij voorzorgsmaatregelen kan treffen om dit tegen te gaan. Dat deze bijdrage een substantiële is, en dat ING daarom een betekenisvolle en juridisch relevante invloed heeft op de afwending van het gevaar van klimaatverandering, is hiervoor eveneens gebleken. Sinds ten minste 18 jaar (vanaf 2007) geeft ING zelf ook onmiskenbaar te kennen zich daarvan bewust te zijn, en te begrijpen dat zij een verantwoordelijkheid heeft om het daarmee gepaard gaande gevaar te begrenzen (en dat dit voor haar bovendien kansen schept).

825. Op dat moment kon en moest ING er ook al lang mee bekend zijn waartoe haar verantwoordelijkheid zou moeten strekken. Buiten de destijds algemeen beschikbare kennis, toonde ING zich in 2006 er al in detail van bewust dat de opwarming van de aarde naar de destijds geldende inzichten moest worden beperkt tot 2°C/450 ppm. Ook toonde ING zich in 2006 er reeds mee bekend dat de noodzaak van een stabilisatie van de concentratie broeikasgassen in de atmosfeer betekent dat de netto-uitstoot van broeikasgassen zou moeten worden teruggebracht naar nul. Vanaf 2009 (het Kopenhagen Akkoord) kon zij er voorts mee bekend zijn dat het omslagpunt naar gevaarlijke klimaatverandering zich mogelijk al op 1,5°C opwarming zou bevinden. Vanaf 2015 (het Parijs Akkoord) is die 1,5°C ook tot ijkpunt genomen en vervolgens door de wereldgemeenschap als universele gevarengrens aangemerkt, reden waarom deze doelstelling nu het universele uitgangspunt is en door ING vanaf 2021 is overgenomen.

826. Al deze al zo geruime tijd aanwezige kennis en wetenschap maakt het des te verwijtbaarder dat ING ook mét deze kennis haar omvangrijke emissies niet heeft teruggebracht, en is blijven verschijnen en zelfs stijgen op de ranglijsten van grootste fossiele financiers wereldwijd.

XII.4 CRITERIUM (IV): DE AARD VAN DE GEDRAGINGEN VAN ING

827. Of de gedraging die de schadeveroorzaker verweten wordt naar haar aard al dan niet een groot gevaar oplevert, heeft invloed op het gewicht dat aan de andere kelderluikcriteria moet worden toegekend. Een gedraging die geen groot gevaar oplevert, is pas onzorgvuldig als er een redelijke mate van waarschijnlijkheid is dat de schade zich zal voordoen. Een gedraging die een groot gevaar oplevert en bijvoorbeeld is gelegen op het gebied van veiligheid wordt sneller onzorgvuldig geacht, al is de kans op schade zeer klein en de bezwaarlijkheid van te nemen voorzorgsmaatregelen aanzienlijk.[839]

828. Uit de in hoofdstuk XI besproken gerechtelijke uitspraken inzake Urgenda en Shell blijkt dat ook de betreffende rechterlijke instanties langs deze lijn hebben geredeneerd: in het geval van gedragingen die naar hun aard een gevaar creëren dat zo groot is als dat van (gevaarlijke) klimaatverandering en die bovendien ook een zeer grote kans op schade geven, mogen en moeten hoge zorgvuldigheidseisen worden gesteld, zelfs als de bezwaarlijkheid van de te nemen voorzorgsmaatregelen voor de schadeveroorzaker aanzienlijk zijn. Vanwege de grote gevaren en risico's van klimaatverandering mogen van private ondernemingen ingrijpende

[839] C.H. Sieburgh 2000, *Toerekening van een onrechtmatige daad*, Kluwer 1 juli 2000 p.75 t/m 77. Zie ook: Asser 6-IV, 2023/76 (A.S. Hartkamp en C. Sieburgh, *De verbintenis uit de wet,* 2023/76).

maatregelen en financiële offers worden gevergd om de CO2-uitstoot en daardoor gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan. Dit geldt ook voor het terugbrengen van de Scope 3-emissies van de onderneming, omdat ondernemingen over die Scope 3-emissies ook een mate van controle en invloed hebben. In dezelfde zin is ook in de Urgenda-zaak beslist dat de nationale emissies weliswaar veroorzaakt worden door burgers en bedrijven (en nauwelijks door de staat zelf) maar dat de staat wel een mate van controle kan uitoefenen over het collectieve Nederlandse emissieniveau van burgers en bedrijven (de Scope 3-emissies van de staat als het ware) en dat die mogelijkheid tot controle, gelet op de grote omvang van het gevaar dat bestreden moet worden, maakt dat van de staat een hoge mate van zorgvuldigheid kan worden geëist. Daarbij is ook betrokken dat de staat een belangrijke rol speelt in de transitie naar een duurzame samenleving.

829. Milieudefensie meent dat één en ander ook voor ING geldt, zowel ten aanzien van het belang van haar rol in de duurzame klimaattransitie, de van haar te verlangen ingrijpende maatregelen als ten aanzien van haar Scope 3-verantwoordelijkheid. Ook ING draagt immers via (voornamelijk) haar Scope 3-emissies in relevante mate bij aan de enorme ernst van het klimaatgevaar en ook ING heeft invloed en controle over de Scope 3-emissies die verbonden zijn aan haar financiering en dienstverlening. ING heeft volledige controle over haar beslissing bepaalde economische activiteiten wel of niet te financieren, en daarmee heeft zij ook controle over de broeikasgasuitstoot die met haar financieringsbeslissingen gemoeid is. Bij groei van de financiering van emissie-intensieve activiteiten, zal ING's bijdrage aan klimaatverandering groeien. Bij het afbouwen ervan zal de bijdrage afnemen. Dat alles heeft zij zelf in de hand.

830. Dat ING controle heeft over de Scope 3-uitstoot die is gemoeid met haar financiering, volgt ook uit feit dat ING bepaalde (zij het inadequate) doelstellingen heeft geformuleerd voor het terugbrengen van deze Scope 3-uitstoot (zie hoofdstuk XV).

831. Net als de staat en Shell heeft ING daarom, vanwege de invloed en controle over haar Scope 1-, 2- en 3-emissies, een niet te negeren aandeel in de veroorzaking van gevaarlijke klimaatverandering. Met de omvang van haar mondiale bancaire activiteiten en als mondiaal opererende bank in de top 25 van de grootste banken van de fossiele industrie, heeft ING een belangrijke invloed op de klimaataanpak en die invloed oefent zij ook uit, alleen op een verkeerde manier. ING verstrekt jaarlijks vele tientallen miljarden aan financiering aan economische activiteiten waarmee een grote broeikasgasuitstoot is gemoeid, zonder daarbij te sturen op een adequate verlaging van die uitstoot in lijn met de 1,5°C-doelstelling. Als ING dat wel zou doen, dan heeft dat zeker invloed op de duurzame klimaattransitie.

832. Gelet op het grote en alomvattende gevaar dat aan gedragingen van ING verbonden is, brengt het hier besproken criterium over de aard van de gedragingen die onderwerp van geschil zijn, met zich mee dat er hoge zorgvuldigheidseisen aan ING moeten worden gesteld, zelfs als de bezwaarlijkheid van de te nemen voorzorgsmaatregelen voor ING aanzienlijk zou zijn.

XII.5 CRITERIUM (V): DE (ON)BEZWAARLIJKHEID VAN DE MAATREGELEN VOOR ING

833. In de onderhavige zaak betreffen deze voorzorgsmaatregelen de maatregelen die ING moet treffen om te waarborgen dat zij financieringen voor bepaalde broeikasgasintensieve economische activiteiten staakt of uitfaseert, teneinde haar uitstoot zodanig te verminderen dat deze in lijn wordt gebracht met de 1,5°C-doelstelling (zoals door Milieudefensie in

hoofdstuk XIV verder wordt toegelicht). Voor zover de desbetreffende maatregelen bezwaarlijk zouden zijn, mag die bezwaarlijkheid dus niet van doorslaggevende betekenis zijn voor ING's rechtsplicht tot het treffen van die maatregelen. Dat geldt zelfs als sprake zou zijn van een hoge mate van bezwaarlijkheid, gelet op de ernst van de risico's en het gevaar van een gevaarlijke klimaatverandering.

834. Het is ook niet in te zien waarom de hele wereld catastrofale klimaatverandering zal moeten ondergaan en daarvan de gevolgen zal moeten dragen omdat het voor ING (en andere grote uitstoters van broeikasgassen) te bezwaarlijk zou zijn om te veranderen.

835. Zonder wijzigingen in het beleid van alle belangrijke en substantiële uitstoters in de wereld zal de wereld te maken krijgen met een gevaarlijke klimaatverandering met niet te overziene gevolgen voor mens en milieu en met een grote kans op kantelpunten in het klimaatsysteem. Tegen deze achtergrond kan niet geduld worden dat ING niet zou hoeven te veranderen omdat dit te bezwaarlijk zou zijn. Dat is niet uit te leggen. ING zal dus moeten veranderen, bezwaarlijk of niet.

836. ING kán ook veranderen en van een grote mate van bezwaarlijkheid om te veranderen lijkt sowieso geen sprake te zijn. Dat blijkt onder meer uit een (mede) door ING ondertekende brief uit 2017.[840] Daaruit blijkt dat ING van mening is dat nietsdoen aan klimaatverandering geen optie is en uiteindelijk kostbaarder zal zijn, en dat zij (samen met andere Nederlandse financiële instellingen) goede mogelijkheden ziet om de vereiste klimaattransitie door te maken, onder meer door de financiële dienstverlening aan de meest vervuilende industrie uit te faseren, gerichter mee te bouwen aan de economie van de toekomst en zo kansen op nieuwe welvaart te creëren:

> "*Nu de klimaatdoelen met wereldwijde instemming zijn vastgesteld, delen we allen in de verantwoordelijkheid om deze te realiseren. […] We beseffen dat stilzitten geen optie is en uiteindelijk kostbaarder. Bovendien biedt deze omslag ook grote kansen op nieuwe welvaart. […]*
>
> *Met goed inzicht in impact kunnen financiële instellingen hun dienstverlening aan de meest vervuilende economische activiteiten uitfaseren en gerichter meebouwen aan de economie van de toekomst.*"[841]

837. Sinds 2017 zijn de mogelijkheden voor ING om te veranderen er niet slechter op geworden. Integendeel. De reële economie, en de regelgevende en maatschappelijke kaders waarin de samenleving zich ontwikkelt, zijn meer en meer gericht op de aanpak van het klimaatprobleem.

838. Daar komt nog bij dat de ECB en andere financiële toezichthouders bij de uitoefening van hun toezicht toenemend verlangen dat financiële instellingen zoals ING adequate maatregelen treffen ter beheersing van de klimaatgerelateerde financiële risico's waaraan ING en andere financiële instellingen zijn blootgesteld. Ook de wetgevende kaders waarbinnen ING en andere financiële instellingen opereren (en op de naleving waarvan toezichthouders als de ECB toezien) onderkennen en bevorderen de beheersing van klimaatgerelateerde financiële risico's. De gevolgen van klimaatverandering zoals extreme hitte, droogte, overstromingen, bosbranden, stormen, zeespiegelstijging e.d., kunnen immers, onder meer, de activa van (de klanten van) de banken raken en daarmee de financiële stabiliteit van het financiële systeem. Ook om deze redenen is nietsdoen of te

[840] Productie MD-193, Brief van banken en pensioenfondsen aan de politiek 2017 (uitdraai website 27 februari 2025).
[841] Ibid, p. 2.

weinig doen om gevaarlijke klimaatverandering te helpen voorkomen geen optie. Sterker nog, de ECB laat zien dat een snelle en doortastende transitie de beste weg voorwaarts is, zowel vanuit het perspectief van financiële stabiliteit, de economie als het betaalbaar houden van energie:

> "*[A]cting immediately and decisively (the accelerated transition scenario) would provide significant benefits for firms, households, and the financial system, not only by maintaining the economy on the optimal net-zero emissions path (and therefore limiting the impact of climate change), but also by rapidly reducing their energy expenses and lessening the financial risk.*"[842]

> "*[T]he sooner and faster we complete the necessary green transition, the lower the overall costs and risks.*"[843]

839. Kortom, niet alleen vanuit het perspectief van het vermijden van onrechtmatige gevaarzetting en het hierna te bespreken mensenrechtelijk perspectief is het noodzakelijk dat ING een adequaat klimaatbeleid gaat voeren, maar ook de belangen van de bredere economie, de energiebelangen en die van financiële stabiliteit zullen er mee gebaat zijn. Bij dat alles zal ING zelf ook weer baat hebben, gelet op haar verwevenheid met de brede economie. Ook om deze redenen is niet in te zien waarom het voeren van het door Milieufensie van ING gevorderde adequate klimaatbeleid voor ING bezwaarlijk zou zijn, laat staan zodanig bezwaarlijk zou zijn dat ING geen bevel tot het voeren van goed klimaatbeleid zou kunnen worden opgelegd.

840. Bij dit alles geldt tot slot nog dat de vorderingen van Milieudefensie zich slechts richten tot de randvoorwaarden waaraan ING dient te voldoen om te waarborgen dat zij financieringen voor bepaalde broeikasgasintensieve economische activiteiten staakt of uitfaseert, teneinde haar uitstoot zodanig te verminderen dat deze in lijn wordt gebracht met de 1,5°C-doelstelling. Binnen deze randvoorwaarden is het aan ING om naar eigen inzicht en op een voor haar zo min mogelijk bezwaarlijke wijze uitvoering te geven aan haar juridische verplichtingen.

841. Milieudefensie herhaalt daarom dat in het licht van alle feiten en omstandigheden het eisen van verandering van de bedrijfsvoering van ING gelegitimeerd is.

XIII. DE RELEVANTIE VAN MENSENRECHTEN VOOR DE RECHTSPLICHT VAN ING

XIII.1 INLEIDING

842. In het vorige hoofdstuk is toegelicht dat de op ING rustende reductieplicht voortvloeit uit toepassing van de gevaarzettingsleer, die de zorgvuldigheidsverplichtingen van ING onder artikel 6:162 lid 2 BW medebepaalt.

843. In hoofdstuk XI kwam aan bod dat ook mensenrechten invulling geven aan de op ING rustende zorgvuldigheidsverplichtingen. Aan de mensenrechten komt een (indirecte) horizontale werking toe in de rechtsverhouding tussen private actoren zoals ING en Milieudefensie. Daarbij heeft Milieudefensie toegelicht dat deze horizontale werking van groot belang is voor zorgvuldigheidsverplichtingen in relatie tot klimaatverandering, gelet op

[842] Productie MD-194, Emambakhsh et al. 2023, ECB Occasional Paper Series, 'The Road to Paris: stress testing the transition towards a net-zero economy', p. 5.
[843] Productie MD-195, De Guindos 2023, The ECB Blog, 'Need for Speed on the Road to Paris' (uitdraai website 27 februari 2025), p.1.

de betekenis die aan artikel 2 en 8 EVRM is gegeven in de Urgenda- en Shell-zaken. Ook kwam aan bod dat blijkens de uitspraken in de Shell-zaak (waaronder recent door het hof), de UNGP en de OESO-rechtlijnen verdere invulling geven aan de mensenrechtelijke verantwoordelijkheden van ondernemingen.

844. In het verlengde daarvan zal Milieudefensie in dit hoofdstuk toelichten welke betekenis de mensenrechten hebben voor de zorgvuldigheidsverplichtingen van ING onder artikel 6:162 BW in relatie tot klimaatverandering. Die bespreking zal tonen dat ook in de horizontale verhouding tussen ING en Milieudefensie een zwaar gewicht toekomt aan mensenrechten en de daarin belichaamde waarden vanwege het fundamentele belang daarvan voor de samenleving als geheel. De bevindingen van (internationale) rechtscolleges, mensenrechtencomités en andere internationale (VN-)organen, alsmede de specifieke soft law-instrumenten die zijn ontwikkeld op het gebied van bedrijven en mensenrechten, kleuren daarmee ook de zorgvuldigheid in die private (rechts)personen jegens elkaar in acht hebben te nemen.

XIII.2 KLIMAATVERANDERING VORMT EEN ERNSTIGE BEDREIGING VOOR MENSENRECHTEN

845. Dat klimaatverandering ernstige gevolgen heeft voor internationaal erkende mensenrechten is onomstreden, mede gelet op de uitspraak van de Hoge Raad in de Urgenda-zaak,[844] de recente uitspraak van het Europese mensenrechtenhof in de zaak KlimaSeniorinnen (waarin het EHRM in dat verband onder meer wijst op de "*scientific, political and judicial recognition of a link between the adverse effects of climate change and the enjoyment of (various aspects of) human rights*)"[845] en de recente uitspraak van het gerechtshof Den Haag die klimaatverandering omschrijft als "*het grootste probleem van deze tijd*" omdat het "*in Nederland maar ook daarbuiten, de door de art. 2 en 8 EVRM beschermde rechten [schaadt] en die nog verder [zal] gaan schaden.*"[846]

846. Het volgt ook reeds uit de uitgebreide bespreking in hoofdstuk VIII van de ernstige gevolgen van klimaatverandering wereldwijd, in Europa en ook in Nederland, in het bijzonder wanneer de universele gevarengrens van 1,5°C wordt overschreden.

847. Eerder in deze dagvaarding heeft Milieudefensie bij de behandeling van de Cancun Agreements uit 2010 ook al gewezen op resolutie 10/4 van de VN-Mensenrechtenraad, aangenomen in 2009. In die resolutie heeft dit belangrijke lichaam binnen het VN-mensenrechtensysteem de relatie tussen klimaatverandering en mensenrechten-schendingen meer dan vijftien jaar geleden al expliciet gemaakt, waarbij is onderkend dat klimaatverandering direct en indirect gevolgen heeft voor de eerbiediging van een hele reeks aan mensenrechten, waaronder de meest fundamentele rechten zoals het recht op leven, het recht op gezondheid en het recht op allerlei basisbehoeften.[847] De VN-Mensenrechtenraad heeft in de afgelopen jaren een hele reeks resoluties aangenomen waarin één en ander opnieuw is erkend en bevestigd.[848]

---

[844] Hoge Raad, 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, r.o. 5.7.9: "*Klimaatverandering bedreigt mensenrechten, zoals volgt uit hetgeen hiervoor in 5.6.2 is overwogen. Dit wordt ook buiten het verband van de Raad van Europa internationaal erkend*."

[845] EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, r.o. 434, 436. Zie onder meer ook r.o. 542.

[846] Gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099 r.o. 7.25.

[847] Hoofdstuk VII.2.5, 2010: de Cancun Agreements (COP16)met verwijzing naar Productie MD-079, VN-Mensenrechtenraad, Resolutie 10/4.

[848] Zie voor een overzicht: https://www.ohchr.org/en/climate-change/human-rights-council-resolutions-human-rights-and-climate-change.

848. Maar er is meer. Inmiddels bestaat er een bijna overweldigende hoeveelheid aan verklaringen, resoluties, besluiten en rapporten van internationale en regionale mensenrechtenorganen en nationale rechters waarin wordt bevestigd dat klimaatverandering mensenrechten bedreigt, nu en in de toekomst, en zelfs als een *existentiële* bedreiging wordt gekwalificeerd. Een nuttig overzicht van deze bronnen is onder meer opgenomen in de KlimaSeniorinnen-uitspraak[849] en eveneens in deel VIII van de zeer uitgebreide documentatie die door het Secretariaat van de Verenigde Naties is verzonden aan het Internationaal Gerechtshof in het kader van het verzoek van de Algemene Vergadering van de VN aan dit hof om een *advisory opinion* over internationaal recht en klimaatverandering. Het betreft meer dan 1400 pagina's aan bronnen specifiek over de relatie tussen mensenrechten en klimaatverandering van VN-mensenrechteninstanties.[850]

849. In het navolgende wijst Milieudefensie slechts nog op enkele bronnen die een beeld geven van de brede internationale consensus op dit punt.

850. In 2022 heeft de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties vastgesteld dat klimaatverandering behoort tot één van de meest dringende en serieuze dreigingen voor de mensenrechten van huidige en toekomstige generaties:

> "*Recognizing further that environmental degradation, climate change, biodiversity loss, desertification and unsustainable development constitute some of the most pressing and serious threats to the ability of present and future generations to effectively enjoy all human rights […]*"[851]

851. Dat klimaatverandering een bijzonder ernstige bedreiging vormt voor mensenrechten wordt eveneens bevestigd door de VN Speciaal Rapporteur op het gebied van klimaatverandering en mensenrechten in een rapport uit 2022 aan de Algemene Vergadering van de VN:

> "*We are faced with a global crisis in the name of climate change. Throughout the world, human rights are being negatively affected and violated as a consequence of climate change. For many millions, climate change constitutes a serious threat to the ability of present and future generations to enjoy the right to life. Human-induced climate change is the largest, most pervasive threat to the natural environment and human societies the world has ever experienced. In its article 28, the Universal Declaration of Human Rights guarantees that all human beings are entitled to a social and international order in which their rights and freedoms can be fully realized. Climate change already undermines this order and the rights and freedoms of all people. We are being confronted with an enormous climate change crisis of catastrophic proportions. It is happening now.*"[852]

852. De bijzonder ernstige impact van klimaatverandering op specifiek het recht op leven is reeds in 2018 erkend door het VN-Mensenrechtencomité, het verdragsorgaan dat toezicht houdt op de naleving van het Internationaal Verdrag Inzake Burgerrechten en Politieke Rechten ("**IVBPR**"), inclusief het recht op leven van artikel 6 IVBPR:

> *"Environmental degradation, climate change and unsustainable development constitute some of the most pressing and serious threats to the ability of present and future generations to enjoy the right to life."*[853]

---

[849] EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, r.o. 144-272.
[850] Beschikbaar via: https://www.icj-cij.org/case/187.
[851] Productie MD-196, Algemene Vergadering van de VN, Resolutie 76/300, p. 2-3.
[852] Productie MD-197, VN speciaal rapporteur voor de bevordering en bescherming van de mensenrechten in de context van klimaatverandering 2022, 'Promotion and protection of human rights in the context of climate change mitigation, loss and damage and participation', par. 1.
[853] Productie MD-198, UN CCPR Human Rights Committee, General comment No. 36, Article 6: right to life, par. 62.

853. Daarnaast is klimaatverandering ook erkend als "*grave threat*" voor het recht op gezondheid, zo volgt reeds uit een studie van het Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) hierover uit 2016:

> *"In the Human Rights Council panel discussion and in their written submissions, stakeholders overwhelmingly agreed that climate change posed a grave threat to human health, including the social and environmental determinants of health such as clean air, safe drinking water, sufficient food and secure shelter […]."*[854]

854. Dit recht op gezondheid is internationaal onder meer vastgelegd in artikel 25 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, artikel 12 van het Internationaal Verdrag inzake Economische, Culturele en Sociale Rechten ("**IVESCR**") en in de preambule van de Constitutie van de Wereldgezondheidsorganisatie (een internationaal verdrag). Dit internationale mensenrecht op gezondheid overlapt ook deels met het bredere recht op een ongestoord gezinsleven in artikel 8 EVRM, zoals ook volgt uit de uitspraak van het EHRM in de zaak KlimaSeniorinnen: "*Article 8 must be seen as encompassing a right for individuals to effective protection by the State authorities from serious adverse effects of climate change on their life, health, well-being and quality of life*."[855]

855. Inmiddels is klimaatverandering ook één van de strategische prioriteiten van de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) en heeft de World Health Assembly (de algemene vergadering) van de WHO in mei 2024 een resolutie over klimaatverandering en gezondheid aangenomen, waarin klimaatverandering wordt aangemerkt als één van de grootste bedreigingen voor de wereldwijde volksgezondheid:

> *"Recognizing that climate change is one of the major threats to global public health, and noting the urgent call issued by the WHO Director-General for global climate action to promote health and build climate-resilient and sustainable health systems;*
>
> *Aware that increasingly frequent extreme weather events and conditions are taking a rising toll on people's well-being, livelihoods and physical and mental health, as well as threatening health systems and health facilities; and that changes in weather and climate are threatening biodiversity and ecosystems, food security, nutrition, air quality and safe and sufficient access to water, and driving up food-, water-, and vector-borne diseases, […]"*[856]

856. Eveneens concludeerde het Internationaal Zeerechttribunaal in mei 2024 in een *advisory opinion* over klimaatverandering en internationaal recht dat klimaatverandering "*represents an existential threat and raises human rights concerns."*[857]

857. Het zijn slechts enkele voorbeelden van de bevindingen zoals feitelijk alle VN-lichamen, internationale organisaties en (inter)nationale rechtscolleges die mede op basis van de klimaatwetenschap hebben vastgesteld over de ernstige bedreiging van klimaatverandering voor het leven en welzijn van mensen, en daarmee voor een veelheid aan mensenrechten.

---

[854] Productie MD-199, OHCHR 2016, 'Analytical study on the relationship between climate change and the human right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health', par. 9.
[855] EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, r.o. 519. Zie ook r.o. 544.
[856] Productie MD-200, WHO World Health Assembly 2024, 'Climate change and health', p. 1.
[857] Productie MD-201, International Tribunal for the Law of the Sea, 'Advisory Opinion on Climate Change and International Law', par. 66.

XIII.3 MENSENRECHTEN BIEDEN BESCHERMING TEGEN KLIMAATVERANDERING

858. In het licht van bovenstaande ontwikkelingen hebben diverse hoge rechtscolleges en daarnaast ook diverse VN-Mensenrechtencomités terecht geoordeeld dat het mensenrechtenrecht ook daadwerkelijk bescherming biedt tegen deze concrete en reële dreigingen door klimaatverandering. Die bescherming moet worden geboden door adequate emissiereducties, omdat dat de enige effectieve remedie is tegen klimaatverandering.

859. Dit volgt in de eerste plaats natuurlijk al uit de uitspraak van de Hoge Raad in de Urgenda-zaak, waarin de Staat op basis van artikel 2 en artikel 8 EVRM is verplicht 'het zijne' te doen, onder meer door het reduceren van de uitstoot van broeikasgassen als noodzakelijke bijdrage aan de mondiale klimaatopgave.[858]

860. In navolging van de Hoge Raad hebben ook rechtscolleges in België en Duitsland op basis van onder meer het mensenrechtenrecht geoordeeld over de eisen die aan nationaal klimaatbeleid moeten worden gesteld. Het Hof van Beroep te Brussel kwam op 30 november 2023 tot de conclusie dat de Belgische Federale staat, het Vlaams Gewest en het Brussels Hoofdstedelijk Gewest wegens hun inadequate klimaatbeleid inbreuk maken op fundamentele rechten, en meer in het bijzonder de artikelen 2 en 8 van het EVRM.[859] Deze drie overheden zijn door de Belgische rechter gelast om hun emissies in 2030 met ten minste 55% te hebben gereduceerd ten opzichte van 1990. Dit met verwijzing naar de verplichting een effectieve bescherming te bieden van mensenrechten zoals vereist op basis van artikel 13 EVRM.[860] Bij het vaststellen van het reductiepercentage van 55% heeft het Belgische gerechtshof ook gebruik gemaakt van soft law, waaronder de UNEP Emissions Gap-rapporten, alsmede van de klimaatwetenschap.[861]

861. Eerder oordeelde het Duitse Constitutioneel Hof (*Bundesverfassungsgericht*) in de zaak Neubauer al dat de bepalingen in de destijds geldende Duitse klimaatwet, waarin nationale klimaatdoelen waren opgenomen en waarin de jaarlijks toegestane emissiehoeveelheden werden bepaald tot 2030, onverenigbaar zijn met de fundamentele grondrechten in de Duitse Grondwet (die overeenkomen met artikel 2 en 8 EVRM).[862] Dit omdat er onvoldoende specificatie in de wet was opgenomen voor de reducties die na 2030 moesten plaatsvinden, waardoor onduidelijk was hoe het wettelijk doel van netto-nul emissies in 2050 zou worden bereikt. Het Hof constateert dat er in de klimaatwet een mismatch is tussen de reductie-inspanning tot 2030 en die van na 2030 omdat (met een te lage reductiedoelstelling in 2030) de reducties na 2030 met nog grotere spoed en urgentie moeten plaatsvinden en dat dit een onevenredige last op de jongere generatie(s) legt.[863] Dit alles uiteraard vanuit de vaststelling dat emissiereducties de enige manier zijn om klimaatverandering te beperken en het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering vereist dat de totale (cumulatieve) uitstoot van broeikasgassen binnen een beperkt koolstofbudget blijft. Kortom, uit deze zaak blijkt dat vergaande emissiereducties noodzakelijk zijn en dat die op korte termijn plaats moeten vinden ter bescherming van fundamentele grond- en mensenrechten. De noodzakelijke actie

[858] Hoge Raad, 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, samenvatting, onder *Bescherming van mensenrechten op grond van het EVRM* en *Wereldwijd probleem en nationale verantwoordelijkheid*.
[859] Cour d'Appel Bruxelles, 30 november 2023, 2021/AR/15gs 2022/AR/737 en 2022/AR891, r.o. 211, 213 en 214. Zie ook Productie MD-182, Cour d'Appel Bruxelles 30 november 2023, Klimaatzaak, Onofficiële Nederlandse vertaling.
[860] Ibid, r.o. 277.
[861] Ibid, r.o. 240.
[862] BVerfG 24 maart 2021, ECLI:DE:BVerfG:2021:rs20210324.1bvr265618, rov. 192. Zie ook Productie MD-181, BVerfG 24 maart 2021, Neubauer, Officiële Engelse vertaling.
[863] Ibid, p. 1, 2e alinea; p. 2, 8e alinea en p. 3, 1e alinea; p. 3, 2e alinea; p. 4, onder a).

mag daarom niet uitgesteld worden.

862. Inmiddels is de bescherming die het EVRM biedt tegen gevaarlijke klimaatverandering ook bevestigd door het EHRM in haar uitspraak van 9 april 2024 in de bovengenoemde zaak KlimaSeniorinnen, zodat nu voor alle 46 lidstaten van de Raad van Europa is verduidelijkt welke uitgangspunten in elk geval in acht genomen moeten worden om te voorkomen dat klimaatbeleid in strijd komt met het EVRM. Het EHRM beoordeelde de klachten alleen op grond van artikel 8 EVRM, maar betrok in de analyse ook de principes die het EHRM in jurisprudentie heeft ontwikkeld op basis van artikel 2 EVRM "*which to a very large extent are similar to those under Article 8*".[864]

863. Het gewicht van deze uitspraak volgt onder meer uit de omstandigheden waaronder het EHRM tot deze uitspraak is gekomen. De uitspraak in KlimaSeniorinnen, 224 pagina's in totaal, is een uitspraak van de Grote Kamer van het EHRM bestaand uit 17 rechters van het EHRM, die zich alleen in uitzonderlijke gevallen over zaken buigt. Naast de direct betrokken partijen, intervenieerden maar liefst 8 verdragsstaten, de VN-Hoge Commissaris voor de Mensenrechten, 3 VN 'Special Procedures', alsmede tientallen prominente internationale ngo's en academici.[865]

864. Het resultaat is een zeer uitgebreid onderbouwd arrest, waarin in essentie ook alle belangrijke overwegingen van de Urgenda-zaak worden bevestigd, waaronder:

(i) het belang van toegang tot de rechter in klimaatzaken, waaronder ook de toegang van collectieve belangenbehartigers;[866,867]

(ii) de sleutelrol van nationale rechters in het verzekeren van de naleving van het EVRM in de context van klimaatverandering en het bieden van effectieve mensenrechtelijke bescherming;[868]

(iii) dat het EVRM moet worden geïnterpreteerd in het licht van onder meer de best beschikbare klimaatwetenschap, internationale klimaatafspraken en (andere) relevante bronnen van internationaal recht;[869]

(iv) dat bij het formuleren van klimaatbeleid rekening moet worden gehouden met het gegeven dat het koolstofbudget nog beperkt is, dat in principe binnen 30 jaar het punt van netto-nul moet zijn bereikt, dat cumulatieve emissies moeten worden beperkt, dat daarom ambitieuze tussentijdse reductiedoelstellingen moeten worden gesteld en dat bij dit alles steeds de best beschikbare wetenschap in acht moet worden genomen,

---

[864] EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, r.o. 537 & 538.
[865] Ibid, r.o. 366-409.
[866] Ibid, r.o. 480 t/m 503 en 521 t/m 526. In r.o. 499 wordt overwogen: "*the special feature of climate change as a common concern of humankind and the necessity of promoting intergenerational burden-sharing in this context (see paragraph 489 above), speak in favour of recognising the standing of associations before the Court in climate-change cases*." Zie ook r.o. 412, 420, 450-451 en 629 t/m 639.
[867] Zie ook: Besselink, 'De Actio popularis in 'Verein KlimaSeniorinnen Schweiz' – Klimaatjurisprudentie tussen Straatsburg en Den Haag', 22 april 2024, beschikbaar op: https://www.nederlandrechtsstaat.nl/de-actio-popularis-in-verein-klimaseniorinnen-schweiz-klimaatjurisprudentie-tussen-straatsburg-en-den-haag/.
[868] Ibid, r.o. 629 t/m 639. In r.o. 639 wordt overwogen: *[…] the Court considers it essential to emphasise the key role which domestic courts have played and will play in climate-change litigation, a fact reflected in the case-law adopted to date in certain Council of Europe member States, highlighting the importance of access to justice in this field."*
[869] Ibid, r.o. 456. Zie ook r.o. 429 en 434.

alsook het CBDR-beginsel;[870]

(v) dat het een eigen, zelfstandige (deel)verantwoordelijkheid betreft die niet kan worden ontlopen door te wijzen op de verantwoordelijkheid van andere actoren;[871] en

(vi) dat men zich ook niet kan onttrekken aan deze deelverantwoordelijkheid door te wijzen op het gegeven dat de eigen bijdrage aan klimaatverandering op wereldschaal bezien relatief gering is, waarbij ook nog wordt gewezen op het belang van inachtneming van het voorzorgsbeginsel, zoals neergelegd in artikel 3 lid 3 van het VN-Klimaatverdrag.[872]

865. Voortbouwend op de Urgenda-zaak en de KlimaSeniorinnen-zaak, is ook in de Shell-zaak geoordeeld dat de (ook horizontaal werkende) mensenrechten van artikelen 2 en 8 EVRM bescherming bieden tegen klimaatverandering. Het hof oordeelde dat "*er er geen twijfel over kan bestaan dat de bescherming tegen gevaarlijke klimaatverandering een mensenrecht is*".[873]

866. Ook gerechtelijke instanties buiten Europa hebben geoordeeld dat mensenrechten bescherming bieden tegen gevaarlijke klimaatverandering. Op 21 maart 2024 heeft het Hooggerechtshof van India "*a right to be free from the adverse effects of climate change*" erkend.[874] Het leidt dit recht om vrij te zijn van de negatieve effecten van klimaatverandering af uit artikel 21 en 14 van de Indiase Grondwet, welke het recht op leven – en daaronder vallende recht op gezondheid – (artikel 21) en het recht op gelijkheid (artikel 14) beschermen.

867. In 2022 heeft het Hooggerechtshof in Brazilië geoordeeld dat het Parijs Akkoord als internationaal milieuverdrag tevens moet worden gezien als een mensenrechtelijk verdrag dat prevaleert boven nationale wetgeving en waaraan het Braziliaans klimaatbeleid door de rechter kan worden getoetst. Volgens een Engelstalige samenvatting van de uitspraak door Columbia University te New York, heeft het Hooggerechtshof in de uitspraak concreet beslist:

> *"[T]hat environmental law treaties constitute a particular type of human rights treaty, which enjoy "supranational" status. This "supralegality" of human rights treaties means that they are above "regular" laws in the legal hierarchy. Accordingly, any Brazilian law or decree that contradicts the Paris Agreement, including the nationally determined contribution, may be invalidated. Any action or omission contrary to this protection is a direct violation of the Constitution and human rights."*[875]

868. Op VN-niveau heeft het VN-Mensenrechtencomité in 2019 en 2020 al bepaald dat ook artikel 6 en 17 van het IVBPR bescherming bieden tegen gevaarlijke klimaatverandering en de gevolgen ervan.[876] Eerder heeft Milieudefensie ook al gewezen op diverse gezaghebbende VN-bevindingen die de toepassing van het mensenrechtenrecht in de context van

[870] Ibid, r.o. 442, 544 t/m 550 en 571.
[871] Ibid, r.o. 442.
[872] Ibid, par. 444.
[873] Gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099 r.o. 7.17. Zie ook rechtbank Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, r.o. 4.4.10.
[874] Productie MD-202, Supreme Court of India 21 maart 2024, M K Ranjitsinh & Ors v. Union of India & Ors, r.o. 24-27.
[875] Productie MD-203, Supremo Tribunal Federal 7 januari 2022, PSB et al. v. Brazil (on Climate Fund), Engelstalige samenvatting Columbia University (uitdraai website 27 februari 2025).
[876] Met betrekking tot artikel 6 IVBPR: zie HRC 23 september 2020, CCPR/C/127/D/2728/2016 (Ioane Teitiota - Nieuw-Zeeland), par. 9.4. Zie ook Productie MD-198, UN CCPR Human Rights Committee, General comment No. 36, Article 6: right to life, p. 14-15. Met betrekking tot artikel 17 IVBPR: zie HRC 20 september 2019, CCPR/C/126/D/2751/2016 (Norma Potillo Cáceres – Paraguay), par. 7.7.

klimaatverandering onderschrijven. In aanvulling daarop wijst Milieudefensie nog op de bevinding van de VN Speciaal Rapporteur voor mensenrechten en milieu die in 2019 al vaststelde dat *"[t]here is now global agreement that human rights norms apply to the full spectrum of environmental issues, including climate change."*[877]

869. Bovenstaande voorbeelden bevestigen de breed gedragen internationale consensus dat mensenrechten, waaronder de rechten onder artikel 2 en 8 EVRM, bescherming bieden tegen de gevolgen van gevaarlijke klimaatverandering en geven duidelijke uitgangspunten en aanknopingspunten voor de vaststelling van de noodzakelijke maatregelen ter voorkoming daarvan. Die bevindingen zijn ook relevant in de horizontale rechtsverhouding tussen ING en Milieudefensie (en de collectieve belangen waarvoor zij in rechte opkomt), zoals hierna in paragraaf XIII.5 verder zal worden toegelicht.

870. In het navolgende zal Milieudefensie echter eerst nog kort de laatste ontwikkelingen rondom de erkenning van het recht op een schone, gezonde en duurzaam leefomgeving bespreken. Dit omdat ook dit mensenrecht bescherming beoogt te bieden tegen klimaatverandering en daarmee tevens van belang is bij het inkleuren van de zorgplicht van artikel 2 en 8 EVRM en die van artikel 6:162 lid 2 BW.

XIII.4 HET BELANG VAN HET RECHT OP EEN SCHOON, GEZOND EN DUURZAAM LEEFMILIEU

871. De gevolgen van klimaatverandering (alsmede biodiversiteitsverlies en milieuvervuiling) voor mensenrechten worden dermate serieus geacht door de internationale gemeenschap dat dit heeft geleid tot de erkenning van een specifiek mensenrecht dat ziet op deze existentiële dreigingen: het recht op een schoon, gezond en duurzaam leefmilieu. De VN-Mensenrechtenraad heeft dit mensenrecht erkend in 2021,[878] gevolgd door de Algemene Vergadering van de VN in 2022.[879] De VN-Mensenrechtenraad heeft de erkenning van het recht op een schoon, gezond en duurzaam leefmilieu verder bestendigd in een resolutie van 4 april 2023, aangenomen bij consensus.[880] Deze internationale erkenning bouwt voort op eerdere regionale en nationale erkenning van dit recht in onder meer het African Charter on Human and People's Rights, het San Salvador Protocol, het Verdrag van Aarhus en de Arab Charter on Human Rights; regionale verdragen geratificeerd door 120 Staten wereldwijd.[881] In Resolutie 48/13 wordt verwezen naar het feit dat meer dan 155 staten binnen de eigen rechtsorde reeds een variant van een recht op een gezonde leefomgeving hebben erkend.[882]

872. Na de erkenning van dit recht door zowel de VN-Mensenrechtenraad en de Algemene Vergadering van de VN, alsmede gelet op de regionale en nationale erkenning in meer dan 155 staten wereldwijd, gaan gezaghebbende internationale instanties er inmiddels van uit dat het hier een bestaand internationaal mensenrecht betreft (dat eveneens gerelateerd is aan andere bestaande mensenrechten zoals het recht op leven en gezondheid).

---

[877] Productie MD-204, VN speciaal rapporteur voor mensenrechten en milieu 2019, 'Safe Climate', p.2, 'Acknowledgements'.
[878] Productie MD-179, VN-Mensenrechtenraad, Resolutie 48/13 (aangenomen met 43 stemmen voor, 0 tegen en 4 onthoudingen).
[879] Productie MD-196, Algemene Vergadering van de VN, Resolutie 76/300 (aangenomen met 161 stemmen voor, 0 tegen en 8 onthoudingen. De onthoudingen kwamen van Wit-Rusland, Cambodja, China, Ethiopië, Iran, Kirgizië, Rusland en Syrië, zie https://press.un.org/en/2022/ga12437.doc.htm.
[880] Productie MD-205, VN-Mensenrechtenraad, Resolutie 52/23.
[881] Boyd, 'Catalyst for Change: Evaluating Forty Years of Experience in Implementing the Right to a Healthy Environment', in: Knox and Pejan (eds.), *The Human Right to a Healthy Environment* (2018), p. 18.
[882] Productie MD-179, VN-Mensenrechtenraad, Resolutie 48/13, p. 2.

873. Zo concludeert het VN-Kinderrechtencomité, het verdragscomité dat toezicht houdt op de naleving van het Verdrag inzake de rechten van het kind ("**IVRK**"), dat kinderen een recht op een schoon, gezond en duurzaam leefmilieu hebben op basis van het IVRK. In General Comment No. 26 uit 2023 heeft het comité nadere uitleg gegeven over de rechten van kinderen in het IVRK in verhouding tot milieuvraagstukken, met een bijzondere focus op klimaatverandering. Daarin wordt vastgesteld dat verschillende kinderrechten bedreigd worden door klimaatverandering, en dat de artikelen 6, 24, 27 28 en 29 bescherming hiertegen bieden:

> *"The extent and magnitude of the triple planetary crisis, comprising the climate emergency, the collapse of biodiversity and pervasive pollution, is an urgent and systemic threat to children's rights globally. […] A clean, healthy and sustainable environment is both a human right itself and necessary for the full enjoyment of a broad range of children's rights. […] "Climate change, biodiversity loss and the degradation of ecosystems are obstacles to the realization of children's right to health."* [883]
>
> *[…]*
>
> *"Children have the right to a clean, healthy and sustainable environment. This right is implicit in the Convention and directly linked to, in particular, the rights to life, survival and development, under article 6, to the highest attainable standard of health, including taking into consideration the dangers and risks of environmental pollution, under article 24, to an adequate standard of living, under article 27, and to education, under article 28, including the development of respect for the natural environment, under article 29."*[884]

874. Dat het hier inmiddels om een bestaand internationaal mensenrecht gaat, volgt eveneens uit een 'Information Note' opgesteld door het Office of the UN High Commissioner for Human Rights (OHCHR), United Nations Environment Programme (UNEP) en United Nations Development Programme (UNDP) van januari 2023 getiteld: 'What is the Right to a Healthy Environment?'[885]

875. Een van de elementen van het recht op een schoon, gezond en duurzaam leefmilieu is het recht op een veilig (en stabiel) klimaat.[886] De VN Speciaal Rapporteur op het gebied van leefmilieu en mensenrechten schreef hierover het volgende in een rapport aan de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties: "*A safe climate is a vital element of the right to a healthy environment and is absolutely essential to human life and well-being.*"[887]

876. De verdere verankering van het recht op een schoon, gezond en duurzaam leefmilieu staat inmiddels ook hoog op de agenda van de Raad van Europa. Deze internationale organisatie is uiteraard de opsteller van het EVRM, waarbij ook het EHRM werd opgericht. Tijdens een top op 16 en 17 mei 2023 hebben de staatshoofden en regeringsleiders van de Raad van Europa de zogenaamde Reykjavík Declaration aangenomen.[888] Daarin is onder meer

---

[883] Productie MD-206, UN Committee on the Rights of the Child 2023, General comment No. 26 on Children's rights and the environment with a special focus on climate change, par. 1, 8 en 39.
[884] Ibid, par. 63. Zie ook par. 64, alsmede par. 78: "*Businesses have the responsibility to respect children's rights in relation to the environment*" en par. 107.
[885] Productie MD- 207, OHCHR, UNEP en UNDP 2023, 'What is the right to a healthy environment?'**,** p. 4: "*This Information Note aims to improve understanding of the right to a clean, healthy, and sustainable environment and why it matters.*" Zie ook p. 5 en 17 t/m 19.
[886] Ibid, p. 9. Zie ook Productie MD-206, UN Committee on the Rights of the Child 2023, General comment No. 26 on Children's rights and the environment with a special focus on climate change, par. 64.
[887] Productie MD-204, VN speciaal rapporteur voor mensenrechten en milieu 2019, 'Safe Climate', par. 96.
[888] Productie MD-208, Raad van Europa 2023, 'Reykjavík declaration'.

afgesproken: "*We therefore commit to strengthening our work on the human rights aspects of the environment and initiate the Reykjavík process of focusing and strengthening the work of the Council of Europe in this field*".[889] In een appendix bij de Reykjavík Declaration is een nadere verklaring opgenomen over de versterking van het werk van de Raad van Europa op het gebied van mensenrechten en het leefmilieu. Daarin wordt opgemerkt: "*We note that the right to a healthy environment is enshrined in various ways in several constitutions of the Council of Europe member States and the increased recognition of the right to a clean, healthy and sustainable environment in, inter alia, international instruments, regional human rights instruments, national constitutions, legislation and policies*." Ook wordt er op aangedrongen zo snel mogelijk voortgang te maken met "*the consideration of the need for and feasibility of a new instrument or instruments in the field of human rights and the environment".* Op 18 april 2024 heeft de Parlementaire Assemblée van de Raad van Europa, met 71 stemmen voor en 12 tegen, lidstaten van de Raad van Europa opgeroepen om – in navolging van de Reykjavík Declaration - een juridisch bindend instrument op te stellen "*recognising an autonomous right to a healthy environment within the Council of Europe.*"[890]

877. Alhoewel het EHRM in haar uitspraak van 9 april 2024 in *KlimaSeniorinnen* oordeelt dat het niet aan haar is om te bepalen of de internationale erkenning van het recht op een schoon, gezond en duurzaam leefmilieu specifieke juridische verplichtingen oplegt aan EVRM-verdragsstaten, neemt zij in de context van de common ground-methode deze internationale ontwikkelingen omtrent de erkenning van dit recht wel mee in haar uitspraak als relevante internationale context in het licht waarvan zij het EVRM interpreteert.[891] De common ground-methode (ook wel de methode van consensusinterpretatie of comparatieve interpretatiemethode genoemd) houdt in dat voor de uitleg van het EVRM ook gekeken dient te worden naar het internationale recht en de rechtsontwikkelingen in verdragsstaten. Zoals ook volgt uit de uitspraak van de Hoge Raad in Urgenda,[892] dient de Nederlandse rechter bij de interpretatie van het EVRM eveneens rekening te houden met dergelijke "*elements of international law other than the Convention, the interpretation of such elements by competent organs, and the practice of European States reflecting their common value*".[893] De Nederlandse rechter kan (en moet) bij de interpretatie van het EVRM en bij de doorwerking van EVRM-rechten in open normen van Nederlands recht dus ook rekening houden met de bovengenoemde brede internationale erkenning van het recht op een schoon, gezond en duurzaam leefmilieu.

878. Bij het in acht nemen van deze internationale 'common ground', kan ook de rechtspraak van rechterlijke instanties buiten Europa van belang zijn. Zoals het EHRM stelt in *KlimaSeniorinnen*:

> "*The Court cannot ignore the pressing scientific evidence and the growing international consensus regarding the critical effects of climate change on the enjoyment of human rights* […]."[894]

879. Deze internationale consensus wordt mede gevormd door de jurisprudentie van nationale rechters (ook buiten Europa), waarnaar in gezaghebbende internationale bronnen over klimaatverandering en mensenrechten bovendien ook met regelmaat verwezen wordt.[895] Dit

[889] Ibid, p. 6-7.
[890] Producctie MD-209, Parlementaire Assemblée van de Raad van Europa, Resolutie 2545 (2024), par. 8.
[891] EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, r.o. 448.
[892] Hoge Raad, 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, r.o. 5.4.2.
[893] EHRM 12 november 2008, Demir and Baykara v. Turkey, r.o. 85.
[894] EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, r.o. 456.
[895] Zie bijvoorbeeld Producctie MD-210, VN Secretaris Generaal 2022, 'The impacts of climate change on the human rights

volgt ook uit de conclusie van de P-G en A-G in de Urgenda-zaak, waarin wordt verwezen naar nationale uitspraken in klimaatzaken in andere landen in de context van de bespreking van de *common ground*-methode van het EHRM.[896] Dat uitspraken van nationale rechters van belang kunnen zijn voor de interpretatie van internationaal recht wekt ook geen verbazing als wordt gekeken naar wat de algemeen geaccepteerde bronnen zijn van het internationaal recht. Uit het op dit punt gezaghebbende artikel 38 lid 1 (sub d) van het Statuut van het Internationaal Gerechtshof volgt dat deze bronnen, naast internationale verdragen, gewoonterecht en algemene beginselen ook nationale gerechtelijke uitspraken kunnen zijn.[897]

880. In de jurisprudentie van buitenlandse rechters is het recht op een schoon, gezond en duurzaam leefmilieu erkend, is er een verband gelegd tussen dit recht en andere mensenrechten en heeft dit recht daadwerkelijk bescherming geboden aan individuen, inclusief in de context van klimaatverandering.

881. Voorts heeft het Inter-Amerikaans Hof voor de Rechten van de Mens in een *advisory opinion* uit 2017 bepaald dat het recht op een schoon leefmilieu een autonoom recht is dat kan worden afgeleid uit artikel 26 van het Amerikaans Verdrag voor de Rechten van de Mens. Het heeft daarbij eveneens een verband gelegd tussen dit recht en andere mensenrechten zoals het recht op gezondheid, lichamelijke integriteit en leven:

> "*That said, the right to a healthy environment also has an individual dimension insofar as its violation may have a direct and an indirect impact on the individual owing to its connectivity to other rights, such as the rights to health, personal integrity, and life. Environmental degradation may cause irreparable harm to human beings; thus, a healthy environment is a fundamental right for the existence of humankind*."[898]

882. Uit bovenstaande kan worden geconcludeerd dat het inmiddels internationaal erkende recht op een schoon, gezond en duurzaam leefmilieu ook bescherming biedt tegen gevaarlijke klimaatverandering. Bij de interpretatie van de rechten beschermd in onder meer het EVRM, waaronder artikel 2 en 8 EVRM – en in het verlengde daarvan, bij de invulling van open normen in het nationale recht – komt ook aan deze internationale ontwikkelingen betekenis toe. Dit is ook volledig in overeenstemming met de door OHCHR, UNEP en UNDP verwachte 'catalytic effects' van de erkenning van het recht op een schoon, gezond en duurzaam leefmilieu door de internationale gemeenschap, waaronder:

> "*Enhancement of the enjoyment of rights holders, and the accountability of duty bearers to respect, protect and fulfill the right to a healthy environment; for example, the right to a healthy environment can serve as an additional legal basis or reference for environmental-related cases in national and international courts and tribunals.*"[899]

---

of people in vulnerable situations', par. 37.

[896] Conclusie P-G Langemeijer en A-G Wissink, ECLI:NL:PHR:2019:887, par. 2.79 e.v. waarin een voorbeeld uit de Pakistaanse rechtspraak wordt aangehaald met verwijzing naar voetnoot 228 voor verdere informatie over wereldwijd gevoerde nationale klimaatprocedures.

[897] Zie in gelijke zin over de relevantie van uitspraken van buitenlandse rechterlijke instanties als een gezichtspunt van potentiële betekenis bij de invulling van de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm: A-G Valk in zijn conclusie in de zaak uitgereisde IS-vrouwen, ECLI:NL:PHR:2020:412, par. 6.6.

[898] Productie MD-211, Inter-American Court of Human Rights 2017, Advisory Opinion, 'The Environment and Human Rights', par. 59.

[899] Productie MD-207, OHCHR, UNEP en UNDP 2023, 'What is the right to a healthy environment?', p. 10-11.

XIII.5 DE HORIZONTALE WERKING VAN MENSENRECHTEN TUSSEN ING EN MILIEUDEFENSIE

883. Bovengenoemde bevindingen van diverse rechtscolleges en vele VN-instanties dat mensenrechten, waaronder ook het recht op een schoon, duurzaam en gezond leefmilieu, bescherming bieden tegen gevaarlijke klimaatverandering, hebben ook gevolgen voor de rechtsplicht die op ING rust.

884. In hoofdstuk XI.2.4 heeft Milieudefensie reeds gewezen op de brede basis in jurisprudentie (waaronder de recente uitspraak van het hof in de Shell-zaak) en juridische literatuur voor het toekennen van (indirecte) horizontale werking aan het EVRM via open normen van het privaatrecht, zoals de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm van artikel 6:162 BW.[900]

885. Over de relevantie van deze horizontale werking in de rechtsverhouding tussen ING en Milieudefensie in relatie tot klimaatverandering kan geen twijfel bestaan. Zoals reeds toegelicht in hoofdstuk XII, is ING een partij met controle en invloed over een substantiële emissieomvang, waarmee zij een niet te negeren bijdrage levert aan gevaarlijke klimaatverandering. De aan de activiteiten van ING verbonden emissies zijn groter dan de CO2-uitstoot van vele staten, zodat ING een met een staat vergelijkbare macht heeft om mede te beschikken over (het lot van) huidige en toekomstige generaties.

886. Zoals hiervoor reeds is toegelicht, is in dit kader van belang om te benadrukken dat er maar één remedie bestaat om de opwarming van de aarde te beperken, en daarmee ook maar één remedie om in dat verband een effectieve bescherming te bieden, te weten urgente en progressieve emissiereducties door staten en niet-statelijke actoren in lijn met het 1,5°C-doel. Gelet hierop vereist artikel 13 EVRM dat er door de rechter effectieve rechtsbescherming wordt geboden tegen (potentiële) schendingen van mensenrechten door middel van het opleggen van een bevel om de noodzakelijke klimaatmaatregelen te treffen.

887. Concluderend volgt volgens Milieudefensie ook uit de hierboven besproken horizontale werking van mensenrechten dat ING een rechtsplicht heeft om een adequate proportionele bijdrage te leveren aan het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering.

XIII.6 DE KLIMAATGERELATEERDE MENSENRECHTELIJKE VERANTWOORDELIJKHEDEN VAN ING ONDER 'SOFT LAW'

888. De conclusie dat ING op grond van zowel de kelderluikcriteria als de (indirecte) horizontale werking van het mensenrechtenrecht een rechtsplicht heeft, is een conclusie die wordt onderschreven en gesteund door gezaghebbende bronnen van soft law. Die bronnen onderschrijven dat bedrijven een eigen zelfstandige verantwoordelijkheid hebben om mensenrechten te respecteren en geven – in aanvulling op de hierboven besproken bevindingen – tevens belangrijke aanknopingspunten voor de concrete invulling van die verantwoordelijkheid. De directe toepassing van de gevaarzettingsleer en de horizontale toepassing van mensenrechten leiden daarmee tot een uitkomst die zich ook verhoudt tot wat de (internationale) samenleving van grote bedrijven als ING verwacht.

889. In hoofdstuk IX kwam aan de orde dat op VN-niveau in 2008 is vastgesteld dat de toegenomen globalisering en de bijbehorende toegenomen macht van internationaal opererende bedrijven heeft geresulteerd in een *governance gap*, die maakt dat nationale

[900] Asser/Hartkamp 3-I 2023/226-231 (*Europees Recht en Nederlands Vermogensrecht*) met verdere verwijzingen naar betreffende jurisprudentie en literatuur.

overheden niet goed in staat zijn multinationale bedrijven te reguleren. Tegen die achtergrond zijn verschillende bronnen van soft law ontstaan, waaronder de UN Guiding Principles en de OESO-richtlijnen, die de internationale consensus reflecteren dat ook bedrijven mensenrechten moeten respecteren en daarnaar moeten handelen.

890. In hoofdstuk IX.3 is onderbouwd dat in de context van klimaatverandering is erkend dat bedrijven ter bescherming van de mensenrechten hun Scope 1, 2 en 3-emissies in lijn met de wetenschap moeten reduceren, en moeten nagaan of zij ook niet anderszins via zakelijke relaties betrokken zijn bij of rechtstreeks gelieerd zijn aan daadwerkelijke of potentiële mensenrechtenschendingen. Daarbij is eveneens toegelicht dat de betreffende richtlijnen ook belangrijke aanknopingspunten geven voor de maatregelen die in dat verband verwacht mogen worden in het kader van de aanpak van gevaarlijke klimaatverandering. Het vaststellen van absolute reductiedoelen voor Scope 1-, 2- en 3-uitstoot (en waar relevant intensiteitsdoelen) is daar een belangrijk onderdeel van. De OESO-richtlijnen stellen bijvoorbeeld:

> "*Enterprises should ensure that their greenhouse gas emissions and impact on carbon sinks are consistent with internationally agreed global temperature goals based on best available science, including as assessed by the Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC).*
>
> *[…] This includes the introduction and implementation of science-based policies, strategies and transition plans on climate change mitigation and adaptation as well as adopting, implementing, monitoring and reporting on short, medium and long-term mitigation targets. <u>These targets should be science-based, include absolute and also, where relevant, intensity-based GHG reduction targets and take into account scope 1, 2, and, to the extent possible based on best available information, scope 3 GHG emissions.</u>*"[901] (onderstreping toegevoegd, adv.)

891. In aanvulling op de UNGP en de OESO-richtlijnen, kan in dit verband ook nog worden gewezen op vele bevindingen van (VN-)mensenrechtenexperts, die telkens wijzen op de verantwoordelijkheid van bedrijven om mensenrechten te respecteren en het belang daarvan bevestigen, waaronder bevindingen van onder meer het VN-Kinderrechtencomité,[902] de VN Speciaal Rapporteur voor mensenrechten en milieu,[903] de Secretaris Generaal van de VN,[904] de VN Speciaal Rapporteur op het gebied van mensenrechtelijke verplichtingen rondom een veilige, schone, gezonde en duurzame leefomgeving[905] en de Commission on Human Rights of the Philippines.[906]

892. Deze verantwoordelijkheid om mensenrechten te respecteren geldt voor alle bedrijven, daaronder begrepen financiële instellingen zoals banken.

---

[901] Productie MD-137, OESO-richtlijnen (originele Engelstalige versie) (2023), commentary 76 en 77. Zie verder hoofdstuk IX.3. Het gerechtshof Den Haag geeft zich in zijn arrest in de Shell-zaak dus onterecht geen rekenschap van het feit dat ondernemingen de verantwoordelijkheid hebben tot het verwezenlijken van *absolute* procentuele reductiedoelen onder de *soft law* die ook volgens het hof doorwerkt in de maatschappelijke zorgvuldigheidsnorm van artikel 6:162 lid 2 BW. Zie: Gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, m.n. r.o. 7.21 en 7.22.

[902] Productie MD-206, UN Committee on the Rights of the Child 2023, General comment No. 26 on Children's rights and the environment with a special focus on climate change, par. 78.

[903] Productie MD-204, VN speciaal rapporteur voor mensenrechten en milieu 2019, 'Safe Climate', p. 32 (par. 71-72).

[904] Productie MD-210, VN Secretaris Generaal 2022, 'The impacts of climate change on the human rights of people in vulnerable situations', par. 23 en 37.

[905] Productie MD-212, VN speciaal rapporteur voor de mensenrechtenverplichtingen met betrekking tot het genot van een veilig, schoon, gezond en duurzaam milieu 2024, 'Business, planetary boundaries, and the right to a clean, healthy and sustainable environment', par. 14 e.v.

[906] Commission on Human Rights of the Philippines 2022, 'National Inquiry on Climate Change Report', p. 84-88 (zie https://chr2bucket.storage.googleapis.com/wp-content/uploads/2022/12/08152514/CHRP_National-Inquiry-on-Climate-Change-Report.pdf).

893. In hoofdstuk IX.3 is in dat verband ook al gewezen op de Information Note van de speciale VN *Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises* onder mandaat van de VN-Mensenrechtenraad. Ook is gewezen op de procedure van de VN-werkgroep samen met diverse VN-Special Rapporteurs, waarin het Saudische staatsoliebedrijf Aramco en een groot aantal van haar financiers ieder individueel zijn aangeschreven in verband met hun eigen rol en verantwoordelijkheid inzake klimaatverandering.

894. In de UN Guiding Principles is verduidelijkt dat deze verantwoordelijkheid van bedrijven zich uitstrekt tot vrijwel het gehele spectrum van internationaal erkende mensenrechten, waaronder in ieder geval de mensenrechten erkend in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, het IVBPR, het IVESCR en de ILO Declaration on Fundamental Principles and Rights at Work.[907] Meerdere VN-mensenrechteninstanties hebben inmiddels ook geëxpliciteerd dat bedrijven ook het recht op een gezond, schoon en duurzaam leefmilieu moeten respecteren, en dat ligt ook voor de hand gelet op de hiervoor beschreven ontwikkelingen aangaande de erkenning van dat recht:

> "*All businesses, regardless of size or sector, have a responsibility to respect all internationally recognized human rights, including the right to a clean, healthy and sustainable environment, throughout their value chains. This responsibility exists over and above compliance with national laws and regulations protecting human rights and the environment. The responsibility to respect human rights applies not only to businesses whose activities may directly damage the climate and environment, but also to the full array of enterprises supporting these businesses, including financial institutions, law firms, public relations firms, accounting firms, and consultancies.*"[908] […]
>
> "*Businesses must respect the right to a healthy environment and should seek to proactively advance it through responsible business practice*."[909]

895. Deze soft law-bronnen dienen als belangrijke objectieve aanknopingspunten voor de invulling van de maatschappelijke zorgvuldigheidnorm en de invulling van de mensenrechtelijke verantwoordelijkheden van niet-statelijke actoren als ING.

896. Overigens is het onderscheid tussen soft law en *hard law* niet altijd duidelijk te maken en geldt in de internationaalrechtelijke context dat soft law regelmatig dient als wegbereider voor hard law. P-G Langemeijer en A-G Wissink constateren in dat verband in hun conclusie bij het Urgenda-arrest dat aan internationale soft law "*in toenemende mate betekenis [wordt] toegekend bij de invulling van algemeen geformuleerde volkenrechtelijke verplichtingen en, in het verlengde daarvan, bij de invulling van open normen in het nationale recht*."[910] In die zaak wijst de Hoge Raad vervolgens ook uitdrukkelijk naar de uitlegmaatstaven van het EHRM, waaronder de *common ground*-methode. Op basis daarvan kent ook het EHRM waarde toe aan soft law wanneer zij het EVRM interpreteert, zoals bijvoorbeeld aan WHO-geluidsnormen.[911, 912]

---

[907] Productie MD-136, UN Guiding Principles (2011), Principle 12 en bijbehorend commentaar.
[908] Productie MD-212, VN speciaal rapporteur voor de mensenrechtenverplichtingen met betrekking tot het genot van een veilig, schoon, gezond en duurzaam milieu 2024, 'Business, planetary boundaries, and the right to a clean, healthy and sustainable environment', par. 16.
[909] Productie MD-207, OHCHR, UNEP en UNDP 2023, 'What is the right to a healthy environment?', p. 19.
[910] Conclusie P-G Langemeijer en A-G Wissink 13 september 2019, ECLI:NL:PHR:2019:887 (*Urgenda*), para. 2.31.
[911] HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006 (*Urgenda*), r.o. 5.4.3., met verwijzing naar onder meer EHRM 20 mei 2010, nr. 61260/08 (Oluić/Kroatië), r.o. 29-31, 49, 60 en 62 (WHO-geluidsnormen).
[912] Zie ook M.E. Coenraads en J.E.S. Hamster, 'Verantwoord ondernemen: van soft low naar harde verplichtingen via strategisch procederen', *TOP* 2019/8, p. 35-36 en de daar genoemde voorbeelden.

897. Ook uit andere rechtspraak van de Hoge Raad volgt onmiskenbaar dat soft law in toenemende mate belangrijk is bij het vinden van de ongeschreven zorgvuldigheidsnorm in artikel 6:162 lid 2 BW. Zo besliste de Hoge Raad in het *Achmea/Rijnberg* arrest uit 2014[913] en het *Graafrichtlijn*-arrest uit 2018 dat soft law als uitgangspunt genomen kon worden bij het onrechtmatigheidsoordeel.[914] Die rechtsopvatting is sindsdien meermaals bevestigd.[915]

898. Dit volgt eveneens uit de uitspraak van het Gerechtshof Den Haag over het afsluiten van drinkwater. Bij het bepalen van wat als 'toegang tot voldoende water' had te gelden, werd door het Hof aangesloten bij soft law van de WHO en werd eveneens verwezen naar niet-bindende *General Comments* van VN-verdragscomités op het gebied van mensenrechten.[916]

899. Specifiek in relatie tot bedrijven en mensenrechten heeft wijlen John Ruggie – de grondlegger van de UN Guiding Principles – ook al gewezen op de noodzaak om soft law op zaakspecifiek niveau om te zetten in hard law om burgers effectieve rechtsbescherming te bieden.

900. In hoofdstuk IX is bij de bespreking van de achtergrond van de totstandkoming van de UNGP toegelicht dat de *governance gap* leidt tot inadequate regulering van internationaal opererende bedrijven. Zelfregulering door een op te stellen internationale richtlijn als gedragscode voor bedrijven werd om die reden noodzakelijk geacht. Deze gedragscode zou bedrijven moeten aanzetten zelfstandig de mensenrechten te respecteren.

901. Ruggie stelde dat bij het ontbreken van adequate zelfregulering door bedrijven en de politieke realiteit dat een universeel verdrag om de mensenrechtelijke verplichtingen van bedrijven te reguleren om vele redenen gedoemd is te mislukken, het laten doorwerken van soft law in nationale rechtsstelsels een uitweg uit de impasse kan bieden. Met andere woorden, de opkomst van soft law hangt samen met de toenemende rol van niet-statelijke actoren in een globaliserende wereld, waarin de totstandkoming van traditionele bronnen van nationaal en internationaal recht steeds complexer wordt.[917] Op deze manier kan soft law dus ook fungeren als wegbereider voor hard law en dienen als bouwsteen voor de ontwikkeling van het ongeschreven recht.[918]

902. Dat geldt bij uitstek voor de soft law-bronnen waarop Milieudefensie zich in deze dagvaarding beroept, waaronder de UN Guiding Principles, de OESO-richtlijnen, de klimaatprotocollen voor bedrijven en de vele erkenningen en aanbevelingen van de internationale gemeenschap in COP-verband en vanuit de Verenigde Naties. Zoals Milieudefensie heeft getoond, wijzen deze bronnen namelijk in belangrijke mate in dezelfde richting en tonen deze bronnen specifiek het grote belang van Parijsconforme klimaatactie door niet-statelijke actoren voor het slagen van de mondiale klimaataanpak en het beschermen van mensenrechten.

---

[913] HR 18 mei 2014, ECLI:NL:HR:2014:942, r.o. 5.2.1.
[914] HR 25 mei 2018, ECLI:NL:HR:2018:772, r.o. 3.7.2.
[915] HR 15 december 2023, ECLI:NL:HR:2023:1750, r.o. 3.2.
[916] Gerechtshof Den Haag 19 maart 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:363, r.o. 6.12, 6.13, 6.16, 6.18 & voetnoot 42.
[917] J.G. Ruggie, Multinationals as global institution: Power, authority and relative autonomy, Regulation and Governance (2018), 12, 317-333, p. 329. Zie ook Alston & Goodman, International Human Rights (2013), p. 88; Shelton, 'Soft Law', The George Washington University Law School Public Law and Legal Theory Working Paper no. 322 (2008), p. 16; Rodriguez-Garavito, 'A Human Right to a Healthy Environment', in: Knox and Pejan (eds.), The Human Right to a Healthy Environment (2018), p. 162-163.
[918] Van Dam, Aansprakelijkheidsrecht (2023), 225-4.

903. Concluderend kan worden vastgesteld dat de soft law-bronnen waar Milieudefensie zich op beroept de eigen verantwoordelijkheid van niet-statelijke actoren onderschrijven om procentuele emissiereducties te verwezenlijken en zo hun Scope 1, 2 en 3-emissies in absolute zin te reduceren, ter bescherming van de mensenrechten en het klimaat. Toepassing van deze soft law-bronnen via de open norm van het onrechtmatige daadsrecht leidt daarmee tot eenzelfde uitkomst als de toepassing van de gevaarzettingsleer en de (indirecte) horizontale toepassing van het mensenrechtenrecht.

XIV. DE KLIMAATMAATREGELEN DIE ING MOET EN KAN TREFFEN VOOR HET VOEREN VAN ADEQUAAT KLIMAATBELEID

XIV.1 INLEIDING

904. De in de vorige hoofdstukken beschreven juridische verplichtingen, resulteren erin dat ING is gehouden tot het voeren van klimaatbeleid dat de Scope 1, 2 en 3-uitstoot van ING in lijn brengt met een beperking van de opwarming tot 1,5°C. In dit hoofdstuk zal Milieudefensie toelichten in welke klimaatmaatregelen het klimaatbeleid van ING dientengevolge moet voorzien.

905. Daartoe zal Milieudefensie eerst beschrijven welke mondiale opgave moet worden verwezenlijkt om gevaarlijke klimaatverandering af te wenden (hoofdstuk XIV.2).

906. Vervolgens zal Milieudefensie uiteenzetten welke maatregelen ING dient te treffen om aan deze mondiale opgave haar minimaal noodzakelijke bijdrage te leveren (hoofdstuk XIV.3). Daarbij zal toegelicht worden dat de passende bijdrage van ING onder meer moet bestaan uit de volgende maatregelen:

(i) Een absolute reductie op overkoepelend niveau, omvattende de totale gefinancierde en gefaciliteerde broeikasgasuitstoot van ING (de overkoepelende reductievordering);
(ii) Een absolute reductie en een reductie in emissie-intensiteit van de gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot van ING op sectoraal niveau, welke sectorale vorderingen zijn uitgesplitst naar de diverse sectoren die energie gebruiken; en
(iii) Een absolute reductie van de gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot van ING binnen de sector die fossiele energie produceert en verkoopt (de fossiele sector).

907. De vorderingen van Milieudefensie zoals te bespreken in hoofdstuk XIV.3 bestaan dus hoofdzakelijk uit een overkoepelende reductievordering en verschillende sectorale reductievorderingen. Deze vorderingen staan naast elkaar. Milieudefensie zal toelichten waarom de passende bijdrage van ING uit de combinatie van deze vorderingen bestaat. Ook zal Milieudefensie nog een aantal aanverwante vorderingen toelichten.

908. Ten slotte zal Milieudefensie toelichten dat ING beschikt over ruime mogelijkheden om aan de vereiste klimaatmaatregelen uitvoering te geven (hoofdstuk XIV.4). ING heeft ruime mogelijkheden om haar klanten te ondersteunen bij, en te bewegen tot, het terugdringen van hun uitstoot. Omdat dit ook leidt tot een reductie van de Scope 3-uitstoot van ING, is het mogelijk dat ING haar financiering van de klant kan voortzetten met inachtneming van de vereiste klimaatmaatregelen. Deze maatregelen impliceren voor ING dus ook geen noodzakelijke krimp van haar (financierings)activiteiten, zo zal worden toegelicht.

XIV.2 DE MONDIALE OPGAVE

909. Voor het bieden van bescherming tegen gevaarlijke klimaatverandering is het noodzakelijk de temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C. Zoals toegelicht in hoofdstuk VII heeft de wereldgemeenschap gedurende de Conferenties van Partijen in Glasgow (COP26), Sharm- el Sheikh (COP27), Dubai (COP28) en Bakoe (COP29) telkenmale aangegeven dat het noodzakelijk is de mondiale temperatuurstijging te beperken tot deze gevarengrens en besloten daar de mondiale inspanningen op te richten. Dit onder de erkenning – op basis van de best beschikbare wetenschap – dat de gevolgen en gevaren van klimaatverandering veel kleiner zullen zijn bij een opwarming van 1,5°C dan bij 2°C.[919]

910. De wereldgemeenschap heeft vervolgens op basis van wetenschappelijke bevindingen vastgesteld wat er mondiaal dient te gebeuren om de temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C. Gedurende de afgelopen drie Conferenties van Partijen is daartoe overwogen dat hiervoor noodzakelijk is dat alle broeikasgasemissies per 2030 met 43% moeten dalen en met 60% in 2035, beide ten opzichte van 2019. In 2050 zullen de CO2-emissies moeten zijn teruggebracht tot netto-nul:

> *"The Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Paris Agreement […] recognizes that limiting global warming to 1.5 °C with no or limited overshoot requires deep, rapid and sustained reductions in global greenhouse gas emissions of 43 per cent by 2030 and 60 per cent by 2035 relative to the 2019 level and reaching net zero carbon dioxide emissions by 2050;"*[920]

911. Deze door de COP vastgestelde reductiepercentages betreffen de door het IPCC in haar zesde *Assessment Report (AR6)* genoemde benodigde reducties voor een 50% kans om de opwarming aan het einde van deze eeuw te beperken tot 1,5°C. Het IPCC maakt in haar AR6 Synthesis Report door middel van een tabel duidelijk wat dit reductiepad inhoudt voor zowel CO2 als alle broeikasgassen gezamenlijk in de periode van 2030 tot 2050.[921] Daaruit blijkt dat de CO2-uitstoot sneller moet dalen dan de 43% in 2030 van de gecombineerde broeikasgassen ('GHG'), en wel met 48% in 2030. Ook voor de andere jaartallen moet de CO2-uitstoot blijkens deze tabel sneller dalen dan die van gecombineerde broeikasgassen.

Table SPM.1: Greenhouse gas and CO_2 emission reductions from 2019, median and 5-95 percentiles. {*3.3.1, 4.1, Table 3.1, Figure 2.5, Box SPM.1*}

		Reductions from 2019 emission levels (%)			
		2030	2035	2040	2050
Limit warming to1.5°C (>50%) with no or limited overshoot	GHG	43 [34-60]	60 [49-77]	69 [58-90]	84 [73-98]
	CO_2	48 [36-69]	65 [50-96]	80 [61-109]	99 [79-119]

912. Deze tabel toont aldus welke reducties volgens het IPCC mondiaal gehaald zullen moeten worden tussen nu en 2050 om de opwarming aan het eind van deze eeuw te beperken tot 1,5°C. Wanneer alle mondiale emissies worden gereduceerd in lijn met dit door het IPCC geschetste en door de klimaatconferenties overgenomen reductiepad, is de kans dat de opwarming aan het eind van deze eeuw onder 1,5°C blijft 50% of meer en de kans dat de opwarming deze eeuw onder de 2°C blijft omstreeks 90%, aldus het IPCC.[922]

913. Anders gezegd, ook bij deze sterke emissiereducties in CO2 en broeikasgassen per 2030 en

[919] Zie hoofdstuk VII.4 t/m VII.7.
[920] Productie MD-090, UNFCCC COP28 2023 (Dubai), 'Outcome of the First Global Stocktake', par. 27. De Conferentie van Partijen baseert deze percentages op de bevindingen uit AR6, zie Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, Table SPM.1, p. 21.
[921] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, Tabel SPM.1, p. 21.
[922] Productie MD-049, IPCC 2022, AR6, WGIII, SPM, C1.1 en noot 41, p. 17.

het bereiken van het nulpunt aan CO2-emissies in 2050, is er nog steeds een kans van 50% dat aan het eind van deze eeuw de temperatuur toch hoger is dan 1,5°C en een kans van 10% dat de opwarming al deze eeuw zelfs de 2°C zal overstijgen. Het behalen van de genoemde emissiereducties garandeert dus niet dat de opwarming daadwerkelijk onder de 1,5°C blijft of zelfs onder de 2°C blijft.

914. Er bestaat dus zelfs bij het volgen van dit reductiepad een kans dat de opwarming boven de 2°C uitkomt, met alle grote risico's van dien (zie hoofdstuk VIII). Wanneer het mondiaal niet lukt om dit reductiepad te volgen, wordt de kans op een opwarming van 2°C of meer natuurlijk alleen maar groter en nemen de risico's nog verder toe. Reeds hierom dient het genoemde reductiepad gezien te worden als de absolute ondergrens van wat er moet gebeuren om een gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen.

915. Uit de tabel kan vervolgens worden opgemaakt dat het niet alleen belangrijk is om in 2050 het punt van (nagenoeg) netto-nul CO2-emissies te bereiken. Om een kans van 50% te behouden op 1,5°C (en een kans van 90% op 2°C) is het minstens even belangrijk om de juiste reductieroute te volgen op weg naar dit nulpunt en ook de tussentijdse reducties te behalen in 2030, 2035 en 2040. Het belang van het behalen van deze tussentijdse emissiereducties wordt ook nog eens onderstreept door het volgende.

916. In hoofdstukken V.2 en VII.3.3 is reeds toegelicht dat wat nodig is om de opwarming te beperken tot een specifiek temperatuurniveau, uitgedrukt kan worden door middel van een koolstofbudget.[923] Dat wil zeggen een budget aan CO2 dat nog naar de atmosfeer uitgestoten kan worden alvorens een temperatuurgrens wordt overschreden.[924] Volgens het meest recente *Assessment Report (AR6)* van het IPCC betreft het koolstofbudget voor een 50% kans om de temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C 500 GtCO2 per begin 2020.[925] Op weg naar netto-nul CO2-uitstoot in 2050 zal de cumulatieve uitstoot van de wereld dus binnen dit koolstofbudget moeten blijven om de temperatuurstijging met een kans van 50% te beperken tot 1,5°C (en een kans van 90% tot 2°C). Dit laat nogmaals zien dat niet alleen het doel – het bereiken van netto-nul uitstoot in 2050 – van belang is, maar de weg daarnaartoe (minstens) evenzeer. Een en ander zoals in de inleiding in par. 29 reeds met een grafiek is toegelicht.

917. Met andere woorden: wanneer op weg naar netto-nul door te lage tussentijdse reducties cumulatief teveel wordt uitgestoten, wordt het koolstofbudget uitgeput en leidt dit tot een verder toenemende kans op het overschrijden van de 1,5°C-grens en tevens een toenemende kans op het overschrijden van 2°C opwarming. Dit toont het belang van snelle en diepgaande emissiereducties op de (zeer) korte termijn, door middel van het behalen van adequate tussentijdse reductiedoelen.

---

923 Productie MD-011, IPCC 2021, AR6, WGI, SPM, D.1.1 SPM, p. 28, en Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, TS.3.3, p. 97 en 98.

924 Tot en met het vijfde *Assessment Report (AR5)* was het gebruikelijk om de reductieopgave uit te drukken in termen van de concentratie broeikasgassen in de atmosfeer, zoals de noodzaak deze te beperken tot 430 ppm CO2-eq voor een kans van 50% op 1,5°C. Gelet hierop werd er ook gedurende de Conferenties van Partijen op deze wijze over de reductieopgave gesproken (zie bijvoorbeeld het Bali Actieplan in hoofdstuk VII.2.3). Sinds het SR15 rapport van het IPCC pleegt het IPCC echter primair koolstofbudgetten te gebruiken om uit te drukken hoever de wereld nog verwijderd is van het bereiken van temperatuurgrenzen. Dit geeft een makkelijker en beter inzicht hoeveel er nog uitgestoten kan worden en wat de reductieopgave is. Sindsdien plegen ook de resterende koolstofbudgetten betrokken te worden in de overwegingen van besluiten van de wereldgemeenschap gedurende de COP.

925 Productie MD-010, IPCC 2021, AR6, WGI, TS, TS.3.3, p. 98, en H5, p. 678.

918. In dit verband is het zorgwekkend dat het resterende koolstofbudget nog maar klein is en zeer snel opraakt. In juni 2024 publiceerde een groep van meer dan 50 wetenschappers een in dit verband belangrijke update over de ontwikkelingen sinds de publicatie van het zesde *Assessment Report (AR6)* van het IPCC. Een cruciale bevinding is dat de beste schatting van het resterende koolstofbudget voor een 50% kans op 1,5°C vanaf begin 2020 wordt bijgesteld naar 400 GtCO2 (in plaats van de bovengenoemde 500 GtCO2) en dat het koolstofbudget per 2024 zelfs nog maar 200 GtCO2 bedraagt.[926] Dit omdat er in de vier jaar sinds 2020 al een groot deel van het resterende koolstofbudget is opgebruikt.

919. Dit resterende koolstofbudget van 200 GtCO2 betekent dat op basis van het huidige niveau van jaarlijkse CO2-emissies[927] per 2024 nog maar ongeveer vijf jaar resteert alvorens het koolstofbudget voor een 50% kans op 1,5°C op is. Het is daarmee duidelijk dat de noodzaak van maximale inspanningen om CO2-emissies zo snel als mogelijk te reduceren urgenter is dan ooit. Er is simpelweg geen andere optie om de alomvattende gevaren van klimaatverandering, inclusief de risico's op het passeren van kantelpunten, nog zoveel mogelijk te beperken.

920. Daarbij komt dat ook het mondiale reductiepad als vervat in de tabel bij par. 911, al meer klimaatrisico's in zich draagt dan wellicht gedacht. Het volgen van het hierboven beschreven mondiale reductiepad levert namelijk een reële kans op een zogeheten '*overshoot'.* Een overshoot houdt in dat het koolstofbudget voor een 50% kans op 1,5°C wordt overschreden en dat de temperatuur (tijdelijk) tot boven de 1,5°C stijgt. De reductiescenario's waarop het mondiale reductiepad is gebaseerd zijn niet ingeregeld op het voorkomen van een overshoot. Een overshoot zit zelfs als het ware 'ingebakken' in deze scenario's, omdat in deze scenario's de piektemperatuur eerst tot bijna 1,6°C oploopt, alvorens deze terugkeert naar 1,5°C voor het einde van deze eeuw.[928]

921. Om de temperatuur na een overshoot terug te kunnen brengen tot 1,5°C, moet er in de tweede helft van deze eeuw grootschalig CO2 uit de atmosfeer kunnen worden gehaald en ondergronds kunnen worden opgeslagen. Of dit kan is hoogst onzeker. De enige manier waarop dit mogelijk zou zijn is door de ontwikkeling en grootschalige inzet van technieken voor *Carbon Dioxide Removal* (hierna: "CDR").

922. CDR is echter nog niet op schaal beschikbaar en in de wetenschap wordt breed onderkend dat het hoogst onzeker is of CDR op de benodigde schaal en tijdig beschikbaar zal komen.[929] De ecosystemen die CO2 kunnen opslaan zijn volgens het IPCC bovendien zeer kwetsbaar en staan met elke toename van opwarming onder grotere druk.[930] Daarnaast is de opschaling van CDR volgens het IPCC "*tightly limited by techno-economic, social, political, institutional*

[926] Productie MD-006, Forster et al. 2024, 'Indicators of Global Climate Change 2023: annual update of key indicators of the state of the climate system and human influence', p. 2643-2645.
[927] De CO2-emissies bedroegen in 2023 naar schatting 40,9 GtCO2. Zie Productie MD-006, Forster et al. 2024, 'Indicators of Global Climate Change 2023: annual update of key indicators of the state of the climate system and human influence', p. 2630 en p. 2645.
[928] IPCC 2022, AR6, WGIII, sectie A. III.II.3.2.1, p. 1889 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf). De mediaan voor de maximale opwarming in deze scenario's is 1,58°C. De kans dat de piektemperatuur in deze scenario's daadwerkelijk onder de 1,5°C blijft is hierdoor niet 50%, maar slechts 38%: *"As a result, the scenarios in the lowest category have also a lower probability of staying below 1.5°C peak warming. Using the WGI emulators, we find that the median probability of staying below 1.5°C in the lowest category (C1) has dropped from about 46% in the SR1.5 scenarios to 38% among the AR6 scenarios"*.
[929] Productie MD-058, Nature Climate Change 2024, 'Editorial: Cautious carbon removal', p. 1.
[930] Zie onder meer Productie MD-057, IPCC 2022, AR6, WGII, TS, TS.C.1.4, p. 56 (TS. C. 1.4) en B.1.2 SPM, p. 9.

and sustainability constraints."[931] Niettemin zit deze CDR-hypothese – en dus ook de daarmee verbonden grote onzekerheden en gevaren – toch al in een bepaalde mate ingebakken in het mondiale reductiepad waaruit de reductiepercentages van de eerdergenoemde tabel zijn gedestilleerd.[932]

923. De overshoot waar het mondiale reductiepad reeds van uitgaat vraagt – in de woorden van het IPCC– om "*massive deployment*" van CDR.[933] Daarbij komt dat er volgens het IPCC nog onzekerheid bestaat over de mogelijkheid om de 'thermostaat' daadwerkelijk terug te draaien.[934] Of een overshoot ongedaan gemaakt kan worden is daarom hoogst onzeker.

924. Daarbij is ook van belang te weten dat aan iedere vorm van overshoot grote risico's verbonden zijn.

925. Hiervoor is in hoofdstuk VIII uitgebreid toegelicht hoeveel groter de risico's en gevaren zijn bij een overschrijding van de temperatuurgrens van 1,5°C. Een overschrijding van 1,5°C opwarming, ook als deze tijdelijk is, vergroot risico's en gevolgen die samenhangen met klimaatverandering, waaronder de kans op het passeren van kantelpunten. Het kan dan ook niet verbazen dat het IPCC expliciet waarschuwt voor de gevaren van een (zelfs tijdelijke) overshoot:

> *"Overshoot of a warming level results in more adverse impacts, some irreversible, and additional risks for human and natural systems compared to staying below that warming level, with risks growing with the magnitude and duration of overshoot (high confidence). Compared to pathways without overshoot, societies and ecosystems would be exposed to greater and more widespread changes in climatic impact-drivers, such as extreme heat and extreme precipitation, with increasing risks to infrastructure, low-lying coastal settlements, and associated livelihoods (high confidence)"*[935]

926. Een overschrijding van de 1,5°C-grens leidt hoe dan ook tot onomkeerbare nadelige gevolgen voor bepaalde ecosystemen zoals die in het poolgebied, de bergen en aan de kust, aldus het IPCC:

> *"Overshooting 1.5°C will result in irreversible adverse impacts on certain ecosystems with low resilience, such as polar, mountain, and coastal ecosystems, impacted by ice-sheet melt, glacier melt,*

---

[931] IPCC 2022, AR6, WGIII, p. 354-355 (https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf).

[932] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, H3, p. 87. Het mondiale reductiepad voor een 50% kans op 1,5°C gaat ervan uit dat tegen het eind van de eeuw 220 GtCO2 uit de atmosfeer zal zijn gehaald, om de temperatuur weer met 0,1°C omlaag te brengen. Voor elke 0,1°C temperatuurdaling zou meer dan 5,5 jaar aan de huidige jaarlijkse CO2-emissies uit de atmosfeer verwijderd moeten worden en permanent worden opgeslagen. Dat is ongelofelijk veel. Ter vergelijking: in 2022 werd 0,002 GtCO2 verwijderd uit de atmosfeer door CDR-technieken, zie Productie MD-018, UNEP 2023, 'Emissions Gap Report 2023', p. XXVI: "*Direct removals through novel CDR methods […] are currently miniscule at 0.002 GtCO2 annually.*" De totale hoeveelheid gemodelleerde CDR is in het mondiale reductiepad echter nog hoger dan 220 GtCO2, omdat er in deze scenario's ook CDR wordt gemodelleerd om netto-nul emissies te bereiken, zie Productie MD-049, IPCC 2022, AR6, WGIII, SPM, C.3.5 SPM, voetnoot 53, p. 29.

[933] IPCC 2022, AR6, WGIII, p. 354-355 (https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf).

[934] Ibid, p. 354.

[935] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, H3, p. 87. Zie tevens p. 77: *The likelihood of abrupt and irreversible changes and their impacts increase with higher global warming levels (high confidence). As warming levels increase, so do the risks of species extinction or irreversible loss of biodiversity in ecosystems such as forests (medium confidence), coral reefs (very high confidence) and in Arctic regions (high confidence). Risks associated with large-scale singular events or tipping points, such as ice sheet instability or ecosystem loss from tropical forests, transition to high risk between 1.5°C to 2.5°C (medium confidence).*

or by accelerating and higher committed sea level rise (high confidence).” [936]

927. Overshoot verkleint bovendien de mogelijkheden tot adaptatie. Bij de huidige opwarming zijn reeds adaptatielimieten bereikt.[937] Bij 1,5°C zullen meer limieten worden bereikt, aldus het IPCC.[938]

928. Een (tijdelijke) overschrijding van de 1,5°C-grens leidt ook tot een substantiële toename van het risico van additionele uitstoot van broeikasgassen door gevolgen zoals bosbranden, boomsterfte, uitdroging van veengebieden en dooi van permafrost, waardoor het moeilijker zal worden de temperatuur na een overshoot weer terug te brengen naar 1,5°C:

> *“Overshoot increases the risks of severe impacts, such as increased wildfires, mass mortality of trees, drying of peatlands, thawing of permafrost and weakening natural land carbon sinks; such impacts could increase releases of GHGs making temperature reversal more challenging (medium confidence).*[939]

929. De voorgaande bevindingen zijn van cruciaal belang, omdat het IPCC duidelijk maakt welke omvangrijke risico’s samenhangen met zelfs het tijdelijk overschrijden van de 1,5°C-grens. De best beschikbare klimaatwetenschap laat er dus geen twijfel over bestaan dat een (tijdelijke) overshoot bijzonder gevaarlijk is. Dat betekent dat ook de overshoot die reeds ingebakken zit in het mondiale reductiepad waarop Milieudefensie zich beroept, deze gevaren in zich draagt. Het is daarom eens temeer evident dat de reductiepercentages van het besproken mondiale reductiepad als de absolute ondergrens moeten worden beschouwd van wat er mondiaal gepresteerd zal moeten worden.

930. Mede in verband met de hiervoor beschreven risico’s van een overshoot is het tevens noodzakelijk om niet enkel de CO2-uitstoot zo snel mogelijk omlaag te brengen, maar ook de uitstoot van andere broeikasgassen, waaronder met name methaan. Het IPCC maakt namelijk duidelijk dat een snellere reductie van deze andere broeikasgassen het piekniveau van de opwarming beperkt en leidt tot een verlaging van de afhankelijkheid van netto negatieve CO2-emissies om de temperatuur terug te brengen naar 1,5°C.[940]

931. Het Internationaal Energie Agentschap komt tot dezelfde conclusie en geeft aan dat de snelle reductie van met name methaan de sleutel is om de opwarming op de korte termijn te beperken en een overshoot van 1,5°C in duur en omvang te limiteren.[941]

932. In dit hoofdstuk heeft Milieudefensie onderbouwd dat er diepgaande en snelle mondiale emissiereducties nodig zijn en dat de in de tabel bij paragraaf 911 opgenomen reductiepercentages als het absolute minimum moeten worden beschouwd, omdat zelfs deze reducties nog gepaard gaan met significante risico’s. In het navolgende hoofdstuk XIV.3 licht Milieudefensie toe welke maatregelen ING dient te treffen om aan deze mondiale

---

[936] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, H3, p. 87.
[937] Productie MD-057, IPCC 2022, AR6, WGII, TS, TS.D.2.1, p. 84.
[938] Productie MD-057, IPCC 2022, AR6, WGII, TS, TS.D.2, p. 84 en p. 85. Zie ook TS.C.1.2, p . 55, en C3 SPM, p. 26.
[939] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, H3, p. 87. Zie tevens Productie MD-057, IPCC 2022, AR6, WGII, TS, TS.C.13.2, p. 69: “*Overshoot substantially increases risk of carbon stored in the biosphere being released into the atmosphere due to increases in processes such as wildfires, tree mortality, insect pest outbreaks, peatland drying and permafrost thaw (high confidence). These phenomena exacerbate self-reinforcing feedbacks between emissions from high-carbon ecosystems (which currently store around 3030–4090 GtC) and increasing global temperatures.”*
[940] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, B7.3, p. 23.
[941] Productie MD-085, IEA 2023, ‘Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update’, p. 129.

opgave haar minimaal noodzakelijke bijdrage te leveren.

XIV.3 DE NOODZAKELIJKE MAATREGELEN VAN ING

XIV.3.1 De absolute reductie van ING's totale broeikasgasuitstoot (overkoepelend)

933. De minimaal noodzakelijke bijdrage van ING bestaat er ten eerste uit dat ING zowel haar totale CO2-uitstoot als de uitstoot van andere broeikasgassen in absolute zin moet terugbrengen in lijn met de in de tabel bij paragraaf 911 opgenomen reductiepercentages, voor de jaren 2030, 2035, 2040 en 2050. Dat van ING verwacht mag worden dat zij ten minste aansluit bij het mondiale reductiepad licht Milieudefensie in het navolgende toe.

934. De in hoofdstuk IX besproken VN-Race to Zero en het VN-expertrapport maken duidelijk dat bij het vaststellen van reductiedoelen de volgende uitgangspunten gelden:[942]

(i) financiële instellingen moeten zo snel als mogelijk – maar uiterlijk in 2050 – hun emissies tot netto-nul terugbrengen en moeten ambitieuze en geloofwaardige tussentijdse reductiedoelen stellen, die een *fair share* van de mondiale reductieopgave moeten vertegenwoordigen. Voor 2030 houdt dit in een *fair share* van de mondiaal minimaal noodzakelijke halvering (een reductie van 50%) van CO2-emissies; en

(ii) voor de meeste financiële instellingen, in het bijzonder die uit ontwikkelde landen, houdt een *fair share* in dat zij hun Scope 1, 2 en 3-emissies sneller zullen moeten reduceren dan de reductiepercentages die op mondiaal niveau gerealiseerd moeten worden. Voor 2030 betekent dit dus een reductie van meer dan de mondiaal noodzakelijke 50%.

935. Deze bronnen verlangen (tussentijdse) doelen voor *alle* Scope 1, 2 en 3-emissies. Bovendien zijn deze instrumenten eensgezind dat deze (tussentijdse) doelen moeten strekken tot *absolute* emissiereducties, eventueel *naast* doelen voor de reductie van emissie-intensiteit voor zover deze relevant zijn (zie par. 497, par. 514 en par. 541). PCAF, de standaard voor het vaststellen van de door banken gefinancierde en gefaciliteerde emissies (zie hoofdstuk X.2.3) onderstreept het belang van de reductie van absolute emissies nadrukkelijk:

> "*The volume of GHG emissions emitted and financed by an institution is commonly referred to as its generated emissions. To limit climate change and meet the goals of the Paris Agreement, financiers must actively seek out actions that reduce generated emissions in absolute terms, i.e., absolute emissions*."[943] (onderstreping toegevoegd, adv.)

936. Het staat dus vast dat zowel de VN-Race to Zero als het VN-expertrapport (en overigens ook de mede door ING onderschreven mensenrechtenkaders van de UNGP en de OESO-richtlijnen) van ING verlangen dat zij adequate (tussentijdse) reductiedoelen stelt en realiseert. Evenzeer is duidelijk dat deze doelen ook overkoepelende reductiedoelen moeten omvatten, in zoverre dat de beoogde reducties al haar emissies betreffen (en dus ook de emissies verbonden aan al haar producten en diensten, voor al haar klanten en andersoortige financieringsrelaties, en steeds voor zowel Scope 1, 2 als 3).

[942] Zie hoofdstuk IX.

[943] Productie MD-141, PCAF Global GHG Accounting and Reporting Standard Part A: Financed Emissions (Second Edition), p. 21.

937. Wat de overkoepelende reductiedoelen van ING in procentuele zin ten minste zouden moeten inhouden, is eveneens duidelijk. Uit de toepassing van de gevaarzettingsleer volgt in de eerste plaats dat ING tot een zeer grote mate van voorzorg is verplicht, in het licht van het zeer ernstige gevaar van de door ING medeveroorzaakte klimaatverandering. Uit de toepassing van het voorzorgsbeginsel, het CBDR-beginsel en het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid blijkt dat eveneens, en volgt ook welke uitgangspunten hebben te gelden bij de concretisering daarvan (zie hoofdstuk XI.2.5).

938. Van bijzonder belang daarbij is dat ING in het licht van het CBDR-beginsel is gehouden tot een billijke bijdrage (*fair share*) aan de mondiale reductieopgave. ING heeft namelijk in meerdere opzichten te gelden als een invloedrijk westers bedrijf, met zowel omvangrijke emissies, als een grote transitiecapaciteit, als een historische verantwoordelijkheid. Dit alles vormt onder de eerder genoemde klimaatprotocollen – blijkens onder meer de verwijzing naar het CBDR-beginsel en de noodzaak om een billijke bijdrage (*fair share*) aan de mondiale opgave te leveren – een relevante omstandigheid om van ING een groter dan gemiddelde verantwoordelijkheid te vragen en te verlangen dat zij haar emissies sneller dan het mondiaal gemiddelde reduceert.

939. Dit ligt ook voor de hand. Bij de totstandkoming van het VN-Klimaatverdrag is aan de geïndustrialiseerde landen die (destijds) waren aangesloten bij de OESO – tezamen met enkele opkomende economieën – een bovengemiddelde verantwoordelijkheid toegedicht. De reden daarvoor was dat deze ontwikkelde (Annex I)-landen[944] vanwege hun historische verantwoordelijkheid voor het klimaatprobleem en hun bovengemiddelde kennis, kunde en (ook financiële en institutionele) transitiecapaciteit, in het VN-klimaatregime het voortouw moeten nemen. Zulks in lijn met het beginsel van *common but differentiated responsibilities and respective capabilities* (het CBDR-beginsel). Zoals al in hoofdstuk IX is toegelicht (meer in het bijzonder in par. 496 en par. 511) wordt dit CBDR-beginsel in de klimaatprotocollen ook toegepast op bedrijven en financiële instellingen. Dat betekent dat bedrijven en financiële instellingen die onderdeel zijn van de economieën van de ontwikkelde (Annex I-)landen, individueel net zo goed het voortouw moeten nemen als de economieën waarvan ze onderdeel zijn. Het uitgangspunt is daarom dat een bedrijf dat in een Annex I-land is gevestigd en voornamelijk haar diensten en producten levert in Annex I-landen, geacht wordt een grotere verantwoordelijkheid te hebben voor het klimaatprobleem en geacht wordt over bovengemiddelde kennis, kunde en transitiecapaciteit te beschikken. Dat laatste dus onder meer ook omdat van haar klanten en andere zakelijke relaties in deze rijke geïndustrialiseerde landen ook een grotere transitiecapaciteit uitgaat. Dat maakt dat een dergelijk bedrijf (samen met de genoemde klanten en relaties) de voor de klimaatopgave vereiste transitie versneld zal kunnen en ook moeten doormaken.

940. Dat ook ING als een dergelijk bedrijf moet worden beschouwd, en dus een bovengemiddelde verantwoordelijkheid heeft, blijkt uit verschillende omstandigheden. Om enkele relevante omstandigheden te noemen:

(i) ING is een in Nederland gevestigde groep (een zogeheten “Annex I-land” onder het VN-Klimaatverdrag, een OESO-land en nummer 12 in de wereld gemeten naar bbp per capita).[945]

(ii) De omzet van ING is voor (afgerond) 97% afkomstig uit Annex I-landen en voor 93% uit

[944] Zie: https://unfccc.int/process/parties-non-party-stakeholders/parties-convention-and-observer-states.
[945] Zie: https://www.imf.org/external/datamapper/NGDPDPC@WEO/OEMDC/ADVEC/WEOWORLD.

OESO-landen.[946]

(iii) Van de door institutionele beleggers gehouden aandelen in ING (over andersoortige beleggers is geen informatie beschikbaar) wordt ten minste 93% gehouden door beleggers in Europa of de VS, en daarmee door beleggers in de meest welvarende landen (Annex I- en OESO-landen).[947]

(iv) Het werknemersbestand van ING is voor (afgerond) 90% werkzaam in Annex I-landen en voor (afgerond) 82% in OESO-landen.[948]

(v) Van de kredietverstrekkingen door ING staat circa 80% (765 miljard euro) uit bij Europese klanten.[949]

(vi) Van de kredietverstrekkingen door ING aan de private sector staat voor circa 91% (886 miljard euro) uit bij klanten in Annex I-landen en voor circa 90% bij klanten in OESO-landen.[950]

941. Op de omvangrijke emissies van ING en de (historische) bijdrage van ING aan het klimaatprobleem (zoals deze bijvoorbeeld blijkt uit ranglijsten voor kredietverstrekkingen aan de fossiele sector) is Milieudefensie al ingegaan onder hoofdstuk XII.3.3. De ruime transitiecapaciteit van ING blijkt uit hoofdstuk XII.5 en zal nog verder blijken uit hoofdstuk XIV.4.

942. Deze omstandigheden zijn zoals gezegd medebepalend voor de van ING te vergen emissiereducties. De VN-Race to Zero en het VN-expertrapport expliciteren de verwachting dat de reductiedoelen van niet-statelijke actoren een "*fair share*" van de mondiaal gemiddeld vereiste reducties moet representeren. Zij verduidelijken ook dat deze "*fair share*" zich in de voornoemde omstandigheden van ING dient te vertalen naar reductiepercentages die méér inhouden dan deze mondiale gemiddelden (zie par. 493 en par. 511). Om die reden baseert Milieudefensie een deel van haar vorderingen op (sectorale) reductiepaden voor zogeheten 'advanced economies' (onder XIV.3.3 en verder wordt dit nader toegelicht).

943. De overkoepelende vordering, die ziet op de volledige Scope 1-, 2- en 3-uitstoot van ING, is evenwel gebaseerd op de mondiaal gemiddeld noodzakelijke reducties. Deze hebben voor ING, als invloedrijk westers bedrijf met een grote uitstoot, een grote historische verantwoordelijkheid en een grote transitiecapaciteit, als absoluut minimum te gelden. Dit is hiervoor uitgebreid toegelicht. De mondiale reductiepercentages zoals opgenomen in de tabel bij par. 911 moeten dus worden beschouwd als de ondergrens van ING's juridische verantwoordelijkheid voor wat betreft haar volledige Scope 1-, 2- en 3-uitstoot.

944. Dat Milieudefensie daarmee van ING niets teveel verlangt, blijkt niet alleen uit de VN-Race to Zero, het VN-expertrapport, de UNGP en de OESO-richtlijnen, maar ook uit diverse initiatieven die binnen de financiële sector tot stand zijn gekomen met het oog op de verantwoordelijkheid van financiële instellingen in het afwenden van gevaarlijke

[946] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 278 en 279.
[947] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 11.
[948] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 278 en 279.
[949] Jaarverslag ING 2024, Additional Pillar III Disclosures - Template EU CCyB1 - Geographical distribution of credit exposures relevant for the calculation of the countercyclical buffer (tab: CCyB1), (zie https://www.ing.com/Investors/Financial-performance/Annual-reports/2024/2024-ING-Groep-NV-appendices-additional-pillar-III-disclosures.htm).
[950] Ibid.

klimaatverandering. Ook deze initiatieven onderkennen de verantwoordelijkheid van ING tot het bewerkstelligen van emissiereducties voor al haar uitstoot (inclusief de uitstoot verbonden aan al haar producten en diensten, voor al haar klanten en andersoortige financieringsrelaties, en steeds voor zowel Scope 1, 2 als 3).

945. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de PRB (Principles for Responsible Banking; zie: hoofdstuk X.3.9), die onderdeel vormen van UNEP FI (zie hoofdstuk X.3.3). De PRB kunnen worden beschouwd als het breedst gedragen kader voor verantwoord bankieren ter wereld.[951] Ook ING heeft de PRB ondertekend. Banken die de PRB ondertekenen, committeren zich aan zes principes, die er mede toe strekken dat zij hun strategie in lijn brengen met het Parijs Akkoord, en doelen stellen om negatieve impact te verminderen.[952] De PRB specificeren daarbij dat van PRB-ondertekenaars verwacht wordt dat ze hun portefeuille in lijn brengen met een 1,5°C-reductiepad.[953] De PRB eisen van ondertekenaars onder meer dat ze in lijn daarmee emisssiereductiedoelen vastleggen, in aanvulling op doelen voor bijvoorbeeld engagement met klanten.[954] De *Target Setting FAQ* van de PRB benoemt daarbij ook uitdrukkelijk reductiedoelen voor zowel gefinancierde als gefaciliteerde emissies.[955] Daarnaast beklemtoont het PRB-document *Foundations of Climate Mitigation Target Setting* dat naast intensiteitsdoelen ook absolute reductiedoelen nodig zijn:

> "*An intensity target allows a business to set emissions reduction targets while accounting for economic growth or increased market share, however this approach could hide a rise in your absolute financed emissions and is often subject to more scrutiny. Therefore, while an intermediate sector target may be set on an absolute or intensity basis, it is important to disclose both to provide the complete picture.*"[956]

946. Daarnaast blijkt uit het *Commitment Statement* en de richtsnoeren van de Net-Zero Banking Alliance (NZBA) dat van aangesloten banken (waaronder ING) verwacht wordt dat ze uitstootreductiedoelen vaststellen, die in lijn zijn met 1,5°C, op wetenschap zijn gebaseerd, en betrekking hebben op leningen, investeringen en kapitaalmarktactiviteiten, met inbegrip van zowel de Scope 1 en 2 als de Scope 3-emissies van klanten.[957] De NZBA wijst daarbij uitdrukkelijk op absolute emissiereductiedoelen.[958] De NZBA vereist van banken dat hun emissiereductiedoelen betrekking hebben op een significante meerderheid van hun gefinancierde emissies, met inbegrip van de emissies van alle of een substantiële meerderheid van CO2-intensieve sectoren.[959]

947. Als derde toonaangevend initiatief van de financiële sector kan in deze nog verwezen worden naar de Glasgow Financial Alliance for Net Zero (GFANZ; zie hoofdstuk X.3.10). ING was lid van GFANZ via haar deelname aan de NZBA, de sectorspecifieke alliantie voor de bankensector (tot een recente herstructurering van GFANZ, waardoor financiële instellingen

[951] Met meer dan 330 ondertekenende banken vertegenwoordigen de PRB meer dan de helft van de wereldwijde bankindustrie. Productie MD-213, UNEP FI, 'Principles for Responsible Banking, About' (uitdraai *website* 27 februari 2025).
[952] Productie MD-214, UNEP FI, 'Principles for Responsible Banking', p. 1.
[953] Productie MD-215, UNEP FI 2023, 'Principles for Responsible Banking to strengthen climate ambition to meet increased expectations' (uitdraai website 27 februari 2025)
[954] Productie MD-213, UNEP FI, 'Principles for Responsible Banking, About' (uitdraai *website* 27 februari 2025); Productie MD-216, UNEP FI PRB 2023, 'Theory of Change for Climate Mitigation', p. 2 t/m 4; Productie MD-217, UNEP FI PRB 2023, 'Target Setting FAQ', p. 5-7.
[955] Productie MD-217, UNEP FI PRB 2023, 'Target Setting FAQ', p. 5-7, p. 8.
[956] Productie MD-218, UNEP FI PRB 2022, 'Foundations of Climate Mitigation Target Setting', p. 9.
[957] Productie MD-220, UNEP FI NZBA 2024, 'Guidelines for Climate Target Setting for Banks Version 2', p. 4 en 5.
[958] Ibid, p. 8.
[959] Ibid, p. 7.

niet langer als "lid" aan GFANZ kunnen deelnemen).[960] Ook het bij wege van GFANZ uitgebrachte rapport "*Financial Institution Net-zero Transition Plans*" onderschrijft dat een financiële instelling als ING een reductiedoel moet vaststellen voor al haar emissies (inclusief de Scope 3-emissies van klanten).[961] Daarbij benadrukt het rapport dat een absoluut reductiedoel als voordeel heeft dat een dergelijk doel zich direct laat relateren aan het koolstofbudget dat moet worden gerespecteerd om de 1,5°C-doelstelling te halen (in tegenstelling tot een intensiteitsdoel, dat een emissiegroei toestaat). Het rapport dringt daarom aan op de toepassing van een absoluut reductiedoel naast eventuele intensiteitsdoelen (die een eigen functie vervullen, zoals Milieudefensie hierna nog zal toelichten):

> "*Absolute emissions metrics may offer the benefit of a direct link to the carbon budget and can also be applied consistently across sectors. […] [I]ntensity metrics can result in total emissions increasing even if the carbon intensity measure used decreases. […] Ultimately getting absolute emissions to zero is the end goal, and both absolute and intensity metrics should be considered together to measure progress of different pathways to net zero.*" [962]

948. In lijn met het voorgaande benadrukt GFANZ in haar rapport "*Guidance on use of Sectoral Pathways for Financial Institutions*" het belang van overkoepelende doelstellingen naast doelen op sectorniveau (over welke sectorale doelen Milieudefensie komt te spreken in hoofdstuk XIV.3.3 en verder):

> "*Financial institutions should set targets at sector level while also ensuring that their overall portfolio is aligned to a 1.5 degrees C, with low/no overshoot.*"[963]

949. Ten slotte wijst Milieudefensie erop dat GFANZ en de sectorspecifieke allianties (waaronder de NZBA) – tot voornoemde herstructurering van GFANZ (zie par. 947) – onderdeel waren van VN-Race to Zero. Leden van de sectorspecifieke allianties, en dus ook ING, committeerden zich daarmee aan het volgen van de VN-Race to Zero-criteria, waaronder de criteria die strekken tot het nastreven van netto-nul emissies per 2050 en het vaststellen van "*2030 interim targets that represent a fair share of the 50% decarbonization required by the end of the decade*".[964]

950. Concluderend moet worden vastgesteld dat alle voornoemde, gezaghebbende bronnen (inclusief de belangrijkste en breedst gedragen initiatieven binnen de financiële sector) dezelfde kant op wijzen: van ING mag worden verlangd dat zij haar portefeuille in lijn brengt met een 1,5°C-reductiepad en dat zij in lijn daarmee emissiereducties bewerkstelligt voor haar totale uitstoot (inclusief de uitstoot verbonden aan al haar producten en diensten, voor al haar klanten en andersoortige financieringsrelaties, en steeds voor zowel Scope 1, 2 als 3). Om voor haar totale uitstoot emissiereducties te bewerkstellingen, is het noodzakelijk dat

---

[960] Productie MD-173, GFANZ, 'Our Members' (uitdraai website 27 februari 2025). Op 2 januari 2025 kondigde het GFANZ-secretariaat aan dat GFANZ zich herstructureert, mede vanwege de voltooiing van haar raamwerk voor klimaattransitieplannen. GFANZ zal overgaan in een onafhankelijke "Principals Group" geleid door een groep CEO's en leiders van financiële instellingen en gericht op het aanpakken van barrières voor het mobiliseren van kapitaal voor de transitie (zie https://www.gfanzero.com/press/2025-new-year-update-from-gfanz-secretariat). De oorspronkelijke structuur, waarbij financiële instellingen lid werden van GFANZ door hun deelname aan een sectorspecifieke alliantie, lijkt daarmee verlaten. De webpagina's over de leden van GFANZ werden van de GFANZ-website verwijderd. Op de homepage van NZBA werd een eerdere verwijzing naar GFANZ - "*NZBA is […] the sector-specific alliance for banks under the Glasgow Financial Alliance for Net Zero (GFANZ)*" – verwijderd.

[961] Productie MD-219, GFANZ 2022, 'Financial Institution Net-Zero Transition Plans', p. 25 en 77 e.v..

[962] Ibid. p. 78, Box 7

[963] Productie MD-221, GFANZ 2022, 'Guidance on Use of Sectoral Pathways for Financial Institutions', p. 42.

[964] Productie MD-173, GFANZ, 'Our Members' (uitdraai website 27 februari 2025).

ING overkoepelende, absolute reductiedoelen stelt (en afzonderlijk voor gefinancierde emissies en gefaciliteerde emissies; zie hoofdstuk XIV.3.6). En bij de invulling van deze doelen moeten de door het IPCC aangedragen mondiaal gemiddelde reductiepercentages (zie daarvoor wederom de tabel in par. 911) worden beschouwd als het absolute minimum voor de emissiereducties van ING.

951. Niet valt in te zien waarom uitgerekend ING met *minder* dan een reductie van haar totale emissies zou mogen volstaan en/of zij *minder* zou hoeven reduceren dan wat mondiaal gemiddeld noodzakelijk is. Toch stelt ING momenteel geen overkoepelend absoluut reductiedoel voor haar totale emissies. Reden waarom Milieudefensie onder meer vordert dat ING haar jaarlijkse operationele, gefinancierde en gefaciliteerde broeikasgasemissies terugbrengt in lijn met in par. 911 opgenomen tabel genoemde reductiepercentages.

XIV.3.2 De absolute en intensiteitsreductie van de broeikasgasuitstoot van ING's cruciale financieringsportefeuilles (sectoraal)

XIV.3.2.1 ING moet sectorale reductiedoelen stellen, naast een overkoepelend reductiedoel

952. Naast de noodzaak dat ING haar Scope 1-, 2- en 3-emissies op overkoepelend niveau ten minste in lijn met het mondiaal gemiddelde reduceert, zijn additionele sectorale doelen noodzakelijk om te bewerkstelligen dat ING in iedere sector de juiste klimaatactie neemt.

953. De mondiale klimaatopgave kan namelijk alleen worden gehaald als alle sectoren onmiddellijk de route naar netto-nul inzetten, zoals het IPCC ook duidelijk maakt:

> *"Limiting human-caused global warming requires net zero anthropogenic CO2 emissions. Pathways consistent with 1.5°C and 2°C carbon budgets imply rapid, deep, and in most cases immediate GHG emission reductions in all sectors (high confidence)."*[965]

954. Het behalen van die opgave vraagt om een snelle en vergaande transitie in alle sectoren, aldus ook het IPCC, waarbij wordt opgemerkt dat er haalbare, effectieve en betaalbare opties voor mitigatie (en adaptatie) beschikbaar zijn:

> *"Rapid and far-reaching transitions across all sectors and systems are necessary to achieve deep and sustained emissions reductions and secure a liveable and sustainable future for all. […] Feasible, effective and low-cost options for mitigation and adaptation are already available, with differences across systems and regions. (high confidence)"*[966]

955. Banken en andere financiële instellingen zullen ervoor moeten zorgen dat hun financieringsactiviteiten in iedere sector ten minste in lijn zijn met de noodzakelijke emissiereducties van die sector.[967]

956. Voor ING betekent dit dat de hiervoor behandelde overkoepelende reductiedoelen daarvoor niet voldoende zijn. Immers, het enkel hanteren van deze overkoepelende reductiedoelen garandeert nog niet dat ING ook op sectoraal niveau een passende bijdrage levert aan de

[965] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, p. 82 (onder 3.3).
[966] Ibid, p. 102 (onder 4.5).
[967] Voor individuele klanten van ING kan op basis van diens specifieke feiten en omstandigheden aangewezen zijn dat zij hun uitstoot ten minste in lijn met de mondiaal gemiddeld noodzakelijke emissiereducties omlaag brengen (bijvoorbeeld een halvering van emissies in 2030), maar in ieder geval geldt dat de bijdrage van ING per sector nooit lager kan zijn dan gemiddeld noodzakelijk is in die sector.

voor elke sector noodzakelijke emissiereducties en de bijbehorende sectorale transformatie die nodig is om in 2050 op netto-nul uit te komen. Zoals het IPCC in het voornoemde citaat benadrukt, is van het grootste belang dat die weg naar netto-nul in alle sectoren wordt ingezet en kan daarmee niet worden gewacht.

957. De sectorale doelen zijn uitdrukkelijk een aanvulling op de overkoepelende reductievordering. ING kan niet volstaan met uitsluitend sectorale doelen, omdat deze sectorale doelen niet alle activiteiten en niet alle uitstoot van ING zullen dekken en dus niet waarborgen dat het totaal aan absolute emissiereducties dat ING bewerkstelligt voldoende groot is. Dit wordt onderschreven door GFANZ in haar rapport "*Guidance on use of Sectoral Pathways for Financial Institutions*":

> "*Financial institutions should set targets at sector level while also ensuring that their overall portfolio is aligned to a 1.5 degrees C, with low/no overshoot.*"[968]

958. De vaststelling is dus dat ING zowel de noodzakelijke overkoepelende absolute emissiereducties voor het totaal van haar Scope 1, 2 en 3-emissies moet bewerkstelligen, en daarnaast door middel van sectorale doelen een bijdrage moet leveren aan de noodzakelijke emissiereducties op sectorniveau.

XIV.3.2.2 <u>ING moet sectorale reductiedoelen stellen voor alle klimaatrelevante sectoren</u>

959. Vervolgens rijst de vraag voor welke sectoren ING sectorale doelen zal moeten stellen. In dit verband is het allereerst belangrijk om te weten dat 81% van de CO2-emissies in de wereld veroorzaakt wordt door de productie en verbranding van olie, kolen en gas (respectievelijk 29%, 33% en 18% van de mondiale CO2-uitstoot).[969] De mondiale CO2-uitstoot wordt aldus voor het overgrote deel bepaald door het gebruik van deze fossiele brandstoffen door economische sectoren en huishoudens, zoals ook blijkt uit de navolgende figuur uit het zesde Assessment Report (AR6) van het IPCC:[970]

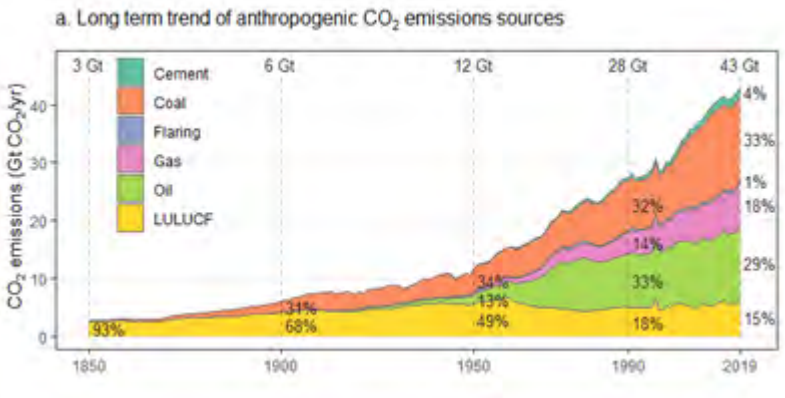

960. De productie en verbranding van fossiele brandstoffen bepaalt daarmee voor meer dan 4/5 deel de mondiale CO2-uitstoot. Om de mondiale reductiedoelstellingen voor 2030 en 2050

[968] Productie MD-221, GFANZ 2022, 'Guidance on Use of Sectoral Pathways for Financial Institutions', p. 42.
[969] Een additionele 1% van de CO2-emissies wordt veroorzaakt door het affakkelen ('*flaring*') van de bij de winning en verwerking van olie en gas vrijkomende gassen.
[970] Productie MD-050, IPCC 2022, AR6, WGIII, TS, figuur TS.3 op p. TS-16. Zoals uit de figuur van het IPCC blijkt zijn de overige bronnen van CO2: cement productie (4%) en landgebruik (15%). Landgebruik wordt aangeduid met de afkorting LULUCF dat staat voor Land Use, Land Use Change, Forestry.

te kunnen halen is het daarom allereerst van cruciaal belang dat ING voor de fossiele sector, die deze brandstoffen aanbiedt, adequate doelen stelt (hoofdstuk XIV.3.5).

961. Daarnaast dient er door ING ook sectoraal beleid gevoerd worden voor de sectoren die deze fossiele brandstoffen gebruiken, zodat de emissies in deze (fossiele) energiegebruikende sectoren omlaag gebracht worden in lijn met het 1,5°C-doel en de verduurzaming van deze sectoren wordt gestimuleerd (hoofdstuk XIV.3.3 en XIV.3.4). De onderstaande figuur uit het zesde Assessment Report (AR6) van het IPCC geeft een beeld van welke energiegebruikende sectoren welk aandeel leveren in de mondiale emissies:[971]

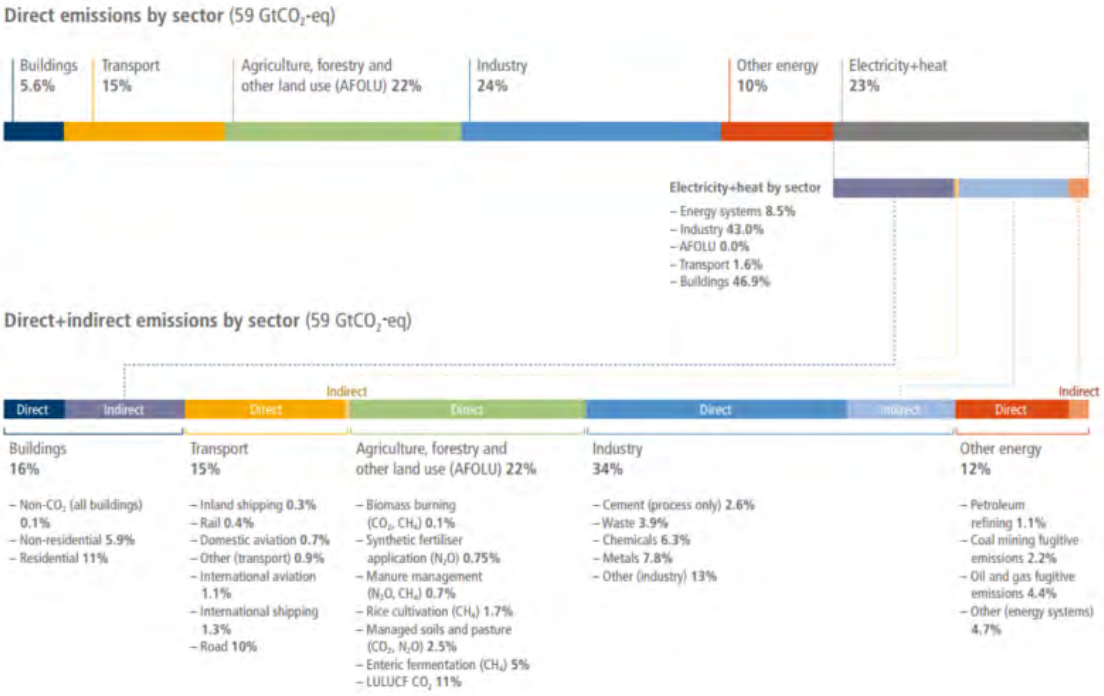

Figure TS.6 | Total anthropogenic direct and indirect GHG emissions for the year 2019 (in $GtCO_2$-eq) by sector and subsector. Direct emissions estimates assign emissions to the sector in which they arise (scope 1 reporting). Indirect emissions – as used here – refer to the reallocation of emissions from electricity and heat to the sector of final use (scope 2 reporting). Note that cement refers to process emissions only, as a lack of data prevents the full reallocation of indirect emissions to this sector. More comprehensive conceptualisations of indirect emissions including all products and services (scope 3 reporting) are discussed in Section 2.3. Emissions are converted into CO_2-equivalents based on global warming potentials with a 100-year time horizon (GWP100) from the IPCC Sixth Assessment Report. Percentages may not add up to 100 across categories due to rounding at the second significant digit. {Figure 2.12, 2.3}

962. Het belang van het richten van het sectoraal beleid op deze sectoren wordt verder bevestigd door de onder de vlag van UNEP FI opererende NZBA,[972] waarbij ING zich heeft aangesloten. De NZBA vereist van banken dat hun emissiereductiedoelen betrekking hebben op een significante meerderheid van hun gefinancierde emissies, met inbegrip van de emissies van alle of een substantiële meerderheid van door het NZBA geïdentificeerde koolstofintensieve sectoren. De NZBA noemt in dit verband de aanbodsectoren olie, gas en steenkolen en de energiegebruikssectoren elektriciteitsopwekking, staal, aluminium, cement, transport, commercieel en residentieel vastgoed en landbouw. Van NZBA-leden wordt als uitgangspunt verwacht dat ze doelen stellen voor al deze sectoren.[973]

[971] Productie MD-050, IPCC 2022, AR6, WGIII, TS, figuur TS.6, p. 66.
[972] Zoals eerder toegelicht is de NZBA het klimaatspecifieke programma voor UNEP FI's Principles for Responsible Banking (PRB) en was het tot eind 2024 de sectorspecifieke alliantie voor banken onder de Glasgow Financial Alliance for Net Zero (GFANZ); eind 2024 heeft GFANZ een herstructurering ondergaan (zie voetnoot 960).
[973] Productie MD-220, UNEP FI NZBA 2024, 'Guidelines for Climate Target Setting for Banks Version 2', p. 9 en 10.

963. ING weet ook welke reducties bewerkstelligd moeten worden binnen de genoemde klimaatrelevante sectoren. ING baseert zich voor haar sectorale doelen in hoofdzaak op het NZE-scenario van het Internationaal Energie Agentschap; een scenario dat gericht is op het behouden van een 50% kans om de temperatuurstijging deze eeuw tot 1,5°C te beperken (met een overshoot tot 1,6°C). In het NZE-scenario geeft het Internationaal Energie Agentschap voor elk van de hierboven door het IPCC aangehaalde sectoren aan welke (absolute) CO2-emissiereducties volgens dit scenario moeten plaatsvinden voor de jaren 2030, 2035, 2040 en 2050.[974]

964. Het sectorale beleid van ING zal er op gericht moeten zijn om de uitstoot in de hiervoor genoemde klimaatrelevante aanbod- en gebruikssectoren naar beneden te brengen in lijn met het 1,5°C-doel.

XIV.3.2.3 <u>ING moet per sector zowel absolute reductiedoelen als intensiteitsdoelen stellen</u>

965. Op basis van het voorgaande is aldus duidelijk voor welke klimaatrelevante sectoren ING doelen zou moeten stellen. De volgende vraag die moet worden beantwoord is welk soort sectorale doelen ING moet hanteren om invulling te geven aan haar rechtsplicht. Milieudefensie zal in dat verband toelichten dat ING zowel absolute reductiedoelen als intensiteitsdoelen per sector moet hanteren.

966. In dit verband wordt hier reeds vooraf opgemerkt dat ING op dit moment slechts sectorale intensiteitsdoelen hanteert (en dus geen absolute emissiereductiedoelen).[975] Onder meer vanwege een gebrek aan transparantie en een onduidelijke methodologie valt er bovendien het nodige aan te merken op de door ING gehanteerde intensiteitsdoelen, waarover later meer. Over het belang en de noodzaak van het hanteren van intensiteitsdoelen als zodanig zullen Milieudefensie en ING echter niet van mening verschillen. Milieudefensie zal daarom toelichten waarom het noodzakelijk is ook sectorale absolute emissiereductiedoelen te hanteren, aangevuld met toereikende intensiteitsdoelen.

967. Zoals hierboven al meermaals aan de orde kwam valt of staat de klimaataanpak met het terugbrengen van de totale uitstoot (absolute emissies) naar de atmosfeer en zal iedere sector daaraan de noodzakelijke bijdrage moeten leveren. Zoals aangehaald in par. 953 zijn volgens het IPCC "*rapid, deep, and in most cases immediate GHG emission reductions in all sectors (high confidence)*" nodig. Het is om die reden noodzakelijk dat reductiedoelen – niet alleen op het overkoepelend niveau van de bank, maar ook per sector – de noodzakelijke absolute emissiereducties bewerkstelligen.[976] Het verminderen van de absolute emissies in alle sectoren is het einddoel dat bereikt dient te worden en enkel absolute reductiedoelen garanderen daadwerkelijk deze absolute emissiereducties.

968. Daarbij komt dat emissie-intensiteitsdoelen nooit voor alle (sub)sectoren geformuleerd zullen kunnen worden. Emissie-intensiteitsdoelen kunnen enkel worden geformuleerd voor

[974] Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 198, tabel A.4. De enige sector waar het IEA in deze tabel geen aandacht aan besteed is de landsector, omdat het IEA zich alleen richt op de energiesector (dat alle sectoren omvat behalve de landsector). Daarbij bevat de tabel enige aanvullende sectoren ten opzichte van de door de NZBA genoemde sectoren, zoals de Chemicals-sector, aangezien deze door het IEA (en door het IPCC) ook als emissie-intensief en klimaatrelevant gezien wordt.

[975] Behoudens het reductiedoel voor upstream olie en gas, waarover Milieudefensie later nog komt te spreken.

[976] Dit wordt ook meteen duidelijk wanneer naar de in de voetnoot hierboven aangehaalde tabel A.4 van de NZE update 2023 wordt gekeken (Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 198). Deze tabel toont de forse emissiereducties die in alle sectoren moeten plaatsvinden.

sectoren waarvan de productiviteit kan worden gemeten met een uniforme meeteenheid, die zich vervolgens laat relateren aan de daarbij vrijgekomen broeikasgassen. Te denken valt aan de hoeveelheid staal (in tonnen) die een bedrijf produceert, waardoor berekend kan worden wat de intensiteit is (de hoeveelheid CO2) per ton geproduceerd staal. Of aan de transportsector, waarbij de hoeveelheid CO2 per gereden km berekend kan worden. Voor veel sectoren met een pluriforme productiviteit (bijvoorbeeld de maakindustrie, die ruwe grondstoffen tot zeer diverse producten verwerkt) is het echter niet altijd goed mogelijk een dergelijke uniforme meeteenheid te bepalen. Wanneer klimaatbeleid zich uitsluitend zou richten op emissie-intensiteit, blijft de grote uitstoot van vele (sub-)sectoren dus buiten schot en zou er op veel emissies niet gestuurd worden. Aangezien de uitstoot in *alle* sectoren zo snel als mogelijk (in absolute zin) omlaag moet, kan er ook hierom niet volstaan worden met enkel emissie-intensiteitsdoelen, die inherent geen dekking (kunnen) bieden voor alle mondiale en sectorale emissies.

969. Een aanvullende doelstelling (naast absolute reductiedoelen) die voorziet in het omlaag brengen van de fysieke emissie-intensiteit, bewerkstelligt vervolgens dat de absolute reductie die door absolute reductiedoelen wordt bereikt niet louter wordt behaald door het stopzetten van financiering en ondersteuning aan een deel van haar klantenportfolio in een bepaalde sector, terwijl de bank intussen haar financiering en ondersteuning voortzet aan andere partijen in die sector die geen klimaatactie ondernemen. Enkel het verkleinen van de uitstaande financiering van klanten in een bepaalde sector zou immers kunnen leiden tot het behalen van het absolute emissiereductiedoel door ING voor die sector, terwijl ING met haar overblijvende financieringen in die sector nog gewoon bedrijven kan blijven financieren die geen klimaatactie ondernemen. Het ook hanteren van emissie-intensiteitsdoelen helpt dit te voorkomen, althans draagt daar in belangrijke mate aan bij, omdat ING dan voor elke sector hoe dan ook moet sturen op de benodigde verduurzaming, aangezien ze een bepaalde gemiddelde fysieke emissie-intensiteit voor haar portfolio in elke sector moet bewerkstelligen. Dit stimuleert dat ING stuurt op de verduurzaming van haar klanten in elke sector.

970. Een aanvullende intensiteitsdoelstelling is aldus de stimulans (en de graadmeter) dat de bank in elke sector de partijen financiert en ondersteunt die verduurzamen in lijn met een 1,5°C reductiepad (zoals bijvoorbeeld door het terugdringen van de hoeveelheid CO2 die een energiemaatschappij uitstoot per opgewekte MWh) en helpt te voorkomen dat de bank partijen financiert en blijft financieren die van het benodigde reductiepad afwijken. Zodoende wordt gestimuleerd dat de noodzakelijke absolute emissiereducties worden behaald door de sectoraal benodigde verduurzaming en niet (enkel) door het stopzetten van de financiering aan bepaalde partijen om op die wijze tot een verlaging van de binnen een sector uitstaande financiering en de daaraan gekoppelde emissies te komen. Zoals gezegd zou het enkel en alleen hanteren van intensiteitsdoelen op zijn beurt weer niet garanderen dat de absolute emissiereducties die in elke sector nodig zijn worden behaald en zou dit het risico met zich brengen dat sectoren op een wijze groeien die zich niet verdraagt met het 1,5°C-doel.

971. Kortom, de combinatie van absolute doelen en intensiteitsdoelen bewerkstelligt dat ING in elke sector op de juiste transformatie koerst.

972. Milieudefensie wijst in dit verband op de Scope 3 Standaard van het GHG Protocol, waarin reeds is aangegeven dat intensiteitsdoelstellingen nuttig kunnen zijn omdat daarmee verbeteringen in prestaties kunnen worden gemeten, onafhankelijk van bedrijfsgroei of -

krimp. Ook kan het meten van (fysieke) emissie-intensiteit de vergelijkbaarheid van prestaties tussen bedrijven vergroten. Echter, de Scope 3 Standaard stelt vast dat het (uitsluitend) hanteren van intensiteitsdoelen vanuit klimaatoogpunt minder robuust en minder geloofwaardig is, omdat daarmee geen absolute emissiereductie wordt gegarandeerd:

> *"Less environmentally robust and less credible to stakeholders because absolute emissions may rise even if intensity decreases (e.g., because output increases more than GHG intensity decreases)."*[977]

973. Ook het VN-expertrapport onderschrijft dat alleen intensiteitsdoelstellingen onvoldoende zijn:

> *"Non-state actors cannot focus on reducing the intensity of their emissions rather than their absolute emissions or tackling only a part of their emissions rather than their full value chain (scopes 1, 2 and 3)."*[978]

974. De Interpretation Guide van de Race to Zero wijst erop dat een combinatie van absolute reductiedoelen en intensiteitsdoelen per sector van belang is voor financiële instellingen:

> *"In most cases, absolute emissions targets are necessary for ensuring real-world reductions. […] In addition, for finance institutions and others with "indirect" emissions, intensity targets may be helpful for tracking the process of decarbonization. […] Including both absolute and intensity targets and metrics provides the most clarity."*[979] (onderstreping toegevoegd, adv.)

975. Ook GFANZ onderschrijft het hanteren van zowel absolute doelen als intensiteitsdoelen als een goede aanpak voor de financiële sector, met als doel om uiteindelijk de absolute emissies tot nul terug te dringen, omdat het enkel hanteren van ofwel absolute doelen ofwel intensiteitsdoelen voor de meeste sectoren[980] nadelen met zich brengt:

> *"Absolute emissions metrics may offer the benefit of a direct link to the carbon budget and can also be applied consistently across sectors. However, they can discourage the transformation needed. Absolute metrics may disincentivize investment in transition sectors, constrain growth of low emissions entities, and make comparability of different-sized portfolios or entities difficult. […] Physical intensity metrics address these concerns by scaling emissions relative to a production measure (e.g., MWh produced), which can then encourage a transformation of the business through greater use of carbon-efficient technologies and processes."* Echter: *"intensity metrics can result in total emissions increasing even if the carbon intensity measure used decreases. […] Ultimately getting absolute emissions to zero is the end goal, and both absolute and intensity metrics should be considered together to measure progress of different pathways to net zero."*[981] (onderstreping toegevoegd, adv.)

976. De conclusie van het voorgaande is dat de rechtsplicht van ING zich – naast de benodigde emissiereductie op overkoepelend niveau – uitstrekt tot het bewerkstelligen van absolute emissiereducties en intensiteitsreducties voor de klimaatrelevante aanbod- en

---

[977] Productie MD-130, GHG Protocol Corporate Value Chain (Scope 3) Standard, p. 102.
[978] Productie MD-134, UN High-Level Expert Group on the Net-Zero Emissions Commitments of Non-State Entities 2022, 'Integrity Matters: Net Zero Commitments by Businesses, Financial Institutions, Cities and Regions', p. 7.
[979] Productie MD-132, UNFCCC, 'Interpretation Guide Race to Zero Expert Peer Review Group Version 2.0', p. 8-9, par. 7.
[980] GFANZ merkt in dit verband nog op dat dit niet per se geldt voor de fossiele aanbodsector, omdat in deze sector een productiereductie noodzakelijk is en intensiteitsdoelen daar geen goede graadmeter of sturingsmiddel toe zijn: "*There is also a debate over whether physical intensity metrics are best suited in the fossil fuel sectors where net-zero scenarios suggest a reduction in production is required, which may not be as easily conveyed by intensity metrics*". Zie Productie MD-219, GFANZ 2022, 'Financial Institution Net-Zero Transition Plans', p. 79.
[981] Productie MD-219, GFANZ 2022, 'Financial Institution Net-Zero Transition Plans', p. 78-79.

gebruikssectoren waarin zij actief is, op een zodanige wijze dat haar activiteiten in deze sectoren in lijn worden gebracht met het 1,5°C-doel.

XIV.3.2.4 ING kan en moet haar reductiedoelen baseren op het NZE-scenario van het IEA

977. Zoals hierboven aangegeven hanteert ING reeds intensiteitsdoelen. Voor de meeste sectoren waarvoor ING intensiteitsdoelen formuleert, neemt zij voor deze intensiteitsdoelen het NZE-scenario van het Internationaal Energie Agentschap als uitgangspunt – of stelt zij althans daarbij aan te sluiten – om op die wijze te borgen dat zij in lijn handelt met het 1,5°C -doel.[982]

978. Hoewel het NZE-scenario van het IEA wat Milieudefensie betreft te conservatief is (omdat het de belangen van de fossiele industrie teveel beschermt) en bepaalde tekortkomingen kent,[983] heeft Milieudefensie er geen bezwaar tegen dat ING ter invulling van haar rechtsplicht op sectoraal niveau aansluit bij (de in 2023 geactualiseerde versie van) dit scenario.

979. Milieudefensie acht in dit verband van belang dat het IEA in het NZE-scenario haar kennis van de energiemarkten en van de wereldwijde energie infrastructuur bij elkaar brengt. Het IEA houdt in het scenario rekening met elementen variërend van beleidsontwikkelingen, inzet van technologie, investeringen, toeleveringsketens, infrastructuur, innovatie en kosten. Ook de verschillende omstandigheden van afzonderlijke landen en regio's worden in de aanpak door het IEA meegenomen:

> "*The IEA tracks hundreds of thousands of energy sector datapoints that cover elements ranging from policy developments, technology deployment, investment and supply chains to infrastructure, innovation and costs. This data-driven approach feeds the model used to develop the NZE Scenario, which also factors in the various circumstances of individual countries and regions in great detail. This allows the NZE Scenario to take account of the feasibility of scaling up emissions reduction options at the speed and scale required across various regions, sectors and technologies, and to integrate concerns about equity (Box 2.1).*"[984]

980. Het IEA houdt in haar scenario dus rekening met de emissiereductieopties van verschillende regio's, sectoren en technologieën en de snelheid en schaal die in dit verband nodig is. Dit maakt het een geschikt (en relatief granulair) 1,5°C-scenario om sectorale doelen op te

[982] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 12, 33 en 36. Zie ook het persbericht van ING van 20 december 2023, beschikbaar via https://www.ing.com/Newsroom/News/Press-releases/ING-takes-next-steps-on-energy-financing-after-COP28.htm: "*We are guided by the IEA's 1.5-degree climate scenario and will continue to update our targets in line with their net zero by 2050 pathways.*"

[983] Onder meer gaat het NZE-scenario uit van een zodanige hoeveelheid *Carbon, Capture en Storage (CCS)* om CO2 op te nemen dat het maar zeer de vraag is of dit in de werkelijke wereld bewerkstelligd kan worden. Het IEA vermeldt dit in haar NZE-rapport uit 2021 ook als een van de '*Key uncertainties*' van haar scenario. Daarnaast kiest het IEA ervoor om relatief lage emissiereducties op de korte termijn te modelleren en deze pas na 2030 in te halen. Zo bewerkstelligt het NZE-scenario slechts een CO2-reductie van 35% in 2030 (ten opzichte van 2022). Deze relatief beperkte emissiereducties van het NZE-scenario op de korte termijn hangen samen met de keuze van het IEA om recente investeringen in de fossiele sector te beschermen, ten koste van snelle(re) decarbonisatie. Een belangrijk uitgangspunt voor het IEA is namelijk geweest om de bezittingen van de fossiele industrie waar mogelijk zoveel mogelijk te beschermen tegen de vervroegde afschrijving van bezittingen vanwege de noodzaak om de productie vroeger dan gepland te staken (*stranded assets*). Gelet hierop verbaast het dan ook niet dat het NZE-scenario, een scenario is dat reeds een *overshoot* van het 1,5°C-doel in zich draagt (zie over overshoot tevens hoofdstuk XIV.2).

[984] Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 57 (onder 'Spotlight'). Zie tevens Productie MD-222, IEA 2021, 'A closer look at the modelling behind our global Roadmap to Net Zero Emissions by 2050', p. 2: "*The NZE Scenario builds on our best understanding of the availability and prospects of technologies, potential for behavioural changes, as well as a fair and balanced approach towards each country's own circumstances.*"

baseren.

981. Overigens betekent het voorgaande niet dat het IEA in het NZE-scenario uitgaat van wat binnen iedere sector bij maximale ambitie mogelijk is. Het gaat om een relatief conservatief te achten 1,5°C-reductiepad. Het NZE-scenario modelleert voor 2030 slechts een mondiale CO2-reductie in de energiesector van 35%.[985] Ook gaat het NZE-scenario uit van een *overshoot* van het 1,5°C-doel, met alle (in deze dagvaarding besproken) risico's van dien.[986] Het NZE-scenario dient daarom als ondergrens gezien te worden voor wat ING sectoraal dient te doen om haar rechtsplicht na te komen en in lijn met het 1,5°C-doel te handelen.

982. Milieudefensie merkt in dit verband nog op dat het mitigatiepotentieel (het benutten van alle beschikbare mitigatieopties) volgens het IPCC zodanig is dat de mondiale emissies in 2030 met meer dan 50% kunnen dalen ten opzichte van 2019:

> *"The total emission mitigation potential achievable by the year 2030, calculated based on sectoral assessments, is sufficient to reduce global greenhouse gas emissions to half of the current (2019) level or less (high confidence). This potential – 31 to 44 GtCO2-eq – requires the implementation of a wide range of mitigation options."*[987]

983. Volgens het IPCC bedroegen in 2019 de totale, in dat jaar uitgestootte, broeikasgassen inclusief CO2 (en uitgedrukt in CO2-eq) 59 GtCO2-eq.[988] Het mitigatiepotentieel van 31-44 GtCO2-eq betekent derhalve dat het IPCC de mogelijkheid erkent om 52,5% tot 74,5% emissies te reduceren in 2030 ten opzichte van 2019. Een ambitieuze klimaataanpak is dus niet een kwestie van kunnen, maar een kwestie van willen.

984. Daarbij komt dat volgens het IPCC het potentieel voor betaalbare[989] emissiereducties tot 2030, in onder meer de elektriciteitssector, de transportsector en de industriesector, groter is, dan de emissiereducties die uit de 1,5°C-scenario's voor die sectoren volgen. Zeker in de transport- en de industriesector is het werkelijke mitigatiepotentieel volgens het IPCC fors groter dan uit de modellen blijkt.[990] Dit wordt onder meer veroorzaakt doordat de 1,5°C-scenario's diverse mitigatieopties niet plegen mee te nemen in hun modellering. Zo wordt bijvoorbeeld door de meeste scenario's voor de mitigatie in de industriesector geen rekening gehouden met mogelijkheden voor efficiënt materiaalgebruik en recycling.[991] Dat toont dat 1,5°C-scenario's conservatief plegen te zijn met betrekking tot de emissiereductiemogelijkheden.

985. Ook het UNEP bevestigt in het meest recente Emissions Gap-rapport uit 2024 dat het mitigatiepotentieel nog steeds meer dan voldoende is om de emissiekloof voor 2030 te dichten (hoewel dat potentieel door tijdsverloop en inadequate klimaatactie iets is afgenomen):

> "*The updated assessment of sectoral mitigation potentials in this chapter underscores that there is ample opportunity to accelerate mitigation action both by 2030 and by 2035. The global potential to*

[985] Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 13.
[986] Ibid, p. 56.
[987] Productie MD-050, IPCC 2022, AR6, WGIII, TS, p. 124.
[988] Ibid, p. 57, Tabel TS.1.
[989] Met betaalbare emissiereducties tot 2030 wordt bedoeld dat de reductiekosten lager zijn dan 100 USD per ton CO2-eq.
[990] IPCC 2022, AR6, WGIII, H12, p. 1258 t/m 1260 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf). Zie o.m. figuur 12.1 op p. 1258.
[991] Ibid, p. 1260.

> *reduce sectoral emissions is estimated at 31 gigatons of carbon dioxide equivalent (GtCO2e) per year in 2030 (range: 25–35) and 41 GtCO2e/year in 2035 (range: 36–46) for mitigation measures up to US$200/tCO2e, which, if fully implemented, would be more than sufficient to bridge the emissions gap (figure 6.1; table 6.2).”*[992]

986. Ook maakt het UNEP duidelijk dat er in alle sectoren ruime mogelijkheden zijn voor vergaande emissiereducties.[993]

987. Ten aanzien van het IEA NZE-scenario merkt Milieudefensie verder op dat dit scenario ook binnen het financiële toezichtkader waaraan ING is onderworpen een bijzondere aandacht krijgt, omdat het als het meest passende scenario wordt gezien om te toetsen in welke mate de bank is blootgesteld aan klimaatgerelateerde financiële risico’s. ING is daarom verplicht te rapporteren over de mate waarin haar kredietportefeuilles overeenstemmen met het IEA NZE-scenario, zo volgt uit rapportagestandaarden voor banken die de Europese Commissie op aangeven van de European Banking Authority (EBA) heeft vastgesteld:

> “*Institutions shall disclose in this template information on their alignment efforts with the objectives of the Paris Agreement for a selected number of sectors. The disclosures on the alignment shall capture the extent to which financial flows are consistent with a pathway towards low greenhouse gas emissions and climate-resilient development as referred to in the Paris Agreement. The economic scenario that describes that decarbonisation pathway is the International Energy Agency (IEA) Net Zero Emissions by 2050 Scenario (NZE2050)”*[994]

988. Ook de ECB, toezichthouder van ING, neemt met het oog op het waarborgen van de financiële stabiliteit, het IEA NZE-scenario als uitgangspunt om te analyseren in welke mate de financiële sector financieringen afstemt op de mondiale klimaatopgave.[995] De ECB kiest onder meer voor het IEA NZE-scenario omdat zij het beschouwt als “*science-based*” en betrouwbaar, in lijn met internationaal klimaatbeleid (waaronder de Europese Klimaatwet) en de mondiale scope (die aansluit bij de mondiale activiteiten van banken). Ook wijst de ECB erop dat het IEA NZE-scenario aansluit bij, bijvoorbeeld, de verwachtingen van GFANZ.[996] Ten slotte verwijst ook de NZBA uitdrukkelijk naar het IEA NZE-scenario als een van de belangrijkste scenario’s.[997]

989. Kortom, ING en Milieudefensie kunnen het erover eens zijn dat het IEA NZE-scenario om deze redenen als uitgangspunt kan dienen voor de invulling van de rechtsplicht van ING op sectoraal niveau en daarmee voor de door ING te stellen sectorale doelen.

990. Milieudefensie zal hieronder eerst toelichten wat de gepaste absolute reductiedoelen zijn die volgen uit het IEA NZE-scenario en die ING per energiegebruikende sector zal moeten behalen om aan haar rechtsplicht te voldoen. Vervolgens zal Milieudefensie toelichten dat ING daarnaast zal moeten borgen dat ook de door haar gehanteerde sectorale intensiteitsdoelen ten minste in lijn zijn met de door het IEA NZE-scenario bepaalde sectorale reductiepaden en het koolstofbudget zoals dat voor die sector uit het IEA NZE-scenario volgt.

---

[992] Productie MD-121, UNEP 2024, ‘Emissions Gap Report 2024’, p. 42.
[993] Productie MD-121, UNEP 2024, ‘Emissions Gap Report 2024’, p. 44.
[994] Commission Implementing Regulation (EU) 2021/637 of 15 March 2021, Commission Delegated Regulation (EU) 2015/1555, Commission Implementing Regulation (EU) 2016/200 and Commission Delegated Regulation (EU) 2017/2295, zoals gewijzigd door Commission Implementing Regulation (EU) 2022/2453 of 30 November 2022 amending the implementing technical standards laid down in Implementing Regulation (EU) 2021/637 as regards the disclosure of environmental, social and governance risks, Annex XL, Template 3, onder 1.
[995] Productie MD-223, ECB 2024, ‘Risks from misalignment of banks’ financing with the EU climate objectives’, par. 3.3.
[996] Ibid.
[997] Productie MD-220, UNEP FI NZBA 2024, ‘Guidelines for Climate Target Setting for Banks Version 2’, p. 17.

Vanwege een gebrek aan transparantie aan de kant van ING kan op dit moment niet goed worden nagegaan of alle door ING gehanteerde sectorale intensiteitsdoelen daadwerkelijk in lijn zijn met het IEA NZE-scenario. Wel zijn er duidelijke aanwijzingen dat in ieder geval een deel van de sectorale intensiteitsdoelen van ING inadequaat zijn. Als laatste zal Milieudefensie afzonderlijk ingaan op de fossiele aanbodsector (olie, gas en kolen). Vanwege de bijzondere kenmerken van deze fossiele aanbodsector formuleert Milieudefensie voor deze sector afzonderlijke vorderingen, die er onder meer op neer komen dat ING afscheid zal moeten nemen van fossiele klanten die nog betrokken zijn bij nieuwe fossiele projecten.

XIV.3.3 **Absolute sectorale reductiedoelen – energiegebruikende sectoren**

991. Milieudefensie vraagt van ING dat ING de absolute CO2-emissies van haar sectorale portfolio's in lijn brengt met een 1,5°C-reductiepad, ingevuld aan de hand van het IEA NZE-scenario. Op basis van data uit dit scenario[998] kunnen eenvoudig de voor elke sector benodigde absolute emissiereducties worden berekend. Dit zal worden toegelicht met een voorbeeld.

992. Volgens het IEA NZE-scenario waren in 2022 de CO2-emissies in de ijzer- en staalsector (afgerond) 2623 MtCO2.[999] In 2030 zullen deze CO2-emissies volgens het NZE-scenario in absolute zin gedaald moeten zijn naar (afgerond) 2118 MtCO2. Een eenvoudige rekensom laat zien dat dit een daling betreft van 19,2%.[1000] Op gelijke wijze kunnen voor de ijzer- en staalsector ook de absolute CO2-reducties berekend worden voor de jaren 2035, 2040 en 2050, telkens ten opzichte van het peiljaar 2022.

993. Vervolgens kunnen ook de absolute CO2-emissiereducties voor de andere (sub)sectoren op dezelfde manier berekend worden. Dit leidt vervolgens tot de onderstaande tabel:

Sector (percentages voor 'advanced economies')	**Subsector (mondiale percentages)**	**Absolute reducties in CO2 t.o.v. peiljaar 2022**			
		2030	**2035**	**2040**	**2050**
Electricity and heat		-71,5%	-100%	-103,3%	-104,2%
Other energy sector		-46,5%	-81,3%	-98,8%	-124,8%
Industry		-30,1%	-55,7%	-76,1%	-97,7%
	Chemicals	-13,5%	-36,1%	-60,8%	-96,6%
	Iron and steel	-19,2%	-39,6%	-60,6%	-91,1%
	Cement	-21%	-44,5%	-63,8%	-96,7%
	Aluminium	-17,7%	-35,3%	-59,7%	-97%
Transport		-43,4%	-70,3%	-86,7%	-98,8%
	Road	-29,3%	-54,4%	-75%	-96%
	Aviation	0%[1001]	-6,1%	-30%	-73,8%

[998] WEO 2023 Extended data, World CO2 emissions, World Indicators en Advanced Economies Balance (ADVECO Balance). De betreffende dataset van het IEA is alleen onder licentie verkrijgbaar, en dus niet publiekelijk beschikbaar. Milieudefensie gaat ervan uit dat ING reeds over de betreffende dataset beschikt.

[999] WEO 2023 Extended data, World CO2 emissions.

[1000] Dit wordt berekend door middel van de formule: "(nieuw - oud) / oud". In het geval van de ijzer- en staalsector leidt dit voor 2030 tot de berekening: (2118,14 – 2622,79) / 2622,79 = -19,2%. In de hoofdtekst en de tabellen uit de WEO 2023 Extended dataset worden de hoeveelheden CO2 afgerond weergegeven, maar Milieudefensie heeft gerekend met de niet-afgeronde getallen die uit de digitale dataset volgen. Dit verklaart eventuele kleine verschillen in de uit de berekening resulterende percentages.

[1001] Het NZE-scenario van het IEA modelleert mondiaal tot 2030 nog een stijging van emissies in de luchtvaartsector, maar

Sector (percentages voor 'advanced economies')	Subsector (mondiale percentages)	Absolute reducties in CO2 t.o.v. peiljaar 2022			
		2030	2035	2040	2050
	Shipping	-18,7%	-42,1%	-63,4%	-86,9%
Buildings		-50,2%	-75,7%	-90,4%	-99,8%
	Residential	-40,5%	-66,2%	-83,7%	-97,6%
	Services/commercial	-43,8%	-69,9%	-86%	-99,3%

994. Het zal opvallen dat de bovenstaande tabel (in lijn met het IEA NZE-scenario) een onderscheid maakt in sectoren en subsectoren. De sectoren 'Electricity and heat', 'Other energy sector', 'Industry', 'Transport' en 'Buildings' betreffen de overkoepelende energiegebruikende sectoren, die tezamen verantwoordelijk zijn voor de totale mondiale CO2-uitstoot, zoals hierboven reeds ook getoond bij paragraaf 961 door middel van een figuur van het IPCC.[1002] Binnen deze overkoepelende sectoren zijn er weer subsectoren aan te wijzen. Zo geeft het IEA bijvoorbeeld specifieke reductiepaden voor subsectoren van de industriesector, te weten voor de vier subsectoren: 'Chemicals'; 'Iron and steel'; 'Cement'; en 'Aluminium'. De industriesector bestaat echter niet alleen uit deze vier subsectoren. De reductiepaden van deze vier subsectoren kunnen daarmee niet dekkend zijn voor het reductiepad van de industriesector als geheel. Naast de genoemde subsectoren bestaat de industriesector namelijk onder meer ook uit de maakindustrie ('manufacturing'), de bouwsector ('construction') en bijvoorbeeld de pulp- en papiersector.[1003] Voor deze sectoren geeft het IEA geen specifieke reductiepaden, maar gezamenlijk met de subsectoren waarvoor wel in specifieke reductiepaden is voorzien, zullen de overige industriële subsectoren volgens het IEA de benodigde reducties moeten behalen die gelden voor de industriesector als geheel. In navolging van het IEA NZE-scenario vordert Milieudefensie daarom zowel absolute reducties op het niveau van de overkoepelende sectoren, als op het niveau van de subsectoren.

995. Voorts is het onderscheid tussen absolute reducties op het niveau van de overkoepelende sectoren en op het niveau van de subsectoren van belang vanwege het navolgende.

996. Het IEA houdt bij haar modellering van het NZE-scenario rekening met het CBDR-beginsel.[1004] Eerder, in par. 979 en par. 980, heeft Milieudefensie reeds toegelicht dat het IEA rekening houdt met de uiteenlopende emissiereductiemogelijkheden van verschillende landen, regio's en sectoren. Dit leidt ertoe dat de reductieopgave niet voor elk deel van de wereld hetzelfde is in het IEA NZE-scenario. De (ontwikkelde) landen met een grotere transitiecapaciteit en meer financiële mogelijkheden, die tevens verantwoordelijk zijn voor het leeuwendeel van de historische uitstoot, zullen volgens het NZE-scenario sneller moeten verduurzamen dan de (nog in ontwikkeling zijnde) landen met een kleinere transitiecapaciteit, minder financiële mogelijkheden en een kleinere historische verantwoordelijkheid.

---

de tabel op p. 94 van het NZE-scenario (Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update') maakt duidelijk dat het IEA voor de 'advanced economies' (waarin ING actief is) geen emissiestijging modelleert in de luchtvaartsector. Om die reden kan er geen sprake van zijn dat de absolute emissies van ING in de luchtvaartsector tot 2030 nog mogen stijgen.

[1002] Met uitzondering van de in de betreffende figuur bij paragraaf 961 ook opgenomen AFOLU-sector (de landsector), waarvoor het IEA in haar tabellen geen specifiek reductiepad schetst en die daarom ook niet door Milieudefensie in de tabel met reductiepercentages is opgenomen.

[1003] Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 207.

[1004] Ibid, p. 59, Box 2.1 '*Integrating equity into the NZE Scenario design*'. Het IEA spreekt hier van het integreren van billijkheid, 'equity', in haar modellering.

997. Het IEA spreekt in dit verband van een verschil in reductietempo tussen “advanced economies” – waarmee het IEA de OECD landen bedoelt[1005] – en “emerging markets and developing economies”. Met “emerging markets and developing economies” – die door het IEA worden afgekort als “EMDE’s” – worden de non-OECD landen bedoeld. Dit verschil in reductietempo is relevant voor ING.

998. Waar ING haar sectorale klimaatdoelen baseert op het NZE-scenario, neemt zij behoudens één uitzondering[1006] altijd het mondiaal gemiddelde reductiepad uit dit scenario als uitgangspunt. Dit is onterecht, en geen adequate invulling van haar rechtsplicht. Zoals toegelicht in hoofdstuk XIV.3.1 is ING zelf gevestigd in een OECD-land, behaalt zij vrijwel haar gehele omzet in OECD-landen (of Annex I-landen) en staan haar kredietverstrekkingen voor circa 90% uit bij klanten in OECD-landen (of Annex I-landen). Dit gegeven noopt ertoe dat ING het reductiepad voor advanced economies uit het NZE scenario tot uitgangspunt dient te nemen voor haar klimaatdoelstellingen. Immers, de verdeling van het koolstofbudget en de reductiepaden uit het NZE-scenario gaan ervan uit dat de advanced economies sneller bewegen dan het mondiaal gemiddelde, zodat de EMDE’s langzamer kunnen bewegen dan het mondiaal gemiddelde. Wanneer dit niet gebeurt, doordat bedrijven in advanced economies zoals ING en haar klanten ten onrechte hun klimaatbeleid baseren op het mondiaal gemiddelde reductiepad uit het NZE-scenario, is op voorhand reeds uitgesloten dat de reductiedoelen van het NZE-scenario gehaald kunnen worden. ING zal dus het advanced economies reductiepad als uitgangspunt moeten nemen voor haar klimaatbeleid en kan – zolang zij dat niet doet – niet stellen dat zij in lijn met dit scenario handelt.

999. Helaas heeft het IEA op dit moment in de tijd nog niet voor alle subsectoren de benodigde absolute reducties uit het advanced economies reductiepad gepubliceerd. Op dit moment zijn de advanced economies reductiepaden enkel publiek gemaakt voor de overkoepelende energiegebruikende sectoren en voor de fossiele aanbodsector (de CO2-emissies vanwege het gebruik van olie, gas en kolen, waarvoor Milieudefensie een afzonderlijke vordering instelt, zie hoofdstuk XIV.3.5). De advanced economies reductiepaden ontbreken dus nog voor de energiegebruikende subsectoren. Reden waarom Milieudefensie enkel haar vorderingen voor wat betreft de overkoepelende energiegebruikende sectoren kan baseren op de advanced economies reductiepaden. Haar vorderingen voor wat betreft de subsectoren moet Milieudefensie daarom noodgedwongen baseren op de mondiale paden die uit het NZE-scenario volgen. ING dient er echter nog steeds zorg voor te dragen dat de optelsom van wat op subsectoraal niveau wordt gereduceerd, voldoet aan de geëiste verdergaande reductiedoelen voor advanced economies op overkoepelend sectoraal niveau. Dit stelt ING in staat om voor de subsectoren het mondiale pad als minimaal reductieniveau te hanteren en meer te doen in de subsectoren waar zij het gemakkelijkst grotere emissiereducties kan behalen. Alles zolang zij maar uiteindelijk op het niveau van de overkoepelende sectoren de reducties behaalt die passend zijn voor de advanced economies waarin zij actief is.

1000. Op dit moment hanteert ING enkel voor de upstream olie- en gassector een absoluut emissiereductiedoel, waarop in hoofdstuk XIV.3.5 zal worden ingegaan. Voor alle andere sectoren voorziet het beleid van ING niet in absolute emissiereductiedoelen. Er is daarmee

[1005] Ibid, p. 213. Het IEA verwijst met deze term naar de OECD landen, aangevuld met de landen Bulgarije, Kroatië, Cyprus, Malta en Roemenië.
[1006] ING’s doel voor de upstream olie- en gassector is wel gebaseerd op het reductiepad uit het advanced economies scenario.

sprake van een (dreigende) schending van de op ING rustende rechtsplicht en Milieudefensie verzoekt uw rechtbank aldus om ING op grond van artikel 3:296 BW te bevelen om de absolute gefinancierde en gefaciliteerde CO2-emissies van de ING Groep te verminderen conform de in het begin van dit hoofdstuk weergegeven tabel.

1001. Milieudefensie zal nu ingaan op wat zij van ING vraagt voor wat betreft de sectoraal te hanteren intensiteitsdoelen.

XIV.3.4 **Sectorale intensiteitsdoelen – energiegebruikende sectoren**

1002. In hoofdstuk XIV.3.2 is toegelicht dat intensiteitsdoelen, in aanvulling op absolute reductiedoelen, een belangrijke functie hebben. Deze helpen te waarborgen dat in elke sector de partijen worden gefinancierd en ondersteund die verduurzamen in lijn met een 1,5°C-reductiepad. ING hanteert zoals gezegd zelf ook reeds intensiteitsdoelen en geeft aan dat zij voor de meeste van deze doelen het IEA NZE-scenario als uitgangspunt neemt.[1007]

1003. In dit verband is het van groot belang te vermelden dat sectorale reductiedoelen noodzakelijkerwijs enkel op één – dus op één en hetzelfde – 1,5°C-reductiescenario kunnen worden gebaseerd. Immers, een reductiescenario gaat uit van een bepaald mondiaal koolstofbudget, dat vervolgens verdeeld moet worden over de verschillende sectoren in de economie. Door, startend vanuit het mondiale koolstofbudget, op die manier het budget te verdelen over sectoren, wordt verzekerd dat het totaal van wat aan de sectoren is toebedeeld het mondiale koolstofbudget niet overschrijdt. Alleen door voor alle sectoren de doelstellingen af te leiden uit één scenario, kan dit worden gewaarborgd.

1004. Het is dus problematisch als voor het bepalen van klimaatbeleid voor verschillende sectorale doelen, verschillende 1,5°C-reductiescenario's worden gehanteerd. Het opent ook de deur naar 'cherry picking', oftewel selectief winkelen in verschillende scenario's. Bijvoorbeeld door voor iedere sector op zoek te gaan naar een 1,5°C-reductiescenario dat aan die specifieke sector het grootste koolstofbudget toebedeelt (waardoor de benodigde emissiereducties voor die sector zo laag mogelijk blijven), zodat er in iedere sector zo min mogelijk actie hoeft te worden ondernomen om de sectorale doelen te behalen. In dat geval zal de optelsom van alle sectoren tezamen namelijk het mondiale koolstofbudget ver overschrijden.

1005. Dit risico wordt ook door GFANZ erkend:

> *"[U]sers should consider the implications of selecting different pathways. When pathways are used for setting targets across sectors in a portfolio, financial institutions should ensure that the total carbon budget used across sectors is in line with a 1.5 degree C ambition. Using bottom-up pathways or a combination of different pathways to set targets at sector level can lead to a misalignment in the total carbon budget for the whole portfolio."*[1008]

1006. ING toont zich ook bewust van het belang van het uitgaan van consequente sectorale reductiepaden en het daaraan gekoppelde koolstofbudget. Zo geeft zij ter zake de cementsector aan dat zij is overgestapt van het ISF-NZ scenario naar het IEA NZE-scenario

[1007] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 36. Zie tevens het persbericht van ING: https://www.ing.com/Newsroom/News/Press-releases/ING-takes-next-steps-on-energy-financing-after-COP28.htm: *"We are guided by the IEA's 1.5-degree climate scenario and will continue to update our targets in line with their net zero by 2050 pathways."*

[1008] Productie MD-221, GFANZ 2022, 'Guidance on Use of Sectoral Pathways for Financial Institutions', p. 13.

"So this would ensure we align with the carbon budget that the IEA uses as underlying assumption."[1009] ING realiseert zich dus terdege het belang van het handelen vanuit één consequent onderliggend koolstofbudget voor 1,5°C, zodat wat aan verschillende sectoren wordt toebedeeld, bij elkaar genomen het mondiale koolstofbudget niet overschrijdt.

1007. In lijn hiermee vordert Milieudefensie dat ING voor *elke* sector de door haar gehanteerde intensiteitsdoelen ten minste in lijn brengt met de reductiepaden van het IEA NZE-scenario en dat zij daarmee consequent opereert binnen het aan dit scenario verbonden 1,5°C-koolstofbudget.

1008. ING hanteert voor enkele van haar intensiteitsdoelen niet het NZE-scenario als uitgangspunt, maar baseert zich in die gevallen op een voor de betreffende sector specifiek ontwikkelde methodiek. Wanneer er goede redenen zouden bestaan voor ING om voor een bepaalde sector een ander uitgangspunt te kiezen dan het NZE-scenario of een bijzondere sectorspecifieke methodiek te hanteren (bijvoorbeeld omdat die methodiek meer informatie of richting biedt bij de verduurzaming van deze sector), dan is dat niet per definitie problematisch, maar dient dit er, zoals toegelicht, wel toe te leiden dat de gehanteerde intensiteitsdoelen ten minste in lijn zijn met het reductiepad en het koolstofbudget zoals dat voor die sector uit het IEA NZE-scenario volgt. Het hanteren van een ander reductiescenario of een specifieke methodiek is dus alleen toelaatbaar wanneer dit leidt tot ambitieuzere of minimaal even ambitieuze sectorale reducties als het IEA NZE-scenario.

1009. Op basis van de door ING verschafte toelichting bij de door haar op dit moment gehanteerde sectorspecifieke methodieken kan echter niet worden vastgesteld hoe deze sectorspecifieke methodieken en de daaruit volgende intensiteitsdoelen zich verhouden tot de reductiepaden en sectorale koolstofbudgetten die volgen uit het NZE-scenario. ING dient hierover transparant te zijn, zodat duidelijk is of en hoe zij borgt dat het reductietempo en het overkoepelende koolstofbudget zoals voorzien in het NZE-scenario niet in gevaar komt. Op dit moment is dit zoals gezegd onduidelijk en is ING daarover onvoldoende transparant.

1010. Voorts is het Milieudefensie opgevallen dat ING in voorkomend geval stelt dat haar intensiteitsdoelen in lijn zijn met het NZE-scenario, terwijl dat niet daadwerkelijk het geval is. Dit kan worden toegelicht met een voorbeeld. Zo hanteert ING een intensiteitsdoel voor de automotive-sector. Via dit intensiteitsdoel stuurt ING op de Scope 3-emissies van de autofabrikanten die zij financiert en moet de emissie-intensiteit van door deze fabrikanten *nieuw* geproduceerde *light-duty vehicles,* in lijn worden gebracht met het NZE-scenario. Kort samengevat: deze autofabrikanten zullen steeds zuinigere auto's moeten produceren en verkopen die bij gebruik een steeds lagere CO2-uitstoot ('tank-to-tailpipe' emissies) hebben. Dit zal met name bewerkstelligd moeten worden door de snelle toename van de productie en verkoop van elektrische auto's, die immers bij gebruik geen uitstoot hebben.

1011. Voor dit intensiteitsdoel lijkt ING echter de emissie-intensiteit als uitgangspunt te nemen die de wereldwijde autovloot aan light-duty vehicles in 2030 *gemiddeld* zal moeten hebben volgens het NZE-scenario.[1010] Dit betreft dus alle wereldwijd in gebruik zijnde light-duty

[1009] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 53.

[1010] Het intensiteitsdoel dat ING zich heeft gesteld voor 2030 (op pagina 45 van Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024 en p. 115 van Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024) komt nagenoeg overeen met de emissie-intensiteit die op grond van tabellen A.4 en A.5 van het IEA NZE-scenario uit 2021 (Productie MD-224, IEA 2021, 'Net Zero by 2050' (geselecteerde pagina's), p. 199-200) berekend kan worden voor de gehele mondiale vloot aan passagiersauto's in 2030. Deze berekening maakt men door de CO2-uitstoot van al deze passagiersauto's in tabel A.4 te delen door het aantal kilometers die deze auto's maken volgens tabel A.5. Dit resulteert in een emissie-intensiteit van 0,103 kg CO2/km, hetgeen vrijwel identiek is

vehicles, inclusief alle auto's die in de jaren en decennia voor 2030 verkocht zijn en nog rondrijden, maar die veel emissie-intensiever zijn dan de *nieuw* geproduceerde en verkochte auto's in 2030. Als *nieuw* te produceren light-duty vehicles slechts aan dat gemiddelde hoeven te voldoen, dan vindt er onvoldoende verduurzaming plaats.

1012. Om te komen tot de noodzakelijke (gemiddelde) verduurzaming van de wereldwijde autovloot, zullen nieuwe auto's noodzakelijkerwijs een stuk minder emissie-intensief moeten zijn dan de gemiddelde intensiteit van de in 2030 in gebruik zijnde wereldwijde autovloot. Alleen op die manier – door de instroom van nieuwe, zuinige en emissiearme auto's met een uitstoot (ver) onder de gemiddelde uitstoot – is het immers mogelijk om wereldwijd tot de benodigde lagere gemiddelde emissie-intensiteit te komen. Het IEA maakt dat ook duidelijk: *"In the NZE Scenario, electric car sales reach around 65% of total car sales in 2030."*[1011] Dat betekent dat 65% van de *nieuwe* auto's in 2030 bij gebruik géén CO2-uitstoot ('tank-to-tailpipe emissies') meer mogen hebben volgens het NZE-scenario. Per 2035 moet zelfs nagenoeg 100% van de verkoop van nieuwe light-duty vehicles elektrisch zijn volgens het IEA.[1012]

1013. Het door ING geformuleerde emissie-intensiteitsdoel voor nieuwe light-duty vehicles lijkt hier geen rekening mee te houden en lijkt zelfs minder ambitieus dan de emissie-intensiteitsdoelen die de Europese wetgever voor nieuwe auto's heeft geformuleerd voor de periode 2030-2034.[1013] ING stelt aldus wel dat zij het NZE-scenario als uitgangspunt neemt voor haar intensiteitsdoel, maar handelt feitelijk in strijd met dit scenario. Immers, haar intensiteitsdoel voor nieuwe auto's voldoet geenszins aan de eisen die het IEA in het NZE-scenario aan nieuwe auto's stelt.

1014. Ten slotte zijn de door ING gehanteerde intensiteitsdoelen te vrijblijvend. ING behoudt zich namelijk het recht voor om haar reductiedoelen bij te stellen als zij daar aanleiding toe ziet, bijvoorbeeld vanwege veranderingen in (of een gebrek aan) overheidsbeleid en andere ontwikkelingen die van invloed zijn op klanten, hun sectoren of de maatschappij als geheel.[1014] Dit voorbehoud is dermate ruim geformuleerd dat het neerkomt op een vrijbrief voor ING om naar eigen inzicht, en om welke reden dan ook, haar reductiedoelen naast zich neer te leggen. Met dit voorbehoud introduceert ING dermate veel vrijblijvendheid in haar klimaatbeleid, dat het voor de nakoming van de rechtsplicht van ING nooit kan volstaan.

1015. Gelet op al het bovenstaande vordert Milieudefensie een verklaring voor recht dat ING onrechtmatig handelt wanneer zij de activiteiten van de ING-groep in ieder van de in de voorgaande paragraaf geïdentificeerde klimaatrelevante subsectoren aan het eind van de

aan de 0,101 kg CO2/km die ING als doel heeft gesteld voor 2030.

[1011] Zie https://www.iea.org/energy-system/transport/electric-vehicles: "*In the NZE Scenario, electric car sales reach around 65% of total car sales in 2030. To get on track with this scenario, electric car sales must increase by an average of 23% per year from 2024 to 2030. For comparison, electric car sales increased by almost 35% in 2023 compared to 2022*."

[1012] Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p.93.

[1013] De Europese wetgever heeft voor de jaren 2030-2034 een emissie-intensiteitsdoel van 49,5 g CO2/km voor nieuwe auto's en 90,6 g CO2/km voor nieuwe bestelwagens vastgesteld. ING hanteert een emissie-intensiteitsdoel van 101 g CO2/km voor de categorie light-duty vehicles (waarbinnen auto's en bestelwagens vallen), hetgeen (fors) hoger is dan deze emissie-intensiteitsdoelen van de Europese wetgever. Vanaf 2035 is het door de Europese wetgever vastgestelde emissie-intensiteitsdoel voor zowel nieuwe auto's als nieuwe bestelwagens 0 g CO2/km, hetgeen – net als het NZE-scenario voorschrijft – betekent dat nieuwe auto's geen uitstoot meer mogen hebben. Zie https://climate.ec.europa.eu/eu-action/transport/road-transport-reducing-co2-emissions-vehicles/co2-emission-performance-standards-cars-and-vans_en?prefLang=nl.

[1014] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 110 en Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 9.

jaren 2030, 2035, 2040 en 2050 niet ten minste in lijn heeft gebracht met de emissie-intensiteitsreductiedoelen en de daaraan gekoppelde koolstofbudgetten, zoals die volgen uit het NZE-scenario van het IEA. Aanvullend verzoekt Milieudefensie ook aan ING te *bevelen* haar activiteiten in lijn te brengen met deze emissie-intensiteitsreductiedoelen, om daarmee te borgen dat ING haar beleid en handelen daadwerkelijk tijdig bijstelt voor de sectoren waarvoor de gehanteerde doelen op dit moment niet toereikend zijn (zoals de automotive sector). Door middel van deze verklaring voor recht en dit bevel kan ING haar intensiteitsbeleid verder vormgeven binnen de kaders zoals geboden door het NZE-scenario, maar zonder de vrijblijvendheid die haar klimaatbeleid op dit moment kenmerkt.

XIV.3.5 **De fossiele sector**

1016. Zoals hiervoor al werd opgemerkt bij de toelichting op de noodzaak van sectorale doelen (hoofdstuk XIV.3.2), formuleert Milieudefensie afzonderlijke vorderingen voor de fossiele sector, die er onder meer op neerkomen dat ING niet alleen procentuele emissiereducties zal moeten bewerkstelligen, maar ook afscheid zal moeten nemen van fossiele klanten die nog betrokken zijn bij nieuwe fossiele projecten (zoals hierna gedefinieerd).

1017. Met de fossiele sector wordt gedoeld op ondernemingen die zich bezighouden met het zoeken, ontginnen, winnen, produceren, verwerken, distribueren en/of op de markt brengen van olie, kolen en/of gas. De fossiele sector vormt feitelijk de bron van het klimaatprobleem en houdt de wereld vooralsnog in veel te grote mate afhankelijk van fossiele energiebronnen (hetgeen leidt tot een zogeheten '*carbon lock-in*', zoals hierna uitvoeriger zal worden toegelicht). Zonder de afbouw van de productie en het gebruik van fossiele brandstoffen, zal de mondiale klimaataanpak niet slagen.

1018. De noodzaak van de afzonderlijke vorderingen voor de fossiele sector is gelegen in de bijzondere kenmerken van de fossiele sector, en in het bijzondere gevaar dat wordt veroorzaakt door (het financieren en faciliteren van) nieuwe fossiele projecten. Dat dit van eigenstandige betekenis is voor de maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichtingen van ondernemingen blijkt mede uit het arrest van het gerechtshof Den Haag in de Shell-zaak. Het hof overweegt uitdrukkelijk dat investeringen in nieuwe olie- en gasvelden, vanwege de carbon lock-in, op gespannen voet kunnen staan met de verantwoordelijkheid om rekening te houden met de negatieve gevolgen voor de haalbaarheid van het 1,5°C-doel van Parijs.[1015]

1019. Er kan wat Milieudefensie betreft geen twijfel bestaan dat ING door het financieren en faciliteren van (ondernemingen die betrokken zijn bij) nieuwe fossiele projecten inderdaad haar maatschappelijke verantwoordelijkheid schendt. In hoofdstuk X.4 lichtte Milieudefensie reeds toe dat ook het IPCC, UNEP en het IEA erop wijzen dat commerciële banken zoals ING door hun te hoge financieringen van fossiele activiteiten bijdragen aan een carbon lock-in die zich niet verdraagt met het 1,5°C-doel.

1020. Milieudefensie wijst er bovendien opnieuw op dat maar liefst 81% van de CO2-emissies in de wereld veroorzaakt wordt door de productie en verbranding van olie, kolen en gas (zie ook hoofdstuk VIII.2.2.3). De mondiale CO2-uitstoot staat daarmee grotendeels gelijk aan de CO2-emissies van het gebruik van deze fossiele brandstoffen.

1021. In onder meer hoofdstuk XIV.2 is toegelicht dat het koolstofbudget om de opwarming van de aarde nog tot 1,5°C te beperken snel kleiner wordt en uitgeput raakt, omdat er jaar op jaar

[1015] Gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, r.o. 7.58 t/m 7.62

veel te veel CO2 wordt uitgestoten. In de woorden van het IPCC is er daarom nog maar "*a brief and rapidly closing window of opportunity to secure a liveable and sustainable future for all.*"[1016]

1022. In dat verband is ook besproken dat de internationale gemeenschap van staten tijdens COP28 heeft opgeroepen om in dit kritieke decennium versneld weg te bewegen van alle fossiele brandstoffen, om zodoende tegen 2050 het punt van netto-nul te kunnen bereiken.

1023. De fossiele industrie heeft echter een remmende invloed op deze zo noodzakelijke versnelling van de klimaataanpak en de bijbehorende versnelling van de duurzame energietransitie. Deze remmende invloed komt voort uit de hiervoor reeds genoemde *carbon lock-in*. Carbon lock-in is de wetenschappelijke verzamelterm voor een groot aantal obstakels die de noodzakelijke maatschappelijke transformatie van een fossiel naar een duurzaam energiesysteem belemmeren.[1017]

1024. Zo bestaat er een fysieke en economische lock-in van fossiele infrastructuur, omdat fossiele projecten kapitaalintensieve projecten zijn. Er worden grote diepte-investeringen gedaan met lange looptijden. Zodra die investeringsbeslissingen worden genomen en financiering wordt verkregen, zullen de fossiele bedrijven, hun financiers en andere betrokkenen zich verdedigen tegen enige beperking op die exploitatie van fossiele bezittingen.

1025. Met het blijvend hoge aanbod van fossiele brandstoffen wordt bovendien ook de vraag naar fossiele brandstoffen in stand gehouden en verder gestimuleerd. Met dit alles wordt zowel een economische als een maatschappelijke drempel opgeworpen voor verandering.

1026. Het gerechtshof Den Haag heeft in de Shell-zaak ook uitdrukkelijk gewezen op de carbon lock-in en dat die de vraag naar fossiele brandstoffen in stand houdt en de overgang naar duurzame alternatieven vertraagt.[1018] Dit in verband met onder meer de lange terugverdientijd van dergelijke fossiele investeringen.[1019] Het vanuit de aanbodzijde van de markt opgedrongen gebruik van fossiele brandstoffen kan de energietransitie ernstig vertragen, aldus het hof.[1020]

1027. De carbon lock-in houdt de maatschappij vooralsnog afhankelijk van fossiele brandstoffen en staat daarmee in de weg aan de transformatie naar een duurzaam energiesysteem, zo stelt het IPCC vast:

> "*Still existing locked-in infrastructures and business models advantages fossil fuel industry over renewable and energy efficient end use industry. The fossil fuel energy generation and delivery system therefore epitomises a barrier to the acceptance and implementation of new and cleaner renewable energy technologies*."[1021]

[1016] Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, p. 89: "*The cumulative scientific evidence is unequivocal: climate change is a threat to human well-being and planetary health (very high confidence). Any further delay in concerted anticipatory global action on adaptation and mitigation will miss a brief and rapidly closing window of opportunity to secure a liveable and sustainable future for all (very high confidence).*"

[1017] IPCC 2022, AR6, WGIII, H1, p. 189 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf).

[1018] Gerechtshof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, rov. 7.59.

[1019] Ibid.

[1020] Ibid.

[1021] IPCC 2022, AR6, WGIII, p. 557 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf).

1028. Het fossiele energiesysteem is volgens het IPCC dus een belangrijke belemmering voor de acceptatie en implementatie van nieuwe en schonere technologieën voor hernieuwbare energie.

1029. De wereldwijde fossiele lock-in is zo omvangrijk, dat de verwachte emissies die samenhangen met bestaande fossiele infrastructuur het nog beschikbare koolstofbudget voor 1,5°C ruimschoots zullen overschrijden, zo volgt onder meer uit het UNEP Emissions Gap Report van 2023, die dat in onderstaande figuur inzichtelijk maakt.[1022]

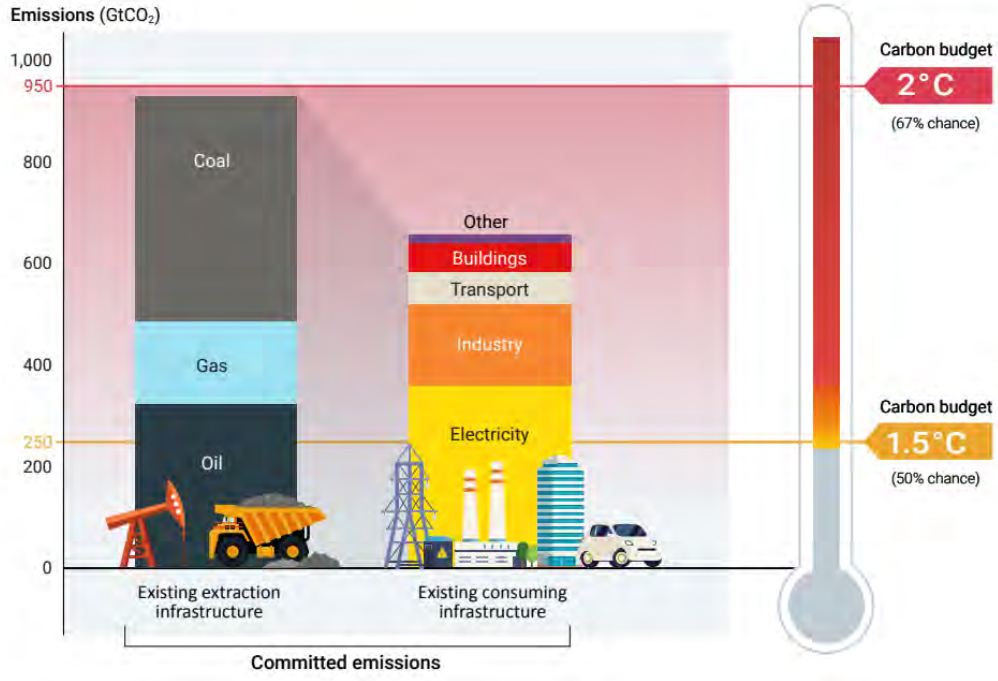

1030. Uit deze figuur van UNEP volgt dat alleen al de CO2-emissies die samenhangen met olievelden die in productie zijn of waarvoor al een investeringsbeslissing is genomen ("*committed emissions*"), al voldoende zijn om het koolstofbudget voor 1,5°C te overschrijden. Olie- en gasvelden tezamen vertegenwoordigen bijna tweemaal het resterende koolstofbudget voor 1,5°C aan emissies en kolen veroorzaken nog eens ruim een verdubbeling. De figuur maakt ook duidelijk dat de emissies die besloten liggen in de aanbodkant (weergegeven in de linker kolom) fors hoger zijn dan de emissies die besloten liggen in de vraagkant (weergegeven in de rechterkolom). Het UNEP merkt ook nog op dat deze gegevens waarschijnlijk een onderschatting zijn, omdat er in de tussentijd meer infrastructuur is toegevoegd dan buiten gebruik gesteld.[1023] Het maakt duidelijk dat het aanbod van fossiele brandstoffen zo snel als mogelijk afgebouwd moet worden en dat er al helemaal geen ruimte is voor uitbreiding van fossiele productie met nieuwe olie-en gasvelden of nieuwe kolenmijnen. De investeringen in nieuwe olie- en gasvelden en

[1022] Productie MD-018, UNEP 2023, 'Emissions Gap Report 2023', p. 35. Zie voor dezelfde vaststelling dat de emissies uit bestaande fossiele infrastructuur het koolstofbudget voor (een 50% kans op) 1,5°C overschrijden ook Productie MD-001, IPCC 2023, AR6, SYR, p. 19-20 (onder B.5 en B.5.3). Opgemerkt wordt dat de figuur uit het UNEP Emissions Gap Report 2023 uitgaat van een koolstofbudget van 250 GtCO2 per begin 2023. Zoals hierboven toegelicht gaat het inmiddels om een koolstofbudget van 200 GtCO2 per begin 2024.

[1023] Productie MD-018, UNEP 2023, 'Emissions Gap Report 2023', p. 35. UNEP baseert zich op de infrastructuur waarvoor tot begin 2018 de investeringsbeslissingen zijn genomen. Hoewel er geen volledige gegevens beschikbaar zijn, is er sindsdien meer infrastructuur toegevoegd dan buiten gebruik gesteld, waardoor de figuur de omvang van de *'committed emissions'* onderschat, aldus UNEP.

kolenmijnen moeten zo snel mogelijk stopgezet worden, zodat de weg omlaag ingezet kan worden.

1031. Het voorgaande maakt duidelijk dat de bestaande voorraden aan fossiele brandstoffen reeds niet opgebruikt kunnen worden bij een beperking van de opwarming tot 1,5°C en dat dit bestaande aanbod van fossiele brandstoffen zo snel als mogelijk afgebouwd moet worden. Dit onderschrijft ook de oproep van de wereldgemeenschap tijdens COP28 om in dit kritieke decennium versneld weg te bewegen van fossiele brandstoffen. Er is al helemaal geen ruimte voor uitbreiding van de fossiele productie met nieuwe olie- en gasvelden of nieuwe kolenprojecten. Het stopzetten van de investeringen in nieuwe fossiele projecten is daarmee een basisvoorwaarde voor de beperking van de opwarming tot 1,5°C.

1032. Zoals de redactie van het gerenommeerde wetenschappelijke tijdschrift *Nature* het kort en bondig samenvat in haar editorial naar aanleiding van COP28, '*COP28: the science is clear — fossil fuels must go'*:

> *"There is only one viable path forward, and that is for everybody to phase out almost all fossil fuels as quickly as possible."*[1024]

1033. Een belangrijk recent artikel in het gerenommeerde wetenschappelijke tijdschrift *Science* getiteld *'No new fossil fuel projects: The norm we need'*, ondersteunt de bovenstaande analyse en komt tot de conclusie dat een 'geen nieuwe fossiele projecten'-norm nodig is om de afbouw van de productie en het gebruik van fossiele brandstoffen te bewerkstelligen en de doelstelling van het Parijs Akkoord te behalen.[1025]

1034. Ook het IEA erkent dat het aanbod aan fossiele brandstoffen voor een 1,5°C-scenario te groot is en dat hierin teveel wordt geïnvesteerd. Dit is de reden dat het IEA aangeeft dat er niet of nauwelijks investeringen in nieuwe olie- en gasvelden nodig zijn en dat sommige reeds bestaande velden gesloten moeten worden voor het einde van hun (technische) levensduur.[1026] Ook is er reeds teveel LNG-infrastructuur (*liquefaction capacity*) gebouwd, zodat vanaf de mid-2020's een risico bestaat op een wereldwijd aanbodoverschot van LNG.[1027] Dit wordt inmiddels ook door ING erkend.[1028] Voorts zijn er volgens het IEA geen nieuwe kolenmijnen of verlengingen van de levensduur van bestaande kolenmijnen meer nodig en worden er in het NZE-scenario geen nieuwe kolencentrales meer gebouwd.[1029]

1035. Het IEA erkent dus het probleem van fossiele bedrijven die maar blijven investeren in nieuwe fossiele projecten (gefinancierd en gefaciliteerd door banken en andere investeerders). De waarschuwingen daarover komen veelvuldig terug in haar rapporten.[1030] Om één van die

[1024] Productie MD-225, Nature 2023, 'COP28: the science is clear — fossil fuels must go', p 225.
[1025] Productie MD-226, Green et al. 2024, 'No new fossil fuel projects: The norm we need', p. 955.
[1026] Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 76.
[1027] Productie MD-227, IEA 2023, 'World Energy Outlook 2023' (geselecteerde pagina's), p. 139 – 140.
[1028] Productie MD-228, ING 2024, 'Global LNG supply set to balloon' (uitdraai website 27 februari 2025). ING heeft zelf eerst jarenlang grootschalig in nieuwe LNG-capaciteit geïnvesteerd en bleek zelfs recent nog één van de grootse investeerders in Amerikaanse LNG, zie https://www.duurzaam-beleggen.nl/2022/11/18/ing-op-twee-na-grootste-financier-vervuilende-amerikaanse-vloeibaar-gasfabrieken/.
[1029] Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 16 en 76.
[1030] Zie onder meer Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', zie bijv. p. 16 en p. 164. Zie tevens Productie MD-229, IEA 2023, 'The Oil and Gas Industry in Net Zero Transitions', p. 14, p. 19 en p. 60.

waarschuwingen te citeren: "*new projects would risk locking in emissions that push the world over the 1.5 °C threshold*."[1031]

1036. Het IEA waarschuwde in 2023 dat de tot 2035 geplande investeringen in de productie van fossiele brandstoffen, fossiele elektriciteitsopwekking en infrastructuur voor eindgebruik inmiddels 3,6 biljoen dollar (USD 3,6 *trillion*) hoger liggen dan de investeringen die volgens het eigen IEA NZE-scenario nodig zijn.[1032]

1037. Het is dus van het grootste belang dat een verdere fossiele lock-in wordt voorkomen. En dat is ook mogelijk. Het IEA toont dat er met de bestaande olie- en gasvelden en kolenmijnen de komende decennia genoeg productie aan fossiele brandstoffen kan worden geleverd om het IEA NZE-scenario tot 2050 te voltooien. Zoals hiervoor al aan de orde kwam zijn er in het NZE-scenario daarom geen nieuwe olie- of gasvelden of nieuwe kolenmijnen (of uitbreidingen daarvan) meer nodig.[1033]

1038. Het IEA waarschuwt er tevens voor dat er niet langer gewacht kan worden met het maken van de moeilijke keuzes die nodig zijn om mondiaal in 2050 netto-nul emissies te bereiken. Het nog verder uitstellen van moeilijke keuzes zal de transitie alleen maar moeilijker maken. Om het IEA te citeren: "*Further delaying the hard choices necessary to reach global net zero emissions by 2050 would make the problems substantially worse, and much harder to solve*."[1034]

1039. Ook het IPCC erkent het risico van het langer wachten en het verder laten groeien van de fossiele infrastructuur. Zo geeft het IPCC aan dat het doorgaan op dezelfde voet en het volgen van de huidige nationale klimaatplannen tot 2030, het onmogelijk maakt om de temperatuurstijging te beperken tot 1,5°C. Maar dat niet alleen. Het IPCC waarschuwt er ook voor dat het dan zelfs veel moeilijker wordt om de opwarming tot 2°C te beperken, precies vanwege de voortdurende opbouw van infrastructuur voor fossiele brandstoffen die tussen nu en 2030 zal plaatsvinden.[1035]

1040. Het stoppen met investeren in nieuwe olie- en gasvelden en kolenmijnen (en daaraan gerelateerde infrastructuur) is de enige mogelijkheid om de temperatuurstijging tot 1,5°C te beperken en de ruimte te creëren voor de versnelde uitbouw van een energiesysteem op basis van duurzame energiebronnen.

1041. Dat betekent dat geen enkele olie- en gasproducent nog nieuwe velden mag ontwikkelen en geen enkele kolenproducent nog nieuwe mijnen mag ontwikkelen (of uitbreiden). Gelet op het voorgaande verbaast het niet dat ook het VN-expertrapport – mede op basis van de bevindingen van het IEA en het IPCC – bevestigt dat alle bedrijven en financiële instellingen moeten stoppen met investeringen in nieuwe fossiele projecten:

[1031] Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 164.
[1032] Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 150-151.
[1033] Zoals hiervoor toegelicht in par. 979 houdt het IEA NZE-scenario uitdrukkelijk rekening met de verduurzamingsmogelijken in iedere sector en regio.
[1034] Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 150-151.
[1035] IPCC 2022, AR6, WGIII, H3, Executive Summary, p. 298 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf).

"*Non-state actors cannot claim to be net zero while continuing to build or invest in new fossil fuel supply. […] net zero is entirely incompatible with continued investment in fossil fuels*."[1036]

1042. Er bestaan hierop geen uitzonderingen: ieder fossiel bedrijf zal in zijn fossiele activiteiten moeten krimpen om de uitfasering van fossiele brandstoffen een realiteit te maken en dat begint met het stoppen met nieuwe fossiele projecten.

1043. Het voorgaande leidt tot de volgende conclusie. Vanwege het grote lock-in effect en het feit dat exploitatie van reeds bestaande fossiele projecten het nog beschikbare koolstofbudget voor 1,5°C al zou overschrijden, is het evident dat er geen ruimte meer is voor nieuwe fossiele brandstoffenwinning (en daaraan verbonden infrastructuur). Dat betekent dat het dringend noodzakelijk is dat ING zorgt dat zij op geen enkele manier meer betrokken is bij financiering of andersoortige ondersteuning aan bedrijven die nog projecten starten voor de exploratie naar nieuwe olie- en gasvelden, projecten voor de winning van olie en gas uit nieuwe velden, projecten voor de winning van kolen uit nieuwe kolenmijnen en projecten voor de uitbreiding van bestaande kolenmijnen ("**Nieuwe Fossiele Projecten**").

1044. Gelet op het voorgaande vordert Milieudefensie van ING dat zij binnen drie maanden na het gevraagde vonnis stopt met het verstrekken van *nieuwe* financiering en facilitering aan bedrijven die nog betrokken zijn bij Nieuwe Fossiele Projecten, of waarvan een groepsmaatschappij van de groep waartoe de betreffende onderneming behoort nog betrokken is bij Nieuwe Fossiele Projecten. Het gaat er dus om dat ING stopt met de financiering en facilitering wanneer hun klant, of de groep waartoe die klant behoort, op dat moment nog Nieuwe Fossiele Projecten goedkeurt of voornemens is dat in de toekomst nog te doen. Voorts vordert Milieudefensie van ING dat zij binnen twaalf maanden stopt met *alle* (bestaande en nieuwe) financiering en facilitering van bedrijven die dan nog steeds betrokken zijn bij Nieuwe Fossiele Projecten en daarmee een gebrek aan veranderingsbereidheid hebben getoond. Hiermee sluit Milieudefensie aan bij de 12-maandentermijn die de VN-Race to Zero aanhoudt voor escalatie in dergelijke gevallen (zie par. 498).

1045. ING erkent zelf overigens ook dat het noodzakelijk is te stoppen met Nieuwe Fossiele Projecten, inclusief infrastructuur die de ontwikkeling van nieuwe fossiele brandstoffenwinning faciliteert, maar zij treft daartoe onvoldoende maatregelen.[1037] Zo is ING gestopt met projectfinanciering voor nieuwe olie- en gasvelden, maar blijft zij algemene bedrijfsfinanciering verstrekken aan en kapitaalmarktfinancering faciliteren voor bedrijven die nog betrokken zijn bij Nieuwe Fossiele Projecten. Ook investeert de vermogensbeheertak van ING nog in aandelen en obligaties van deze bedrijven. ING heeft voorts aangekondigd geen nieuwe financiering meer te zullen verstrekken aan zogenoemde "pure-play upstream oil & gas" bedrijven die nog nieuwe velden blijven ontwikkelen, maar dat zijn alleen bedrijven die exclusief actief zijn in de upstream-markt.[1038] Dat laat dus nog veel bedrijven, waaronder de invloedrijke verticaal geïntegreerde olie- en gasmajors (zoals Shell, BP, ExxonMobil en Saudi Aramco) buiten beschouwing. Ook betrekt ING nog steeds haar activiteiten als facilitator van kapitaalmarkttransacties voor een groot deel niet in het gevoerde beleid. In hoofdstuk XV licht Milieudefensie nader toe dat het door ING gevoerde beleid op dit punt niet voldoet. Niettemin kan in elk geval wel worden vastgesteld dat ING het eens is met het

[1036] Productie MD-134, UN High-Level Expert Group on the Net-Zero Emissions Commitments of Non-State Entities 2022, 'Integrity Matters: Net Zero Commitments by Businesses, Financial Institutions, Cities and Regions', p. 7.
[1037] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 12: "*In line with the IEA's net-zero roadmap, we stopped providing dedicated finance to new oil and gas fields, along with midstream infrastructure that unlocks these new fields*."
[1038] Ibid, p. 3.

belangrijke uitgangspunt dat er geen ruimte meer is voor Nieuwe Fossiele Projecten.

1046. Het stoppen met het financieren en anderszins faciliteren van bedrijven met betrokkenheid bij Nieuwe Fossiele Projecten alleen is echter niet voldoende. Hiervoor is reeds toegelicht dat ook de CO2-emissies die samenhangen met de bestaande voorraden aan kolen, olie en gas het resterende koolstofbudget ruimschoots overschrijden en dat ook het IEA aangeeft dat een deel van de bestaande olie- en gasvelden gesloten zal moeten worden voor het einde van hun (technische) levensduur. Gelet hierop zal ING, naast het stoppen met het financieren en faciliteren van Nieuwe Fossiele Projecten, de emissies die samenhangen met de door haar gefinancierde en gefaciliteerde fossiele brandstoffen zodanig moeten afbouwen dat deze in lijn zijn met het beperken van de opwarming tot 1,5°C.

1047. Het IEA NZE-scenario maakt daarbij een onderscheid in het tempo waarin verschillende landen hun emissies reduceren:

> *"[E]missions in advanced economies fall nearly two-times faster in the current decade than emissions in emerging market and developing economies."*[1039]

1048. Zoals hiervoor al aan de orde kwam (in par. 938 e.v.), is het gelet op ING's specifieke feiten en omstandigheden aangewezen dat ING aansluiting zoekt bij het reductietempo voor advanced economies. ING is die mening overigens zelf ook toegedaan.[1040]

1049. Daarom vraagt Milieudefensie van ING dat ING de absolute CO2-emissies van haar fossiele klantportfolio in lijn brengt met een 1,5°C-reductiepad, ingevuld met het IEA NZE-scenario en waar de data beschikbaar is het reductiepad voor advanced economies.

1050. Milieudefensie zal nu toelichten welke reductiepaden voor de fossiele sector volgen uit het IEA NZE-scenario.

1051. Voor Scope 1 en 2-emissies (in CO2-eq) zijn alleen reductiepaden voor olie respectievelijk gas beschikbaar, en niet voor kolen. Daarnaast geldt dat het IEA NZE-scenario alleen de gemiddelde mondiale Scope 1 en 2-reducties voor olie en gas bevat, en geen specifieke versnelde reducties in Scope 1 en 2 voor olie en gas voor advanced economies. De gedachte van het IEA is dat deze haalbare en betaalbare emissiereducties voor de hele olie- en gassector te bewerkstelligen zijn, waarbij nog wel wordt opgemerkt dat "*forward-looking companies are likely to need to move faster than this*".[1041] Het IEA NZE-scenario bevat de volgende reducties van Scope 1 en 2-emissies in de olie- en gassector.[1042]

[1039] Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 59, Box 2.1 '*Integrating equity into the NZE Scenario design*.

[1040] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 33 en p. 97. Zie ook Productie MD-231, ING 2023, 'ING takes next steps on energy financing after COP28' (uitdraai website 27 februari 2025): "*With our Terra approach we aim to steer our oil and gas portfolio in line with the Net Zero Emissions scenario for Advanced Economies of the International Energy Agency (IEA).*"

[1041] Productie MD-229, IEA 2023, 'The Oil and Gas Industry in Net Zero Transitions', p. 148.

[1042] Productie MD-229, IEA 2023, 'The Oil and Gas Industry in Net Zero Transitions', p. 71, Figure 2.6 en Productie MD-230, IEA 2023, 'The Oil and Gas Industry in Net Zero Transitions' (onderliggende data bij Figure 2.6). Dit betreft de data bij Figure 2.6, 'Scope 1 and 2 oil and gas emissions in the APS and NZE Scenario'. Deze data bevatten alleen de gegevens waarmee de reductiepercentages voor 2030, 2040 en 2050 (ten opzichte van 2022) zijn berekend. De gegevens voor 2035 zijn terug te vinden in Productie MD-085, IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update', p. 105.

Emissiereducties in CO2-eq tot en met 2050 (ten opzichte van peiljaar 2022)				
Scope 1 en 2	**2030**	**2035**	**2040**	**2050**
Olie	-62,9%	-79,4%	-92,1%	-97,9%
Gas	-65%	-81,9%	-92,8%	-98,3%

1052. Ten aanzien van de Scope 3-emissies bevat het IEA NZE-scenario wel een reductiepad voor advanced economies, voor zowel kolen, olie en gas, zoals hieronder weergegeven:[1043]

Emissiereducties in CO2 tot en met 2050 (ten opzichte van peiljaar 2022)				
Sector	**2030**	**2035**	**2040**	**2050**
Kolen	-79,3%	-92,6%	-96%	-99,4%
Olie	-44,4%	-70,3%	-86,1%	-97,9%
Gas	-41,5%	-78,3%	-89,5%	-97,7%

1053. In hoofdstuk XV.2.2 zal Milieudefensie nader toelichten dat het klimaatbeleid van ING voor de fossiele sector onvoldoende is. Er is daarmee sprake van een (dreigende) schending van de op ING rustende rechtsplicht en Milieudefensie verzoekt uw rechtbank aldus om ING te bevelen om de absolute gefinancierde en gefaciliteerde CO2-eq-emissies respectievelijk de absolute gefinancierde en gefaciliteerde CO2-emissies van de ING Groep te verminderen conform de in bovenstaande tabellen weergegeven reducties, alsmede om ING te bevelen te stoppen met de financiering en facilitering van ondernemingen die nog betrokken zijn bij Nieuwe Fossiele Projecten, zoals hiervoor toegelicht.

XIV.3.6 **Afzonderlijke doelen voor gefinancierde en gefaciliteerde emissies**

1054. Bij het vaststellen van bovengenoemde doelen dient ING voorts nog een onderscheid te maken tussen gefinancierde en gefaciliteerde emissies.

1055. Zoals in hoofdstuk X.2.3 is besproken, maakt het PCAF, het raamwerk voor het meten en rapporteren van uitstoot als gevolg van de producten en diensten van banken, een onderscheid tussen verschillende categorieën Scope 3-emissies, waarbij het voor iedere categorie specifiek daarop gerichte principes en methodologieën voorschrijft. Het gaat in het geval van ING zoals gezegd om gefinancierde emissies en gefaciliteerde emissies.

1056. Gefinancierde emissies zijn kort gezegd emissies die samenhangen met leningen en investeringen, waarbij de bank vermogen beschikbaar stelt voor de financiering van bedrijven en hun economische activiteiten.

1057. Gefaciliteerde emissies zijn de emissies verbonden aan de activiteiten van de bank als facilitator van kapitaalmarkttransacties. Naast financieringen, spelen kapitaalmarkt-transacties een cruciale rol in het verwerven van fondsen voor economische activiteiten:

> *"Within the financial sector, Capital Markets (where companies and governments raise debt and equity) play a crucial role in fueling economic activity and providing needed funding."*[1044]

1058. Om die reden zijn deze faciliterende activiteiten op de kapitaalmarkten evenzeer cruciaal om klimaatverandering te kunnen adresseren en geldstromen daadwerkelijk te verleggen richting het 1,5°C-doel:

[1043] World Energy Outlook 2023 Extended Dataset, CO_2 emissions: Advanced Economies. Zoals hiervoor toegelicht in voetnoot 998, is de betreffende dataset van het IEA alleen onder licentie verkrijgbaar, en dus niet publiekelijk beschikbaar.
[1044] Productie MD-142, PCAF Global GHG Accounting and Reporting Standard Part B: Facilitated Emissions, p. 6.

> *"Capital Markets sit at the nexus of financial flows that must increasingly be directed towards more sustainable practices if we are to avoid the worst effects of climate change. Furthermore, a capital market issuances that occurs in a particular year will impact the climate for many subsequent years. Actors within these markets have an opportunity to help those financial flows move into activities that minimize climate impact."*[1045]

1059. Ter illustratie van het belang van gefaciliteerde emissies wijst Milieudefensie op het onderzoek van journalistiek platform Follow the Money en Investico, in samenwerking met tien internationale media, waaronder The Guardian en El País. Dat onderzoek toont dat obligaties naast leningen ook een belangrijke bron van financiering zijn geworden voor de fossiele sector.[1046] En waar banken steeds vaker beloven geen (project)financiering meer te verstrekken aan nieuwe fossiele projecten, kunnen fossiele bedrijven nog steeds bij banken (en andere adviseurs) terecht voor het faciliteren van de uitgifte van obligaties voor fossiele projecten.[1047] Via die weg heeft ING fossiele bedrijven volgens Follow the Money sinds het Parijs Akkoord aan 83,2 miljard euro geholpen:

> *"Ondertussen maakte de ING, sinds de ondertekening van het Klimaatakkoord van Parijs, de uitgifte van 108 fossiel-obligaties mogelijk – waaronder die van Antero Resources. […] De ING Bank verkoopt haar diensten daarnaast aan bedrijven als Mesquite Energy (dat net als Antero Resources in Amerika naar schaliegas en -olie boort), Sinopec en KazMunayGas (de respectievelijk Chinese en Kazachse staatsoliebedrijven) en zelfs aan Var Energy en Aker BP: bedrijven die in het kwetsbare Noordpoolgebied naar nieuwe fossielbronnen speuren.*
>
> *De totale waarde van de obligaties die ING met haar dienstverlening aan fossielbedrijven ondersteunde bedraagt 83,2 miljard euro: een bedrag vergelijkbaar met de jaarlijkse netto zorguitgaven van de Rijksoverheid."*[1048]

1060. Ook PCAF wijst specifiek op de belangrijke rol van banken bij dit soort faciliterende activiteiten op de kapitaalmarkten:

> *"Facilitators are mostly large international banks that conduct substantial capital market facilitation activities including advising issuers on structure, pricing, and process; preparing materials for, and engaging with, investors; and arranging and guiding clients on roadshows. These facilitation services are critical to the functioning of Capital Markets. Through this facilitation role, banks are in a unique position to help their clients meet the growing sustainability demands and climate considerations of investors. To help limit climate change and achieve net-zero emission targets by 2050, Capital Markets need to redistribute a large amount of capital to green and sustainable companies that follow GHG emissions protocols with net-zero targets with projects, products, and services to support decarbonization on the real economy."*[1049] (onderstreping toegevoegd, adv.)

1061. Vanwege het grote verschil tussen gefinancierde en gefaciliteerde emissies, schrijft PCAF uitdrukkelijk voor dat daarover separaat moet worden gerapporteerd. Een belangrijk verschil is onder meer dat de gefaciliteerde emissies zelden op de balans van een financiële instelling zijn terug te vinden, omdat ze betrekking hebben op diensten en niet op financiering. Maar de activiteiten van de bank als facilitator van kapitaalmarkttransacties heeft wel een wezenlijke invloed op de richting van kapitaal naar economische activiteiten die de overgang naar netto-nul tegen 2050 mogelijk maken, aldus PCAF:

[1045] Ibid.

[1046] Productie MD-232, Joosten et al. 2023, 'ING Bank en ABN Amro helpen de fossielindustrie aan tientallen miljarden' (uitdraai website 27 februari 2025), p. 13.

[1047] Ibid, p. 12.

[1048] Ibid, p. 6-7.

[1049] Productie MD-142, PCAF Global GHG Accounting and Reporting Standard Part B: Facilitated Emissions, p. 6-7.

> *"Facilitated emissions differ from financed emissions in two respects: they are rarely held on a financial institution's balance sheet (representing services rather than financing); and a financial institution's association with the transaction is temporary. PCAF views facilitation as a separate but important metric, which exerts a material impact on the direction of capital towards economic activities that will enable the transition to net-zero by 2050."*[1050]

1062. Kortom, banken dienen zowel hun gefinancierde en gefaciliteerde emissies terug te brengen. Om die reden zal Milieudefensie voor beide categorieën emissies separate reductievorderingen formuleren.

XIV.3.7 **Lineaire reducties**

1063. Bij het verwezenlijken van bovengenoemde doelen, dient ING zich – in elk geval vanaf de datum van het door Milieudefensie gevraagde vonnis – zwaarwegend in te spannen om haar reducties elk jaar lineair of sneller te bewerkstelligen.

1064. Het grote belang daarvan blijkt reeds uit de inleiding in hoofdstuk I en uit hoofdstuk XIV.2. Daar is beschreven dat het 1,5°C-doel alleen binnen bereik blijft als de (mondiale) cumulatieve emissies niet hoger zijn dan het koolstofbudget dat moet worden gerespecteerd om het 1,5°C-doel binnen bereik te houden. Door langzamer dan lineair te reduceren, zou ING de vereiste reducties uitstellen, waarmee er cumulatief meer emissies worden uitgestoten en er een groter en ontoelaatbaar risico ontstaat dat het koolstofbudget wordt overschreden. Eenvoudiger gesteld: door een langzamer reductiepad dan een lineair reductiepad zou ING het 1,5°C-doel ondermijnen. Illustratief is in dit verband de figuur die in de inleiding is opgenomen bij par. 29.

1065. Ook P-G Langemeijer en A-G Wissink wijzen in hun conclusie bij de Urgenda-zaak op de juridische betekenis van het blijven binnen het koolstofbudget en het daartoe volgen van een voldoende snel reductiepad (waarbij zij verwijzen naar de door Urgenda ingebrachte figuur, die vergelijkbaar is met de figuur die in deze dagvaarding is opgenomen bij par. 29):

> "*Uit het gegeven dat er nog slechts een beperkt carbon budget resteert om de tweegradendoelstelling te behalen, volgt dus dat sneller en meer reduceren van de uitstoot van broeikasgassen een grotere kans biedt op het behalen van die doelstelling. […] De […] figuur illustreert dat niet alleen gekeken moet worden naar reductiedoelstellingen voor een bepaald jaar (zoals 49% minder uitstoot ten opzichte van 1990 in 2030), maar ook naar het tempo om tot die reductiedoelstelling in dat jaar te komen (in de hieronder opgenomen figuur reductieroutes genoemd). Naarmate later wordt begonnen met emissiereducties, wordt het carbon budget sneller uitgeput.*"[1051]

1066. Bij de beoordeling van de vraag in hoeverre dit betekent dat "*uitstel van reducties al op korte termijn problematisch is, dan wel dat er nog zoveel ruimte in het resterende carbon budget zit dat uitstel van reducties pas problematisch zal worden als reducties niet op (middel)lange termijn zouden plaatsvinden*", wijzen P-G Langemeijer en A-G Wissink op verschillende door rechtbank en hof vastgestelde feiten, waaronder de door UNEP getoonde onwaarschijnlijkheid dat de klimaatdoelen van Parijs nog haalbaar zijn als in 2030 de *emissions gap* niet is gedicht.[1052] Een *emissions gap* die nog steeds bestaat, en alleen kan worden gedicht als ook private actoren, zoals ING, daaraan bijdragen (zie hoofdstuk IX). De

[1050] Ibid, p. 8.
[1051] Conclusie P-G Langemeijer en A-G Wissink 13 september 2019, ECLI:NL:PHR:2019:887 (*Urgenda*), par. 4.62.
[1052] Ibid, par. 4.65.

P-G en A-G betrekken in hun beoordeling ook dat de haalbaarheid van de klimaatdoelen afhangt van het gebruik van CDR-technieken (waarvan de schaalbaarheid twijfelachtig is; zie hoofdstuk XIV.2). Zij constateren terecht dat "*méér op dergelijke technieken [moet] worden vertrouwd om de vereiste negatieve emissies te bereiken naarmate later wordt begonnen met reductie van de uitstoot van broeikasgassen*".[1053]

1067. Buitenlandse rechtspraak bevestigt eveneens dat een voldoende snel reductiepad moet worden gevolgd. In de Franse klimaatzaak van Notre Affairs à Tous is bijvoorbeeld geoordeeld dat de Franse staat haar koolstofbudget voor de periode 2015-2018 had overschreden, en dat zij daarom in de navolgende jaren die overschrijding moest compenseren (als extra reductie bovenop de voor die periode al geplande emissiereducties).[1054] Toekomstige overschrijdingen van koolstofbudgetten moeten op dezelfde wijze worden gecompenseerd. Vereenvoudigd gesteld: ook volgens de Franse rechter kan niet worden volstaan met louter het realiseren van toekomstige klimaatdoelen, en is het zaak dat cumulatieve emissies op weg daar naar toe niet leiden tot een overschrijding van het koolstofbudget.

1068. Ook de al eerder genoemde uitspraak van het Duitse Federaal Constitutioneel Hof in de Neubauer-zaak onderschrijft dat niet alleen doelniveaus en doeljaren ertoe doen, maar ook het reductiepad daar naar toe.[1055] Het Hof oordeelde in deze zaak dat nationale klimaatdoelen in de Duitse klimaatwet ontoereikend zijn. De reden daarvoor is dat deze klimaatdoelen weliswaar bepalen wat de jaarlijks toegestane emissies zijn tot 2030 (leidend tot een emissiereductie van 55% in 2030), maar niet specificeren hoe het wettelijk doel van netto nul emissies in 2050 wordt bereikt. Dit heeft tot gevolg, aldus het Hof, dat er in de Duitse klimaatwet een mismatch is tussen de reductie-inspanning tot 2030 en die van na 2030 omdat (met een 55% reductiedoelstelling in 2030) de reducties na 2030 met nog grotere spoed en urgentie moeten plaatsvinden. Volgens het Hof heeft dit gevolgen voor toekomstige generaties, die zich niet verdragen met het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid (zie hoofdstuk XI.2.5.4). In de woorden van het Hof:

> "*The provisions irreversibly offload major emission reduction burdens onto periods after 2030 […] For this [climate] target to be reached, the reductions still necessary after 2030 will have to be achieved with even greater speed and urgency […] Provisions that allow for CO2 emissions in the present time constitute an irreversible legal threat to future freedom because every amount of CO2 that is allowed today narrows the remaining options for reducing emissions in compliance with Art. 20a GG [..] Another precondition of constitutional justification is that the provisions on the emission amounts do not lead to disproportionate burdens being placed on the future freedom of the complainants […] According to this requirement, one generation must not be allowed to consume large portions of the CO2 budget while bearing a relatively minor share of the reduction effort if this would involve leaving subsequent generations with a drastic reduction burden and expose their lives to comprehensive losses of freedom.*"[1056]

1069. Ook in deze zaak tegen ING komt juridische betekenis toe aan de (ontoelaatbare) gevolgen van een te langzaam reductiepad. De omstandigheid dat ING door te hoge cumulatieve emissies het 1,5°C-doel zou ondermijnen en een ontoelaatbare last zou leggen bij toekomstige generaties, is voor de maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting van ING van

[1053] Ibid, par. 4.67.
[1054] Tribunal Administratif de Paris 14 oktober 2021, N°s 1904967, 1904968, 1904972, 1904976/4-1. Zie ook Productie MD-233, Tribunal Administratif de Paris 14 oktober 2021, Notre Affaire à Tous, Onofficiële Engelse vertaling, p. 43 t/m 46 (vanaf par. 11, onder 'on the content of the injunction).
[1055] BVerfG 24 maart 2021, ECLI:DE:BVerfG:2021:rs20210324.1bvr265618, rov. 202 en 203. Zie ook Productie MD-181, BVerfG 24 maart 2021, Neubauer, Officiële Engelse vertaling.
[1056] Ibid, p. 1, 2e alinea; p. 2, 8e alinea en p. 3, 1e alinea; p. 3, 2e alinea; p. 4, onder a).

vergelijkbare betekenis als voor de zorgvuldigheidsverplichting van de Nederlandse, Franse respectievelijk Duitse staat. Om die reden dient ING ervoor zorg te dragen dat zij zoveel als mogelijk lineaire reducties van uitstoot (of sneller) in de periode tussen het peiljaar en het doeljaar bewerkstelligt.

XIV.3.8 **Alternatief: dynamische absolute sectorale reductiedoelen**

1070. De hiervoor besproken klimaatmaatregelen betreffen reductiedoelen die strekken tot een reductie van absolute emissies en emissie-intensiteit gedurende de hiervoor aangegeven periodes tussen peiljaar en doeljaar. In het geval van het reductiedoel voor ING's totale broeikasgasuitstoot betreft dit de door het IPCC in kaart gebrachte mondiale reducties, die ook door de wereldgemeenschap tot uitgangspunt zijn genomen. In het geval van de sectorale vorderingen betreft dit de reducties die volgen uit het NZE-scenario van het IEA uit 2023.

1071. Het gerechtshof Den Haag heeft in de Shell-zaak een drempel gezien voor het toewijzen van vaste reductiepercentages in een doeljaar (in dat geval 2030), omdat reductiescenario's soms geactualiseerd worden. Het oordeel van het hof dat een update van een reductiepad (in dit geval het NZE-scenario) niet te verenigen zou zijn met een veroordeling van Shell tot een vast reductiepercentage in de periode tot 2030 wordt in cassatie door Milieudefensie bestreden. Wanneer er voor ING een rechtvaardiging zou bestaan om haar verantwoordelijkheid vanwege mogelijke updates in scenario's te ontlopen, zou het de facto onmogelijk zijn om ING op haar maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting aan te spreken. Er zijn nu maatregelen nodig en van ING mag worden verwacht dat zij die maatregelen nu treft.

1072. Een mogelijk door ING ingeroepen belang om rekening te houden met updates van scenario's, kan en mag niet in de weg staan aan de toewijzing van Milieudefensie's vorderingen tot het treffen van de hiervoor genoemde klimaatmaatregelen. Dit geldt eens temeer in het geval uw rechtbank zou oordelen dat de rechtsplicht van ING tot het treffen van de maatregelen moet worden geduid als een zwaarwegende inspanningsverplichting (in lijn met hoofdstuk XX, vordering 12).

1073. Voor zover uw rechtbank toch zou menen dat enig belang toekomt aan het rekening houden met updates van scenario's, wijst Milieudefensie op de mogelijkheid van een procentuele absolute reductiedoelstelling die door de tijd heen dynamisch is. Dit als alternatief voor de hiervoor genoemde klimaatmaatregelen. Het is deze mogelijkheid waarop Milieudefensie haar subsidiaire vordering heeft gestoeld (zie hoofdstuk XX, vordering 7).

1074. Meer specifiek gaat het hier om de mogelijkheid dat uw rechtbank de rechtsplicht van ING concretiseert in een procentuele reductieverplichting op basis van de zogeheten *Compound Average Annual Growth Rate* ("**CAAGR**") van absolute emissies die het IEA jaarlijks in haar World Energy Outlook publiceert.

1075. In haar World Energy Outlook modelleert het IEA jaarlijks de CAAGRs van absolute emissies voor iedere (sub)sector. Deze reflecteren de gemiddelde jaarlijkse absolute CO2-emissieverandering richting doeljaren 2030 en 2050.[1057] Als peiljaar gebruikt het IEA daarbij

[1057] Hoewel het acronym CAAGR verwijst naar *growth* (groei) kan het ook om een daling gaan. Het IEA gebruikt de CAAGR niet alleen als statistische maat voor veranderingen in CO2-uitstoot, maar ook om veranderingen in energieproductie en -consumptie weer te geven (als bijvoorbeeld de CAAGR van zonne-energie 25% bedraagt tussen 2023 en 2030, betekent dit dat de capaciteit van zonne-energie jaarlijks gemiddeld met 25% toeneemt).

steeds het kalenderjaar dat direct voorafgaat aan het jaar waarin zij de desbetreffende editie van de World Energy Outlook uitbrengt.

1076. Ter illustratie heeft Milieudefensie hieronder het overzicht opgenomen van de CAAGRs van sectorale CO2-emissies in het NZE-scenario zoals vervat in de World Energy Outlook van 2023 (zie daarvoor de rechterkolom):[1058]

Table A.4c: World CO_2 emissions

				Net Zero Emissions by 2050 Scenario (Mt CO_2)				CAAGR (%) 2022 to:	
	2010	2021	2022	2030	2035	2040	2050	2030	2050
Total CO_2*	32 877	36 589	36 930	24 030	13 375	6 471	-	-5.2	n.a.
Combustion activities (+)	30 624	33 634	34 042	21 958	12 017	5 820	655	-5.3	-13
Coal	13 846	15 104	15 330	8 173	3 541	1 200	171	-7.6	-15
Oil	10 545	10 683	10 963	7 910	5 325	3 219	824	-4.0	-8.8
Natural gas	6 052	7 577	7 499	5 795	3 327	1 780	358	-3.2	-10
Bioenergy and waste	181	269	251	80	- 176	- 379	- 698	-13	n.a.
Other removals (-)**	-	1	2	167	348	523	933	78	25
Biofuels production	-	1	2	98	186	227	312	67	21
Direct air capture	-	-	-	69	162	295	621	n.a.	n.a.
Electricity and heat sectors	12 511	14 598	14 822	8 113	2 854	411	- 275	-7.3	n.a.
Coal	8 946	10 646	10 876	5 156	1 545	42	21	-8.9	-20
Oil	828	574	596	135	45	23	0	-17	-23
Natural gas	2 623	3 227	3 201	2 781	1 401	604	78	-1.7	-12
Bioenergy and waste	114	151	149	41	- 138	- 257	- 374	-15	n.a.
Other energy sector**	1 438	1 530	1 554	782	322	108	- 198	-8.2	n.a.
Final consumption**	18 668	20 191	20 293	15 187	10 350	6 241	1 088	-3.6	-9.9
Coal	4 699	4 355	4 352	2 983	1 971	1 142	138	-4.6	-12
Oil	9 087	9 552	9 815	7 398	4 993	2 989	711	-3.5	-9.0
Natural gas	2 842	3 566	3 500	2 543	1 718	1 036	173	-3.9	-10
Bioenergy and waste	66	118	102	43	- 26	- 93	- 205	-10	n.a.
Industry**	8 324	9 185	8 998	7 158	5 111	3 222	440	-2.8	-10
Chemicals**	1 201	1 329	1 330	1 150	850	521	45	-1.8	-11
Iron and steel**	2 083	2 733	2 623	2 118	1 584	1 032	233	-2.6	-8.3
Cement**	1 916	2 514	2 418	1 911	1 343	875	79	-2.9	-12
Aluminium**	185	261	265	218	172	107	8	-2.4	-12
Transport	7 014	7 599	7 874	5 992	4 062	2 430	578	-3.4	-8.9
Road	5 216	5 847	5 964	4 213	2 718	1 491	236	-4.2	-11
Passenger cars	2 609	2 930	2 975	1 752	916	403	37	-6.4	-14
Heavy-duty trucks	1 489	1 766	1 812	1 610	1 284	856	178	-1.5	-8.0
Aviation	754	661	792	932	744	554	208	2.0	-4.7
Shipping	797	827	855	695	495	313	112	-2.6	-7.0
Buildings	2 891	2 973	2 979	1 741	971	463	54	-6.5	-13
Residential	1 961	2 013	1 997	1 189	675	326	48	-6.3	-12
Services	929	959	983	552	296	137	6	-7.0	-16
Total CO_2 removals**	-	2	2	234	632	995	1 710	85	28
Total CO_2 captured**	15	41	42	1 024	2 421	3 724	6 040	49	19

*Includes industrial process and flaring emissions.

**Includes industrial process emissions.

1077. De hiervoor genoemde jaarlijkse actualisering van de CAAGRs per (sub)sector zorgt ervoor dat in iedere laatste editie van de World Energy Outlook deze CAAGRs een weerspiegeling zijn van de meest recente ontwikkelingen en inzichten in de mondiale economie.

1078. Wanneer ING haar gefinancierde en gefaciliteerde CO2-emissies in de bovengenoemde (sub)sectoren ieder jaar in absolute zin vermindert met een percentage dat gelijk is aan de door het IEA in de World Energy Outlook van dat jaar voor deze (sub)sectoren gepubliceerde CAAGRs, zou ING een jaarlijks geactualiseerd emissiereductiepad volgen.

[1058] Productie MD-227, IEA 2023, 'World Energy Outlook 2023' (geselecteerde pagina's), p. 280.

1079. Voor zover uw rechtbank zou menen dat het belang van het volgen van een geactualiseerd scenario zodanig groot is dat het in de weg staat aan de toewijzing van de vorderingen van Milieudefensie tot het treffen van de hiervoor besproken klimaatmaatregelen, kan uw rechtbank aan dat belang tegemoet komen door toewijzing van de subsidiaire vordering genoemd in hoofdstuk XX, vordering 7.

XIV.4 ING BESCHIKT OVER RUIME MOGELIJKHEDEN OM AAN DE NOODZAKELIJKE KLIMAATMAATREGELEN UITVOERING TE GEVEN

XIV.4.1 ING behoudt beleidsvrijheid

1080. Zoals in hoofdstuk XV nog nader zal blijken is ING nalatig in het treffen van de hiervoor genoemde noodzakelijke klimaatmaatregelen, wat leidt tot een verwijtbare bijdrage aan het gevaar en de gevolgen van klimaatverandering. Naast verwijtbaar is deze bijdrage aan klimaatverandering ook onnodig, omdat ING beschikt over ruime mogelijkheden om aan die klimaatmaatregelen een doelmatige invulling te geven.

1081. Milieudefensie zal hieronder toelichten waar de mogelijkheden van ING uit kunnen bestaan. Die toelichting is niet uitputtend. Naar alle waarschijnlijkheid zullen er voor ING nog meer mogelijkheden bestaan om aan het gevorderde te voldoen. Het uitgangspunt moet zijn dat het ING ook vrijstaat deze mogelijkheden te benutten; binnen de kaders van het gevorderde blijft ING volledig vrij om naar eigen goeddunken te bepalen welke mogelijkheden zij wil benutten en welke niet. ING behoudt derhalve beleidsvrijheid om aan haar rechtsplicht te voldoen op een wijze die voor haar het meest passend en onbezwaarlijk is.

XIV.4.2 ING heeft invloed op de verduurzaming van haar klanten (en dit wordt ook breed onderkend)

1082. De mogelijkheden waarop Milieudefensie hier wil wijzen, bestaan uit de ruime mogelijkheden van ING om haar klanten te ondersteunen bij de verduurzaming die zij moeten doormaken om hun bijdrage te leveren aan de duurzame klimaattransitie. Deze mogelijkheden voeren terug op de relatie die ING, net als iedere bank, heeft met haar (bestaande en potentiële) klanten, en waarbinnen zij een bepaalde invloed en controle kan uitoefenen.

1083. Die invloed en controle bestaan allereerst uit de mogelijkheid van ING om haar betrokkenheid bij een klant te vergroten (ook wel "*engagement*" genoemd), en zo invloed uit te oefenen op de klant (ook wel "*leverage*" genoemd). Dit kan bijvoorbeeld door het richten van financiering op de verduurzaming van de klant. Als ING haar engagement en leverage gebruikt en vergroot, kan zij haar klanten aansporen te verduurzamen. ING kan hierbij gebruik maken van haar unieke kennis met betrekking tot individuele klanten en sectoren.

1084. Die verduurzaming van klanten zal vervolgens leiden tot een reductie van de Scope 3-uitstoot van ING. Aldus kan ING haar relatie met klanten behouden, en toch haar financiering (en haar daaruit voortvloeiende Scope 3-uitstoot) in lijn brengen met de 1,5°C-doelstelling. De door ING te treffen klimaatmaatregelen impliceren voor haar dus ook geen noodzakelijke krimp van (financierings)activiteiten.

1085. Als engagement van ING met een klant niet leidt tot de benodigde klimaatprestaties, kan ING besluiten haar relatie met de klant te beëindigen (ook wel "*disengagement*" genoemd). Bijvoorbeeld door na afloop van de financieringstermijn af te zien van herfinanciering, en zo nodig door lopende financiering voortijdig te beëindigen (in overeenstemming met de daarvoor geldende juridische kaders). Na een doelmatige inzet van haar engagementmogelijkheden, zal ING ruime mogelijkheden hebben tot disengagement, en zal de klant disengagement tijdig kunnen zien aankomen. Ook disengagement impliceert voor ING geen noodzakelijke krimp van haar (financierings)activiteiten. Het staat ING immers vrij om de financiering van andere economische activiteiten te intensiveren, zolang die financiering zich met haar rechtsplicht verdraagt.

1086. Engagement en disengagement zijn breed onderkende mogelijkheden waarmee banken hun betrokkenheid bij de milieu- en mensenrechtenimpacts van klanten kunnen voorkomen, waaronder in relatie tot klimaatverandering. In hoofdstuk XIV.4.4 zal blijken dat ING deze mogelijkheden zelf ook onderkent en toepast (zij het op inadequate wijze).

1087. Daar komt bij dat ook de breed erkende (en door ING onderschreven) UNGP en de OESO-richtlijnen van ING verlangen dat zij engagement en (zo nodig) disengagement toepast bij de nakoming van haar due diligence-verantwoordelijkheden. In hoofdstuk IX kwam al aan bod dat beide kaders van ING verlangen dat zij klimaatgerelateerde mensenrechten- en milieu-impacts voorkomt en tegengaat, ook als deze worden (mede)veroorzaakt door klanten en andere zakelijke relaties. Sterker nog: volgens de OESO-richtlijnen is engagement en de inzet van invloed op klanten en andere zakelijke relaties cruciaal om gevaarlijke klimaatverandering af te wenden:

> "*The use of leverage […] and funding to […] business relationships for climate mitigation and adaptation efforts will be crucial for meeting targets and addressing impacts.*"[1059]

1088. Het VN-Race to Zero-initiatief sluit daarbij aan, en onderstreept eveneens het belang van engagement. Daarbij benadrukt het bovendien dat engagement niet vrijblijvend is en na verloop van 12 maanden moet leiden tot escalatie:

> "*For finance entities, engagement with clients and investees shall be in line with the 1.5C pathway, with appropriate escalation in place if the targeted outcome is not achieved within 12 months of engagement.*"[1060]

1089. Ook onder de UNGP en de OESO-richtlijnen is engagement niet vrijblijvend. Als blijkt dat de invloed van ING tekortschiet om de negatieve klimaatimpacts van klanten tegen te gaan, verlangen zij van ING dat zij probeert haar invloed te vergroten. Bijvoorbeeld via contractuele voorwaarden[1061] of door de klant erop te wijzen dat beëindiging van de relatie dreigt ("*disengagement*").[1062] Als ING moet constateren dat zij te weinig invloed heeft, of dat haar invloed niet leidt tot de beëindiging door de klant van zijn negatieve klimaatimpact, noopt dat er volgens deze mensenrechtenkaders toe dat ING de relatie met de klant ook

[1059] Productie MD-137, OESO-richtlijnen (originele Engelstalige versie) (2023), Commentary on Chapter VI, par. 78.
[1060] Productie MD-132, UNFCCC, 'Interpretation Guide Race to Zero Expert Peer Review Group Version 2.0', p. 8.
[1061] Productie MD-137, OESO-richtlijnen (originele Engelstalige versie) (2023), Commentary on Chapter II, nr. 23; Productie MD-234, OECD RBC Guidance (2018), p. 79; Productie MD-235, OECD Banking Guide (2019), p. 49; Productie MD-236, OECD Project and Asset Finance Guide (2022), p. 40.
[1062] Productie MD-137, OESO-richtlijnen (originele Engelstalige versie) (2023), Commentary on Chapter II, nr. 23 en Commentary on Chapter IV, nr. 48; Productie MD-234, OECD RBC Guidance (2018), p. 78-81; Productie MD-236, OECD Project and Asset Finance Guide (2022), p. 47.

daadwerkelijk beëindigt.[1063] Ook dit wordt uitdrukkelijk door het VN-Race to Zero-initiatief onderschreven:

> "*where there is no transition plan, divestment may be the only way to drive net zero alignment.*"[1064]

1090. ING beschikt over legio mogelijkheden om aan de voornoemde verantwoordelijkheden een doelmatige invulling te geven, en zo te bewerkstelligen dat de uitstoot van klanten in overeenstemming wordt gebracht met de rechtsplicht van ING. Deze mogelijkheden omvatten onder meer de volgende:

(i) ING kan bepalen welke nieuwe financieringen zij een klant wel of juist niet verstrekt om te bewerkstelligen dat de uitstoot van die klant in overeenstemming wordt gebracht met de rechtsplicht van ING.

(ii) ING kan naar klanten helder communiceren aan welke voorwaarden de klant moet voldoen om zeker te stellen dat de door ING aan de klant verstrekte financiering zich verdraagt met de rechtsplicht van ING.

(iii) ING kan naar klanten helder communiceren welke consequenties zij verbindt aan de niet-nakoming van deze voorwaarden door de klant, en de daaruit voortvloeiende (dreigende) schending van de rechtsplicht van ING.

(iv) ING kan de genoemde voorwaarden inbedden in de contractuele voorwaarden van de financiering, om zo klanten aan te sporen tot de benodigde emissiereducties en om aan een schending van de genoemde voorwaarden de benodigde consequenties te kunnen verbinden.[1065]

(v) ING kan besluiten tot het beëindigen van financieringen of klantrelaties, in overeenstemming met de daarvoor geldende juridische kaders, voor zover dit is vereist om aan haar rechtsplicht te voldoen.

1091. Het staat ING in beginsel vrij te bepalen welke van deze (of andere) mogelijkheden zij al dan niet aanwendt om adequate uitvoering te geven aan haar verantwoordelijkheden, en aan de maatregelen die zij op grond van haar rechtsplicht moet treffen. Het is ING die bepaalt of en onder welke voorwaarden zij bereid is haar diensten en producten aan te bieden aan klanten. Het is bovendien ING die bepaalt of en hoe zij die voorwaarden inbedt in contractuele voorwaarden, en haar invloed vervolgens aanwendt om haar emissies in lijn te brengen met haar rechtsplicht om niet bij te dragen aan gevaarlijke klimaatverandering.

XIV.4.3 **ING kan de klimaattransitieplannen en de klimaatprestaties van klanten beoordelen (en dit wordt ook breed onderkend)**

1092. ING kan verschillende instrumenten inzetten om een adequate uitvoering te geven aan de

[1063] Productie MD-137, OESO-richtlijnen (originele Engelstalige versie) (2023), Commentary on Chapter II, nrs. 15, 22 en 25, Commentary on Chapter IV, nr. 47 en Commentary on Chapter VI, nrs. 76 en 77; Productie MD-234, OECD RBC Guidance (2018), p. 31; Productie MD-235, OECD Banking Guide (2019), Measure 3.2(c); Productie MD-236, OECD Project and Asset Finance Guide (2022), Measure 3, p. 47; Productie MD-136, UN Guiding Principles (2011), Principles 13(b) en 19 (incl. Commentary bij Principle 19, p. 22).
[1064] Productie MD-132, UNFCCC, 'Interpretation Guide Race to Zero Expert Peer Review Group Version 2.0', p. 8 (par. 7c).
[1065] Zoals contractuele klimaatprestatieindicatoren, renteopslag- en en voortijdige beëindigingsrechten op basis daarvan, en/of kortere looptijden.

hiervoor genoemde verantwoordelijkheden. Een voor de hand liggend instrument is dat ING van haar (grote zakelijke) klanten klimaattransitieplannen verlangt en beoordeelt. Door de invoering van de CSDDD worden veel grootzakelijke klanten van ING sowieso al verplicht een klimaatplan op te stellen en jaarlijks te updaten, met daarin doelen voor de reductie van Scope 1, 2 en 3-emissies in lijn met het beperken van de opwarming tot 1,5°C en in lijn met de klimaatwetenschap. Vervolgens kan ING periodiek beoordelen of de klimaatprestaties van klanten verbeteren in lijn met hun klimaattransitieplannen. Na deze initiële en periodieke beoordelingen, kan ING aan haar bevindingen steeds de consequenties verbinden die nodig zijn om te voldoen aan haar verantwoordelijkheden, en om een adequate uitvoering te geven aan de maatregelen die zij op grond van haar rechtsplicht moet treffen.

1093. De verantwoordelijkheid van ING tot opvragen en beoordelen van de klimaattransitieplannen en de klimaatprestaties van klanten strookt met diverse sectorinitiatieven, waaraan ook ING is verbonden. Aansluitend bij de drie initiatieven die Milieudefensie ook in hoofdstuk XIV.3.1 heeft uitgelicht, blijkt dit onder meer uit het volgende:

(i) *Principles for Responsible Banking (PRB)* – Samenwerken met klanten is één van de zes principes van de PRB. Deze samenwerking is niet louter vrijblijvend: de veranderingstheorie en de *Target Setting FAQ* van de PRB moedigen ondertekenaars aan om engagementdoelen vast te leggen. In de veranderingstheorie spelen de vaststelling en uitvoering van klimaattransitieplannen van klanten een centrale rol in de verwezenlijking van de emissiereductiedoelen van banken. De PRB-veranderingstheorie bevat bovendien een beslisboom die de opties toont die PRB-banken hebben ten aanzien van klanten die (nog) niet of slechts gedeeltelijk tegemoetkomen aan het voor hen vereiste 1,5°C-scenario. Wanneer blijkt dat engagement niet werkt, voorziet deze beslisboom in escalatiemogelijkheden, beëindiging van de klantrelatie of een beheerste uitfasering van activa, om op die wijze de financiering door de bank van emissie-intensieve activiteiten te verminderen en uiteindelijk te stoppen.[1066] De *Target Setting FAQ* noemt beleid op het vlak van engagement, inclusief eisen voor klimaattransitieplannen, tot slot uitdrukkelijk als een onderdeel van het klimaatbeleid van een bank.[1067] De PRB zien het eisen, door banken, van klimaattransitieplannen van (grote zakelijke) klanten en het staken van de financiering van klanten die geen goed klimaattransitieplan hebben vastgesteld of dit niet voldoende uitvoeren, dus ook als noodzakelijke en haalbare maatregelen.

(ii) *Glasgow Financial Alliance for Net Zero (GFANZ)* – Engagementstrategie is eveneens een belangrijk thema in GFANZ' raamwerk voor *Financial Institution Net-zero Transition Plans*. Deze strategie is door GFANZ breed omschreven als een strategie voor engagement met externe belanghebbenden (waaronder klanten) ter ondersteuning van de mondiale klimaatopgave. GFANZ wil de ontwikkeling van klimaattransitieplannen door bedrijven in de reële economie ondersteunen en versnellen.[1068] GFANZ verwacht van banken dat ze op hun klanten en portefeuillebedrijven invloed uitoefenen om ervoor te zorgen dat klanten klimaattransitiestrategieën en -plannen vaststellen en uitvoeren:

"*For the global economy to reach net zero, annual greenhouse gas emissions from activities*

[1066] Productie MD-216, UNEP FI PRB 2023, 'Theory of Change for Climate Mitigation', p. 3.
[1067] Productie MD-217, UNEP FI PRB 2023, 'Target Setting FAQ' p. 12.
[1068] Productie MD-237, GFANZ 2022, 'Introductory Note on Expectations for Real-Economy Transition Plans', p. 1.

of real economy companies need to rapidly reduce, while financial institutions allocate capital and use their influence as shareholders and/or financial partners to support and catalyze such action."[1069]

Daarvoor moeten banken een concrete engagementstrategie uitwerken, die de klanten van de bank duidelijkheid biedt over onder meer de engagementdoelen, de eisen ten aanzien van klanten (zoals het vaststellen en uitvoeren van een klimaattransitieplan), de tijdlijn en de escalatiestrategie met stopzetting van de klantrelatie of desinvestering als laatste redmiddel:

"*An escalation process with consistent and transparent criteria that are communicated to the client and portfolio companies should also be a critical part of an engagement strategy. This may include sharing the financial institution's net-zero transition plan and policies and conditions with clients and portfolio companies. When clients or portfolio companies show little or no response to the engagement, a financial institution should consider using the business levers available to it according to its business relationship. These levers will differ and include stewardship actions such as proxy voting, shareholder resolutions, and voting to remove directors who have failed in their accountability; financing levers such as more onerous/costly lending conditions and refusal to engage in new business; and, as a last resort, cessation of the relationship either as a service or product provider, or opting to divest.*"[1070]

Kortom, GFANZ laat eveneens zien dat door banken concrete klimaateisen aan (grootzakelijke) klanten gesteld kunnen worden en dat ook het staken van de financiering van klanten die geen goede klimaataanpak hebben, voor financiële instellingen noodzakelijke en haalbare maatregelen zijn.

(iii) *Net-Zero Banking Alliance (NZBA)* – Ten slotte benadrukt ook de NZBA de mogelijkheid en het belang van engagement. Richtsnoeren van de NZBA noemen engagement met klanten als één van de categorieën van acties die banken kunnen nemen om hun doelen te verwezenlijken, en wijst in dat kader onder meer op het evalueren van de transitieplannen van klanten. Ook disengagement ('*divestment*') wordt door de richtsnoeren van de NZBA als een mogelijkheid genoemd.[1071]

1094. Concluderend kan worden gesteld dat ING over zeer ruime mogelijkheden beschikt om haar gefinancierde en gefaciliteerde emissies te reduceren. Als cruciaal instrument daarbij kan ING van haar (grote zakelijke) klanten een klimaattransitieplan vragen en periodiek beoordelen of de klant voldoende vooruitgang boekt. Zo kan ING haar financiering en invloed op klanten in lijn brengen met haar verantwoordelijkheden en uitvoering geven aan het klimaatbeleid waartoe ING blijkens hoofdstuk XI is verplicht. Door de invoering van de CSDDD zullen veel grootzakelijke klanten van ING sowieso al worden verplicht een klimaatplan op te stellen en jaarlijks te updaten zodat ook om die reden het vragen van een klimaattransitieplan aan klanten een effectief instrument voor ING zal zijn om haar eigen rechtsplicht na te komen.

XIV.4.4 **ING past de genoemde mogelijkheden reeds toe (maar niet op adequate wijze)**

1095. De hiervoor genoemde ruime mogelijkheden zijn ING niet onbekend. Zij blijken, zoals toegelicht, uit meerdere mensenrechtenkaders en sectorinitiatieven, die niet alleen zeer breed worden onderkend maar waaraan ING zich ook heeft verbonden. Daar komt nog bij

[1069] Productie MD-238, GFANZ 2022, 'Expectations for Real-Economy Transition Plans', p. i.
[1070] Productie MD-238, GFANZ 2022, 'Expectations for Real-Economy Transition Plans', p. 62.
[1071] Productie MD-220, UNEP FI NZBA 2024, 'Guidelines for Climate Target Setting for Banks Version 2', p. 11.

dat ING deze mogelijkheden ook al (deels) toepast.

1096. In haar jaarverslag over 2023 stelt ING dat zij de klimaattransitieplannen en klimaatprestaties van klanten beoordeelt omdat dit ING inzichten geeft in de risico's en kansen van de verduurzaming van de klant. Die inzichten gebruikt ING vervolgens om haar engagement met klanten te verbeteren, en bij (de kredietgoedkeuringsprocessen ten behoeve van) haar financieringsbeslissingen:

> "*To be able to better assess the climate performance of our clients, and then use these insights to identify risks and opportunities for supporting clients in their transitions, we have developed a bespoke 'client transition plan' tool. This online platform is where we've started to centrally collect, assess and monitor publicly disclosed climate transition plans of our largest corporate clients, starting with those in scope of Terra. The transition plan data collected includes, where possible, historic emissions (scope 1, 2 and 3), commitments, targets, action and investment plans, governance and strategy (such as low-emission products and services). The data is sourced from the Carbon Disclosure Project (CDP), the Science-Based Targets initiative and public sustainability reports, and where possible including scope 1, 2 and 3 emissions, targets and investment plans of each client, starting with those in Scope of Terra and eventually expanding to cover all Wholesale Banking clients. By aggregating this information, we can engage in data-driven discussions with our clients that should lead to greater impact. The tool will also help make our credit approval process more efficient*."[1072]

1097. Ook in haar klimaatverslag van 2024 geeft ING er blijk van dat engagement aan de hand van de klimaattransitieplannen en de klimaatprestaties van de klant een betekenisvol instrument is om de verduurzaming van klanten te bevorderen:

> "*Client and customer engagement is our biggest lever for change, and in Wholesale Banking our aim is to actively support clients that are working to transform their businesses and drive progress in this transition.*"[1073]

1098. Daarbij vermeldt ING dat zij reeds gebruik maakt van diverse van de in par. 1090 genoemde mogelijkheden. Zo baseert ING haar financieringsbeslissingen mede op deze informatie:

> "*In 2023 we collected publicly available data on the climate disclosures and transition planning of around 2,000 clients. This has allowed us to assess and evaluate the maturity of the disclosures of our biggest clients, as well as all clients in the most carbon-intensive parts of our portfolio (i.e. clients in scope of our Terra approach). <u>This will enhance our client-related decision-making process and improve how we engage with existing and prospective clients.</u>*
>
> *This large-scale assessment resulted in a CTP ["Client Transition Plan"; adv.] score for each client in scope, which we have placed into bands: Advanced, Moderate and Low (maturity of disclosure).*
>
> *<u>These scores are now incorporated into our transition risk assessment and transaction approval processes</u> to support a more data-rich and fact-based approach to better understand where our clients stand in their transition journey, how we can support them, and finally how we can steer our funding towards those clients who are willing and able to transition to meet our net zero ambition.*"[1074] (onderstreping toegevoegd, adv.)

1099. Ook geeft ING aan dat zij de duurzaamheidsprestaties van de klant betrekt in conversaties met klanten, waarbij zij klanten adviseert over hun verduurzaming en de rol die financiering daarin kan spelen. Daarbij kan ING de duurzaamheidsprestaties van de klant ook betrekken

[1072] Jaarverslag ING 2023, p. 48 (zie https://www.ing.com/MediaEditPage/2023-ING-Groep-N.V.-annual-report.htm).
[1073] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 18.
[1074] Ibid, p. 19.

in de contractuele voorwaarden van bepaalde typen financiering, om zo haar klanten tot verduurzaming te stimuleren. In de woorden van het klimaatverslag van 2024:

> "*The nature of client conversations in sustainable finance – and ING's offering – is also broadening from a focus on the structuring of sustainability-linked products – where companies set their sustainability goals and where related KPIs are closely tied to their financing – to the execution of broader green investment plans, as companies seek to make progress towards with their transition goals.*"[1075]

1100. Op het terrein van de zogeheten "*sustainability linked loan*" (een lening waarvan de rente mede afhankelijk is van de klimaatprestaties van de klant) noemt ING zich in haar klimaatverslag van 2023 zelfs een pionier:

> "*Sustainability-linked loans – where the sustainability performance of the company (as measured by specific KPIs derived from the client's overall sustainability strategy and/or ESG rating) is connected to the interest margin of the loan – are one of the key products offered by ING. ING is the creator of the sustainability-linked loan - pioneering it in 2017 for Philips. The original loan was linked to the improvement of Philips' Sustainalytics ESG rating and later converted into a KPI-linked loan with KPIs aligned with Philips' sustainability goals for lives improved, lives improved in underserved communities, circular revenues, and operational carbon footprint.*" [1076]

1101. Deze uitlatingen van ING tonen dat de hiervoor besproken mogelijkheden voor ING ook reële mogelijkheden zijn, en dat zij deze (deels) al toepast.

1102. Daarmee is echter niet gezegd dat ING een adequaat engagementbeleid voert. Haar klimaatverslag van 2024 geeft inzicht in de doelstellingen van ING's engagementbeleid, en daaruit blijkt dat het tegengaan van de negatieve klimaatimpacts van ING en haar klanten geen hoofdzaak maar bijzaak is. Het engagementbeleid is veeleer gericht op de financiële kansen en risico's van ING zélf.

1103. Dit blijkt onder meer uit de wijze waarop het klimaatverslag van 2024 de functies van het engagementbeleid omschrijft. Deze omschrijving rept met geen woord over het tegengaan van de negatieve klimaatimpacts van ING en haar klanten. Wel benoemt zij uitdrukkelijk het oogmerk van ING om klanten door middel van financieringsproducten te ondersteunen, en de mogelijkheid van ING om het aan klanten verbonden financiële risico voor ING te beperken (in lijn met de verwachtingen van de ECB daaromtrent):

> "*Whereas our Terra approach to date can be considered predominantly portfolio- and sector-focused in that it measures how our most carbon-intensive clients have progressed against their sector net-zero pathways, monitoring our clients' progress in the implementation of their transition strategies and plans offers a new way for us to look forward. It will help us:*
> - *Strengthen strategic client dialogues with the objective to support them in accelerating their transition, through financing solutions.*
> - *Identify and manage the long-term transition risk associated with our clients.*
> - *Determine how a client is aligning their transition strategy and business model to a 1.5°C / net-zero pathway, which is relevant as ING is a member of the NZBA, and how they will support our Terra approach.*
> - *Identify if clients with high transition risk are taking proactive steps to transition, which is also an expectation of our prudential regulator, the European Central Bank.*"[1077]

[1075] Ibid, p. 76.
[1076] Klimaatverslag ING 2023, p. 26 (zie https://www.ing.com/Sustainability/Performance-and-reporting/Reporting/2023-Climate-Report.htm).
[1077] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 20.

1104. De financiële invalshoek van ING, die haar rechtsplicht negeert, verklaart de vasthoudendheid waarmee ING haar klanten wil blijven financieren. ING stelt uitdrukkelijk dat het niet-uitsluiten van klanten voor ING een leidend principe is, en dat zij – in lijn met haar 'inclusion first'-principe – voorrang geeft aan het blijven financieren van klanten.[1078]

1105. ING verwoordt dat 'inclusion first'-principe in het jaarverslag over 2024 als volgt:

> "*Our client engagement starting point continues to be inclusion-first, based on the conviction that we can make the most impact by helping clients – especially the carbon-intensive ones – to transition their businesses.*"[1079]

1106. Een 'inclusion first'-principe kan een goed uitgangspunt zijn, maar de wijze waarop ING hier invulling aan geeft is te vrijblijvend en gaat daarom ten koste van de effectiviteit van haar engagementbeleid. Dit volgt onder meer uit het klimaatverslag van ING uit 2024 waar zij een 'update' van haar engagementbeleid aankondigt wat betreft de escalatie naar disengagement.[1080] Dit stappenplan laat aan duidelijkheid veel te wensen over, en ING staat zich aldus veel interpretatieruimte toe. Zo is onvoldoende duidelijk wanneer er bij een klant sprake is van 'a sufficiently strong Transition Plan', en is onduidelijk welke betekenis wordt toegekend aan de vraag of de klant het voor zijn sector geldende reductiepad nastreeft.[1081] Ook is niet duidelijk welke consequenties ING verbindt aan de vaststelling dat de klant 'Not Aligning' is. Het stappenplan spreekt van 'stricter credit conditions OR no new business' (dan wel 'cease financing'), maar maakt niet duidelijk hoe ING bepaalt welke van deze opties zij zal toepassen, wat 'no new business' (of 'cease financing') inhoudt en wanneer het zal worden toegepast, en hoe 'strict' de nieuwe kredietvoorwaarden zijn. Nog daargelaten dat de toepassing van 'stricter credit conditions' niet als disengagement classificeert, omdat dit juist een voortzetting van de klantrelatie veronderstelt. Bij al het voorgaande geldt ten slotte nog dat de vraag is of en in hoeverre het (reeds in zichzelf onduidelijke) stappenplan in het geval van een concrete klant opgaat, nu ING aangeeft het te zullen toepassen '*on a case-by-case basis*' en vervolgens haar 'inclusion first'-principe herhaalt.[1082]

1107. Doordat haar engagementbeleid geen duidelijkheid geeft over de wijze waarop ING tot disengagement zal besluiten, schendt ING het principe dat de effectiviteit van engagement mede bepaald wordt door het reële vooruitzicht van disengagement, en dat disengagement de enige reële mogelijkheid kan zijn om negatieve klimaatimpacts tegen te gaan. Daarmee voldoet het engagementbeleid van ING niet aan de verwachtingen daaromtrent zoals die blijken uit vele breed onderkende (en ook door ING onderschreven) bronnen, zoals de UNGP, de OESO-richtlijnen, het VN-Race to Zero-initiatief en diverse sectorinitiatieven (zie hoofdstuk XIV.4.2 en hoofdstuk XIV.4.3). Het engagementbeleid van ING schiet dan ook naar haar aard tekort om aan de verantwoordelijkheden van ING recht te kunnen doen en om te kunnen bijdragen aan de adequate nakoming door ING van de rechtsplicht die blijkens hoofdstuk XI en hoofdstuk XIII op haar rust.

[1078] Klimaatverslag ING 2023, p. 26 (zie https://www.ing.com/Sustainability/Performance-and-reporting/Reporting/2023-Climate-Report.htm).
[1079] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 108. Zie ook Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 21.
[1080] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 22.
[1081] Ibid, p. 20 (figuur 2), p. 22. ING inventariseert blijkens figuur 2 alleen of de klant emissiereductiedoelen heeft vastgesteld, niet of deze doelen in lijn zijn met het sectorale reductiepad van de klant.
[1082] Ibid, p. 20 (figuur 2), p. 21.

XV. ING'S KLIMAATBELEID VOLDOET NIET

XV.1 INLEIDING

1108. Voor ING is al lange tijd duidelijk wat zij kan en moet doen om haar bijdrage te leveren aan het voorkomen van gevaarlijke klimaatverandering. Er kan immers geen twijfel bestaan over het gevaar van klimaatverandering, de mondiaal noodzakelijke emissiereducties voor het afwenden van dat gevaar en de juridische verantwoordelijkheid van ING om daaraan bij te dragen. Evenzeer is duidelijk uit welke klimaatmaatregelen de bijdrage van ING ten minste moet bestaan, en vast staat dat ING over ruime mogelijkheden beschikt om deze bijdrage ook daadwerkelijk te kunnen leveren. Dit kwam in het vorige hoofdstuk uitvoerig aan bod.

1109. Toch kiest ING voor inadequaat klimaatbeleid. Nu ING tot het treffen van de beschreven klimaatmaatregelen is gehouden op grond van haar juridisch afdwingbare zorgplicht onder artikel 6:162 lid 2 BW, betekent dit dat ING een onrechtmatige daad begaat die opgeheven moet worden, althans ING een onrechtmatige daad dreigt te begaan die moet worden voorkomen. Het is deze onrechtmatigheid waartegen Milieudefensie opkomt, en waarom Milieudefensie uw rechtbank verzoekt ING te bevelen tot het treffen van de in het vorige hoofdstuk beschreven klimaatmaatregelen, zoals nader verwoord in het petitum. ING is daartoe op grond van haar rechtsplicht gehouden, en het belang en de urgentie bij de nakoming van die rechtsplicht door een op te leggen bevel op grond van artikel 3:296 BW is evident en groter dan ooit.

1110. Om de (dreigende) schending door ING van haar rechtsplicht verder te verduidelijken, zal Milieudefensie de tekortkomingen in ING's beleid hieronder uiteenzetten.

XV.2 DE TEKORTKOMINGEN IN HET KLIMAATBELEID VAN ING

XV.2.1 Geen absolute reductiedoelen (overkoepelend en sectoraal)

1111. De meest wezenlijke tekortkoming in het klimaatbeleid van ING is de afwezigheid van doelstellingen voor de absolute reductie van ING's uitstoot.[1083] De enige uitzondering daarop is het absolute reductiedoel voor de sector 'Oil and Gas Upstream' (maar dit doel is inadequaat; zie hoofdstuk XV.2.2).

1112. Deze tekortkoming in het stellen van absolute reductiedoelen is van groot belang voor de mate van onzorgvuldigheid die ING kan worden verweten, omdat deze tekortkoming het klimaatbeleid van ING naar zijn aard ongeschikt maakt voor het nakomen van de rechtsplicht van ING. Zonder absolute reductiedoelstellingen, kan het klimaatbeleid van ING namelijk niet waarborgen dat ING het gevaar van klimaatverandering daadwerkelijk helpt voorkomen. Het is immers evident dat uitsluitend een absolute reductie van broeikasgasuitstoot het gevaar van klimaatverandering kan beperken. Daarom strekt de rechtsplicht van ING ertoe dat ook zij haar uitstoot in absolute zin terugbrengt. Die verplichting omvat zowel een absolute reductie van ING's totale broeikasgasuitstoot, inclusief Scope 3 (zie hoofdstuk XIV.3.1), als een absolute reductie van de Scope 3-uitstoot van ING binnen bepaalde sectoren (zie hoofdstuk XIV.3.2).

1113. Het klimaatbeleid van ING bevat daarentegen geen absolute reductiedoelstellingen, noch op

[1083] Ibid, p. 36.

overkoepelend niveau noch op sectoraal niveau (m.u.v. het voornoemde gebrekkige absolute reductiedoel voor 'Oil and Gas Upstream'). ING verzet zich uitdrukkelijk tegen de notie dat zij tot absolute reductie is gehouden, maar haar argumenten daarvoor falen (zie hoofdstuk XVII).

1114. Het klimaatbeleid van ING is vormgegeven in de zogeheten Terra-aanpak van ING. De Terra-aanpak is de door ING ontwikkelde methode die transitiepaden bevat voor twaalf emissie-intensieve sectoren waarin ING investeert. ING gebruikt de reductiedoelen in haar Terra-aanpak naar eigen zeggen om haar leningenportefeuille richting netto-nul emissies in 2050 te sturen.

1115. Die Terra-doelen kunnen echter niet compenseren voor de afwezigheid van absolute reductiedoelen. De Terra-doelen zijn namelijk intensiteitsreductiedoelen (m.u.v. het doel 'Oil and Gas Upstream'). Zij vervullen daarmee een ander doel dan absolute reductiedoelen. Zoals hiervoor in hoofdstuk XIV.3.2 is toegelicht, dient ING intensiteitsreductiedoelen toe te passen in aanvulling op haar (nu afwezige) absolute reductiedoelen en niet in plaats ervan. Bovendien zijn ook de Terra-doelen onvoldoende transparant, gebrekkig en te vrijblijvend. Dit alles zal blijken in hoofdstukken XV.2.2 en XV.2.4.

1116. Maar de Terra-aanpak kent nog een ander gebrek: voor een relevant deel van de door ING gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot stelt deze überhaupt geen reductiedoelen. Dat is in strijd met de eerder besproken kaders waaruit blijkt dat ING reductiedoelen moet stellen voor *alle* emissies die zij financiert of faciliteert.

1117. In weerwil hiervan laten ING's reductiedoelen onder de Terra-aanpak een relevant deel van ING's emissies buiten schot. De reikwijdte van deze Terra-doelen is in twee opzichten aanmerkelijk begrensd:

(i) Allereerst richten de Terra-doelen zich enkel op de uitstoot die ING met haar *leningen* financiert. Zij laten de emissies die zijn verbonden aan ING's vermogensbeheer (ten minste 37 miljard euro aan activa, die resulteren in gefinancierde emissies)[1084] en kapitaalmarkttransacties (43 miljard euro aan onderschreven transacties, die resulteren in gefaciliteerde emissies)[1085] dus volledig ongemoeid. Dit zal worden toegelicht in hoofdstukken XV.2.2 en XV.2.4. Hoeveel emissies ING daarmee ongemoeid laat is overigens onduidelijk, omdat ING daarover überhaupt geen verslag doet (in weerwil van PCAF-standaarden daarvoor, en de verwijzing naar die standaarden in de Europese rapportagestandaarden onder de CSRD; zie hoofdstuk X.2.3)

(ii) In de tweede plaats valt ook het leeuwendeel van de gefinancierde emissies die zijn verbonden aan de leningen van ING buiten het bereik van Terra-doelen. De Terra-doelen bestrijken van de door ING gerapporteerde gefinancierde emissies die zijn

[1084] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 388. ING rapporteert in haar jaarverslagen niet de totale waarde van de door haar beheerde activa (*assets under management* of '*AuM*'). De hier genoemde 37 miljard euro aan AuM betreft slechts een deel van het totaal, namelijk het deel (i) waarover ING discretionair vermogensbeheer voert en (ii) dat is geïnvesteerd in ondernemingen die moeten voldoen aan de CSRD (ibid, p. 377). Het staat vast dat het totaal aan AuM in werkelijkheid aanmerkelijk hoger ligt dan de in het jaarverslag gerapporteerde 37 miljard euro. Begin 2024 meldde ING in een '*analyst call*' dat de totale AuM destijds 220 miljard euro was. Zie https://www.ing.com/Investors/Financial-performance/Quarterly-results/1Q2024-ING-analyst-call-transcript.htm, p. 9.

[1085] Zie https://www.ing.com/Investors/Financial-performance/Annual-reports/2023/2023-Global-systemically-important-banks-indicators.htm, p. 1 (onder 'Underwritten transactions in debt and equity markets').

verbonden aan de leningen van ING (afgerond) slechts 27%.[1086] ING verzaakt dus emissiereducties na te streven voor het overgrote deel van haar gerapporteerde emissies, namelijk 190 MtCO2-eq op een totaal van 262 MtCO2-eq. ING verzaakt daarmee reductiedoelen te stellen voor een hoeveelheid emissies die vergelijkbaar is met 1,26 keer de totale uitstoot van Nederland.[1087]

1118. Het overgrote deel van alle door ING gefinancierde en gefaciliteerde emissies, wordt dus niet gedekt door enige vorm van klimaatbeleid aan de zijde van ING. En hoewel duidelijk is dat het hier gaat om tenminste 190 MtCO2-eq, is door ING's gebrekkige transparantie onduidelijk om hoeveel emissies het hier nu werkelijk gaat. Mede in het licht van het voorgaande doet Milieudefensie aan het eind van deze dagvaarding (in hoofdstuk XVIII) ook een verzoek aan ING om nadere informatie te verstrekken.

1119. Het gebrek aan transparantie is zorgelijk omdat deze grote, ongedekte uitstoot maatgevend is voor de hoeveelheid emissies waarop ING invloed kan uitoefenen om gevaarlijke klimaatverandering tegen te gaan. Dat geldt voor de emissies die zijn verbonden aan de leningen van ING, maar ook voor andere categorieën van diensten en producten (en de emissies die daarmee samengaan). Kapitaalmarkttransacties, bijvoorbeeld, zijn een belangrijke financieringsbron voor emissie-intensieve sectoren (zoals toegelicht in hoofdstuk XIV.3.6).

1120. In haar klimaatverslag over 2024 kondigt ING aan dat zij voornemens is de reikwijdte van haar Terra-aanpak uit te breiden.[1088] Maar de aangekondigde aanpassingen geven er geen blijk van dat ING haar standpunt inzake absolute reducties zal herzien, noch dat de Terra-doelen alle gefinancierde en gefaciliteerde emissies van ING zullen bestrijken. Bovendien zijn de aankondigingen zeer vrijblijvend. Als ING al op enig moment in de toekomst zou besluiten tot aanpassing van haar Terra-doelen, is het dus zeer twijfelachtig dat deze doelen ooit toereikend zullen zijn.

1121. ING is dus nog mijlenver verwijderd van de vaststelling van adequate absolute reductiedoelen. De slotsom van het bovenstaande is dat ING haar rechtsplicht tot vaststelling van adequate absolute reductiedoelen schendt, en bij gebreke van het door Milieudefensie op grond van artikel 3:296 BW gevraagde bevel zal blijven schenden.

XV.2.2 **Geen adequaat absoluut reductiedoel voor 'Oil and Gas Upstream' (sectoraal)**

1122. Als gezegd is het enige absolute reductiedoel dat ING heeft vastgesteld haar reductiedoel

[1086] ING rapporteert in haar jaarverslag over 2024 een totaal aan gefinancierde Scope 1-, 2- en 3-uitstoot die is verbonden aan haar leningen van 260,51 MtCO2-eq, waarvan de Terra-aanpak (volgens datzelfde rapport) slechts een totaal aan gefinancierde Scope 1-, 2- en 3-uitstoot van 71,23 MtCO2-eq bestrijkt (27,23% van het totaal van 261,59 MtCO2-eq). De Terra-aanpak stelt dus geen reductiedoelen voor de resterende 189,29 MtCO2-eq aan gefinancierde Scope 1-, 2- en 3-uitstoot die is verbonden aan haar leningen (72,66% van het totaal van 260,51 MtCO2-eq). Zie Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 124. Bij de berekening van het percentage ongedekte uitstoot hanteert Milieudefensie bovendien de aanname dat ING reductiedoelen heeft voor *alle* gefinancierde emissies die zijn verbonden aan haar hypotheken, wat waarschijnlijk niet zo is. Uit Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 73 blijkt namelijk dat ING in 2023 geen doelen had voor pakweg een vijfde deel van deze emissies. Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024 verduidelijkt niet of en in hoeverre die dekking inmiddels volledig is. Als ING inderdaad nog steeds geen doelen heeft voor *alle* gefinancierde emissies die zijn verbonden aan haar hypotheken, komt het percentage ongedekte uitstoot nog hoger te liggen.

[1087] De uitstoot van Nederland was in 2023 150,75 MtCO2-eq; zie Productie MD- 002, European Commission JRC 2024, 'GHG emissions of all world countries' (geselecteerde pagina's), p. 184.

[1088] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 32.

voor de subsector 'Oil and Gas Upstream'.[1089] In het beleid van ING is dat een subsector van de olie- en gassector, te onderscheiden van de subsector 'Oil and Gas Mid- en Downstream' (waarvoor ING geen absoluut reductiedoel heeft vastgesteld).[1090] ING heeft in september 2024 aangekondigd de emissies die verband houden met de financiering van upstream olie- en gasactiviteiten in 2030 met 50% terug te brengen ten opzichte van 2019.[1091] Dit in aanloop naar een (in december 2023 aangekondigde) volledige uitfasering van de financiering van 'Oil and Gas Upstream' in 2040.[1092] Het absolute reductiedoel voor deze subsector is een stap in de goede richting, maar is inadequaat.

1123. Dit komt in de eerste plaats doordat het doel enkel van toepassing is op emissies die zijn verbonden aan de financiering van ondernemingen die door ING zijn ondergebracht in de Terra-sector 'Oil and Gas Upstream'. Dat betekent dat het reductiedoel niet toepasselijk is op de emissies die zijn verbonden aan de financiering van ondernemingen in de olie- en gassector die ING anders categoriseert, bijvoorbeeld als 'Oil and Gas Mid- en Downstream', terwijl ook deze ondernemingen upstreamactiviteiten ondernemen waarvan de emissies door ING worden gefinancierd (zie ook hoofdstuk XV.2.3). In 2024 had ING slechts 1 miljard euro aan financiering ondergbracht binnen de Terra-sector 'Oil and Gas Upstream'.[1093] Dat is slechts de helft van de 2 miljard euro aan leningen die ING in dat jaar had uitstaan bij upstreamondernemingen, en slechts 5,8% van het totaal van 17,1 miljard euro aan financiering van ING binnen de olie- en gassector.[1094]

1124. In de tweede plaats is het doel voor 'Oil & Gas Upstream' te beperkt omdat het zich uitsluitend richt op de door ING met haar leningen gefinancierde uitstoot. Het laat dus uitstoot verbonden aan kapitaalmarkttransacties (gefaciliteerde emissies) en vermogensbeheer buiten beschouwing. Zoals hiervoor toegelicht, zou ING juist ook voor haar gefaciliteerde emissies een absoluut reductiedoel moeten hanteren. Door deze omissie kan ING klanten in de fossiele sector – met uitzondering van de zogenaamde '*pure-play*' upstream olie- en gasbedrijven (zie par. 1130) – onbegrensd blijven ondersteunen bij de uitgifte van obligaties. Dit is een wezenlijke tekortkoming in het klimaatbeleid van ING, omdat in deze sector juist obligaties een belangrijke bron van externe financiering zijn geworden voor de uitbreiding van fossiele activiteiten en infrastructuur (zie par. 1059).

1125. Dit geldt ook voor het einddoel van een volledige uitfasering in 2040. ING maakt niet duidelijk of het een uitfasering van *al* haar producten en diensten betreft, of dat ING van plan is kapitaalmarkttransacties te blijven faciliteren en/of van plan is beheerd vermogen te blijven investeren in de sector 'Oil and Gas Upstream'.

1126. Ten slotte rijst de vraag of het reductiedoel voor 'Oil and Gas Upstream' aan ING niet teveel ruimte laat om reducties te bewerkstelligen door een hercategorisering van klanten, met als gevolg dat zij buiten het bereik van het reductiedoel komen te vallen. In 2023 heeft ING drie geïntegreerde olie- en gasbedrijven overgeheveld naar de sector 'Oil and Gas Mid- and Downstream' (waarvoor geen absoluut reductiedoel geldt),[1095] terwijl dergelijke bedrijven behoren tot de grootste en meest invloedrijke olie- en gasbedrijven ter wereld met omvangrijke upstream-activiteiten. In 2024 zijn zelfs alle geïntegreerde olie- en gasbedrijven

[1089] Ibid, p. 36.
[1090] Ibid.
[1091] Ibid, zie ook p. 41.
[1092] Ibid, p. 41.
[1093] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 115 en 124.
[1094] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 115.
[1095] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 41.

overgeheveld naar de sector 'Oil and Gas Mid- and Downstream'.[1096]

1127. Overigens zou het absolute reductiedoel voor 'Oil and Gas Upstream' nog steeds niet voldoen als de voornoemde tekortkomingen zouden zijn verholpen. ING behoudt zich namelijk het recht voor om haar reductiedoelen bij te stellen als zij daar aanleiding toe ziet, bijvoorbeeld vanwege veranderingen in (of een gebrek aan) overheidsbeleid en andere ontwikkelingen die van invloed zijn op klanten, hun sectoren of de maatschappij als geheel.[1097] Dit voorbehoud is dermate ruim geformuleerd dat het neerkomt op een vrijbrief voor ING om naar eigen inzicht, en om welke reden dan ook, haar reductiedoelen naast zich neer te leggen. Met dit voorbehoud introduceert ING dermate veel vrijblijvendheid in haar klimaatbeleid, dat het daarmee ongewis is of ING aan haar eigen (thans inadequate) doelstellingen zal voldoen, laat staan dat ING aan haar rechtsplicht zal voldoen.

1128. Het absolute reductiedoel van ING voor de sector 'Oil and Gas Upstream' doet dus onvoldoende recht aan de in hoofdstuk XIV.3.5 beschreven juridische verplichting van ING om ook in deze sector absolute emissiereducties te realiseren.

XV.2.3 **Geen adequate doelen voor het stoppen met Nieuwe Fossiele Projecten**

1129. Zoals hiervoor in hoofdstuk XIV.3.5 is toegelicht, strekt de rechtsplicht van ING zich ook uit tot het staken van nieuwe – en op termijn ook bestaande – financiering en facilitering aan bedrijven die nog betrokken zijn bij Nieuwe Fossiele Projecten.

1130. ING onderkent de noodzaak dat er mondiaal geen nieuwe fossiele projecten meer worden ontwikkeld.[1098] Haar beleid voorziet ook in de staking van bepaalde financieringen van nieuwe fossiele projecten. Het beleid van ING houdt in dat ING:

(i) stopt met projectfinanciering en specifieke kapitaalmarkttransacties ("*dedicated upstream finance (lending and capital markets)*" voor nieuwe olie- en gasvelden die na 31 december 2021 zijn goedgekeurd. Hetzelfde geldt voor de financiering van olie- en gasinfrastructuur die de ontwikkeling van nieuwe olie- en gasvelden mogelijk maakt; en

(ii) geen algemene bedrijfsleningen verstrekt en geen kapitaalmarktdiensten voor obligatie-uitgiften ("*debt capital market bond issuance services*") meer verleent aan zogenoemde "*pure-play upstream oil & gas companies*" die nog nieuwe velden blijven ontwikkelen.

1131. Hoewel ING dus beleid voert ter beperking van haar financiering van Nieuwe Fossiele Projecten, voldoet ING met dit beleid niet ten volle aan haar rechtsplicht. Ten eerste laat het huidige beleid aan ING de ruimte om (bestaande en nieuwe) algemene bedrijfsleningen en kapitaalmarktdiensten te blijven aanbieden aan klanten die, al dan niet via een groepsmaatschappij, betrokken zijn bij Nieuwe Fossiele Projecten maar geen "*pure play*" olie- en gasbedrijf zijn. Daarmee miskent ING dat ook (de financiering en facilitering van) Nieuwe Fossiele Projecten van andere dan *pure play*-klanten een wezenlijke bijdrage leveren aan de carbon lock-in (zie ook par. 1045). Ten tweede richt het beleid van ING zich uitsluitend op nieuwe financieringen en kapitaalmarkttransacties. Dit terwijl ING haar invloed moet

[1096] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 115.
[1097] Ibid, p. 110 en Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 9.
[1098] Ibid, p. 40.

aanwenden om ook bestaande klanten hun Nieuwe Fossiele Projecten te doen staken. Doen deze klanten dat niet, dan dient na twaalf maanden escalatie plaats te vinden en dient ING haar financiering te beëindigen (zie par. 1044). Dergelijk escalatiebeleid voert ING nu niet. In de laatste plaats voert ING in het geheel geen beleid voor de door haar voor derden beheerde activa (vermogensbeheer) waarmee Nieuwe Fossiele Projecten worden gefinancierd of gefaciliteerd, terwijl ING ook ten aanzien daarvan engagement- en escalatiebeleid moet voeren.

1132. De conclusie moet dan ook zijn dat het huidige beleid de financieringsactiviteiten van ING weliswaar in bepaalde opzichten begrenst, maar dat het alsnog ruimschoots onvoldoende is om zeker te stellen dat ING alle financiering en facilitering van Nieuwe Fossiele Projecten conform haar rechtsplicht adresseert. Het beleid staat ING toe om het overgrote deel van de ondernemingen die nog Nieuwe Fossiele Projecten starten te blijven financieren en faciliteren, in weerwil van het evident grote en en urgente belang bij de staking van (investeringen in) deze projecten als basisvoorwaarde voor de beperking van de opwarming van de aarde tot 1,5°C. Daarmee is het klimaatbeleid van ING ook op dit punt onrechtmatig.

XV.2.4 **Geen adequate intensiteitsreductiedoelen (sectoraal)**

1133. Daar waar het klimaatbeleid van ING geen absolute reductiedoelstellingen bevat (buiten het inadequate reductiedoel voor 'Oil and Gas Upstream'), voorziet het wel in een aantal sectorale intensiteitsreductiedoelen.[1099] Dat ING intensiteitsreductiedoelen nastreeft is een onderdeel van haar rechtsplicht. Maar intensiteitsreductiedoelen vervullen een andere functie dan absolute reductiedoelen en kunnen niet in de plaats treden van absolute reductiedoelen. ING dient deze intensiteitsreductiedoelen daarom toe te passen in aanvulling op haar (nu afwezige) absolute reductiedoelen en niet in plaats ervan. Dit heeft Milieudefensie toegelicht in hoofdstuk XIV.3.

1134. In hoofdstuk XIV.3 heeft Milieudefensie ook beschreven aan welke voorwaarden intensiteitsreductiedoelen moeten voldoen om recht te doen aan de juridische verantwoordelijkheid van ING. Hierbij heeft Milieudefensie toegelicht dat ING voor elke sector de door haar gehanteerde intensiteitsdoelstellingen ten minste in lijn moet brengen met het IEA NZE-scenario, zodat haar doelen consequent in lijn zijn met het daaraan ten grondslag liggende koolstofbudget.

1135. ING zegt de meeste van haar intensiteitsreductiedoelen te baseren op het NZE-scenario van het IEA. ING hanteert voor enkele van haar intensiteitsdoelen niet het NZE-scenario als uitgangspunt, maar maakt niet duidelijk of het hanteren van een ander scenario of een andere methodiek leidt tot ambitieuzere of minimaal even ambitieuze intensiteitsreducties als in het NZE-scenario van het IEA. ING dient over de integriteit van haar intensiteitsreductiedoelen transparant te zijn, zodat duidelijk is of en hoe zij borgt dat het reductietempo ten minste in lijn is met het NZE-scenario.

1136. Dat de integriteit van de intensiteitsreductiedoelen voor deze sectoren niet verifieerbaar is, is ook in strijd met het principe dat banken (en andere niet-statelijke actoren) moeten toelichten hoe zij de door hen gebruikte scenario's op hun individuele situatie hebben toegepast (en hoe eventuele verschillen tussen deze scenario's en de individuele reductiedoelen kunnen worden verklaard). Dit principe blijkt onder meer uit het VN-expertrapport '*Integrity Matters*' (zie hoofdstuk IX.2), dat van niet-statelijke actoren een

[1099] Ibid, p. 36.

toelichting verlangt bij eventuele verschillen tussen hun klimaattransitieplan en de reductiepaden waarop deze is gebaseerd.[1100] Specifiek voor banken wijzen de PRB en de NZBA op hetzelfde principe.[1101]

1137. Dat ING – in strijd met het voornoemde principe – haar intensiteitsreductiedoelen onvoldoende toelicht, is een wezenlijke tekortkoming. ING stelt daarmee doelen die niet transparant, onvoldoende gemotiveerd en daardoor oncontroleerbaar zijn. ING belemmert daarmee de verifieerbaarheid van de doelen die ervoor moeten instaan dat zij haar noodzakelijke bijdrage levert aan de afwending van het gevaar van klimaatverandering. Dit is temeer problematisch omdat ING (de methodologiën voor) haar doelen door de tijd heen aanpast. Doordat ook deze aanpassingen niet goed verifieerbaar zijn, valt niet te controleren of en in hoeverre ING door de tijd heen daadwerkelijk progressie maakt.

1138. Los van alle voorgaande gebreken, schieten de intensiteitsreductiedoelen om nog een cruciale reden tekort. Net als het (absolute) reductiedoel voor 'Oil and Gas Upstream', richten ook de intensiteitsreductiedoelen van ING zich niet op de emissies die zijn verbonden aan de door ING voor klanten beheerde activa, en aan de activiteiten van ING als facilitator van kapitaalmarkttransacties. Daarmee laten ook de intensiteitsreductiedoelen van ING belangrijke categorieën uitstoot buiten schot, terwijl ING ook daarvoor intensiteitsreductiedoelen moet hanteren (zie hoofdstuk XIV.3.2).

1139. Ten slotte zijn, net als het (absolute) reductiedoel voor 'Oil and Gas Upstream', ook de intensiteitsreductiedoelen van ING in algemene zin te vrijblijvend. Het eerder genoemde (ontoelaatbaar ruime) voorbehoud van ING om deze doelen naar eigen inzicht aan te passen (zie par. 1127), geldt voor haar intensiteitsreductiedoelen evenzeer.

1140. Resumerend kleven er meerdere tekortkomingen aan de intensiteitsreductiedoelen van ING: zij hanteert een combinatie van meerdere scenario's, vertaalt scenario's op een niet-verifieerbare wijze naar reductiedoelen en beperkt het toepassingsbereik van haar doelen tot een te beperkte selectie van emissiecategorieën, waardoor zij zich voor belangrijke onderdelen van haar uitstoot aan haar rechtsplicht onttrekt.

XV.2.5 **Tekortkomingen in ondersteunend beleid**

1141. De voorgaande hoofdstukken tonen de meest cruciale tekortkomingen in het klimaatbeleid van ING: het ontbeert onder meer de noodzakelijke absolute reductiedoelen en het voorziet niet in de noodzakelijke staking van betrokkenheid bij Nieuwe Fossiele Projecten, en de doelen die zij wel heeft zijn inadequaat en te vrijblijvend. Maar daarmee zijn niet alle relevante gebreken van het klimaatbeleid van ING besproken. Doelmatig klimaatbeleid vereist, naast reductiedoelen, ook beleid dat de verwezenlijking van de reductiedoelstellingen ondersteunt. Ook wat betreft dergelijk ondersteunend beleid schiet ING in meerdere opzichten tekort.

1142. Een uitvoerige beschrijving van deze tekortkomingen zal Milieudefensie hier niet geven. Reeds vanwege de afwezigheid van de vereiste reductiedoelen is het klimaatbeleid van ING onrechtmatig en daar zijn de vorderingen van Milieudefensie op gericht.

[1100] Productie MD-134, UN High-Level Expert Group on the Net-Zero Emissions Commitments of Non-State Entities 2022, 'Integrity Matters: Net Zero Commitments by Businesses, Financial Institutions, Cities and Regions', p. 21.
[1101] Productie MD-220, UNEP FI NZBA 2024, 'Guidelines for Climate Target Setting for Banks Version 2'. p. 17.

1143. Toch moet op het belang van de tekortkomingen in ING's ondersteunend beleid worden gewezen: deze tekortkomingen belemmeren dat ING de vereiste klimaatmaatregelen treft, en tonen dat ING onvoldoende werk maakt van de (inadequate) maatregelen waarin haar klimaatbeleid wel voorziet. De tekortkomingen tonen daarmee dat ING's klimaatbeleid ongeschikt is voor een juiste uitvoering van de gevorderde klimaatmaatregelen, en onderstrepen zo de noodzaak om ING door toewijzing van het gevorderde tot het treffen van die klimaatmaatregelen te verplichten.

1144. Een voorbeeld van tekortkomingen in ondersteunend beleid, betreft het beloningsbeleid van ING. Het belang van dat beloningsbeleid is erin gelegen dat vele onderdelen van ING's organisatie op een dagelijkse basis beslissingen nemen die kunnen bemoeilijken of juist bevorderen dat ING de vereiste emissiereducties realiseert. Het is niet aannemelijk dat steeds de juiste beslissingen zullen worden genomen, als het beloningsbeleid deze beslissingen niet ondersteunt (of zelfs ontmoedigt). Het is daarom noodzakelijk dat de reductiedoelen – met het juiste gewicht – in het beloningsbeleid van ING worden ingebed, te beginnen bij de beloning van de bestuursleden van ING. Dat is nu niet het geval.

1145. De noodzaak tot aanpassing van het beloningsbeleid voor bestuurders en hoger management is breed onderkend, onder meer in het VN-expertrapport. Dit rapport verlangt het volgende van ING:

> "*Explain governance structure for transition and verification. Describe linking of near- and long-term targets with executive compensation.*"[1102]

1146. In gelijke zin wijst GFANZ op het kritische belang van onder meer beloningsbeleid voor het succes van het klimaatbeleid van financiële instellingen:

> "*Establishing effective governance processes and structures, with clear roles, responsibilities, and remuneration, is critical to the success of the plan's design and execution.*"[1103]

1147. GFANZ geeft daarom als richtlijn dat de beloning van bestuurders direct aan de reductiedoelen van de financiële instelling moet worden gekoppeld, waarbij beloningsprikkels moeten voortkomen uit zowel het behalen als het niet-behalen van reductiedoelen. De richtlijn onderstreept ook het belang van een juiste prioritering van de reductiedoelen in de beloning van alle gelederen van de organisatie. GFANZ stelt:

> "*Remuneration for C-suite roles could be directly linked to transition plan targets, where structures allow. Incentives should be tailored to individuals' roles, their progress against performance targets, and their contribution to the transition plan implementation. Incentives should be reviewed annually alongside performance and should include outcomes for both when targets are met and when they are not.*
>
> *These incentives can be designed to:*
> - *reward performance on net-zero transition objectives, where possible designing incentives to emphasize quantifiable real-economy change;*
> - *adjust or influence internal analytics, decisionmaking, and offered products and services; and*
> - *build employees' skills and bring innovation to the activities that are aligned with net-zero objectives.*

[1102] Productie MD-134, UN High-Level Expert Group on the Net-Zero Emissions Commitments of Non-State Entities 2022, 'Integrity Matters: Net Zero Commitments by Businesses, Financial Institutions, Cities and Regions', p. 22.
[1103] Productie MD-219, GFANZ 2022, 'Financial Institution Net-Zero Transition Plans', p. 87.

Incentives at all levels of the organization should be commensurate with the priority of the transition plan. They should consider taking into account both interim and long-term climate goals."[1104]

1148. ING's beleid voor de beloning van bestuurders onderkent de rol van ING bij het tegengaan van klimaatverandering,[1105] en verlangt niet-financiële prestatie-indicatoren die consistent zijn met ING's doelstellingen op het gebied van duurzaamheid en risico's ("*environmental, social and governance (ESG) and risk-related objectives"*).[1106] Het '*Remuneration report*' in ING's jaarverslag over 2024[1107] toont echter dat ING deze beleidsdoelstelling invult op een wijze die belemmert dat (het bestuur van) ING de juiste emissiereductiedoelen vaststelt en verwezenlijkt.

1149. Dit blijkt allereerst uit de in het jaarverslag opgenomen '*targetcards*' voor bestuurders, die geen prestatie-indicatoren bevatten die zijn gekoppeld aan de reductie van ING's gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot.[1108] CEO [geanonimiseerd], bijvoorbeeld, heeft binnen het doelgebied '*Environment*' weliswaar een klimaatgerelateerde prestatie-indicator, maar deze richt zich enkel op de 'ondersteuning' ('*support*') van klanten in hun transitie. De targetcard specificeert niet waaruit deze ondersteuning moet of kan bestaan. Ofschoon deze prestatie-indiciator op indirecte wijze *kan* bijdragen aan de verwezenlijking van ING's reductiedoelen, is deze dus niet aan die doelen gekoppeld. Dat de targetcard bepaalt dat de ondersteuning 'in lijn moet zijn met' ('*in line with*') ING's Terra-doelen maakt dat niet anders (nog daargelaten dat de Terra-doelen op zichzelf al ruimschoots ontoereikend zijn, zoals hiervoor uitvoerig toegelicht). De mate waarin deze Terra-doelen worden behaald is volgens de formulering van de prestatie-indicator immers irrelevant en doet ook in feitelijke zin niet ter zake (zo volgt uit de score van de CEO op deze prestatie-indicator in 2024).[1109] De prestatie-indicatoren voor de CFO en de CRO beperken zich tot respectievelijk de voorbereiding op de CSRD (verslaggevingswetgeving) en de verbetering van het raamwerk voor de beheersing van de (klimaat- en milieugerelateerde) financiële risico's waaraan ING is blootgesteld.

1150. Bovendien geeft het beloningsbeleid een te gering gewicht aan het doelgebied '*Environment & Social*'.[1110] Binnen het totaal aan prestatie-indicatoren dat de variabele beloning van ING's bestuurders bepaalt, is de weging van '*environmental factors*' slechts 10%.[1111] De financiële prestaties van ING daarentegen ('*Profit before tax*', '*Return on equity*' en '*Operationel expenses*') hebben voor CEO [geanonimiseerd] en CFO [geanonimiseerd] een weging van 50%. Daar komen dan nog een aantal niet-financiële commerciële indicatoren bij (zoals groei van het klantenbestand en uitbreiding van de waardepropositie voor wholesaleklanten). Niet valt in te zien hoe deze combinatie van wegingen kan bevorderen dat het bestuur het doelgebied '*Environment & Social*' prioriteit geeft in gevallen waarin dit nadelige gevolgen heeft voor de (kortetermijn) financiële en commerciële prestaties van ING.

1151. Het beloningsbeleid van ING bevat dus geen koppeling tussen de prestatie van ING ten

[1104] Ibid, p. 90.
[1105] Productie MD-239, Bestuursbeloningsbeleid ING 2024, p. 4.
[1106] Ibid, p. 11.
[1107] Productie MD-004, Jaarverslag ING 2024, p. 69-73.
[1108] Ibid.
[1109] Ibid, p. 69, 70 en 112 e.v. De CEO behaalde een score van 81%, waarbij ter zake van de Terra-doelen is geoordeeld: "*Overall, we demonstrated good progress, and most sectors showed significant advancement.*" Dit terwijl ING voor ten minste de helft van haar eigen (reeds ruimschoots ontoereikende) reductiedoelen niet op koers ligt om deze te halen.
[1110] Ibid, p. 69.
[1111] Ibid, p. 79.

opzichte van haar emissiereductiedoelen en de beloning van haar bestuurders. En als deze koppeling al zou worden gemaakt, dan zou dat beleid deze doelen niet de juiste prioriteit geven. Daarmee voldoet het beloningsbeleid van ING niet aan de richtlijnen van de VN-expertgroep en GFANZ. Bovendien belemmert het beloningsbeleid dat ING's bestuur de noodzakelijke emissiereducties op een passende wijze meeweegt in haar besluitvorming, en beleid voert dat de gehele organisatie stimuleert om beslissingen te nemen die deze reducties ondersteunen.

XV.3 CONCLUSIE

1152. Het bovenstaande overziend, is slechts één conclusie mogelijk: ING begaat een onrechtmatige daad (althans dreigt een onrechtmatige daad te begaan) door het voeren van klimaatbeleid dat niet voorziet in de klimaatmaatregelen die zij kan en op grond van haar rechtsplicht ook moet treffen om het gevaar van klimaatverandering te helpen afwenden. Bovendien kent ook het ondersteunende beleid van ING tekortkomingen, wat eens te meer toont dat ING deze (dreigende) onrechtmatige situatie niet zal verhelpen. Op grond van artikel 3:296 BW kan ING dan ook worden bevolen tot nakoming van de gevorderde maatregelen.

1153. In de voorgaande hoofdstukken is gebleken dat geen onduidelijkheid kan bestaan over de mogelijkheden en juridische verantwoordelijkheden van ING tot het treffen van de gevorderde klimaatmaatregelen en dat zij die verantwoordelijkheden niet nakomt. In de volgende hoofdstukken zal tot slot blijken dat zowel het mogelijke effectiviteitsverweer van ING als de verweren die ING bij reeds heeft aangevoerd reactie op de aansprakelijkstelling van Milieudefensie, geen stand kunnen houden.

XVI. DE GEVORDERDE KLIMAATMAATREGELEN ZIJN EFFECTIEF

XVI.1 INLEIDING

1154. Voorstelbaar is dat ING in deze zaak zal betogen dat toewijzing van de vorderingen van Milieudefensie, die gericht zijn op specifieke reductie van de broeikasgasuitstoot van ING, op mondiaal niveau beschouwd niet doeltreffend is, omdat de door ING alsdan te bewerkstelligen emissiereducties zouden leiden tot een slechts geringe vermindering van de wereldwijde broeikasgasuitstoot of zelfs omdat de emissiereducties van ING in het geheel niet zouden leiden tot een mondiale emissiereductie. ING zou in dat verband kunnen betogen dat haar uitstoot slechts een relatief beperkt percentage van de mondiale emissies bedraagt en/of dat de uitstootreducties van ING zullen worden gecompenseerd door een toename van de uitstoot van anderen.

1155. Een dergelijk effectiviteitsverweer kan de vorm aannemen van zowel een causaliteitsverweer onder artikel 6:162 BW, als een betwisting van het belang van Milieudefensie in de zin van artikel 3:303 BW.

1156. Bij de beoordeling van een dergelijk verweer moet voorop staan dat het voldoende is als wordt aangetoond dat er een reële dreiging is van gevaar waartegen door de aangesproken partij maatregelen moeten worden getroffen. Het gaat in de onderhavige zaak bovendien om preventieve actie, en niet om een schadevergoedingsactie (net als in onder meer de Urgenda-zaak en de Shell-zaak).

1157. Voor zover ING inderdaad een effectiviteitsverweer zou voeren, kan dit verweer niet slagen. Het effectiviteitsverweer doorkruist vaste Nederlandse rechtspraak, is ook in buitenlandse rechtspraak verworpen, en miskent de brede internationale onderkenning dat de gevorderde klimaatmaatregelen niet alleen een directe bijdrage leveren aan het tegengaan van klimaatverandering, maar ook belangrijke (indirecte) effecten hebben die de mondiale klimaataanpak helpen versnellen (waaronder het zogeheten 'vliegwieleffect').

1158. Milieudefensie zal dit hierna toelichten, waarbij zij ook zal ingaan op het oordeel van het gerechtshof Den Haag over het effectiviteitsverweer van Shell (en zal aangeven waarom dit oordeel niet afdoet aan de toewijsbaarheid van de vorderingen van Milieudefensie in deze zaak).

XVI.2 NEDERLANDSE RECHTSPRAAK

1159. In de voorgaande hoofdstukken heeft Milieudefensie toegelicht dat de onrechtmatigheid van het inadequate klimaatbeleid van ING eruit bestaat dat ING nalatig is in het treffen van de door Milieudefensie gevorderde klimaatmaatregelen, en dat de maatschappelijke zorgvuldigheidsplicht van ING tot het treffen van deze klimaatmaatregelen volgt uit een groot aantal objectieve aanknopingspunten. Vele van deze objectieve aanknopingspunten – waaronder verschillende VN initiatieven en samenwerkingsverbanden, expertrapporten, soft law (zoals de UNGP en OESO-richtlijnen), wetgeving (zoals de CSRD en CSDDD) en sectorale klimaatprotocollen – nemen tot uitgangspunt dat ondernemingen zoals ING de *individuele* mogelijkheid en verantwoordelijkheid hebben om een effectieve bijdrage te leveren aan de mondiale klimaatdoelen door het treffen van *individuele* klimaatmaatregelen (waaronder voor banken zoals ING de absolute reductie van Scope 1-, 2- en 3-uitstoot, de reductie van emissie-intensiteit en individuele maatregelen ten opzichte van zakelijke relaties, volgens de door Milieudefensie gevorderde klimaatmaatregelen).

1160. Dit is om twee redenen relevant.

1161. De eerste reden is dat, blijkens de voornoemde objectieve aanknopingspunten, vaststaat dat ING met haar Scope 1, 2 en 3-uitstoot de concentratie broeikasgassen in de atmosfeer verhoogt en daarmee bijdraagt aan het gevaar van klimaatverandering en door het treffen van de door Milieudefensie gevorderde (individuele) klimaatmaatregelen een effectieve bijdrage kan leveren aan de (mondiale) klimaatdoelen. De met deze klimaatmaatregelen te bewerkstelligen (individuele) emissiereducties dragen bij aan de noodzakelijke (mondiale) beperking van broeikasgasuitstoot, welke bijdrage in het geval van ING van aanmerkelijke betekenis zal zijn gelet op de grote broeikasgasuitstoot van ING (zie hoofdstuk XII.3.3). Bovendien wordt de broeikasgasuitstoot in de atmosfeer uiteindelijk ten minste in voor het intreden van gevaarlijke klimaatverandering relevante mate bepaald door de Scope 1, 2 en 3-emissies van alle individuele ondernemingen tezamen, zodat ook de reductie door één van hen een positief effect zal of kan hebben op het tegengaan van klimaatverandering. Voorts blijkt uit het arrest van het hof in de Shell-zaak dat alle (grote) ondernemingen een zorgvuldigheidsverplichting hebben om tot uitstootreductie over te gaan, zodat niet alleen ING zal moeten overgaan tot het treffen van adequate klimaatmaatregelen, maar die actie ook van andere banken en hun klanten verwacht mag worden. Bovendien zal de klimaatactie van individuele (statelijke én niet-statelijke) actoren het vertrouwen in – en daarmee de effectiviteit van – de mondiale klimaataanpak versterken (het zogeheten 'vliegwieleffect'; zie hoofdstuk IX hiervoor), wat ook zeker zal gelden voor ING als mondiaal systeemrelevante bank (zie hoofdstuk XVI.4 hierna).

1162. Een tweede reden is dat de voornoemde individuele mogelijkheid en verantwoordelijkheid tot het treffen van individuele klimaatmaatregelen, zoals die blijken uit de voornoemde objectieve aanknopingspunten, de kern vorrmen van de maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting waar Milieudefensie ING in deze zaak op aanspreekt. De onrechtmatigheid die Milieudefensie met haar vorderingen wil adresseren, bestaat eruit dat ING's klimaatbeleid – in strijd met die zorgvuldigheidsverplichting – niet in de betreffende individuele klimaatmaatregelen voorziet. Toewijzing van de vorderingen van Milieudefensie tot het treffen van deze maatregelen zal de onrechtmatigheid waar Milieudefensie ING op aanspreekt dus addresseren en daarmee wordt de rechtsschending van ING beëindigd. Daarmee is toewijzing van de vorderingen van Milieudefensie voldoende effectief.

1163. Volgens Milieudefensie heeft naar Nederlands recht namelijk te gelden dat de toewijzing van een vordering voldoende effectief is als die toewijzing een doelmatige bijdrage levert aan het wegnemen van de onrechtmatigheid van het handelen of nalaten van de aangesproken partij. Anders gesteld moet een vordering een effectieve maatregel zijn tegen het (individuele) onrechtmatig handelen of nalaten van de aangesproken partij, maar niet noodzakelijkerwijs tegen het (meeromvattende) probleem dat ook door anderen wordt veroorzaakt.

1164. Dat dit inderdaad als rechtsprincipe heeft te gelden, blijkt uit vaste rechtspraak van, onder meer, de Hoge Raad. In bijvoorbeeld de Urgenda-zaak faalde het effectiviteitsverweer van de Staat omdat de staat een deelverantwoordelijkheid heeft die moet kunnen worden afgedwongen. Zoals de Hoge Raad het verwoordt:

> *"Ook het verweer dat het eigen aandeel in de wereldwijde uitstoot van broeikasgassen maar zeer gering is en een vermindering van de uitstoot vanaf het eigen grondgebied weinig verschil op mondiale schaal maakt, kan niet worden aanvaard. Aanvaarding van deze verweren zou immers ertoe leiden dat een land zich eenvoudig aan zijn deelverantwoordelijkheid zou kunnen onttrekken door te wijzen op andere landen of op zijn geringe aandeel. Als daarentegen dit verweer is uitgesloten, kan ieder land effectief worden aangesproken op zijn aandeel in de uitstoot en is de kans het grootst dat alle landen ook daadwerkelijk hun bijdrage leveren […] In dit verband is nog van belang dat, blijkens hetgeen hiervoor in 4.6 is overwogen over het carbon budget, iedere reductie van de uitstoot van broeikasgassen een positief effect heeft op het tegengaan van een gevaarlijke klimaatverandering. Iedere reductie betekent immers dat meer ruimte overblijft in het carbon budget. Het verweer dat een plicht van de individuele staten om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen, niet helpt omdat andere landen toch doorgaan met hun uitstoot, gaat ook om deze reden niet op: geen enkele reductie is verwaarloosbaar."*[1112]

1165. De Hoge Raad volgde de conclusie van P-G Langemeijer en A-G Wissink op dit punt. Langemeijer en Wissink verwijzen daarbij ook naar de uitspraak van het Amerikaans Hooggerechtshof in de beroemde zaak Massachusetts versus EPA van 2 april 2007, waarin door Massachusetts van het EPA (het federaal milieu-agentschap in Amerika) werd geëist dat – ter bestrijding van klimaatverandering – strengere maatregelen zouden moeten worden getroffen ten behoeve van emissiereducties in de autosector in de VS.[1113] EPA voerde daarop onder meer het verweer dat strengere emissiereductiemaatregelen in de autosector in de VS slechts tot geringe emissiereducties zouden leiden, die bovendien geheel ongedaan gemaakt zouden worden door de toename van CO2-emissies in India en China. Dit verweer werd door het Amerikaans Hooggerechtshof niet geaccepteerd als argument voor EPA om van reductiemaatregelen in de autosector af te zien. Onomstreden was volgens het

[1112] HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, r.o. 5.7.7 en 5.7.8.

[1113] HR 20 december 2019, ECLI:NL:HR:2019:2006, conclusie van F.F. Langemeijer en M.H. Wissink, par. 2.10 t/m 2.13.

Hooggerechtshof dat de Amerikaanse emissies die EPA weigerde te reguleren, op zichzelf substantieel waren, en dat weliswaar het positieve effect van de regulering door EPA meer dan gecompenseerd zou worden door de emissietoenames in China en India, maar dat regulering door EPA er niettemin aan zou bijdragen dat het proces van klimaatverandering zou worden vertraagd en gemitigeerd. Het Hooggerechtshof verwoordde dat onder meer als volgt:

> "*Its [an] erroneous assumption that a small incremental step, because it is incremental, can never be attacked in a federal judicial forum. Yet accepting that premise would doom most challenges to regulatory action. Agencies, like legislatures, do not generally resolve massive problems in one fell regulatory swoop.*
>
> *[…]*
>
> *While it may be true that regulating motor-vehicle emissions will not by itself reverse global warming, it by no means follows that we lack jurisdiction to decide whether EPA has a duty to take steps to slow or reduce it.*
>
> *[…]*
>
> *A reduction in domestic emissions would slow the pace of global emissions increases, no matter what happens elsewhere.*"[1114]

1166. Met verwijzing naar het Urgenda-arrest oordeelde het hof Den Haag nog betrekkelijk recent dat de mogelijke levering van F-35 onderdelen door andere landen dan Nederland, niet verhindert dat de Nederlandse staat kan worden aangesproken op de onrechtmatigheid van haar eigen leveringen. Het in deze zaak door de Staat gevoerde (en door het hof verworpen) verweer toont een grote mate van gelijkenis met het verweer dat de emissiereducties van de één (kunnen) worden gecompenseerd door emissiestijgingen van anderen:

> *"De Staat brengt nog naar voren dat het feitelijke belang van Oxfam Novib c.s. bij deze procedure gering zo niet nihil is, omdat Israël de F-35 onderdelen toch wel op een andere manier (wellicht met vertraging) zal krijgen, bijvoorbeeld via rechtstreekse levering door de VS. Het hof kan niet speculeren over of vooruitlopen op de vraag of andere landen de F-35 onderdelen wel aan Israël zullen leveren als Nederland dat niet meer zou doen, en het hof kan ook niet beoordelen of dat wel rechtmatig zou zijn. […] Het belang van Oxfam Novib c.s. bij het beletten van de onrechtmatige uitvoer van militaire goederen vanuit Nederland naar Israël komt niet te ontbreken doordat andere landen eventueel ook onrechtmatig handelen door de leveranties over te nemen.*" [1115]

1167. Het principe dat aan deze overwegingen ten grondslag ligt blijkt ook uit het Pirate Bay-arrest van de Hoge Raad, dat bovendien illustreert dat dit principe ook opgaat in relaties tussen private actoren. In deze zaak vorderde Stichting Brein een bevel tegen twee internetproviders tot blokkering van de website 'The Pirate Bay', een zogenaamde 'torrentsite' waarmee inbreuk werd gemaakt op auteursrechten door het illegaal beschikbaar stellen van software. De internetproviders voerden onder meer het verweer dat het bevel niet effectief was, omdat er door een verminderd bezoek aan The Pirate Bay geen sprake zou zijn van minder auteursrechtelijke inbreuken, vanwege het bestaan van andere torrentsites. Ook dit verweer – dat eveneens zeer gelijkend is aan het verweer dat de emissiereducties van de één worden gecompenseerd door emissiestijgingen van anderen –

[1114] US Supreme Court, Massachusetts v. Environmental Protection Agency, 549 U.S. 497 (2007), 2 april 2007, p. 21 t/m 23 (opinion of the court).
[1115] Gerechtshof Den Haag 12 februari 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:191, r.o. 5.45.

werd door de Hoge Raad afgewezen.[1116]

1168. Als gezegd is ook in de Shell-zaak is het voornoemde verweer aan de orde gekomen. Volgens de rechtbank staat dit verweer echter niet aan een reductiebevel in de weg. Bij de weerlegging van het verweer neemt de rechtbank tot uitgangspunt dat – indachtig de rol van niet-statelijke actoren – Shell (RDS) een individuele, eigenstandige verantwoordelijkheid heeft om het hare te doen bij het tegengaan van gevaarlijke klimaatverandering.[1117] De rechtbank stelt vervolgens dat aan deze verantwoordelijkheid níet afdoet dat het tegengaan van klimaatverandering ook actie van vele andere (statelijke en niet-statelijke) actoren vereist. Daarbij verwijst de rechtbank naar het feit dat iedere reductie van broeikasgassen klimaatverandering helpt tegengaan, hoe gering ook:

> "*RDS betoogt dat de reductieverplichting geen effect zal hebben of zelfs contraproductief zal zijn […] Hier is mede van belang dat iedere reductie van de uitstoot van broeikasgassen een positief effect heeft op het tegengaan van een gevaarlijke klimaatverandering. Iedere reductie betekent immers dat meer ruimte overblijft in het koolstofbudget. De rechtbank onderkent dat RDS dit probleem op wereldschaal niet alleen kan oplossen. Dat ontslaat RDS echter niet van haar individuele deelverantwoordelijkheid om het hare te doen ten aanzien van de emissies van de Shell-groep waar zij controle en invloed over heeft.*" [1118]

1169. In hoger beroep heeft Shell opnieuw betoogd dat een reductiebevel niet effectief zou zijn, in welke redenering het hof ten dele is meegegaan. Daarbij heeft het hof de in dit hoofdstuk besproken rechtspraak miskend en een verkeerde toets aangelegd. Milieudefensie adresseert dit dan ook in haar cassatieberoep. Bovendien miskent het oordeel van het hof dat het effectiviteitsverweer ook in buitenlandse rechtspraak is verworpen. Dit licht Milieudefensie hieronder nader toe.

XVI.3 **OVERIGE RELEVANTE RECHTSPRAAK**

1170. Uit verschillende gezaghebbende beslissingen van buitenlandse rechters blijkt eveneens dat (en waarom) een effectiviteitsverweer niet kan slagen.

1171. Naast de hiervoor reeds genoemde uitspraak van het Amerikaans Hooggerechtshof in de zaak Massachusetts vs. EPA uit 2007 (zie par. 1165), wijst Milieudefensie allereerst op de meer recente uitspraak van het Hooggerechtshof van Montana in de zaak Held vs. Montana. Deze draaide om de rechtmatigheid van een bepaling in de Montana Environmental Policy Act (MEPA), op grond waarvan de staat Montana bij de vergunningverlening voor nieuwe energieprojecten *geen* rekening mocht houden met de broeikasgasuitstoot van die projecten (de 'MEPA Limitation'), wat volgens zestien kinderen en jongeren uit Montana (waaronder Rikki Held) resulteerde in een schending van hun rechten op een schoon en gezond milieu onder de grondwet van Montana.[1119] Het hooggerechtshof bevestigt dit standpunt, en weerlegt in zijn motivering het door de staat Montana gevoerde effectiviteitsverweer (met verwijzing naar onder meer de eerder genoemde uitspraak van het Amerikaans Hooggerechtshof in Massachusetts vs. EPA).

1172. Het hooggerechtshof stelt dat het niet-toepassen van de MEPA Limitation nauwelijks bijdraagt aan het tegengaan van klimaatverandering in zijn algemeenheid, maar *wel* verhelpt

[1116] Hoge Raad 13 november 2015, ECLI:NL:HR:2015:3307, r.o. 4.2.2 en 4.2.3.
[1117] Rechtbank Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, rov. 4.4.16, 4.4.49-4.4.52, 4.4.54.
[1118] Rechtbank Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, rov. 4.4.49.
[1119] Supreme Court of Montana, Held e.a. v. the State of Montana, 2024 MT 312, DA 23-0575, 18 december 2024.

dat de staat inbreuk maakt op de door de klagers ingeroepen (grond)rechten. Het hooggerechtshof onderkent bovendien dat acceptatie van het effectiviteitsverweer tot gevolg zou hebben dat de staat de facto immuun zou zijn voor enige juridische beoordeling van de nakoming van haar (grondwettelijke) verplichtingen. In de woorden van het hooggerechtshof:

> "*It may be true that the MEPA Limitation is only a small contributor to climate change generally, and that declaring it unconstitutional will do little to reverse climate change. But our focus here, as with Plaintiffs' injuries and causation, is not on redressing climate change, but on redressing their constitutional injuries […]*
>
> *Thus, the question is whether legal relief can effectively alleviate, remedy, or prevent Plaintiffs' constitutional injury, not on whether declaring a law unconstitutional will effectively stop or reverse climate change. […]*
>
> *Plaintiffs allege that the MEPA Limitation causes a violation of their constitutional rights, which is their injury. Declaring that law unconstitutional and enjoining the State from acting in accordance with it will effectively alleviate that constitutional injury—that the State is acting in opposition to its affirmative constitutional duty through the MEPA Limitation—even if other statutes not at issue here also cause constitutional injuries. […]*
>
> *Moreover, we recognize that denying Plaintiffs standing under the State's arguments would effectively immunize from review an important constitutional question to the public.[…]*
>
> *Plaintiffs have standing for the declaratory and injunctive relief they seek because they allege that the MEPA Limitation violates their right to a clean and healthful environment and declaring it unconstitutional will alleviate the harm that that statute causes to their constitutional right.*"[1120]

1173. Binnen de Europese rechtssfeer wijst Milieudefensie op de uitspraak van het Duitse Federaal Constitutioneel Hof in de Neubauer-zaak, waarin het effectiviteitsverweer eveneens aan bod kwam. In deze uitspraak onderstreept het hof dat iedere uitstoot van broeikasgas boven het nog beschikbare koolstofbudget het gevaar van klimaatverandering verder doet toenemen. Dat klimaatmaatregelen van de Duitse federale overheid als zodanig gevaarlijke klimaatverandering niet kunnen afwenden, ontslaat haar volgens het hof niet van de verplichting tot het treffen van klimaatmaatregelen. Dat dit op zichzelf niet volstaat om gevaarlijke klimaatverandering te voorkomen, omdat daarvoor ook reducties van andere staten nodig zijn, doet daar volgens het hof niet aan af. Integendeel, dit onderstreept volgens het hof juist de verantwoordelijkheid van de Duitse federale overheid om het hare te doen. Daarmee versterkt die overheid namelijk het onderlinge vertrouwen tussen staten dat door samenwerking klimaatverandering succesvol kan worden bestreden:

> *"There is a direct causal link between anthropogenic climate change and concentrations of human-induced greenhouse gases in the Earth's atmosphere […] [W]ith every amount of CO2 emitted over and above a small climate-neutral quantity, the Earth's temperature rises further along its irreversible trajectory and climate change also undergoes an irreversible progression. If global warming is to be halted at a specific temperature limit, nothing more than the amount of CO2 corresponding to this limit may be emitted. The world has a so-called remaining CO2 budget. If emissions go beyond this remaining budget, the temperature limit will be exceeded."* [1121]
>
> "*Either way, the obligation to take national climate action cannot be invalidated by arguing that such action would be incapable of stopping climate change. It is true that Germany would not be*

[1120] Ibid, par. 51 t/m 53.
[1121] BVerfG 24 maart 2021, ECLI:DE:BVerfG:2021:rs20210324.1bvr265618, rov. 119 t/m 203. Zie ook Productie MD-181, BVerfG 24 maart 2021, Neubauer, Officiële Engelse vertaling.

capable of preventing climate change on its own. Its isolated activity is clearly not the only causal factor determining the progression of climate change and the effectiveness of climate action. Climate change can only be stopped if climate neutrality is achieved worldwide. In view of the global reduction requirements, Germany's 2% share of worldwide CO2 emissions (BMU, Climate Action in Figures, 2020 edition, p. 12) is only a small factor, but if Germany's climate action measures are embedded within global efforts, they are capable of playing a part in the overall drive to bring climate change to a halt […].

The state may not evade its responsibility here by pointing to greenhouse gas emissions in other states (cf. VG Berlin, Judgment of 31 October 2019 - 10 K 412.18 -, para. 74; also BVerwG, Judgment of 30 June 2005 - 7 C 26/04 -, para. 35 f.; High Court of New Zealand, Judgment of 2 November 2017, CIV 2015-485-919 [2017] NZHC 733, para. 133 f.; Gerechtshof Den Haag, Judgment of 9 October 2018, 200.178.245/01, no. 64; Hoge Raad of the Netherlands, Judgment of 20 December 2019, 19/00135, no. 5.7.7; United States Court of Appeals for the Ninth Circuit, Judgment of 17 January 2020, no. 18-36082, p. 19 f.). On the contrary, the particular reliance on the international community gives rise to a constitutional necessity to actually implement one's own climate action measures at the national level – in international agreement wherever possible. […] Its own activities should serve to strengthen international confidence in the fact that climate action – particularly the pursuit of treaty-based climate targets – can be successful […]"[1122]

1174. In de Belgische Klimaatzaak staat het effectiviteitsverweer evenmin in de weg aan de verplichting tot het treffen van klimaatmaatregelen. In deze zaak gaf het Brussels Hof van Beroep de Belgische federale staat en het Brusselse en Vlaamse gewest het bevel tot het realiseren van een emissiereductie van ten minste 55% in 2030, in weerwil van het door hen gevoerde verweer dat de impact van uitstoot op Belgisch grondgebied op wereldschaal minimaal is.[1123] Het Brusselse Hof van Beroep stelt dat de reducties van de – op mondiale schaal relatief geringe – uitstoot van Belgische federale staat en het Brusselse en Vlaamse gewest mogelijk zullen maken dat gevaarlijke klimaatverandering zoveel als mogelijk wordt beperkt. Dit mede omdat – in gelijke zin als het Duitse Federaal Consitutioneel Hof – daarmee het wederzijdse vertrouwen tussen staten wordt versterkt. In de woorden van het Brussels Hof van Beroep (onofficiële vertaling):

"Een deel van deze schade (de zogenaamde gevaarlijke opwarming van de aarde en buitensporige schade aan het resterende koolstofbudget) heeft zich echter nog niet voorgedaan en het risico daarop kan worden beperkt als België, net als andere landen, zijn steentje bijdraagt aan de strijd tegen de opwarming van de aarde." [1124]

"*In tegenstelling tot wat de Belgische Staat in het bijzonder beweert (zijn conclusies in punt 402, blz. 225), is het bevel om voldoende en passende maatregelen te nemen om een bepaalde doelstelling te bereiken, namelijk de vermindering van de uitstoot van broeikasgassen op Belgisch grondgebied, perfect verenigbaar met de hierboven vastgestelde schendingen van de artikelen 2 en 8 EVRM. Het nastreven en in de praktijk brengen van deze doelstelling zal het mogelijk maken om het risico van een gevaarlijke opwarming van de aarde zoveel mogelijk te beperken, zal een einde maken aan de hierboven vastgestelde schendingen en is de enige manier om een doeltreffende bescherming van de op internationaal niveau gewaarborgde grondrechten te waarborgen. […]*

De nationale bijdragen van elk van de staten die partij zijn bij het UNFCCC, waaronder België, om de uitstoot van broeikasgassen te verminderen, zijn het belangrijkste instrument waarover de wereld beschikt om het risico op een gevaarlijke opwarming van de aarde te voorkomen en te beperken. Deze internationale overeenkomsten zijn gebaseerd op het wederzijdse vertrouwen van de deelnemende staten in het feit dat elk van hen zal bijdragen tot de inspanningen die nodig zijn om

[1122] Ibid, rov. 202 en 203.
[1123] Cour d'Appel Bruxelles, 30 november 2023, 2021/AR/15gs 2022/AR/737 en 2022/AR891, rov. 259, 260 en 261. Zie ook Productie MD-182, Cour d'Appel Bruxelles 30 november 2023, Klimaatzaak, Onofficiële Nederlandse vertaling.
[1124] Ibid, rov. 278.

het gewenste resultaat te bereiken, en zo speelt de bijdrage van elke staat, met inbegrip van een "kleine" staat als België (op wereldschaal), een beslissende rol in de strijd tegen de opwarming van de aarde. De Belgische Staat en het Vlaamse en het Brusselse Gewest verplichten om hun broeikasgasemissies tegen 2030 te verminderen, vormt zowel de meest gepaste vergoeding in natura van de reeds veroorzaakte schade, als het voorkomen van toekomstige schade […]."[1125]

1175. Als laatste voorbeeld van Europese rechtspraak waarin het effectiviteitsverweer door de rechter is verworpen, wijst Milieudefensie op de KlimaSeniorinnen-uitspraak van het EHRM. In deze uitspraak bevestigt ook het EHRM het principe dat een individuele actor zich niet aan zijn deelverantwoordelijkheid in de klimaatopgave kan onttrekken met een beroep op de verantwoordelijkheden van anderen. Het EHRM verwijst in dit verband onder meer naar het (breed onderkende) CBDR-beginsel (zie hoofdstuk XI.2.5.3):

"*For its part, the Court notes that while climate change is undoubtedly a global phenomenon which should be addressed at the global level by the community of States, the global climate regime established under the UNFCCC rests on the principle of common but differentiated responsibilities and respective capabilities of States (Article 3 § 1). This principle has been reaffirmed in the Paris Agreement (Article 2 § 2) and endorsed in the Glasgow Climate Pact (cited above, paragraph 18) as well as in the Sharm el-Sheikh Implementation Plan (cited above, paragraph 12). It follows, therefore, that each State has its own share of responsibilities to take measures to tackle climate change and that the taking of those measures is determined by the State's own capabilities rather than by any specific action (or omission) of any other State (see Duarte Agostinho and Others, cited above, §§ 202-03). The Court considers that a respondent State should not evade its responsibility by pointing to the responsibility of other States, whether Contracting Parties to the Convention or not.*"[1126]

XVI.4 **BREDERE EFFECTEN**

1176. Hiervoor kwam in par. 1162 e.v.aan bod dat het effectiviteitsverweer reeds afstuit op het uitgangspunt dat voor toewijzing van de gevorderde klimaatmaatregelen volstaat dat de klimaatmaatregelen de onrechtmatigheid adresseren waarop Milieudefensie ING in deze zaak aanspreekt, aan welk criterium in casu is voldaan. Voor zover een verdergaande effectiviteit al zou zijn vereist, wijst Milieudefensie op de in par. 1161 gegeven toelichting. Verder is het volgende nog van belang.

1177. De gevorderde klimaatmaatregelen kunnen niet alleen worden geacht in directe zin te leiden tot een daling van broeikasgasuitstoot, maar zij hebben ook bredere effecten die op een meer indirecte wijze bijdragen aan het welslagen van de mondiale klimaataanpak, namelijk door het versterken van het onderlinge vertrouwen in de nakoming van individuele (deel)verantwoordelijkheden. Milieudefensie wijst in dit verband op het hoofdstuk IX genoemde "vliegwieleffect" van emissiereducties door grote (statelijke én niet-statelijke) uitstoters.

1178. Dat het vliegwieleffect ook juridische relevantie toekomt, blijkt uit de belangrijke betekenis die het Duitse Federaal Consitutioneel Hof en het Brussels Hof van Beroep daaraan hebben gegeven. Zoals hiervoor is gebleken onderkennen deze rechterlijke instanties uitdrukkelijk dat de nakoming door grote uitstoters van hun individuele verantwoordelijkheden het onderlinge vertrouwen zal versterken, wat de oplossing van het klimaatprobleem zal versnellen.

1179. Buiten het vliegwieleffect, zou ook een toewijzing van de vorderingen door uw rechtbank

[1125] Ibid, rov. 282 en 283.
[1126] EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, rov. 442. Zie ook rov. 478.

bredere effecten hebben die in de beoordeling van het effectiviteitsverweer zouden moeten worden meegewogen. Voor Milieudefensie staat vast dat zij haar belang liefst voldoende behartigd ziet zonder dat zij daarvoor moet opkomen bij de rechter. Maar voor zover rechtszaken – net zoals ook de onderhavige – toch onvermijdelijk zijn, valt ook daarvan te verwachten dat zij de mondiale klimaataanpak zullen versterken. De invloed die rechtszaken wereldwijd hebben op de klimaataanpak, naast de directe gevolgen van de rechtszaken voor de daarbij betrokken partijen, wordt inmiddels zelfs door het IPCC erkend:

> "*Systemic climate litigation that seeks an increase in a country's ambition to tackle climate change has been a growing trend since the first court victories in the Urgenda case in the Netherlands […] In May 2021, the Hague District Court of the Netherlands issued a groundbreaking judgment holding energy company Royal Dutch Shell (RDS) legally responsible for greenhouse gas emissions from its entire value chain (Macchi and Zeben 2021). […] These litigation cases also impact on the financial market without directly involving specific financial institutions into the case (Solana 2020) but somehow aim to change their risk perceptions and attitude on high carbon activities (Griffin 2020). […] The outcomes of climate litigation can affect the stringency and ambitiousness of climate governance (McCormick et al. 2018; Eskander et al. 2021). […] But these cases can also have impacts outside of the legal proceedings before, during and after the case has been brought and decided (Setzer and Vanhala 2019). These impacts include changes in the behaviour of the parties (Peel and Osofsky 2015; Pals 2021), public opinion (Hilson 2019; Burgers 2020), financial and reputational consequences for involved actors (Solana 2020), and impact on further litigation (Barritt 2020). Individual cases have also attracted considerable media attention, which in turn can influence how climate policy is perceived (Nosek 2018; Barritt and Sediti 2019; Paiement 2020; Hilson 2019). While there is evidence to show the influence of some key cases on climate agenda-setting (Wonneberger and Vliegenthart 2021), it is still unclear the extent to which climate litigation actually results in new climate rules and policies (Peel and Osofsky 2018; Setzer and Vanhala 2019; Peel and Osofsky 2020) and to what degree this holds true for all cases (Jodoin et al. 2020). However, there is now increasing academic agreement that climate litigation has become a powerful force in climate governance (Bouwer 2018; Peel and Osofsky 2020; United Nations Environment Programme 2020; Burgers 2020).*" [1127] (onderstreping toegevoegd, adv.)

1180. Dat het hiervoor besproken vliegwieleffect en de door het IPCC genoemde (bredere) effecten ook te verwachten zijn in het geval van ING (en in het geval van een toewijzend vonnis van uw rechtbank) kan geen twijfel lijden. De uitstoot van ING is zeer substantieel (zie hoofdstuk XII.3.3) en ook in andersoortige zin is de systeemrelevantie van ING onmiskenbaar, zeker gelet op haar status als '*globally systemically important bank*' volgens de Financial Stability Board (FSB) en het Basel Committee on Banking Supervision (BCBS).[1128]

1181. ING zelf onderkent ook dat zij een vliegwieleffect teweeg kan brengen. Haar (terechte) vertrekpunt is dat "*systemic solutions are needed in support of transitioning to a low-carbon economy at speed and scale*."[1129] ING laat er geen twijfel over bestaan dat zij een aanjager kan zijn om die oplossingen te verwezenlijken. Als systeemrelevante bank heeft zij een leidende rol te vervullen in het terugdringen van emissies, doordat zij haar klanten en de maatschappij kan helpen decarboniseren. In haar eigen woorden:

> "*As a systemically important bank, we believe that showing leadership means helping our customers and society decarbonise and drive down emissions, with a thriving net-zero world as our mutual goal.*"[1130]

[1127] IPCC 2022, AR6, WGIII, H13, par. 13.4.2, p. 13-30 en 13-31 (zie https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_FullReport.pdf).
[1128] Productie MD-105, FSB en BCBS 2024, 'List of Global Systemically Important Banks (G-SIBs)', p. 3.
[1129] Productie MD-005, Klimaatverslag ING 2024, p. 83.
[1130] Ibid, p. 3.

1182. Ook om al deze redenen is het oordeel van het gerechtshof Den Haag over het effectiviteitsverweer in de Shell-zaak onhoudbaar. Deze steunt immers op de redenering van het hof dat "*een mogelijke signaalfunctie van een reductiebevel […] te speculatief [is]*";[1131] deze constatering breekt met de juridische betekenis die juist aan deze signaalfunctie is toegedicht door onder meer het Duitse Federaal Consitutioneel Hof en het Brussels Hof van Beroep, en doet geen recht aan de toenoemde wetenschappelijke onderkenning van het bredere effect van klimaatzaken door het IPCC.

XVI.5 **CONCLUSIE**

1183. In dit hoofdstuk heeft Milieudefensie toegelicht dat de door haar van ING gevorderde klimaatmaatregelen effectief zijn. Een toewijzing van de vorderingen van Milieudefensie heeft tot gevolg dat de normschending waar Milieudefensie ING op aanspreekt wordt weggenomen, althans in aanmerkelijke mate wordt beperkt. Bovendien heeft een dergelijke toewijzing – ook blijkens de vele door Milieudefensie in deze dagvaarding aangehaalde bronnen – tot gevolg dat ING op een effective wijze bijdraagt aan het beperken van (de mondiale broeikasgasuitstoot als oorzaak van) gevaarlijke klimaatverandering. Dit betekent dat een mogelijk beroep van ING op de beweerde ineffectiviteit van de gevorderde maatregelen als causaliteits- of belangverweer niet kan slagen.

1184. Deze conclusie staat niet op zichzelf maar volgt ook uit alle in dit hoofdstuk besproken binnen- en buitenlandse rechtspraak. De overwegingen in deze rechtspraak zijn in gelijke zin toepasselijk op ING. Ook geldt, zoals uit de Urgenda-zaak blijkt, dat als niet zou kunnen worden opgekomen tegen de bijdrage van ING aan de mondiale emissies, een effectief rechtsmiddel tegen het grootst denkbare gevaar zou ontbreken. Dat zou betekenen dat feitelijk niemand zou kunnen worden aangesproken, zolang anderen ook niet genoeg doen. Een mondiale uitdaging zoals de bestrijding van klimaatverandering zou op voorhand gedoemd zijn te mislukken, als niemand in de wereld verplicht zou kunnen worden actie te ondernemen. Iedereen zou zich dan achter de andere grote vervuilers kunnen verschuilen en er zouden nooit eerste stappen kunnen worden gezet die maken dat het probleem stap voor stap wordt opgelost. Het zou bovendien het vertrouwen ondermijnen dat alle actoren met een verantwoordelijkheid in de oplossing van het klimaatprobleem, die verantwoordelijkheid ook nakomen (het eerder genoemde "vliegwieleffect").

1185. Het klimaatprobleem laat zich niet met één grote actie in één keer oplossen, maar vergt dat belangrijke statelijke en niet-statelijke actoren met een maatschappelijke verantwoordelijkheid in de oplossing ook kunnen worden aangesproken op die verantwoordelijk als zij deze niet of onvoldoende nemen. Een rechterlijk bevel voor ING om te handelen overeenkomstig haar verantwoordelijkheid moet daarom worden gezien als een belangrijke stap in de verdere oplossing van het klimaatprobleem. De hiervoor besproken rechtspraak heeft – zoals ook in de wetenschap en door het IPCC wordt onderkend – in binnen- en buitenland tot opvolgende juridische actie geleid, en tot een groter besef binnen de samenleving dat klimaatverandering een gevaar is dat serieus genomen en bestreden moet worden door zowel statelijke als belangrijke niet-statelijke actoren. Op eenzelfde wijze zal ook een veroordelend vonnis tegen ING een bijdrage leveren aan het afwenden van gevaarlijke klimaatverandering. Niet alleen door de veranderingen die ING zal moeten ondergaan, maar ook door de bredere boodschap die daarvan zal uitgaan richting onder meer andere grote financiële instellingen en hun accountants, toezichthouders en adviseurs. Het zal het bewustzijn vergroten dat verandering echt nodig is, het vertrouwen versterken

[1131] Ibid, r.o. 7.109.

dat belangrijke actoren daarbij hun verantwoordelijkheid niet kunnen en dus ook niet zullen verontachtzamen, en zo helpen die verandering te bewerkstelligen.

1186. Wat Milieudefensie daarmee wil zeggen, is dat – net als de hiervoor besproken rechtspraak – een veroordelend vonnis in de onderhavige zaak een belangrijke vervolgstap zal zijn om gevaarlijke klimaatverandering af te wenden. Niet alleen zullen de alsdan door ING te treffen maatregelen het risico van gevaarlijke klimaatverandering helpen verkleinen, een veroordelend vonnis zal ook leiden tot vervolgstappen in binnen- en buitenland die de oplossing van het probleem dichterbij brengen. Dat een dergelijk vonnis het klimaatprobleem niet in één keer definitief oplost, doet daaraan niets af. Een keten van stappen, waarvan niet één allesbepalend is, maar die allemaal even cruciaal zijn, moet het probleem oplossen. Niet in de laatste plaats omdat er nauwelijks tijd resteert om het probleem op te lossen en al helemaal geen tijd om een afwachtende houding in te nemen. Gehoopt kan slechts worden dat een van deze stappen in de komende jaren tot een aanzienlijke versnelling van de klimaataanpak wereldwijd zal leiden, want dat is hard nodig. Voor het welzijn van de wereld en voor de belangen waarvoor Milieudefensie opkomt is deze zaak tegen ING te zien als een belangrijk middel dat bij een veroordelend vonnis zeker zijn stempel op de aanpak van het klimaatprobleem en de voortgang van de duurzame klimaattransitie zal zetten.

XVII. VERWEREN VAN ING

1187. Zoals al in de inleiding en in hoofdstuk III.4 aan de orde is gekomen, heeft Milieudefensie zich bij brief van 19 januari 2024[1132] en brief van 16 januari 2025[1133] gewend tot de CEO van ING, [geanonimiseerd].

1188. Op hoofdlijnen behelzen de brieven van Milieudefensie een samenvatting van hetgeen in deze dagvaarding is behandeld, culminerend in de (hoofd)vorderingen van Milieudefensie zoals uiteengezet in hoofdstuk XX.

1189. ING heeft bij brief van 13 februari 2024 volstaan met een korte reactie richting Milieudefensie.[1134] De slotsom van deze reactie vatte ING in die periode op haar website als volgt samen:

> "*We zijn het eigenlijk over de meeste dingen met Milieudefensie eens. We zijn net zo bezorgd over het klimaat als zij en vinden ook dat er actie moet worden ondernomen om ervoor te zorgen dat we de wereldwijde opwarming van de aarde beperken tot 1,5 graden, zoals vastgelegd in het akkoord van Parijs. Ook zijn we het erover eens dat het een taak is van ons allemaal om de transitie naar een economie met weinig CO_2-uitstoot te realiseren en dat wij als bank hierin een rol spelen.*"[1135]

1190. In haar laatste brief aan Milieudefensie, van 4 februari dit jaar, is ING nog bondiger:

> "*Zoals jullie weten, zijn we het eens over de urgentie van de wereldwijde transitie naar een koolstofarme economie en ook over de systeemverandering die hiervoor nodig is.*"[1136]

1191. In grote lijnen kan Milieudefensie zich in deze weergaven vinden. Over belangrijke punten van deze zaak lijken Milieudefensie en ING het met elkaar eens te zijn: het gevaar van een

[1132] Productie MD-019, Brief van Milieudefensie aan ING d.d. 19 januari 2024.
[1133] Productie MD-020, Brief van Milieudefensie aan ING d.d. 16 januari 2025.
[1134] Productie MD-041, Brief van ING aan Milieudefensie d.d. 13 februari 2024.
[1135] Productie MD-040, ING 2024, 'Mogelijke klimaatzaak' (uitdraai website 27 februari 2024).
[1136] Productie MD-021, Brief van ING aan Milieudefensie d.d. 4 februari 2025.

wereldwijde opwarming van meer dan 1,5°C moet worden afgewend en banken (en dus ook ING) hebben een verantwoordelijkheid in het bewerkstelligen van de noodzakelijke emissiereducties.

1192. Ook lijken Milieudefensie en ING het erover eens te zijn dat ING de grootste positieve invloed heeft op die reducties door haar financieringen in lijn te brengen met de 1,5°C-doelstelling. ING stelt in haar brief van 13 februari 2024:

> "*Het is duidelijk dat onze eigen uitstoot gering is vergeleken met de impact die we kunnen maken via de activiteiten van de klanten die we financieren.*"[1137]

1193. Het valt daarom te verwachten dat in deze zaak het geschil tussen Milieudefensie en ING niet zal gaan over de vraag of ING een verantwoordelijkheid heeft om klimaatmaatregelen te treffen, of over de vraag of deze maatregelen de financieringsactiviteiten van ING ongemoeid kunnen laten. Het dispuut met ING concentreert zich dus vooral op de invulling van de maatschappelijke zorgvuldigheidsverplichting van ING. Zoals ING het stelde:

> "*We hebben dus hetzelfde doel, maar zijn we het niet altijd eens over de beste manier om die doelen te bereiken.*"[1138]

1194. Het geschil zal zich vermoedelijk toespitsen op de vraag tot het treffen van welke klimaatmaatregelen ING is gehouden. Hoe Milieudefensie deze vraag beantwoordt heeft zij toegelicht in haar brieven van 19 januari 2024[1139] en 16 januari 2025[1140], en in haar uiteenzetting van noodzakelijke klimaatmaatregelen in hoofdstuk XIV van deze dagvaarding.

1195. Uit de reactie van ING op de brieven van Milieudefensie, blijkt dat ING zich ertegen verzet dat haar verantwoordelijkheid strekt tot het treffen van deze klimaatmaatregelen en dat zij meent dat zij kan volstaan met haar huidige klimaatbeleid. Zoals ING het op haar website verwoordde:

> "*We hebben vertrouwen in onze aanpak voor klimaatactie en als het nodig is zullen we die ook in de rechtszaal uitleggen.*" [1141]

1196. In haar laatste brief aan Milieudefensie maakt ING definitief duidelijk dat zij niet bereid is tot het treffen van de gevorderde klimaatmaatregelen. In deze zeer beknopte brief doet ING – zonder inhoudelijke toelichting – de maatregelen kortweg af als "*niet realistisch of redelijk*".[1142]

1197. ING stelt dat zij niet is gehouden tot de gevorderde absolute emissiereducties per 2030 (en navolgende doeljaren), omdat de verduurzaming van de economie grote investeringen vereist. ING is kennelijk van mening dat die investeringen moeten kunnen leiden tot een toename van ING's emissies in 2030 (en navolgende doeljaren):

> "*De transitie vereist grote investeringen in nieuwe technologieën. Als we deze financieren, zou onze totale gefinancierde uitstoot zelfs omhoog kunnen gaan, terwijl het het juiste is om te doen.*"[1143]

[1137] Productie MD-041, Brief van ING aan Milieudefensie d.d. 13 februari 2024.
[1138] Productie MD-040, ING 2024, 'Mogelijke klimaatzaak' (uitdraai website 27 februari 2024).
[1139] Productie MD-019, Brief van Milieudefensie aan ING d.d. 19 januari 2024.
[1140] Productie MD-020, Brief van Milieudefensie aan ING d.d. 16 januari 2025.
[1141] Productie MD-040, ING 2024, 'Mogelijke klimaatzaak' (uitdraai website 27 februari 2024).
[1142] Productie MD-021, Brief van ING aan Milieudefensie d.d. 4 februari 2025.
[1143] Productie MD-041, Brief van ING aan Milieudefensie d.d. 13 februari 2024, p. 2.

1198. Hiermee miskent ING dat de verduurzaming van de economie niet ten koste mag gaan van het koolstofbudget dat moet worden gerespecteerd om de 1,5°C-doelstelling te kunnen halen. Het staat vast dat deze doelstelling enkel kan worden gerealiseerd door het bewerkstelligen van absolute mondiale CO2- en CO2-eq-reducties, te beginnen met 48% (CO2) en 43% (CO2-eq) in 2030. Evenzeer staat vast dat ING daaraan haar bijdrage zal moeten leveren door haar emissies in absolute zin omlaag te brengen. Bovendien financiert en faciliteert de financiële sector, en ook ING, nog een veelheid aan economische activiteiten waarvan de (huidige) emissies niet in lijn zijn met het het 1,5°C-doel, althans laat het klimaatbeleid van ING daarvoor (ten onrechte) de ruimte (zo kwam aan bod in o.a. hoofdstukken X.4, XII.3.3, XIV.3 en XV). Door deze financiering te beperken middels de gevorderde klimaatmaatregelen, zou de uitstoot van ING afnemen en groeit haar ruimte voor (de emissiestijgingen die gepaard kunnen gaan met) duurzame investeringen. Daar komt nog bij dat deze beperking van niet-1,5°C-conforme financiering óók mogelijk is door engagement met klanten, die juist kan bestaan uit het verstrekken van duurzame financiering (zie hoofdstuk XIV.4).

1199. Voor zover ING met bovengenoemd standpunt wil stellen dat de duurzame klimaattransitie vereist dat bepaalde (sub)sectoren groeien, en daarmee de absolute uitstoot van die sectoren, miskent ING dat binnen het mondiale koolstofbudget de absolute uitstoot van alle sectoren nog steeds zal moeten afnemen (zie onder meer hoofdstuk XIV.3.1).

1200. Het voorgaande is niet anders voor de financiering van (de verduurzaming van) economische activiteiten. Als ING zegt de verduurzaming van haar klanten te financieren, mag worden verwacht dat dit ook tot een daadwerkelijke verduurzaming leidt, en dus tot een absolute daling van de broeikasgasuitstoot die deze klanten veroorzaken en de daaruit voortvloeiende Scope 3-uitstoot van ING. Voor zover de duurzame klimaattransitie vraagt om een groei van de financiering van bepaalde (sub)sectoren, kan dat niet ten koste gaan van de absolute emissiereducties die nodig zijn om het 1,5°C-doel te kunnen behalen (noch op mondiaal niveau, noch op sectoraal niveau).

1201. ING lijkt ook ten onrechte van mening dat zij niet hoeft aan te sluiten bij de mondiaal vereiste absolute reducties omdat haar financieringsportefeuille geen perfecte afspiegeling is van de mondiale economie:

> "*Dat doel van 48% minder CO2-uitstoot is volgens wetenschappers de totale reductie die wereldwijd moet worden gerealiseerd om de doelstellingen te halen zoals afgesproken in het akkoord van Parijs. De bijdrage die banken moeten leveren is anders, omdat die afhangt van de samenstelling van hun kredietportefeuilles […]*"[1144]

1202. Dit is een inconsequente redenering, omdat ING juist in alle emissie-intensieve sectoren actief is. Bovendien is het grootste deel van de financieringsportefeuille van ING (ca. 90%) samengesteld uit klanten uit de rijkste delen van de mondiale economie, die bij uitstek sneller moeten bewegen dan het mondiaal gemiddelde emissiereductiepad. ING miskent daarmee dat dit alles juist betekent dat zij uit hoofde van het CBDR-beginsel tot méér reducties is verplicht dan de mondiaal gemiddeld noodzakelijke reducties. Dit heeft Milieudefensie toegelicht in hoofdstuk XIV.3.1.

1203. Voor zover ING met bovenstaand standpunt heeft willen betogen dat zij weliswaar een

[1144] Ibid.

verantwoordelijkheid heeft, maar dat deze voor haar – als bank – niet strekt tot een absolute reductie van haar gefinancierde en gefaciliteerde emissies, gaat ook dat verweer niet op. In hoofdstuk IX heeft Milieudefensie onderbouwd dat voor het bewerkstelligen van de vereiste absolute mondiale reducties noodzakelijk is dat alle belangrijke niet-statelijke actoren daaraan hun individuele bijdrage leveren, die voor al deze actoren (ook financiële instellingen zoals ING) onder meer inhoudt dat zij absolute reducties bewerkstelligen voor hun Scope 1-, 2- en 3-uitstoot. Dit betreft in het geval van ING dus ook uitdrukkelijk haar gefinancierde en gefaciliteerde emissies.

1204. ING lijkt voorts van mening dat het nastreven van een absoluut reductiedoel voor een bank een ongeschikte beleidsmaatregel is om bij te dragen aan de 1,5°C-doelstelling (of het nu om een absoluut overkoepelend of sectoraal doel gaat, met uitzondering van olie- en gaswinning). Zij stelt:

> "*Sturen op een absolute vermindering van de totale gefinancierde uitstoot van onze portefeuille draagt niet automatisch bij aan een verantwoorde transitie naar een economie met weinig CO2-uitstoot.*
>
> *[…]*
>
> *Bij de financiering van olie- en gaswinning verminderen we onze kredietverlening en dus de CO2e-uitstoot van de olie- en gasproductie die we financieren in absolute zin met 50% in 2030 ten opzichte van 2019. Bij de meeste sectoren die we financieren richten we ons echter op de emissie-intensiteit van de gefinancierde activiteiten, zoals de CO2-uitstoot per km bij de productie van auto's. We vinden deze aanpak gericht, effectief en in lijn met het klimaatakkoord van Parijs."* [1145]

1205. Ook dit verweer kan niet slagen. Zoals hierboven al toegelicht, wordt breed onderkend dat ook een bank als ING een absoluut reductiedoel moet nastreven. Zoals in hoofdstuk XIV.3.1 is toegelicht, onderschrijft ook de financiële sector het nut van absolute reductiedoelen. ING kan dus niet volstaan met enkel intensiteitsdoelen, maar dient daarnaast ook absolute reducties te bewerkstelligen.

1206. Voor zover ING in bovenstaand citaat heeft willen stellen dat absolute reducties haar zouden belemmeren de duurzame klimaattransitie te ondersteunen, gaat ook dat verweer niet op. Uit par. 1197 t/m par. 1200 blijkt dat de verduurzaming van klanten kan en moet plaatsvinden binnen het koolstofbudget voor de 1,5°C-doelstelling. In hoofdstuk XIV.4 heeft Milieudefensie bovendien toegelicht dat ING die verduurzaming kan bevorderen door het verstrekken van financiering en door andere vormen van leverage, en zo haar (absolute) uitstoot in lijn kan brengen met de 1,5°C-doelstelling zonder haar financiering en relatie met de klant te beëindigen.

1207. Milieudefensie benadrukt bovendien dat het sturen op (sectorale) intensiteitsdoelen ook wat haar betreft nodig is om de verduurzaming van de klanten van ING te bevorderen, aangenomen dat ING daarbij de juiste uitgangspunten hanteert (zie hoofdstuk XIV.3.2). Dat neemt echter niet weg dat het nastreven van een absoluut overkoepelend reductiedoel en absolute sectorale reductiedoelen evenzeer nodig is; intensiteitsdoelen geven ING inzicht in de mate van verduurzaming van haar klanten, maar zonder het nastreven van absolute reductiedoelen kan ING niet veiligstellen dat (haar financiering van) deze verduurzaming plaatsvindt binnen het koolstofbudget en dus daadwerkelijk bijdraagt aan de voor het 1,5°C-doel noodzakelijke reducties, zoals toegelicht in par. 1197 t/m par. 1200 hiervoor.

[1145] Ibid.

1208. Ten slotte stelt ING zich op het standpunt dat zij – anders dan Milieudefensie stelt – niet is verplicht tot het staken van de financiering van klanten in de fossiele sector die nog betrokken zijn bij het ontwikkelen van nieuwe olie- en gasvelden:

> "*U vraagt ook dat we stoppen met de kredietverlening aan bedrijven die op welke manier dan ook betrokken zijn bij nieuwe velden. Het grootste deel van de bedrijven die olie en gas winnen, halen deze zowel uit bestaande als nieuwe velden. Uw verzoek zou betekenen dat we volledig stoppen met de kredietverlening aan deze olie- en gasbedrijven. […] Van het ene op het andere moment helemaal stoppen met de financiering van olie en gas is volgens ons niet de juiste aanpak.*" [1146]

1209. Deze woorden van ING komen erop neer dat zij zich er eenvoudigweg bij neerlegt dat klanten in de fossiele sector betrokken bij zijn fossiele uitbreiding, terwijl deze klanten daarmee het gevaar van klimaatverandering *vergroten*. Bovendien eist Milieudefensie niet dat ING van het ene op het andere moment volledig stopt met de financiering van olie en gas. Milieudefensie eist slechts dat ING haar betrokkenheid bij Nieuwe Fossiele Projecten beëindigt. Zoals toegelicht in hoofdstuk XIV.3.5 staat immers vast dat de huidige fossiele bronnen al ruimschoots kunnen voorzien in de huidige en toekomstige energiebehoefte van de wereld, en zullen de verwachte emissies die samenhangen met bestaande fossiele infrastructuur het nog beschikbare koolstofbudget voor 1,5°C ruimschoots overschrijden. Klanten in de fossiele sector die niettemin blijven investeren in nieuwe fossiele projecten (en daarmee de *carbon lock-in* verder vergroten) handelen dus zonder meer in strijd met "*de klimaatpaden die wetenschappers hebben uitgestippeld voor de transitie naar netto-nul uitstoot in 2050 of waar het akkoord van Parijs toe oproept*", anders dan ING lijkt te menen.[1147]

1210. Daarmee miskent ING dat deze klanten negatieve klimaatimpacts medeveroorzaken, en dat ING door het financieren van deze klanten bij die negatieve klimaatimpacts is betrokken. Maar deze betrokkenheid schept voor ING nu juist een verantwoordelijkheid om de bewuste klimaatimpacts te voorkomen en beperken, zo heeft Milieudefensie uitvoerig toegelicht in onder meer hoofdstukken IX, XIII en XIV.4. En deze verantwoordelijkheid houdt ook in dat ING de mogelijkheid van disengagement communiceert en zo nodig ook tot disengagement overgaat. Maar ING wijst die verantwoordelijkheid van de hand:

> "*In plaats daarvan kiezen we ervoor om met onze klanten in gesprek te gaan om hen te helpen stappen te zetten in hun klimaatbeleid.*" [1148]

1211. Daarbij vermeldt ING de maatregelen die zij tot dusver heeft genomen om deze klanten tot de noodzakelijke stappen te bewegen, terwijl zij tegelijkertijd constateert dat "*het grootste deel van de bedrijven die olie en gas winnen, deze zowel uit bestaande als nieuwe velden halen*" (zie par. 1208). De door ING tot dusver getroffen maatregelen hebben dus geen effect, terwijl dit volgens onder meer de UNGP, de OESO-richtlijnen en het VN-Race to Zero-initiatief eens te meer reden is om tot disengagement over te gaan, na verloop van de ook door Milieudefensie in haar vorderingen genoemde termijn van twaalf maanden (zie hoofdstuk XIV.4.2).

1212. Dit alles stemt Milieudefensie weinig hoopvol. ING verzet zich zelfs tegen haar verantwoordelijkheid om afscheid te nemen van fossiele klanten die evidente en grote negatieve klimaatimpacts medeveroorzaken, zelfs als haar engagement aantoonbaar faalt.

[1146] Ibid, p. 3.
[1147] Ibid.
[1148] Ibid.

Hoe zal ING dan adequaat uitvoering geven aan haar bredere rechtsplicht tot het staken of uitfaseren van financieringen om haar uitstoot in lijn te brengen met de 1,5°C-doelstelling?

1213. Samenvattend meent Milieudefensie dat tussen haar en ING geen geschil lijkt te bestaan over de vraag of ING een verantwoordelijkheid heeft om klimaatmaatregelen te treffen, of over de vraag of deze maatregelen de financieringsactiviteiten van ING ongemoeid kunnen laten. ING interpreteert haar verplichtingen echter te vrijblijvend, en verzet zich tegen klimaatmaatregelen waartoe zij op grond van die verplichtingen nu juist ten minste is gehouden. Milieudefensie meent in deze dagvaarding voldoende te hebben onderbouwd waarom een dergelijke rechtsplicht voor ING geldt op basis van zowel het aansprakelijkheidsrecht als het mensenrechtenrecht. ING kan en moet op basis van artikel 3:296 lid 1 BW dan ook tot nakoming van haar rechtsplicht worden veroordeeld.

XVIII. VERZOEK AAN ING OM INFORMATIE OVER HAAR UITSTOOT VANAF 2019

1214. Milieudefensie heeft tot slot nog een verzoek aan ING. In hoofdstuk XII.3.3 is door Milieudefensie de rapportage van ING over haar gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot besproken. Hoewel ING door de jaren heen haar emissierapportage heeft uitgebreid, rapporteert ING nog niet over de volledige door haar gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot (zie par. 805 en par. 806). Ook is ING pas in 2020 met de rapportage gestart. Een deel van de vorderingen van Milieudefensie hanteren 2019 als peiljaar voor de door ING te bewerkstelligen emissiereducties. De reden daarvan is dat dit aansluit bij het peiljaar wat ook het IPCC hanteert voor de mondiaal te realiseren emissiereducties. Over het jaar 2019 doet ING geen verslag over de omvang van haar uitstoot. Op basis van de in hoofdstuk XII.3.3 besproken door ING zelf gerapporteerde uitstoot over Scope 1, 2 en een deel van Scope 3-emissies van klanten, heeft Milieudefensie door middel van een trendlijn een eigen schatting gemaakt van de door ING gefinancierde uitstoot in 2019.[1149] Op basis daarvan is de schatting dat de door ING gefinancierde CO2[1150] en CO2-eq uitstoot in 2019 ten minste de volgende omvang had:

	Schatting gefinancierde uitstoot ING in 2019	
	CO2	**CO2-eq**
Scopes 1 en 2	47,7 Mt	64 Mt
Scope 3	183,11 Mt	244,1 Mt
Totaal	230,78 Mt	308 Mt

[1149] Om de gefinancierde Scope 1- en Scope 2-uitstoot in 2019 te schatten, heeft Milieudefensie de trendlijn bepaald op basis van de door ING gerapporteerde gefinancierde uitstoot in de jaren 2020, 2022, 2023 en 2024 (zie par. 805), en deze trendlijn doorgetrokken naar het jaar 2019. De gerapporteerde gefinancierde uitstoot in het jaar 2021 vormt een uitschieter en is daarom buiten beschouwing gelaten. Deze schatting voor 2019 betreft niet alle gefinancierde uitstoot van ING; voor de gefinancierde uitstoot verbonden aan ING's vermogensbeheer en de gefaciliteerde uitstoot verbonden aan ING's kapitaalmarktactiviteiten zijn geen gegevens beschikbaar op basis waarvan Milieudefensie een trendlijn kan bepalen. Om de gefinancierde Scope 3-uitstoot in 2019 te schatten gaat Milieudefensie ervan uit dat de verhouding tussen de Scope 1- en 2-uitstoot van CO2-eq en de Scope 3-uitstoot van CO2-eq – zoals door ING gerapporteerd over de periode 2023-2024 (de enige jaren waarvoor de ING haar Scope 3-uitstoot heeft gerapporteerd; zie par. 805) –gelijk was per jaareinde 2019. Deze verhouding komt neer op 3,8 ton gefinancierde Scope 3-uitstoot voor iedere ton aan gefinancierde Scope 1- en 2-uitstoot. Net als voor de gefinancierde Scope 1 en 2 uitstoot geldt dat deze schatting niet alle gefinancierde Scope 3-uitstoot betreft.

[1150] Om op basis van de door ING gerapporteerde CO2-eq-uitstoot een schatting te maken van de CO2-uitstoot van ING, gaat Milieudefensie ervan uit dat het aandeel van ING's CO2-uitstoot in ING's CO2-eq uitstoot gelijk is aan het aandeel CO2 in de mondiale antropogene CO2-eq-uitstoot. Volgens het IPCC bedroeg dit aandeel CO2 in 2019 75%, zie Productie MD-049, IPCC 2022, AR6, WGIII, SPM, p. 7, Figure SPM.1, onder a (welk figuur in deze dagvaarding is opgenomen in par. 223). Het betreft hier de som van de aandelen van CO2-FFI (64%) en CO2-LULUCF (11%).

1215. Omdat ING nog niet rapporteert over haar volledige gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot (zie par. 805 en par. 806), zijn de ontbrekende gegevens ook niet betrokken in bovenstaande schatting.

1216. Voor de jaren na 2019 zou Milieudefensie een soortgelijke schatting kunnen maken, maar het ligt meer voor de hand dat ING die informatie verstrekt. Voor een vollediger beeld over de door ING gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot in 2019 en de jaren daarna, verzoekt Milieudefensie ING daarom om in deze procedure aanvullende gegevens over te leggen, al dan niet op basis van door ING te maken best mogelijke schattingen, van (i) de volledige door ING gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot in CO2 en CO2-eq en (ii) een uitsplitsing naar sectoren van die volledige door ING gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot, dat wil zeggen een uitsplitsing naar alle in het petitum van deze dagvaarding genoemde sectoren.

1217. In dit kader merkt Milieudefensie nog op dat een overzicht van de volledige gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot ook van ING verwacht mag worden op basis van de klimaatprotocollen voor bedrijven. Zowel de emissierapportage als de reductiedoelen moeten betrekking hebben op (vrijwel) de volledige Scope 1-, Scope 2- en Scope 3-uitstoot (inclusief de Scope 3-uitstoot van klanten) en op al haar activiteiten (inclusief die als facilitator van kapitaalmarkttransacties en uit hoofde van voor derden beheerde activa). Zo vereist de VN-Race to Zero dat emissiereductiedoelen (vrijwel) alle emissies dekken, met inbegrip van de Scope 3-uitstoot van klanten of van bedrijven waarin wordt belegd (zie onder meer par. 493). Hetzelfde volgt uit het VN-expertrapport (zie par. 514). Volgens de VN-Race to Zero geldt dit weliswaar enkel indien de betreffende data voldoende ("*sufficiently*") meetbaar is, maar daarbij wordt verduidelijkt dat aan dit vereiste al snel is voldaan: "*While EPRG recognizes that data availability is a limitation, it interprets "sufficiently" to imply a low bar for inclusion*."[1151] Indien primaire of representatieve data van klanten of bedrijven waarin wordt belegd, niet beschikbaar is, moeten financiële instellingen gebruik maken van secundaire data, met inbegrip van 'proxies' gebaseerd op het voorzorgsbeginsel, dat wil zeggen een standaardmaatstaf waarmee een schatting kan worden gemaakt als een directe meting niet beschikbaar is (zoals een veronderstelde hoeveelheid CO2-uitstoot per geproduceerde eenheid staal). In de woorden van VN-Race to Zero: "*If such data are unavailable, organizations shall use secondary data including reasonable proxies based on precautionary principles while setting targets for greater data completeness and expanded coverage*."[1152] In de klimaatprotocollen wordt dus onderkend dat er data-beperkingen kunnen zijn, maar deze beperkingen kunnen ING gelet op het bovenstaande niet snel toestaan om delen van haar uitstoot ongedekt te laten door haar emissierapportage en reductiedoelen.

1218. Los van het voorgaande heeft Milieudefensie hoe dan ook een groot en rechtens te respecteren belang bij deze informatie, omdat Milieudefensie in deze zaak opkomt voor de bescherming tegen het alomvattende gevaar van klimaatverandering, en het voor een effectieve bescherming tegen de door ING veroorzaakte bijdrage aan het klimaatprobleem noodzakelijk is dat de volledige door ING gefinancierde en gefaciliteerde uitstoot omlaag wordt gebracht, en niet slechts een deel daarvan. Milieudefensie wijst in dit verband ook op de mogelijkheid dat de rechtbank ING op grond van artikel 22 lid 1 Rv zo nodig kan bevelen de verzochte informatie over te leggen.

[1151] Productie MD-132, UNFCCC, 'Interpretation Guide Race to Zero Expert Peer Review Group Version 2.0', p. 4.
[1152] Ibid.

XIX. BEWIJSMIDDELEN EN BEWIJSAANBOD

1219. Milieudefensie levert het bewijs voor haar stellingen door middel van de producties die bij deze dagvaarding in het geding worden gebracht. Een totaaloverzicht daarvan is aan deze dagvaarding gehecht als **Bijlage A: productielijst bij de dagvaarding van 28 maart 2025.**

1220. Milieudefensie meent haar stellingen reeds met deze in het geding gebrachte (bewijs)stukken genoegzaam te hebben bewezen en voldoende te hebben onderbouwd maar biedt hierbij aan om haar stellingen – voor zover zij op grond van artikel 150 Rv daartoe is gehouden – nader te bewijzen door het aanbieden van aanvullende stukken, waaronder het in het geding brengen van bewijs aangaande de noodzaak van reductiemaatregelen en van de geëiste reductievorderingen, evenals door dienaangaande getuige-deskundigen te doen horen.

1221. Onverminderd dit bewijsaanbod meent Milieudefensie dat het, gelet op de hoeveelheid aan bewijs voor hun stellingen en gelet op de rechtsschending die in het geding is, thans aan ING is om te bewijzen waarom in het licht van het gestelde in deze dagvaarding, zij niet gehouden kan worden tot hetgeen Milieudefensie van haar vordert.

XX. **EIS**

Gelet op al hetgeen in deze dagvaarding besproken, verzoekt Milieudefensie om bij vonnis, voor zoveel mogelijk uitvoerbaar bij voorraad:

Primair:

1. te bevelen:

   (i) dat ING de jaarlijkse operationele, gefinancierde en gefaciliteerde CO2-emissies (Scope 1, 2 en 3) van de ING Groep zodanig vermindert of doet verminderen dat deze CO2-emissies aan het eind van de jaren 2030, 2035, 2040 en 2050 in absolute zin ten minste zullen zijn verminderd met respectievelijk 48%, 65%, 80% en 99%, steeds in vergelijking met het niveau van het peiljaar 2019;

   (ii) dat ING de jaarlijkse operationele, gefinancierde en gefaciliteerde CO2-eq-emissies (Scope 1, 2 en 3) van de ING Groep zodanig vermindert of doet verminderen dat deze CO2-eq-emissies aan het eind van de jaren 2030, 2035, 2040 en 2050 in absolute zin ten minste zullen zijn verminderd met respectievelijk 43%, 60%, 69% en 84%, steeds in vergelijking met het niveau van het peiljaar 2019;

2. te bevelen dat ING de gefinancierde en gefaciliteerde CO2-emissies van de ING Groep verbonden aan haar activiteiten in de navolgende (sub)sectoren, per (sub)sector, zodanig vermindert of doet verminderen dat deze CO2-emissies aan het eind van de jaren 2030, 2035, 2040 en 2050 in absolute zin zullen zijn verminderd in overeenstemming met het beperken van de opwarming van de aarde tot 1,5°C, in lijn met ten minste de absolute reductiepercentages die volgen uit het Net Zero Emissions-scenario van het Internationaal Energie Agentschap, zoals genoemd in onderstaande tabel:*

Sector (percentages voor 'advanced economies')	**Subsector (mondiale percentages)**	**Absolute reducties in CO2 t.o.v. peiljaar 2022**			
		2030	**2035**	**2040**	**2050**
Electricity and heat		-71,5%	-100%	-103,3%	-104,2%
Other energy sector		-46,5%	-81,3%	-98,8%	-124,8%
Industry		-30,1%	-55,7%	-76,1%	-97,7%
	Chemicals	-13,5%	-36,1%	-60,8%	-96,6%
	Iron and steel	-19,2%	-39,6%	-60,6%	-91,1%
	Cement	-21%	-44,5%	-63,8%	-96,7%
	Aluminium	-17,7%	-35,3%	-59,7%	-97%
Transport		-43,4%	-70,3%	-86,7%	-98,8%
	Road	-29,3%	-54,4%	-75%	-96%
	Aviation	0%	-6,1%	-30%	-73,8%
	Shipping	-18,7%	-42,1%	-63,4%	-86,9%
Buildings		-50,2%	-75,7%	-90,4%	-99,8%
	Residential	-40,5%	-66,2%	-83,7%	-97,6%
	Services/commercial	-43,8%	-69,9%	-86%	-99,3%

3. te verklaren voor recht dat ING onrechtmatig handelt jegens Milieudefensie indien zij de gewogen gemiddelde fysieke emissie-intensiteiten van de activiteiten van de ING Groep in

de in vordering 2 genoemde (sub)sectoren, per (sub)sector, aan het eind van de jaren 2030, 2035, 2040 en 2050, niet zodanig heeft verminderd of doen verminderen dat deze fysieke emissie-intensiteiten in overeenstemming zijn gebracht met het beperken van de opwarming van de aarde tot 1,5°C, in lijn met ten minste de fysieke emissie-intensiteiten en de (sub)sectorale koolstofbudgetten van het Net Zero Emissions-scenario van het Internationaal Energie Agentschap;

4. te bevelen dat ING de gewogen gemiddelde fysieke emissie-intensiteiten van de activiteiten van de ING Groep in ieder van de in vordering 2 genoemde (sub)sectoren, per (sub)sector, zodanig zal hebben verminderd of doen verminderen, dat deze fysieke emissie-intensiteiten aan het eind van de jaren 2030, 2035, 2040 en 2050 in overeenstemming zijn gebracht met het beperken van de opwarming van de aarde tot 1,5°C, in lijn met ten minste de fysieke emissie-intensiteiten en de (sub)sectorale koolstofbudgetten van het Net Zero Emissions-scenario van het Internationaal Energie Agentschap;

5. te bevelen:

   (i) dat ING de gefinancierde en gefaciliteerde broeikasgasemissies van de ING Groep verbonden aan haar activiteiten in de fossiele sector – te weten de sector gevormd door ondernemingen die zich bezighouden met het zoeken, ontginnen, winnen, produceren, verwerken, distribueren en/of op de markt brengen van olie, kolen en/of gas – zodanig vermindert of doet verminderen dat deze emissies aan het eind van de jaren 2030, 2035, 2040 en 2050 in absolute zin zullen zijn verminderd in overeenstemming met het beperken van de opwarming van de aarde tot 1,5°C, in lijn met ten minste de absolute reductiepercentages die volgen uit het Net Zero Emissions-scenario van het Internationaal Energie Agentschap, genoemd in onderstaande tabellen:*

      (a) voor wat betreft de gefinancierde en gefaciliteerde Scope 1 en 2 CO2-eq-emissies verbonden aan de activiteiten van de ING Groep in de fossiele sector:

Absolute emissiereducties in CO2-eq ten opzichte van peiljaar 2022				
Sector	**2030**	**2035**	**2040**	**2050**
Oil	-62,9%	-79,4%	-92,1%	-97,9%
Gas	-65%	-81,9%	-92,8%	-98,3%

      (b) voor wat betreft de gefinancierde en gefaciliteerde Scope 3 CO2-emissies verbonden aan de activiteiten van de ING Groep in de fossiele sector:

Absolute emissiereducties in CO2 ten opzichte van peiljaar 2022				
Sector	**2030**	**2035**	**2040**	**2050**
Coal	-79,3%	-92,6%	-96%	-99,4%
Oil	-44,4%	-70,3%	-86,1%	-97,9%
Gas	-41,5%	-78,3%	-89,5%	-97,7%

   (ii) dat ING bewerkstelligt dat de ING Groep ten aanzien van ondernemingen in de fossiele sector:

      (a) binnen drie maanden na dagtekening van het vonnis stopt met nieuwe financiering en facilitering van iedere onderneming die nog betrokken is bij Nieuwe Fossiele Projecten, of waarvan een groepsmaatschappij van de groep waartoe de betreffende onderneming behoort nog betrokken is bij Nieuwe

Fossiele Projecten; en

(b) binnen twaalf maanden na dagtekening van het vonnis stopt met alle (bestaande en nieuwe) financiering en facilitering van iedere onderneming die nog betrokken is bij Nieuwe Fossiele Projecten, of waarvan een groepsmaatschappij van de groep waartoe de betreffende onderneming behoort nog betrokken is bij Nieuwe Fossiele Projecten;

6. te bevelen dat ING bewerkstelligt dat de ING Groep bij haar grote zakelijke klanten jaarlijks een (geactualiseerd) klimaattransitieplan opvraagt, waarin deze klanten toelichten op welke wijze zij een bijdrage (zullen) leveren aan het bereiken van het mondiale doel van netto nul CO2-emissies in 2050, dat gekwantificeerd inzicht biedt in de huidige Scope 1, 2 en 3 CO2-emissies en CO2-eq-emissies van deze klanten en een gekwantificeerd inzicht biedt in hoe deze emissies zich zullen ontwikkelen voor de jaren 2030, 2035, 2040 en 2050, zowel in termen van absolute emissies als emissie-intensiteit;

Subsidiair:

7. te bevelen, als alternatief voor vorderingen 2 en 5(i)(b), dat ING de gefinancierde en gefaciliteerde CO2-emissies van de ING Groep verbonden aan haar activiteiten in de (sub)sectoren als bedoeld in vorderingen 2 en 5(i)(b), per (sub)sector, zodanig vermindert of doet verminderen dat deze CO2-emissies met ingang van 2023 jaarlijks in absolute zin zullen zijn verminderd in overeenstemming met het beperken van de opwarming van de aarde tot 1,5°C, in lijn met ten minste de (sub)sectorale jaarlijkse reductiepercentages (CAAGR), en voor zover beschikbaar de CAAGR voor 'advanced economies', van het Net Zero Emissions-scenario van het Internationaal Energie Agentschap, zoals die volgen uit de update van het World Energy Outlook-rapport uit het voorgaande jaar;

Zowel primair als subsidiair:

8. te bevelen dat ING de in vorderingen 1, 2, 5(i) en 7 genoemde verminderingen van de gefinancierde en gefaciliteerde emissies van de ING Groep, en de in vordering 4 genoemde verminderingen van de gewogen gemiddelde fysieke emissie-intensiteiten van de activiteiten van de ING Groep:

   (i) afzonderlijk dient te bewerkstelligen voor de volgende categorieën activiteiten van de ING Groep:

      (a) het voor eigen rekening en risico houden en/of beheren van leningen, financiële instrumenten en/of andere financiële activa;

      (b) het voor rekening en risico van derden houden en/of beheren van leningen, financiële instrumenten en/of andere financiële activa; en

      (c) het faciliteren van transacties voor de uitgifte van kapitaalmarktinstrumenten;

   (ii) vanaf ten minste de datum van het door Milieudefensie verzochte vonnis, zoveel als mogelijk lineair of sneller dient te bewerkstelligen (behoudens vordering 7, die reeds een specifiek jaarlijks reductiepad voorschrijft);

9. te verklaren voor recht dat de in vordering 3 genoemde verminderingen van de gewogen gemiddelde fysieke emissie-intensiteiten van de activiteiten van de ING Groep:

   (i) afzonderlijk gelden voor ieder van de in vordering 8 onder (a) t/m (c) genoemde categorieën activiteiten van de ING Groep;

   (ii) vanaf ten minste de datum van het door Milieudefensie verzochte vonnis, zoveel als mogelijk lineair of sneller dienen te worden bewerkstelligd;

Meer subsidiair:

10. te verklaren voor recht dat ING onrechtmatig handelt jegens Milieudefensie indien ING:

   (i) de jaarlijkse broeikasgasemissies (Scope 1, 2 en 3) van de ING Groep niet in absolute zin vermindert of doet verminderen in vergelijking met het niveau van het peiljaar 2019, in overeenstemming met het beperken van de opwarming van de aarde tot 1,5°C; en

   (ii) de gewogen gemiddelde fysieke emissie-intensiteiten van de activiteiten van de ING Groep in de in vordering 2 genoemde (sub)sectoren, per (sub)sector, niet vermindert of doet verminderen, in overeenstemming met het beperken van de opwarming van de aarde tot 1,5°C;

Zowel primair als (meer) subsidiair:

11. ING te veroordelen tot betaling van de kosten van dit geding, inclusief het salaris van de advocaten en de verschotten, te vermeerderen met de nakosten op de voet van het liquidatietarief, een en ander te voldoen binnen veertien dagen na dagtekening van het vonnis, en – voor het geval voldoening van de (na)kosten niet binnen de gestelde termijn plaatsvindt – te vermeerderen met de wettelijke rente over de (na)kosten te rekenen vanaf genoemde termijn voor voldoening; en

12. althans een zodanige beslissing te nemen als uw rechtbank geraden acht, daaronder mede begrepen het toewijzen van lagere reductiepercentages of hogere gewogen gemiddelde fysieke emissie-intensiteiten dan in dit petitum gevorderd, het toewijzen van een gedeelte van de in dit petitum geformuleerde nevenschikkende vorderingen, het aanpassen van een peiljaar voor de te realiseren vermindering van absolute emissies of het toewijzen van de vorderingen als een zwaarwegende inspanningsverplichting.

* De hier opgenomen tabellen (inclusief de daarin genoemde absolute reductiepercentages) zijn opgesteld door Milieudefensie op basis van de Extended Dataset behorend bij de World Energy Outlook 2023, het World Energy Outlook Special Report The Oil and Gas Industry in Net Zero Transitions 2023, alsmede de Net Zero Roadmap 2023 Update van het Internationaal Energie Agentschap.

Kosten exploot:
Gerechtsdeurwaarder voornoemd

Deze zaak wordt behandeld door mr. R.H.J. Cox (r.cox@paulussen.nl) en mr. P. Heemskerk (p.heemskerk@paulussen.nl) van Paulussen Advocaten N.V. te Maastricht (2878323)

Bijlage A: productielijst bij de dagvaarding van 28 maart 2025

VERENIGING MILIEUDEFENSIE / ING GROEP N.V. & ING BANK N.V.

Productie MD-001	IPCC 2023, AR6, SYR IPCC, 2023: *Climate Change 2023: Synthesis Report. Contribution of Working Groups I, II and III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Core Writing Team, H. Lee and J. Romero (eds.)]. IPCC, Geneva, Switzerland, 184 pp., doi: 10.59327/IPCC/AR6-9789291691647. Online: https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/downloads/report/IPCC_AR6_SYR_FullVolume.pdf
Productie MD-002	European Commission JRC 2024, 'GHG emissions of all world countries' (geselecteerde pagina's) European Commission, Joint Research Centre, Crippa, M., Guizzardi, D., Pagani, F., Banja, M., Muntean, M., Schaaf, E., Monforti-Ferrario, F., Becker, W.E., Quadrelli, R., Risquez Martin, A., Taghavi-Moharamli, P., Köykkä, J., Grassi, G., Rossi, S., Melo, J., Oom, D., Branco, A., San-Miguel, J., Manca, G., Pisoni, E., Vignati, E. and Pekar, F., *GHG emissions of all world countries*, Publications Office of the European Union, Luxembourg, 2024, https://data.europa.eu/doi/10.2760/4002897, JRC138862. Online: https://edgar.jrc.ec.europa.eu/booklet/GHG_emissions_of_all_world_countries_booklet_2024report.pdf
Productie MD-003	Milieudefensie 2006, 'Investing in climate change: the role of Dutch banks' D. Siemelink (Dutch Sustainability Research), *Investing in climate change: the role of Dutch banks*, Amsterdam: Milieudefensie 2006 Online: https://www.banktrack.org/download/investing_in_climate_change_the_role_of_dutch_banks/2_rapport_investing_in_climate_change.pdf
Productie MD-004	Jaarverslag ING 2024 ING Groep N.V., *ING Group Annual Report 2024*, Amsterdam: ING Groep N.V. 2025 Online: https://www.ing.com/MediaEditPage/2024-ING-Groep-NV-annual-report.htm
Productie MD-005	Klimaatverslag ING 2024 ING Groep N.V., *Climate Progress Update 2024*, Amsterdam: ING Groep N.V. 2024 Online: https://www.ingwb.com/binaries/content/assets/insights/news/ing-climate-progress-update-2024.pdf
Productie MD-006	Forster et al. 2024, 'Indicators of Global Climate Change 2023: annual update of key indicators of the state of the climate system and human influence' Forster, P. M., Smith, C., Walsh, T., Lamb, W. F., Lamboll, R., Hall, B., Hauser, M., Ribes,

A., Rosen, D., Gillett, N. P., Palmer, M. D., Rogelj, J., von Schuckmann, K., Trewin, B., Allen, M., Andrew, R., Betts, R. A., Borger, A., Boyer, T., Broersma, J. A., Buontempo, C., Burgess, S., Cagnazzo, C., Cheng, L., Friedlingstein, P., Gettelman, A., Gütschow, J., Ishii, M., Jenkins, S., Lan, X., Morice, C., Mühle, J., Kadow, C., Kennedy, J., Killick, R. E., Krummel, P. B., Minx, J. C., Myhre, G., Naik, V., Peters, G. P., Pirani, A., Pongratz, J., Schleussner, C.-F., Seneviratne, S. I., Szopa, S., Thorne, P., Kovilakam, M. V. M., Majamäki, E., Jalkanen, J.-P., van Marle, M., Hoesly, R. M., Rohde, R., Schumacher, D., van der Werf, G., Vose, R., Zickfeld, K., Zhang, X., Masson-Delmotte, V., and Zhai, P.: *Indicators of Global Climate Change 2023: annual update of key indicators of the state of the climate system and human influence*, Earth Syst. Sci. Data, 16, 2625–2658, https://doi.org/10.5194/essd-16-2625-2024, 2024.

Online:
https://essd.copernicus.org/articles/16/2625/2024/essd-16-2625-2024.pdf

Productie MD-007 Keulemans 2024, 'De klimaatverandering versnelt'

M. Keulemans, *De klimaatverandering versnelt: 'Hiervan zou iedereen rechtop in zijn stoel moeten zitten'*, Volkskrant 23 juli 2024

Online:
https://www.volkskrant.nl/wetenschap/de-klimaatverandering-is-in-een-stroomversnelling-gekomen~bc4551ce/?referrer=https://www.google.com/

Productie MD-008 Hansen et al. 2023, 'Global warming in the pipeline'

James E Hansen, Makiko Sato, Leon Simons, Larissa S Nazarenko, Isabelle Sangha, Pushker Kharecha, James C Zachos, Karina von Schuckmann, Norman G Loeb, Matthew B Osman, Qinjian Jin, George Tselioudis, Eunbi Jeong, Andrew Lacis, Reto Ruedy, Gary Russell, Junji Cao, Jing Li, *Global warming in the pipeline*, Oxford Open Climate Change, Volume 3, Issue 1, 2023, kgad008, https://doi.org/10.1093/oxfclm/kgad008

Online:
https://academic.oup.com/oocc/article-pdf/3/1/kgad008/52763128/kgad008.pdf

Productie MD-009 PBL 2024, 'Klimaatrisico's in Nederland'

Frank van Gaalen, Ron Franken, Frédérique Kirkels, Samira I. Ibrahim, Jelle van Minnen, Arno Bouwman, Marijke Vonk (Planbureau voor de Leefomgeving), *Klimaatrisico's in Nederland. De Huidige stand van zaken*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving 2024

Online:
https://open.overheid.nl/documenten/dpc-b91d9ac6166d24fb9c5470fb43be454cd5ae9451/pdf

Productie MD-010 IPCC 2021, AR6, WGI, TS

Arias, P.A., N. Bellouin, E. Coppola, R.G. Jones, G. Krinner, J. Marotzke, V. Naik, M.D. Palmer, G.-K. Plattner, J. Rogelj, M. Rojas, J. Sillmann, T. Storelvmo, P.W. Thorne, B. Trewin, K. Achuta Rao, B. Adhikary, R.P. Allan, K. Armour, G. Bala, R. Barimalala, S. Berger, J.G. Canadell, C. Cassou, A. Cherchi, W. Collins, W.D. Collins, S.L. Connors, S. Corti, F. Cruz, F.J. Dentener, C. Dereczynski, A. Di Luca, A. Diongue Niang, F.J. Doblas-Reyes, A. Dosio, H. Douville, F. Engelbrecht, V. Eyring, E. Fischer, P. Forster, B. Fox-Kemper, J.S. Fuglestvedt, J.C. Fyfe, N.P. Gillett, L. Goldfarb, I. Gorodetskaya, J.M. Gutierrez, R. Hamdi, E. Hawkins, H.T. Hewitt, P. Hope, A.S. Islam, C. Jones, D.S. Kaufman, R.E. Kopp, Y. Kosaka, J. Kossin, S. Krakovska, J.-Y. Lee, J. Li, T. Mauritsen, T.K. Maycock, M. Meinshausen, S.-K. Min, P.M.S. Monteiro, T. Ngo-Duc, F. Otto, I. Pinto, A. Pirani, K. Raghavan, R. Ranasinghe, A.C. Ruane, L. Ruiz, J.-B. Sallée, B.H. Samset,

	S. Sathyendranath, S.I. Seneviratne, A.A. Sörensson, S. Szopa, I. Takayabu, A.-M. Tréguier, B. van den Hurk, R. Vautard, K. von Schuckmann, S. Zaehle, X. Zhang, and K. Zickfeld, 2021: Technical Summary. In Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Masson-Delmotte, V., P. Zhai, A. Pirani, S.L. Connors, C. Péan, S. Berger, N. Caud, Y. Chen, L. Goldfarb, M.I. Gomis, M. Huang, K. Leitzell, E. Lonnoy, J.B.R. Matthews, T.K. Maycock, T. Waterfield, O. Yelekçi, R. Yu, and B. Zhou (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, pp. 33−144. doi:10.1017/9781009157896.002. Online: https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_TS.pdf
Productie MD-011	IPCC 2021, AR6, WGI, SPM IPCC, 2021: Summary for Policymakers. In: Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [Masson-Delmotte, V., P. Zhai, A. Pirani, S.L. Connors, C. Péan, S. Berger, N. Caud, Y. Chen, L. Goldfarb, M.I. Gomis, M. Huang, K. Leitzell, E. Lonnoy, J.B.R. Matthews, T.K. Maycock, T. Waterfield, O. Yelekçi, R. Yu, and B. Zhou (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, pp. 3−32, doi:10.1017/9781009157896.001. Online: https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg1/downloads/report/IPCC_AR6_WGI_SPM.pdf
Productie MD-012	Rounce et al. 2023, 'Global glacier change in the 21st century: Every increase in temperature matters' David R. Rounce et al., *Global glacier change in the 21st century: Every increase in temperature matters*, Science 379, p. 78-83 (2023) doi:10.1126/science.abo1324 Online: https://www.science.org/doi/10.1126/science.abo1324
Productie MD-013	UNDP 2024, 'Peoples' Climate Vote 2024' (Executive Summary) United Nations Development Programme, *Peoples' Climate Vote 2024: Results*, New York: UNDP 2024 Online: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2024-09/undp-oxford-peoples-climate-vote-2024-v2.pdf
Productie MD-014	OECD 2022, 'Climate Tipping Points: Insights for Effective Policy Action' OECD (2022), *Climate Tipping Points: Insights for Effective Policy Action*, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/abc5a69e-en. Online: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/12/climate-tipping-points_9994de90/abc5a69e-en.pdf
Productie MD-015	Naughten et al. 2023, 'Unavoidable future increase in West Antarctic ice-shelf melting over the twenty-first century' Naughten, K.A., Holland, P.R. & De Rydt, J. *Unavoidable future increase in West Antarctic ice-shelf melting over the twenty-first century*. Nat. Clim. Chang. 13, 1222–1228 (2023). https://doi.org/10.1038/s41558-023-01818-x

	Online: https://www.nature.com/articles/s41558-023-01818-x.pdf
Productie MD-016	ICCI 2023, 'State of the Cryosphere 2023' ICCI, 2023. *State of the Cryosphere 2023 – Two Degrees is Too High*. International Cryosphere Climate Initiative (ICCI), Stockholm, Sweden. 62 pp. Online: https://drive.google.com/file/d/1QOqYHI0ezrmMCUrmCDV03rF-1aIYE6VB/view?usp=sharing
Productie MD-017	UNFCCC, 'Status of Ratification of the Convention' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://unfccc.int/process-and-meetings/the-convention/status-of-ratification-of-the-convention
Productie MD-018	UNEP 2023, 'Emissions Gap Report 2023' United Nations Environment Programme (2023). *Emissions Gap Report 2023: Broken Record – Temperatures hit new highs, yet world fails to cut emissions (again)*. Nairobi. https://doi.org/10.59117/20.500.11822/43922 Online: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/43922/EGR2023.pdf?sequence=3&isAllowed=y
Productie MD-019	Brief van Milieudefensie aan ING d.d. 19 januari 2024 Online: https://milieudefensie.nl/actueel/de-brief-van-milieudefensie-aan-ing/@@download/file/De%20offici%C3%ABle%20brief%20van%20Milieudefensie%20aan%20ING.pdf
Productie MD-020	Brief van Milieudefensie aan ING d.d. 16 januari 2025 Online: https://milieudefensie.nl/250115-brief-met-eisenupdate-ing-nl/@@download/file/250115%20Brief%20met%20eisenupdate%20ING%20NL_website-1.pdf
Productie MD-021	Brief van ING aan Milieudefensie d.d. 4 februari 2025 Online: https://www.ing.com/MediaEditPage/ING-brief-Mileudefensie-4-feb-2025.htm
Productie MD-022	KvK-uittreksel Milieudefensie Uittreksel uit het handelsregister van de Kamer van Koophandel inz. Vereniging Milieudefensie van 25 maart 2025
Productie MD-023	Jaarverslag Milieudefensie 2023 Vereniging Milieudefensie, *Jaarverslag 2023*, Amsterdam: Vereniging Milieudefensie 2024 Online:

	https://milieudefensie.nl/over-ons/jaarverslag-inclusief-jaarrekening-2023.pdf/@@download/file/Jaarverslag%20inclusief%20jaarrekening%202023.pdf
Productie MD-024	Statuten Milieudefensie Doorlopende tekst van de statuten van Vereniging Milieudefensie zoals deze luiden na de laatste akte van statutenwijziging (d.d. 27 december 2023) Online: https://milieudefensie.nl/actueel/statuten-juli-2022/@@download/file/Statuten%20Vereniging%20Milieudefensie%2027-12-23.pdf
Productie MD-025	Milieudefensie 1988, 'Het gat in de Ozonlaag' (geselecteerde pagina's) Milieudefensie, *Het gat in de Ozonlaag – broeikaseffect – zure regen: wat hangt ons boven het hoofd*, Amsterdam: Milieudefensie 1988
Productie MD-026	Milieudefensie 1986, 'Schoonstroomkrant' Milieudefensie, *Schoonstroomkrant*, Amsterdam: Milieudefensie 1986
Productie MD-027	Albers et al. 1990, 'Het Broeikaseffect, erop of eronder' (uitdraai website) R. Albers et al. (red.) *Het Broeikaseffect, erop of eronder, nationale verkenning aanpak CO2-probleem,* Amsterdam: Milieudefensie en Stichting Natuur en Milieu 1990 (uitdraai website felnet.eu) Online: https://catalog.felnet.eu/Record/dc70c397-56a7-4e78-ac39-f6be2045b8bd
Productie MD-028	Calmthout 1990, 'Het Broeikas Effect' (geselecteerde pagina's) M. Calmthout, *Het Broeikas Effect, Inleiding in de problematiek van het Broeikaseffect*, Amsterdam: Milieudefensie 1990
Productie MD-029	Jaarverslag Milieudefensie 1990 (geselecteerde pagina's) Vereniging Milieudefensie, *Jaarverslag 1990*, Amsterdam: Vereniging Milieudefensie 1991
Productie MD-030	Jaarverslag Milieudefensie 1991 (geselecteerde pagina's) Vereniging Milieudefensie, *Jaarverslag 1991*, Amsterdam: Vereniging Milieudefensie 1992
Productie MD-031	Jaarverslag Milieudefensie 1994 Vereniging Milieudefensie, *Jaarverslag 1994*, Amsterdam: Vereniging Milieudefensie 1995
Productie MD-032	Buitenkamp 1992, 'Duurzame Ontwikkeling in Nederland en Europa' (geselecteerde pagina's) M. Buitenkamp, *Duurzame Ontwikkeling in Nederland en Europa*, 1992
Productie MD-033	Milieudefensie 2006, 'Algemeen Beleidsplan 2006-2010: Uitzien naar 2010' (geselecteerde pagina's) Milieudefensie, *Algemeen Beleidsplan 2006-2010: Uitzien naar 2010*, Amsterdam:

	Milieudefensie 2006
Productie MD-034	Jaarverslag Milieudefensie 2006 (voorwoord en samenvatting) Vereniging Milieudefensie, *Jaarverslag 2006*, Amsterdam: Vereniging Milieudefensie 2007
Productie MD-035	Jaarverslag Milieudefensie 2007 (voorwoord en hoofdstuk 'Klimaat en Energie') Vereniging Milieudefensie, *Jaarverslag 2007*, Amsterdam: Vereniging Milieudefensie 2008
Productie MD-036	Milieudefensie 2010, 'Algemeen Beleidsplan 2010-2015: Met Draagvlak naar Beweging' (geselecteerde pagina's) Milieudefensie, *Algemeen Beleidsplan 2010-2015: Met Draagvlak naar Beweging*, Amsterdam: Milieudefensie 2010
Productie MD-037	Geurts et al. 2009, 'Versnelde Ontwikkeling van Duurzame energie in Nederland' (geselecteerde pagina's) F. Geurts en M. Rathmann (Ecofys; in opdracht van Milieudefensie), *Versnelde Ontwikkeling van Duurzame Energie in Nederland, de rol van zon-PV & een verbeterd SDE Systeem,* Utrecht: Ecofys 2009
Productie MD-038	Milieudefensie 2016, 'Algemeen Beleidsplan 2016-2025: Samenwerken aan een Eerlijke Transitie' (geselecteerde pagina's) Milieudefensie, *Algemeen Beleidsplan 2016-2025: Samenwerken aan een Eerlijke Transitie*, Amsterdam: Milieudefensie 2016
Productie MD-039	Lenton et al. 2023 'Global Tipping Points Report 2023' (geselecteerde pagina's) T. M. Lenton, D.I. Armstrong McKay, S. Loriani, J.F. Abrams, S.J. Lade, J.F. Donges, M. Milkoreit, T. Powell, S.R. Smith, C. Zimm, J.E. Buxton, E. Bailey, L. Laybourn, A. Ghadiali, J.G. Dyke (eds), 2023, *The Global Tipping Points Report 2023*. University of Exeter, Exeter, UK. Online: https://report-2023.global-tipping-points.org/download/4608/
Productie MD-040	ING 2024, 'Mogelijke klimaatzaak' (uitdraai website 27 februari 2024) Online: https://web.archive.org/web/20250130145403/https://www.ing.com/Sustainability/Climate-action/Mogelijke-klimaatzaak.htm
Productie MD-041	Brief van ING aan Milieudefensie d.d. 13 februari 2024 Online: https://www.ing.com/MediaEditPage/ING-brief-aan-Friends-of-the-Earth-Dutch.htm
Productie MD-042	Statuten ING Groep N.V. Doorlopende tekst van de statuten van ING Groep N.V. zoals deze luiden na de laatste

	akte van statutenwijziging (d.d. 12 mei 2022)
Productie MD-043	Statuten ING Bank N.V. Doorlopende tekst van de statuten van ING Bank N.V. zoals deze luiden na de laatste akte van statutenwijziging (d.d. 29 juni 2021)
Productie MD-044	KvK-uittreksel ING Groep N.V. Uittreksel uit het handelsregister van de Kamer van Koophandel inz. ING Groep N.V. van 27 februari 2025
Productie MD-045	KvK-uittreksel ING Bank N.V. (geselecteerde pagina's) Uittreksel uit het handelsregister van de Kamer van Koophandel inz. ING Bank N.V. van 27 februari 2025
Productie MD-046	Charter of the Management Board of ING Groep N.V. and ING Bank N.V. Online: https://www.ing.com/MediaEditPage/ING-Management-Board-Charter-31-December-2023.htm
Productie MD-047	CDP-opgave ING 2023 (geselecteerde pagina's)
Productie MD-048	PBL 2013, 'De achtergrond van het klimaatprobleem' B. Strengers, R. van Dorland en L. Meyer, *PBL-Notitie: De achtergrond van het klimaatprobleem*, Den Haag: PBL 2013 Online: https://www.pbl.nl/downloads/pbl-2013-de-achtergrond-van-het-klimaatprobleempdf
Productie MD-049	IPCC 2022, AR6, WGIII, SPM IPCC, 2022: Summary for Policymakers [P.R. Shukla, J. Skea, A. Reisinger, R. Slade, R. Fradera, M. Pathak, A. Al Khourdajie, M. Belkacemi, R. van Diemen, A. Hasija, G. Lisboa, S. Luz, J. Malley, D. McCollum, S. Some, P. Vyas, (eds.)]. In: Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [P.R. Shukla, J. Skea, R. Slade, A. Al Khourdajie, R. van Diemen, D. McCollum, M. Pathak, S. Some, P. Vyas, R. Fradera, M. Belkacemi, A. Hasija, G. Lisboa, S. Luz, J. Malley, (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, UK and New York, NY, USA. doi: 10.1017/9781009157926.001. Online: https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_SummaryForPolicymakers.pdf
Productie MD-050	IPCC 2022, AR6, WGIII, TS M. Pathak, R. Slade, P.R. Shukla, J. Skea, R. Pichs-Madruga, D. Ürge-Vorsatz,2022: Technical Summary. In: Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [P.R. Shukla, J. Skea, R. Slade, A. Al Khourdajie, R. van Diemen, D. McCollum, M. Pathak, S. Some, P. Vyas, R. Fradera, M. Belkacemi, A. Hasija, G. Lisboa, S. Luz, J. Malley, (eds.)]. Cambridge University Press,

	Cambridge, UK and New York, NY, USA. doi: 10.1017/9781009157926.002. Online: https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg3/downloads/report/IPCC_AR6_WGIII_TechnicalSummary.pdf
Productie MD-051	IEA 2021, 'Methane Tracker 2021, Methane and climate change' (geselecteerde pagina's, uitdraai website 13 maart 2025) Online: https://www.iea.org/reports/methane-tracker-2021/methane-and-climate-change
Productie MD-052	US EPA, 'The Importance of Methane" (uitdraai website 26 februari 2025) Online: https://www.epa.gov/gmi/importance-methane
Productie MD-053	NOAA 2024, 'Climate Change: Atmospheric Carbon Dioxide' (uitdraai website 26 februari 2025) Uitdraai van een website-artikel van de National Oceanic & Atmospheric Administration (NOAA; www.climate.gov) d.d. 9 april 2024, met een grafiek gebaseerd o.b.v. data van Lüthi, D., M. Le Floch, B. Bereiter, T. Blunier, J.-M. Barnola, U. Siegenthaler, D. Raynaud, J. Jouzel, H. Fischer, K. Kawamura, and T.F. Stocker. (2008). *High-resolution carbon dioxide concentration record 650,000-800,000 years before present*. Nature, Vol. 453, pp. 379-382. doi:10.1038/nature06949. Online: https://www.climate.gov/news-features/understanding-climate/climate-change-atmospheric-carbon-dioxide
Productie MD-054	Barras 2015, 'When global warming made our World super-hot' (uitdraai website)
Productie MD-055	Ciu et al. 2011, 'Slow release of fossil carbon during the Palaeocene-Eocene Thermal Maximum' Cui, Y., Kump, L., Ridgwell, A. et al. *Slow release of fossil carbon during the Palaeocene–Eocene Thermal Maximum*. Nature Geosci 4, 481–485 (2011). https://doi.org/10.1038/ngeo1179 Online: https://www.nature.com/articles/ngeo1179
Productie MD-056	IPCC 2022, AR6, WGII, SPM IPCC, 2022: Summary for Policymakers [H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, M. Tignor, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem (eds.)]. In: Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem, B. Rama (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, UK and New York, NY, USA, pp. 3–33, doi:10.1017/9781009325844.001. Online: https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/downloads/report/IPCC_AR6_WGII_SummaryForPolicymakers.pdf

Productie MD-057	IPCC 2022, AR6, WGII, TS Pörtner, H.-O., D.C. Roberts, H. Adams, I. Adelekan, C. Adler, R. Adrian, P. Aldunce, E. Ali, R. Ara Begum, B. BednarFriedl, R. Bezner Kerr, R. Biesbroek, J. Birkmann, K. Bowen, M.A. Caretta, J. Carnicer, E. Castellanos, T.S. Cheong, W. Chow, G. Cissé, S. Clayton, A. Constable, S.R. Cooley, M.J. Costello, M. Craig, W. Cramer, R. Dawson, D. Dodman, J. Efitre, M. Garschagen, E.A. Gilmore, B.C. Glavovic, D. Gutzler, M. Haasnoot, S. Harper, T. Hasegawa, B. Hayward, J.A. Hicke, Y. Hirabayashi, C. Huang, K. Kalaba, W. Kiessling, A. Kitoh, R. Lasco, J. Lawrence, M.F. Lemos, R. Lempert, C. Lennard, D. Ley, T. Lissner, Q. Liu, E. Liwenga, S. Lluch-Cota, S. Löschke, S. Lucatello, Y. Luo, B. Mackey, K. Mintenbeck, A. Mirzabaev, V. Möller, M. Moncassim Vale, M.D. Morecroft, L. Mortsch, A. Mukherji, T. Mustonen, M. Mycoo, J. Nalau, M. New, A. Okem, J.P. Ometto, B. O'Neill, R. Pandey, C. Parmesan, M. Pelling, P.F. Pinho, J. Pinnegar, E.S. Poloczanska, A. Prakash, B. Preston, M.-F. Racault, D. Reckien, A. Revi, S.K. Rose, E.L.F. Schipper, D.N. Schmidt, D. Schoeman, R. Shaw, N.P. Simpson, C. Singh, W. Solecki, L. Stringer, E. Totin, C.H. Trisos, Y. Trisurat, M. van Aalst, D. Viner, M.Wairiu, R.Warren, P.Wester, D.Wrathall, and Z. Zaiton Ibrahim, 2022: Technical Summary. [H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, M. Tignor, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem (eds.)]. In: Climate Change 2022: Impacts, Adaptation and Vulnerability. Contribution of Working Group II to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change [H.-O. Pörtner, D.C. Roberts, M. Tignor, E.S. Poloczanska, K. Mintenbeck, A. Alegría, M. Craig, S. Langsdorf, S. Löschke, V. Möller, A. Okem, B. Rama (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, UK and New York, NY, USA, pp. 37–118, doi:10.1017/9781009325844.002. Online: https://www.ipcc.ch/report/ar6/wg2/downloads/report/IPCC_AR6_WGII_TechnicalSummary.pdf
Productie MD-058	Nature Climate Change 2024, 'Editorial: Cautious carbon removal' Cautious carbon removal. *Nat. Clim. Chang.* 14, 549 (2024). Online: https://doi.org/10.1038/s41558-024-02048-5
Productie MD-059	Wikipedia, 'United Nations Environment Programme' (uitdraai website 26 februari 2025) Online: https://en.wikipedia.org/wiki/United_Nations_Environment_Programme
Productie MD-060	WMO 1979, 'Proceedings of the World Climate Conference: A Conference of Experts on Climate and Mankind' (Genève) (geselecteerde pagina's) World Meteorological Organization, *Proceedings of the World Climate Conference: A Conference of Experts on Climate and Mankind*, Geneve: World Meteorological Organization 1979
Productie MD-061	UNEP/WMO/ICSU 1985, 'Statement by the UNEP/WMO/ICSU International Conference on The Assessment of the Role of Carbon Dioxide and of Other Greenhouse Gases in Climate Variations and Associated Impacts' (Villach) Statement by the UNEP/WMO/ICSU International Conference on The Assessment of the Role of Carbon Dioxide and of Other Greenhouse Gases in Climate Variations and Associated Impacts, Villach, Austria, 9-15 October 1985

Productie MD-062	WMO 1988, 'Conference Proceedings of the World Conference on The Changing Atmosphere: Implications for Global Security' (geselecteerde pagina's) (Toronto) World Meteorological Organization, *Conference Proceedings. The Changing Atmosphere: Implications for Global Security*, Geneve: World Meteorological Organization 1988, Conference Statement (p. 120, 292-299, 401) Online: https://digitallibrary.un.org/record/106359/files/World_Conference_Changing_Atmosphere.pdf
Productie MD-063	Zillman 2009, 'A history of climate activities' Zillman, John. (2009). *A history of climate activities*. WMO Bulletin. 58.
Productie MD-064	IPCC, 'Reports' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.ipcc.ch/reports
Productie MD-065	IPCC, 'Structure' (uitdraai website 26 februari 2025) Online: https://www.ipcc.ch/about/structure
Productie MD-066	IPCC 2013, 'Principles Governing IPCC Work' Principles Governing IPCC Work, approved at the Fourteenth Session (Vienna, 1-3 October 1998) on 1 October 1998, amended at the Twenty-First Session (Vienna, 3 and 6-7 November 2003), the Twenty-Fifth Session (Mauritius, 26-28 April 2006), the Thirty-Fifth Session (Geneva, 6-9 June 2012) and the Thirty-Seventh Session (Batumi, 14-18 October 2013) Online: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/09/ipcc-principles.pdf
Productie MD-067	IPCC 2015, 'IPCC Factsheet: How does the IPCC review process work?' Online: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/2018/09/FS_review_process.pdf
Productie MD-068	IPCC, 'Preparing Reports' (uitdraai website 26 februari 2025) Online: https://www.ipcc.ch/about/preparingreports
Productie MD-069	VN-Klimaatverdrag (geconsolideerde Engelstalige versie) Geconsolideerde Engelstalige versie van de '*United Nations Framework Convention on Climate Change*', inclusief aanpassingen van Annex I en Annex II, zoals gepubliceerd op de website van de United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Online: https://unfccc.int/sites/default/files/convention_text_with_annexes_english_for_posting.pdf

Productie MD-070	Parijs Akkoord (originele Engelstalige versie) Originele Engelstalige versie van de '*Paris Agreement*', zoals gepubliceerd op de website van de United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). Online: https://unfccc.int/sites/default/files/english_paris_agreement.pdf
Productie MD-071	Stockholm Environment Institute 1990, 'Targets and Indicators of Climate Change' (geselecteerde pagina's) Rijsberman, F. R.; Swart, R. J. (eds.) (1990). Targets and Indicators of Climatic Change. Report of Working Group II of the Advisory Group on Greenhouse Gases. Stockholm Environment Institute. Draft version. 166 p. Online: https://mediamanager.sei.org/documents/Publications/SEI-Report-TargetsAndIndicatorsOfClimaticChange-1990.pdf
Productie MD-072	Janssen et al. 1992, 'Allocating CO2-Emissions by Using Equity Rules and Optimization' M.A. Janssen, Elzen, M.G.J. den, J. Rotmans, *Allocating CO2-Emissions by Using Equity Rules and Optimization*, Bilthoven: RIVM 1992
Productie MD-073	Europese Raad 1996, 'Community Strategy on Climate Change' Online: https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/pres_96_188
Productie MD-074	UNFCCC COP4 1998 (Buenos Aires), 'Second review of the adequacy of article 4.2(a) and (b)' Fourth Session of the Conference of the Parties (COP 4) UNFCCC, COP4 Buenos Aires 1998. Second review of the adequacy of article 4.2(a) and (b) (Compliation of submissions by Parties, Note by the Secretariat), Online: https://unfccc.int/cop4/resource/docs/cop4/misc06.pdf
Productie MD-075	UNFCCC COP13 2007 (Bali), 'Bali Actieplan' Report of the Conference of the Parties on its thirteenth session, held in Bali from 3 to 15 December 2007; Addendum: Part Two: Action taken by the Conference of the Parties at its thirteenth session; Contents: Decisions adopted by the Conference of the Parties, Decision 1/CP13 (p. 3 t/m 7) Online: https://unfccc.int/resource/docs/2007/cop13/eng/06a01.pdf
Productie MD-076	UNFCCC COP15 2009 (Kopenhagen), 'Kopenhagen Akkoord' Report of the Conference of the Parties on its fifteenth session, held in Copenhagen from 7 to 19 December 2009; Addendum: Part Two: Action taken by the Conference of the Parties at its fifteenth session; Contents: Decisions adopted by the Conference of the Parties, Decision 2/CP15 (p. 4 t/m 9) Online: https://unfccc.int/resource/docs/2009/cop15/eng/11a01.pdf

Productie MD-077	Richardson et al. 2009, 'Climate Change - Global Risks, Challenges & Decisions: Synthesis Report' (update rapport AR4/2007) Richardson, K., Steffen, W., Schellnhuber, H. J., Alcamo, J., Barker, T., Kammen, D. M., Leemans, R., Liverman, D., Munasinghe, M., Osman-Elasha, B., Stern, N., & Wæver, O. (2009). *Climate Change - Global Risks, Challenges & Decisions: Synthesis Report*. Museum Tusculanum. Online: https://curis.ku.dk/ws/portalfiles/portal/14774466/http___climatecongress.ku.pdf
Productie MD-078	UNFCCC COP16 2010 (Cancun), 'Cancun Agreements' Report of the Conference of the Parties on its fifteenth session, held in Copenhagen from 7 to 19 December 2009; Addendum: Part Two: Action taken by the Conference of the Parties at its fifteenth session; Contents: Decisions adopted by the Conference of the Parties, Decision 2/CP15 (p. 4 t/m 9) Report of the Conference of the Parties on its sixteenth session, held in Cancun from 29 November to 10 December 2010; Addendum Part Two: Action taken by the Conference of the Parties at its sixteenth session; Contents: Decisions adopted by the Conference of the Parties Online: https://unfccc.int/resource/docs/2010/cop16/eng/07a01.pdf
Productie MD-079	VN-Mensenrechtenraad, Resolutie 10/4 UN Human Rights Council, A/HRC/RES/10/4, Tenth Session Resolution 10/4. Human rights and climate change, 25 maart 2009 Online: https://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_10_4.pdf
Productie MD-080	UNFCCC COP17 2011 (Durban), 'Decision 1/CP.17' Report of the Conference of the Parties on its seventeenth session, held in Durban from 28 November to 11 December 2011; Addendum Part Two: Action taken by the Conference of the Parties at its seventeenth session; Contents: Decisions adopted by the Conference of the Parties (p. 2 en 3) Online: https://unfccc.int/resource/docs/2011/cop17/eng/09a01.pdf
Productie MD-081	UNEP 2010, 'Emissions Gap Report 2010' (Technical Summary) United Nations Environment Programme (2010). *Emissions Gap Report 2010: Are the Copenhagen Accord Pledges Sucient to Limit Global Warming to 2° C or 1.5° C?. A preliminary assessment*. Nairobi. Online: https://digitallibrary.un.org/record/3894887/files/egr2010.pdf?ln=en
Productie MD-082	UNEP 2011, 'Emissions Gap Report 2011' (Executive Summary) United Nations Environment Programme (2011). *Bridging the Emissions Gap. A UNEP Synthesis Report*. Nairobi. Online: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/7996/-Bridging%20the%20Emissions%20Gap_%20%20%20A%20UNEP%20Synthesis%20Report-20111075.pdf?sequence=3&amp%3BisAllowed=

Productie MD-083	UNFCCC 2015, 'Report on the structured expert dialogue on the 2013–2015 review' United Nations Framework Convention on Climate Change, FCCC/SB/2015/INF.1, Subsidiary Body for Scientific and Technological Advice Forty-second session Bonn, 1–11 June 2015, Item 6(b) of the provisional agenda Matters relating to science and review: The 2013–2015 review, Subsidiary Body for Implementation Forty-second session Bonn, 1–11 June 2015 Item 12 of the provisional agenda: The 2013–2015 review, *Report on the structured expert dialogue on the 2013–2015 review*, 2015 Online: https://unfccc.int/resource/docs/2015/sb/eng/inf01.pdf
Productie MD-084	UNFCCC, 'Status of Ratification of the Paris Agreement' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://unfccc.int/process/the-paris-agreement/status-of-ratification
Productie MD-085	IEA 2023, 'Net Zero Roadmap, A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update' International Energy Agency (IEA), *Net Zero Roadmap: A Global Pathway to Keep the 1.5 °C Goal in Reach, 2023 Update*, Parijs: IEA 2023 Online: https://iea.blob.core.windows.net/assets/8ad619b9-17aa-473d-8a2f-4b90846f5c19/NetZeroRoadmap_AGlobalPathwaytoKeepthe1.5CGoalinReach-2023Update.pdf
Productie MD-086	UNFCCC COP21 2015 (Parijs), 'Decision 1/CP.21' Report of the Conference of the Parties on its twenty-first session, held in Paris from 30 November to 13 December 2015; Addendum Part two: Action taken by the Conference of the Parties at its twenty-first session; Contents: Decisions adopted by the Conference of the Parties (1/CP.21; p. 2 t/m 20) Online: https://unfccc.int/resource/docs/2015/cop21/eng/10a01.pdf#page=2
Productie MD-087	IPCC 2018, SR15, SPM IPCC, 2018: Summary for Policymakers. In: Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty [Masson-Delmotte, V., P. Zhai, H.-O. Pörtner, D. Roberts, J. Skea, P.R. Shukla, A. Pirani, W. Moufouma-Okia, C. Péan, R. Pidcock, S. Connors, J.B.R. Matthews, Y. Chen, X. Zhou, M.I. Gomis, E. Lonnoy, T. Maycock, M. Tignor, and T. Waterfield (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, UK and New York, NY, USA, pp. 3-24. https://doi.org/10.1017/9781009157940.001. Online: https://www.ipcc.ch/site/assets/uploads/sites/2/2022/06/SPM_version_report_LR.pdf
Productie MD-088	UNFCCC COP26 2021 (Glasgow), 'Glasgow Climate Pact' Report of the Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the

	Paris Agreement on its third session, held in Glasgow from 31 October to 13 November 2021; Addendum Part two: Action taken by the Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Paris Agreement at its third session; Contents: Decisions adopted by the Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Paris Agreement (1/CMA.3; p. 2 t/m 10) Online: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g22/279/76/pdf/g2227976.pdf
Productie MD-089	UNFCCC COP27 2022 (Sharm el-Sheikh), 'Sharm el-Sheikh Implementation Plan' Report of the Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Paris Agreement on its fourth session, held in Sharm el-Sheikh from 6 to 20 November 2022; Addendum Part two: Action taken by the Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Paris Agreement at its fourth session; Contents: Decisions adopted by the Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Paris Agreement (1/CMA.4; p. 2 t/m 12) Online: https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cma2022_10a01_adv.pdf
Productie MD-090	UNFCCC COP28 2023 (Dubai), 'Outcome of the First Global Stocktake' Report of the Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Paris Agreement on its fifth session, held in the United Arab Emirates from 30 November to 13 December 2023; Addendum Part two: Action taken by the Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Paris Agreement at its fifth session; Contents: Decisions adopted by the Conference of the Parties serving as the meeting of the Parties to the Paris Agreement (1/CMA.5; p. 2 t/m 22) Online: https://unfccc.int/sites/default/files/resource/cma2023_16a01_adv_.pdf
Productie MD-091	UNFCCC COP29 2024 (Bakoe), 'New collective quantified goal on climate finance' Decision -/CMA.6 New collective quantified goal on climate finance, advance unedited version Online: https://unfccc.int/sites/default/files/resource/CMA_11%28a%29_NCQG.pdf
Productie MD-092	UN Secretary-General Statement on COP29 (uitdraai website 27 februari 2025) 23 November 2024, UN Secretary-General Statement on COP29 Online: https://www.un.org/sg/en/content/sg/statement/2024-11-23/un-secretary-general-statement-cop29
Productie MD-093	Copernicus 2024, 'Copernicus: 2023 is the hottest year on record, with global temperatures close to the 1.5°C limit' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://climate.copernicus.eu/copernicus-2023-hottest-year-record

Productie MD-094	Schuttenhelm 2023, 'Wetenschappers waarschuwen in Dubai voor 'domino-effecten' klimaatverandering' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://nos.nl/artikel/2500779-wetenschappers-waarschuwen-in-dubai-voor-domino-effecten-klimaatverandering
Productie MD-095	Westen et al. 2024, 'Physics-based early warning signal shows that AMOC is on tipping course' René M. van Westen et al., *Physics-based early warning signal shows that AMOC is on tipping course*. Sci. Adv.10, eadk 1189 (2024). DOI:10.1126/sciadv.adk1189. Online: https://www.science.org/doi/10.1126/sciadv.adk1189
Productie MD-096	Watts 2024, 'Atlantic Ocean circulation nearing 'devastating' tipping point, study finds' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.theguardian.com/environment/2024/feb/09/atlantic-ocean-circulation-nearing-devastating-tipping-point-study-finds
Productie MD-097	Smolders et al. 2024, 'Probability Estimates of a 21st Century AMOC Collapse' Smolders, Emma & Westen, René & Dijkstra, Henk. (2024). *Probability Estimates of a 21st Century AMOC Collapse*. DOI:10.48550/arXiv.2406.11738. Online: https://arxiv.org/pdf/2406.11738
Productie MD-098	Dewan et al. 2024, 'A critical system of Atlantic Ocean currents could collapse as early as the 2030s, new research suggests' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.cnn.com/2024/08/02/climate/atlantic-circulation-collapse-timing
Productie MD-099	Open Letter by Climate Scientists to the Nordic Council of Ministers 2024 Online: https://en.vedur.is/media/ads_in_header/AMOC-letter_Final.pdf
Productie MD-100	Kamerstukken II 2013/14, 31793, nr. 91, 'Internationale klimaatafspraken' Online: https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-31793-91.pdf
Productie MD-101	United Nations University 2023, 'Interconnected Disaster Risks: Risk Tipping Points' United Nations University – Institute for Environment and Human Security (2023). *Interconnected Disaster Risks: Risk Tipping Points*. Eberle, Caitlyn; O'Connor, Jack; Narvaez, Liliana; Mena Benavides, Melisa; Sebesvari, Zita (authors). Bonn: United Nations University – Institute for Environment and Human Security. DOI: 10.53324/WTWN2495

	Online: https://s3.eu-central-1.amazonaws.com/interconnectedrisks/reports/2023/UNU_Tipping-Points_231017_no-watermark.pdf
Productie MD-102	Blood 2023, 'California insurance market rattled by withdrawal of major companies' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://apnews.com/article/california-wildfire-insurance-e31bef0ed7eeddcde096a5b8f2c1768f?utm_source=copy&utm_medium=share
Productie MD-103	EPA 2009, '40 CFR Chapter I, Endangerment and Cause or Contribute Findings for Greenhouse Gases Under Section 202(a) of the Clean Air Act, Final Rule' Online: https://www.epa.gov/sites/default/files/2021-05/documents/federal_register-epa-hq-oar-2009-0171-dec.15-09.pdf
Productie MD-104	Garssen et al. 2005, 'The effect of the summer 2003 heat wave on mortality in the Netherlands' Garssen J, Harmsen C, de Beer J. *The effect of the summer 2003 heat wave on mortality in the Netherlands.* Eurosurveillance, Vol. 10, Jul-Sep 2005 (p. 165-168). Online: https://www.eurosurveillance.org/upload/site-assets/imgs/2005%203%20v05n03.pdf
Productie MD-105	FSB en BCBS 2024, 'List of Global Systemically Important Banks (G-SIBs)' Online: https://www.fsb.org/uploads/P261124.pdf
Productie MD-106	RIVM 2021, 'Klimaatverandering leidt nu al tot meer sterfte door hitte' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.rivm.nl/nieuws/klimaatverandering-leidt-nu-al-tot-meer-sterfte-door-hitte
Productie MD-107	Vicedo-Cabrera et al. 2021, 'The burden of heat-related mortality attributable to recent human-induced climate change' Vicedo-Cabrera, A.M., Scovronick, N., Sera, F. et al. *The burden of heat-related mortality attributable to recent human-induced climate change*. Nat. Clim. Chang. 11, 492–500 (2021). https://doi.org/10.1038/s41558-021-01058-x Online: https://www.nature.com/articles/s41558-021-01058-x
Productie MD-108	NOS 2023, '61.000 hittedoden in Europa door de hete zomer van 2022' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://nos.nl/artikel/2482316-61-000-hittedoden-in-europa-door-de-hete-zomer-

	van-2022
Productie MD-109	Ballester et al. 2023, 'Heat-related mortality in Europe during the summer of 2022' Ballester, J., Quijal-Zamorano, M., Méndez Turrubiates, R.F. et al. *Heat-related mortality in Europe during the summer of 2022*. Nat Med 29, 1857–1866 (2023). https://doi.org/10.1038/s41591-023-02419-z Online: https://www.nature.com/articles/s41591-023-02419-z.pdf
Productie MD-110	TNO, 'Factsheet Hittestress' Online: https://www.tno.nl/media/3959/factsheet-hittestress.pdf
Productie MD-111	Copernicus 2023, 'European State of the Climate 2022' Copernicus Climate Change Service (C3S), 2023: *European State of the Climate 2022*, Summary Online: https://climate.copernicus.eu/sites/default/files/custom-uploads/ESOTC2022/PR/ESOTCsummary2022_final.pdf
Productie MD-112	WMO 2023, 'State of the Global Climate 2022' World Meteorological Organization (WMO), WMO-No. 1316, *State of the Global Climate 2022*, Geneve: WMO 2023 Online: https://library.wmo.int/viewer/66214/download?file=Statement_2022.pdf&type=pdf&navigator=1
Productie MD-113	Copernicus 2024, 'European State of the Climate 2023' Copernicus Climate Change Service (C3S), 2024: *European State of the Climate 2023*, Summary Online: https://climate.copernicus.eu/sites/default/files/custom-uploads/ESOTC%202023/Summary_ESOTC2023.pdf
Productie MD-114	Tensen 2024, 'Dit zijn de extremen van 2023, het warmste jaar sinds mensenheugenis' (uitdraai website 27 februari 2025) T. Tensen et al., *Dit zijn de extremen van 2023, het warmste jaar sinds mensenheugenis*, NRC 18 januari 2024 Online: https://www.nrc.nl/nieuws/2024/01/18/dit-zijn-de-extremen-van-2023-het-warmste-jaar-sinds-mensenheugenis-a4186519?t=1730726633
Productie MD-115	KNMI 2024, 'De staat van ons klimaat 2023' KNMI 2024: *De staat van ons klimaat 2023; Nederlands weer in tijden van klimaatverandering*, KNMI, De Bilt, KNMI-Publicatie 24-01 Online:

	https://cdn.knmi.nl/system/data_center_publications/files/000/072/107/original/KNMI_Staat_van_ons_klimaat_2023_NL.pdf?1708958919
Productie MD-116	Schuttenhelm 2024, 'Wadplaten verdrinken, schelpen leggen het loodje: opwarming bedreigt waddennatuur' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://nos.nl/artikel/2509022-wadplaten-verdrinken-schelpen-leggen-het-loodje-opwarming-bedreigt-waddennatuur
Productie MD-117	KNMI 2023, 'KNMI'23 klimaatscenario's voor Nederland in het kort' KNMI, 2023: *KNMI'23-klimaatscenario's voor Nederland in het kort*, KNMI, De Bilt. Online: https://cdn.knmi.nl/knmi/asc/klimaatscenarios23/KNMI23_klimaatscenarios_in_het_kort_samenvatting.pdf
Productie MD-118	KNMI 2023, 'KNMI'23 klimaatscenario's voor Nederland' KNMI, 2023: *KNMI'23-klimaatscenario's voor Nederland*, KNMI, De Bilt, KNMI-Publicatie 23-03. Online: https://cdn.knmi.nl/system/ckeditor/attachment_files/data/000/000/357/original/KNMI23_klimaatscenarios_gebruikersrapport_23-03.pdf
Productie MD-119	EEA 2024, 'Extreme sea levels and coastal flooding in Europe' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.eea.europa.eu/en/analysis/indicators/extreme-sea-levels-and-coastal-flooding
Productie MD-120	KNMI 2023, 'Valt de West-Antarctische IJskap nog te redden?' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.knmi.nl/over-het-knmi/nieuws/valt-de-west-antarctische-ijskap-nog-te-redden#:~:text=Ook%20al%20wordt%20de%20uitstoot,studie%20in%20Nature%20Climate%20Change.
Productie MD-121	UNEP 2024, 'Emissions Gap Report 2024' United Nations Environment Programme (2024). *Emissions Gap Report 2024: No more hot air … please! With a massive gap between rhetoric and reality, countries draft new climate commitments*. Nairobi. https://doi.org/10.59117/20.500. 11822/46404. Online: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/46404/EGR2024.pdf?sequence=3&isAllowed=y
Productie MD-122	Klein et al. 2017, 'The Paris Agreement on Climate Change. Analysis and Commentary' (geselecteerde pagina's) D. Klein et al. (red), *The Paris Agreement on Climate Change. Analysis and Commentary*, Oxford University Press: Oxford 2017.

Productie MD-123	UNEP 2018, 'Bridging the emissions gap - The role of nonstate and subnational actors' (Pre-release Emissions Gap Report 2018) Hsu, A.; Widerberg, O.; Weinfurter, A.; Chan, S.; Roelfsema, M.; Lütkehermöller, K. and Bakhtiari, F. (2018). *Bridging the emissions gap - The role of nonstate and subnational actors. Pre-release version of a chapter of the forthcoming UN Environment Emissions Gap Report 2018*. United Nations Environment Programme. Nairobi. Online: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/26093/NonState_Emissions_Gap.pdf?isAllowed=y&sequence=1
Productie MD-124	Hale 2018, 'The Role of Sub-state and Non-state Actors in International Climate Processes' Hale, T., November 2018, *The Role of Sub-state and Non-state Actors in International Climate Processes*, Research Paper Chatham House – The Royal Institute of International Affairs Online: https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2018-11-28-non-state-sctors-climate-synthesis-hale-final.pdf
Productie MD-125	UNFCCC 2019, 'Climate Ambition Alliance: Nations Renew their Push to Upscale Action by 2020 and Achieve Net Zero CO2 Emissions by 2050' (uitdraai website 27 februari 2025) Persbericht UNFCCC d.d. 11 december 2019, *Climate Ambition Alliance: Nations Renew their Push to Upscale Action by 2020 and Achieve Net Zero CO2 Emissions by 2050* Online: https://unfccc.int/news/climate-ambition-alliance-nations-renew-their-push-to-upscale-action-by-2020-and-achieve-net-zero
Productie MD-126	UNFCCC, 'Climate Ambition Alliance' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://climateaction.unfccc.int/Initiatives?id=Climate_Ambition_Alliance
Productie MD-127	UNFCCC, 'Race to Zero' (uitdraai website 29 juli 2024) Online: https://racetozero.unfccc.int/system/race-to-zero /
Productie MD-128	UNFCCC, 'Starting Line and Leadership Practices 3.0 - Minimum criteria required for participation in the Race to Zero campaign' Online: https://www.climatechampions.net/media/f2nkeckp/race-to-zero-criteria-30-4.pdf
Productie MD-129	GHG Protocol Corporate Standard (revised edition 2004) World Business Council for Sustainable Development (WBCSD) en World Resources Institute (WRI) (2004), *The Greenhouse Gas Protocol. A Corporate Accounting and Reporting Standard. Revised Edition* Online: https://ghgprotocol.org/sites/default/files/standards/ghg-protocol-revised.pdf

Productie MD-130	GHG Protocol Corporate Value Chain (Scope 3) Standard World Business Council for Sustainable Development (WBCSD) en World Resources Institute (WRI) (2011), *Greenhouse Gas Protocol. Corporate Value Chain (Scope 3) Accounting and Reporting Standard. Supplement to the GHG Protocol Corporate Accounting and Reporting Standard* Online: https://ghgprotocol.org/sites/default/files/standards/Corporate-Value-Chain-Accounting-Reporing-Standard_041613_2.pdf
Productie MD-131	CDP 2024, 'Relevance of Scope 3 Categories by Sector' (geselecteerde pagina's) Carbon Disclosure Project (CDP), *CDP Technical Note: Relevance of Scope 3 Categories by Sector. CDP Corporate Questionnaire*, Version 3.0, 2024 Online: https://cdn.cdp.net/cdp-production/cms/guidance_docs/pdfs/000/003/504/original/CDP-technical-note-Scope-3-relevance-by-sector.pdf?1649687608
Productie MD-132	UNFCCC, 'Interpretation Guide Race to Zero Expert Peer Review Group Version 2.0' Online: https://web.archive.org/web/20240803011122/https://climatechampions.unfccc.int/wp-content/uploads/2022/06/EPRG-interpretation-guide-2.pdf
Productie MD-133	UNEP 2021, 'Emissions Gap Report 2021' United Nations Environment Programme (2021). *Emissions Gap Report 2021: The Heat Is On – A World of Climate Promises Not Yet Delivered*. Nairobi Online: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/36990/EGR21.pdf
Productie MD-134	UN High-Level Expert Group on the Net-Zero Emissions Commitments of Non-State Entities 2022, 'Integrity Matters: Net Zero Commitments by Businesses, Financial Institutions, Cities and Regions' United Nations High-Level Expert Group on the Net-Zero Emissions Commitments of Non-State Entities, *Integrity Matters: Net Zero Commitments by Businesses, Financial Institutions, Cities and Regions*, 2022 Online: http://www.un.org/sites/un2.un.org/files/high-level_expert_group_n7b.pdf
Productie MD-135	Ruggie 2008, 'Protect, Respect and Remedy: a Framework for Business and Human Rights, Report of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises' United Nations General Assembly, A/HRC/8/5, 7 April 2008, *Protect, Respect and Remedy: a Framework for Business and Human Rights*, *Report of the Special Representative of the Secretary-General on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, John Ruggie* Online:

	https://digitallibrary.un.org/record/625292/files/A_HRC_8_5-EN.pdf?ln=en
Productie MD-136	UN Guiding Principles (2011) United Nations, *Guiding Principles on Business and Human Rights. Implementing the United Nations "Protect, Respect and Remedy" Framework*, New York en Geneve: United Nations 2011 Online: https://digitallibrary.un.org/record/720245/files/GuidingPrinciplesBusinessHR_EN.pdf?ln=en
Productie MD-137	OESO-richtlijnen (originele Engelstalige versie) (2023) Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) (2023), *OECD Guidelines for Multinational Enterprises on Responsible Business Conduct*, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/81f92357-en Online: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/06/oecd-guidelines-for-multinational-enterprises-on-responsible-business-conduct_a0b49990/81f92357-en.pdf
Productie MD-138	UN Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises 2023, 'Information Note on Climate Change' Unied Nations Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises, *Information Note on Climate Change and the Guiding Principles on Business and Human Rights*, 2023 Online: https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/business/workinggroupbusiness/Information-Note-Climate-Change-and-UNGPs.pdf
Productie MD-139	Brief van VN-experts aan JP Morgan Chase & Co d.d. 27 juni 2023 Mandates of the Working Group on the issue of human rights and transnational corporations and other business enterprises; the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights in the context of climate change; the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment; the Special Rapporteur on the implications for human rights of the environmentally sound management and disposal of hazardous substances and wastes and the Special Rapporteur on the human rights to safe drinking water and sanitation, 27 June 2023, letter to JP Morgan Chase & Co Online: https://spcommreports.ohchr.org/TMResultsBase/DownLoadPublicCommunicationFile?gId=28200
Productie MD-140	PCAF, 'About PCAF' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://carbonaccountingfinancials.com/about
Productie MD-141	PCAF Global GHG Accounting and Reporting Standard Part A: Financed Emissions (Second Edition) Partnership for Carbon Account Financials (PCAF) (2022). *The Global GHG Accounting*

	and Reporting Standard Part A: Financed Emissions. Second Edition. Online: https://carbonaccountingfinancials.com/files/downloads/PCAF-Global-GHG-Standard.pdf
Productie MD-142	PCAF Global GHG Accounting and Reporting Standard Part B: Facilitated Emissions Partnership for Carbon Account Financials (PCAF) (2023). *The Global GHG Accounting and Reporting Standard Part B: Facilitated Emissions. First version.* Online: https://carbonaccountingfinancials.com/files/PCAF-PartB-Facilitated-Emissions-Standard-Dec2023.pdf
Productie MD-143	Warmerdam et al. 2002, 'Dutch financial sector financed emissions' Warmerdam, W. and E. Kaynar (2022), *Dutch financial sector financed emissions: Financed emissions from corporate finance portfolios*, Amsterdam, The Netherlands: Profundo. Online: https://hwkvufmtfxjkrhbrfqkj.supabase.co/storage/v1/object/public/PUB/2022-045%20Financed%20emissions%20of%20the%20Dutch%20financial%20sector%20-%20final%20report%20221122.pdf
Productie MD-144	RIVM 2024, 'Greenhouse gas emissions in the Netherlands 1990–2022' (Executive Summary) L. van der Net, N. Staats, P.W.H.G. Coenen, J.D. Rienstra, P.J. Zijlema, E.J.M.M. Arets, K. Baas, S.A. van Baren, R. Dröge, K. Geertjes, E. Honig, B. van Huet, R.A.B. te Molder, J.A. Montfoort, T.C. van der Zee, M.C. van Zanten, *Greenhouse gas emissions in the Netherlands 1990–2022 National Inventory Report 2024*, RIVM report 2024-0017, Biltoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM) 2024 Online: https://www.rivm.nl/bibliotheek/rapporten/2024-0017.pdf
Productie MD-145	Rainforest Action Network et al. 2024, 'Banking on Climate Chaos 2024' Rainforest Action Network et al., *Banking on Climate Chaos - Fossil Fuel Finance Report 2024*, San Francisco, CA, USA: Rainforest Action Network 2024 Online: https://www.bankingonclimatechaos.org/wp-content/uploads/2024/07/BOCC_2024_vF3.pdf
Productie MD-146	Rainforest Action Network et al. 2023, 'Banking on Climate Chaos 2023' Rainforest Action Network et al., *Banking on Climate Chaos - Fossil Fuel Finance Report 2023*, San Francisco, CA, USA: Rainforest Action Network 2024 Online: https://www.ran.org/wp-content/uploads/2023/04/BOCC_2023_vF.pdf
Productie MD-147	UNEP 2022, 'Emissions Gap Report 2022' United Nations Environment Programme (2022). *Emissions Gap Report 2022: The Closing Window – Climate crisis calls for rapid transformation of societies*. Nairobi

	Online: https://wedocs.unep.org/bitstream/handle/20.500.11822/40874/EGR2022.pdf?sequence=1&isAllowed=y
Productie MD-148	ReCommon 2024, 'Unsupervised, the carbon pollution of the world's Largest banks' ReCommon, *Unsupervised, The Carbon Pollution of the World's Largest Banks*, Rome: ReCommon 2024 Online: https://www.recommon.org/en/biggest-banks-finance-more-carbon-pollution-than-emissions-of-italy-germany-france-and-uk-combined/?link_id=8&can_id=dc3504e3cceac647fbe75508f4fae344&source=email-world-environment-day-help-us-turn-the-tide-for-our-planet&email_referrer=email_2344146&email_subject=ecb-decision-makers-are-meeting-tomorrow-urge-them-to-act-for-the-planet#
Productie MD-149	IEA 2023, 'World Energy Investment 2023' (geselecteerde pagina's) IEA (2023), *World Energy Investment 2023*, IEA, Paris https://www.iea.org/reports/world-energy-investment-2023, Licence: CC BY 4.0 Online: https://iea.blob.core.windows.net/assets/8834d3af-af60-4df0-9643-72e2684f7221/WorldEnergyInvestment2023.pdf
Productie MD-150	Delphi International et al. 1997, 'The role of financial institutions in achieving sustainable development, report to the European Commision' Delphi International Ltd. en Ecologic GmbH, '*The role of financial institutions in achieving sustainable development, report to the European Commision*', 1997 Online: http://aei.pitt.edu/38663/1/A3498.pdf
Productie MD-151	UNEP FI 2003, brochure Climate Change Working Group UNEP Finance Initative, brochure Climate Change Working Group, Genève: UNEP FI 2003 Online: https://web.archive.org/web/20221010223850/https://www.unepfi.org/fileadmin/documents/ccwg_brochure_2003.pdf
Productie MD-152	UNEP FI 1997, 'Working Group: Climate Change and the Financial Sector, Position Paper' UNEP FI, *Working Group: Climate Change and the Financial Sector, Position Paper*, Presented at the Conference of the Parties of the United Nations Framework Convention on Climate Change Kyoto, December 1997 Online: https://web.archive.org/web/20020616212010/http://unepfi.net/cc/ccpp97.htm
Productie MD-153	UNEP FI 1998, 'Working Group: Climate Change and the Financial Sector, Position Paper' UNEP FI, *Working Group: Climate Change and the Financial Sector Position Paper*,

	Presented at the Fourth International Roundtable Meeting on Finance and the Environment, Cambridge, United Kingdom, September 1998 Online: https://web.archive.org/web/20030220185904/http://www.unepfi.net/cc/ccpp98%20fii.htm
Productie MD-154	CDP, 'Carbon Disclosure Project - Home Page' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://web.archive.org/web/20020601105051/http://www.cdproject.net:80/
Productie MD-155	CDP, brief 21 mei 2002 'Greenhouse Gas Emissions' Online: https://web.archive.org/web/20041105194616/http://www.cdproject.net/downloads/letter.pdf
Productie MD-156	CDP 2003, 'Carbon Finance and the Global Equity Markets' (geselecteerde pagina's) Innovest Strategic Advisors, *Carbon Finance and the Global Equity Markets*, London: CDP 2003 Online: https://web.archive.org/web/20060429202750/http://www.cdproject.net/download.asp?file=cdp_report.pdf
Productie MD-157	UNEP FI 2000, 'Climate Change Working Group Scoping Paper' UNEP FI, *Climate Change Working Group Scoping Paper, 1st Edition*, Geneve: UNEP FI 2000 Online: https://web.archive.org/web/20030616083326/http://unepfi.net/cc/Final%20Climate%20Change%20Scoping%20Paper.pdf
Productie MD-158	UNEP FI 2001, 'Climate Change Working Group Position Paper' UNEP FI, *Climate Change Working Group Position Paper*, November 2001 Online: https://web.archive.org/web/20240701150345/https://www.unepfi.org/fileadmin/events/2001/cop7/ccwg_position_paper_2001.pdf
Productie MD-159	The Earth Institute at Columbia University 2007, 'Global Roundtable on Climate Change, The Path to Climate Sustainability' The Earth Institute at Columbia University, *Global Roundtable on Climate Change*. *The Path to Climate Sustainability. A Joint Statement by the Global Roundtable on Climate Change*, februari 2007 Online: https://web.archive.org/web/20121221160124/http://grocc.ei.columbia.edu/sitefiles/file/GROCC_statement_2-27_1%20(3).pdf
Productie MD-160	UNFCCC 2007, 'Investment and Financial Flows to Address Climate

	Change' (geselecteerde pagina's) UNFCCC, *Investment and Financial Flows to Address Climate Change*, Bonn: UNFCCC 2007 Online: https://unfccc.int/resource/docs/publications/financial_flows.pdf
Productie MD-161	NVB 2015, 'Klimaatstatement banken' Nederlandse Vereniging van Banken, *Klimaatstatement banken*, november 2015 Online: https://www.nvb.nl/media/1393/klimaatstatement-banken-met-uitleg-2015.pdf
Productie MD-162	Spitsbergen ambitie 2018-2020 ASN Bank/De Volksbank, Aegon Nederland, ASR, AXA Nederland, BNG Bank, BNP Paribas Nederland, ING, NNEK Vermogensopbouw, SET Ventures, Triodos Bank, *Spitsbergen ambitie 2018-2020* Online: https://www.pensioenfederatie.nl/stream/spitsbergen-ambitie-2018versie-def-12-juni.pdf
Productie MD-163	NVB 2018, 'Spitsbergen ambitie sluit aan bij inzet banken voor Klimaatakkoord' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://web.archive.org/web/20231011135729/https://www.nvb.nl/nieuws/spitsbergen-ambitie-sluit-aan-bij-inzet-banken-voor-klimaatakkoord/
Productie MD-164	Katowice Commitment 2018 BBVA, BNP Paribas, Societe Generale, Standard Chartered, ING, *Katowice Commitment* Online: https://www.ing.com/MediaEditPage/The-Katowice-Commitment-letter.htm
Productie MD-165	ING 2018, 'ING talks climate in Katowice at COP24' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.ing.com/Newsroom/News/ING-talks-climate-in-Katowice-at-COP24.htm
Productie MD-166	Klimaatcommitment financiële sector 2019 Online: https://klimaatcommitment.nl/wp-content/uploads/2021/04/CommitmentFinanciëlesector.pdf
Productie MD-167	UNEP FI, 'Signatories PRB' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.unepfi.org/banking/prbsignatories/ (filter search: Country > Netherlands)

Productie MD-168	UNEP FI, 'Signatory CEO Statements' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.unepfi.org/signatory-statements/
Productie MD-169	UNEP FI 2019, 'Collective Commitment to Climate Action' Online: https://www.unepfi.org/wordpress/wp-content/uploads/2019/12/PRB-Collective-Commitment-to-Climate-Action.pdf
Productie MD-170	UNEP FI, 'Commitment to Climate Action' (uitdraai website 3 maart 2025) Online: https://www.unepfi.org/banking/commitments/ccca/
Productie MD-171	UNFCCC 2021, 'New Financial Alliance for Net Zero Emissions Launches' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://unfccc.int/news/new-financial-alliance-for-net-zero-emissions-launches
Productie MD-172	UNEP FI, 'Members Net-Zero Banking Alliance' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.unepfi.org/net-zero-banking/members/ (filter search: Country > Netherlands)
Productie MD-173	GFANZ, 'Our Members' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://web.archive.org/web/20240913071109/https://www.gfanzero.com/our-members/
Productie MD-174	BBC 2024, 'COP29: Why a $300bn climate deal to help poorer countries has been criticised' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.bbc.co.uk/newsround/articles/c4gxj1dp531o
Productie MD-175	Algemene Vergadering van de VN, 'Verklaring van Rio de Janeiro inzake Milieu en Ontwikkeling' UN General Assembly, A/CONF.151/26 (Vol. I), 1992, Report of the United Nations Conference on Environment and Development, Annex I, Rio Declaration on Environment and Development Online: https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf
Productie MD-176	UN Global Compact, 'Company Information, ING Group' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://unglobalcompact.org/what-is-gc/participants/5218-ING-Group

Productie MD-177	UN Global Compact, 'The Ten Principles of the UN Global Compact, Principle 7: Environment' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://unglobalcompact.org/what-is-gc/mission/principles/principle-7#:~:text=What%20does%20it%20mean%3F,measures%20to%20prevent%20environmental%20degradation%E2%80%9D
Productie MD-178	UN World Commission on Environment and Development 1987, 'Our Common Future' (geselecteerde pagina's) UN World Commission on Environment and Development, *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, 1987 Online: https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf
Productie MD-179	VN-Mensenrechtenraad, Resolutie 48/13 UN Human Rights Council, A/HRC/RES/48/13, Resolution adopted by the Human Rights Council on 8 October 2021, 48/13. The human right to a clean, healthy and sustainable environment Online: https://docs.un.org/en/A/HRC/Res/48/13
Productie MD-180	Algemene Vergadering van de VN, Resolutie 43/53 UN General Assembly, Resolution 43/53, Protection of global climate for present and future generations of mankind, 6 december 1988 Online: https://digitallibrary.un.org/record/54234/files/A_RES_43_53-EN.pdf?ln=en
Productie MD-181	BVerfG 24 maart 2021, Neubauer, Officiële Engelse vertaling BVerfG 24 maart 2021, ECLI:DE:BVerfG:2021:rs20210324.1bvr265618, Headnotes to the Order of the First Senate of 24 March 2021 (officiële Engelse vertaling) Online: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Downloads/EN/2021/03/rs20210324_1bvr265618en.pdf?__blob=publicationFile&v=2
Productie MD-182	Cour d'Appel Bruxelles 30 november 2023, Klimaatzaak, Onofficiële Nederlandse vertaling Cour d'Appel Bruxelles, 30 november 2023, 2021/AR/15gs 2022/AR/737 en 2022/AR891, Hof van Beroep Brussel, Arrest (onofficiële Engelse vertaling) Online: https://affaireclimat.cdn.prismic.io/affaireclimat/c98f542a-989d-45e0-b768-358a32b4c2bb_SP520199231130123 20+nl.pdf
Productie MD-183	Stuart-Smith et al. 2023, 'Legal limits to the use of CO2 removal' Rupert F. Stuart-Smith et al., *Legal limits to the use of CO2 removal*. Science 382, 772-774 (2023). DOI:10.1126/science.adi9332 Online:

	https://www.science.org/doi/10.1126/science.adi9332
Productie MD-184	ING 2006, 'Climate Change: when hell freezes over' Harold Hutchinson, ING Wholesale Banking, *European Utilities, Climate Change: when hell freezes over*, ING Bank N.V. oktober 2006
Productie MD-185	UNEP FI 2010, 'UNEP FI 2009 Overview' UNEP FI, *UNEP 2009 Overview*, UNEP FI: Geneve 2010
Productie MD-186	UNEP FI, 'Members, ING' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://web.archive.org/web/20171113090524/http://www.unepfi.org/member/ing/
Productie MD-187	Milieudefensie 2007, 'Investing in climate change, Dutch banks compared' Buurgaard Nielsen, J., Pols, D., van Gelder, J. W., Denie, S., & Scheire, C., *Investing in climate change. Dutch banks compared*, Amsterdam: Milieudefensie 2007 Online: https://www.banktrack.org/download/investing_in_climate_change_dutch_banks_compared/2_070609_millieudefensie_investing_in_climate_change_2007.pdf
Productie MD-188	Urgewald 2011, 'Bankrolling climate change' Schücking, H., Kroll, L., Louvel, Y., & Richter, R., *A Look into the Portfolios of the World's Largest Banks, Bankrolling Climate Change*, Sassenberg: Urgewald 2011 Online: https://www.banktrack.org/download/bankrolling_climate_change/climatekillerbanks_final_0.pdf
Productie MD-189	Rainforest Action Network et al. 2016, 'Shorting the Climate, Fossil Fuel Finance Report Card 2016' Rainforest Action Newtork, Sierra Club, BankTrack, Oil Change International, *Shorting the Climate, Fossil Fuel Finance Report Card 2016* Online: https://www.ran.org/wp-content/uploads/2018/08/Shorting_the_Climate_vWEB.pdf
Productie MD-190	BankTrack 2007, 'A Challenging Climate, What international banks should do to combat climate change' Herz, S., Frijs, J., *A Challenging Climate, What international banks should do to combat climate change'*, BankTrack 2007 Online: https://www.banktrack.org/download/a_challenging_climate_what_banks_should_do_to_combat_climate_change/0_0_071212_a_challenging_climate_final.pdf
Productie MD-191	Volkskrant 2024, 'ING breekt met 'pure' olie- en gasbedrijven, Milieudefensie noemt het 'een PR-trucje'' Online:

https://www.volkskrant.nl/economie/ing-breekt-met-pure-olie-en-gasbedrijven-milieudefensie-noemt-het-een-pr-trucje~b63ebd40/

Productie MD-192

Commissie van de Europese Gemeenschappen 2007, 'De wereldwijde klimaatverandering beperken tot 2 graden Celsius'

Mededeling van de Commissie aan de Raad, het Europees Parlement, het Europees Economisch en Sociaal Comité en het Comité van de Regio's - De wereldwijde klimaatverandering beperken tot 2 graden Celsius - Het beleid tot 2020 en daarna {SEC(2007) 7} {SEC(2007) 8} /* COM/2007/0002 def. */

Online:
https://eur-lex.europa.eu/legal-content/NL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52007DC0002

Productie MD-193

Brief van banken en pensioenfondsen aan de politiek 2017 (uitdraai website 27 februari 2025)

Online:
https://www.rabobank.nl/over-ons/pers/persberichten/011337052/duurzame-omslag-vraagt-actief-samenspel-van-overheid-bedrijfsleven-en-financiële-sector

Productie MD-194

Emambakhsh et al. 2023, ECB Occasional Paper Series, 'The Road to Paris: stress testing the transition towards a net-zero economy'

Tina Emambakhsh, Maximilian Fuchs, Simon Kördel, Charalampos Kouratzoglou, Chiara Lelli, Riccardo Pizzeghello, Carmelo Salleo, Martina Spaggiar, ECB Occoasional Paper Series No. 328, *The Road to Paris: stress testing the transition towards a net-zero economy The energy transition through the lens of the second ECB economy-wide climate stress test*, Frankfurt am Main: European Central Bank 2023. Doi:10.2866/49649, QB-AQ-23-019-EN-N

Online:
https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpops/ecb.op328~2c44ee718e.en.pdf

Productie MD-195

De Guindos 2023, The ECB Blog, 'Need for Speed on the Road to Paris' (uitdraai website 27 februari 2025)

Online:
https://www.ecb.europa.eu/press/blog/date/2023/html/ecb.blog230906~8ab6e40722.en.html

Productie MD-196

Algemene Vergadering van de VN, Resolutie 76/300

UN General Assembly, A/RES/76/300, Resolution 76/300, The human right to a clean, healthy and sustainable environment, 28 juli 2022

Online:
https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n22/442/77/pdf/n2244277.pdf

Productie MD-197

VN speciaal rapporteur voor de bevordering en bescherming van de mensenrechten in de context van klimaatverandering 2022, 'Promotion and protection of human rights in the context of climate change mitigation, loss and damage and participation'

UN General Assembly, A/77/226, Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of human rights in the context of climate change, Promotion and protection of human rights in the context of climate change mitigation, loss and

	damage and participation, 26 juli 2022 Online: https://docs.un.org/en/A/77/226
Productie MD-198	UN CCPR Human Rights Committee, General comment No. 36, Article 6: right to life UN International Covenant on Civil and Political Rights, Human Rights Committee, CCPR/C/GC/36, General comment No. 36, Article 6: right to life, 3 september 2019 Online: https://docs.un.org/en/CCPR/C/GC/36
Productie MD-199	OHCHR 2016, 'Analytical study on the relationship between climate change and the human right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health' UN General Assembly, Human Rights Council, A/HRC/32/23, Analytical study on the relationship between climate change and the human right of everyone to the enjoyment of the highest attainable standard of physical and mental health, 6 mei 2016 Online: https://digitallibrary.un.org/record/841798/files/A_HRC_32_23-EN.pdf?ln=en
Productie MD-200	WHO World Health Assembly 2024, 'Climate change and health' World Health Organization, World Health Assembly, WHA77.14, Climate change and health, 1 june 2024 Online: https://apps.who.int/gb/ebwha/pdf_files/WHA77/A77_R14-en.pdf
Productie MD-201	International Tribunal for the Law of the Sea, 'Advisory Opinion on Climate Change and International Law' International Tribunal for the Law of the Sea, No. 31, Advisory Opinion on Climate Change and International Law, 21 mei 2024 Online: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/31/Advisory_Opinion/C31_Adv_Op_21.05.2024_orig.pdf
Productie MD-202	Supreme Court of India 21 maart 2024, M K Ranjitsinh & Ors v. Union of India & Ors Supreme Court of India 21 maart 2024, Writ Petition (Civil) No. 838 of 2019, Civil Appeal No. 3570 of 2022, M K Ranjitsinh & Ors v. Union of India & Ors Online: https://api.sci.gov.in/supremecourt/2019/20754/20754_2019_1_25_51677_Judgement_21-Mar-2024.pdf
Productie MD-203	Supremo Tribunal Federal 7 januari 2022, PSB et al. v. Brazil (on Climate Fund), Engelstalige samenvatting Columbia University (uitdraai website 27 februari 2025)

	Online: https://climatecasechart.com/non-us-case/psb-et-al-v-federal-union/
Productie MD-204	VN speciaal rapporteur voor mensenrechten en milieu 2019, 'Safe Climate' UN Human Rights Special Procedures, A/74/161, Report of the Special Rapporteur on Human Rights and the Environment, Safe Climate, 1 oktober 2019 Online: https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Environment/SREnvironment/Report.pdf
Productie MD-205	VN-Mensenrechtenraad, Resolutie 52/23 UN General Assembly, Human Rights Council, A/HRC/RES/52/23, The human right to a clean, healthy and sustainable environment, 13 April 2023 Online: https://digitallibrary.un.org/record/4010778/files/A_HRC_RES_52_23-EN.pdf?ln=en
Productie MD-206	UN Committee on the Rights of the Child 2023, General comment No. 26 on Children's rights and the environment with a special focus on climate change UN Committee on the Rights of the Child, General comment No. 26 on children's rights and the environment, with a special focus on climate change, 22 augustus 2023 Online: https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/crccgc26-general-comment-no-26-2023-childrens-rights
Productie MD-207	OHCHR, UNEP en UNDP 2023, 'What is the right to a healthy environment?' OHCHR, UNEP en UNDP, *What is the right to a healthy environment? Information Note*, 5 januari 2023 Online: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/2023-01/UNDP-UNEP-UNHCHR-What-is-the-Right-to-a-Healthy-Environment.pdf
Productie MD-208	Raad van Europa 2023, 'Reykjavík declaration' Council of Europe, Reykjavík declaration, United around our values, Reykjavík Summit, 4th Summit of Heads of State and Government of the Council of Europe, mei 2023 Online: https://edoc.coe.int/en/the-council-of-europe-in-brief/11619-united-around-our-values-reykjavik-declaration.html
Productie MD-209	Parlementaire Assemblée van de Raad van Europa, Resolutie 2545 (2024) Parlementaire Assemblée van de Raad van Europa, Resolutie 2545 (2024), Mainstreaming the human right to a safe, clean, healthy and sustainable environment with the Reykjavik process, 18 april 2024 Online: https://pace.coe.int/en/files/33520/pdf
Productie MD-210	VN Secretaris Generaal 2022, 'The impacts of climate change on the

	human rights of people in vulnerable situations' UN General Assembly, Human Rights Council, A/HRC/50/57, Report of the Secretary-General, The impacts of climate change on the human rights of people in vulnerable situations, 6 mei 2022 Online: https://docs.un.org/en/A/HRC/50/57
Productie MD-211	Inter-American Court of Human Rights 2017, Advisory Opinion, 'The Environment and Human Rights' Inter-American Court of Human Rights 2017, Advisory Opinion OC-23/17, 15 november 2017, The Environment and Human Rights Online: https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_23_ing.pdf
Productie MD-212	VN speciaal rapporteur voor de mensenrechtenverplichtingen met betrekking tot het genot van een veilig, schoon, gezond en duurzaam milieu 2024, 'Business, planetary boundaries, and the right to a clean, healthy and sustainable environment' UN General Assembly, Human Rights Council, A/HRC/55/43, Report of the Special Rapporteur on the issue of human rights obligations relating to the enjoyment of a safe, clean, healthy and sustainable environment, David R. Boyd, Business, planetary boundaries, and the right to a clean, healthy and sustainable environment, 2 januari 2024 Online: https://docs.un.org/en/A/HRC/55/43
Productie MD-213	UNEP FI, 'Principles for Responsible Banking, About' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.unepfi.org/banking/bankingprinciples/
Productie MD-214	UNEP FI, 'Principles for Responsible Banking' Online: https://www.unepfi.org/wordpress/wp-content/uploads/2019/06/FINAL-PRB-Signature-Document-2-Interactive-24-06-19.pdf
Productie MD-215	UNEP FI 2023, 'Principles for Responsible Banking to strengthen climate ambition to meet increased expectations' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.unepfi.org/industries/banking/principles-for-responsible-banking-to-strengthen-climate-ambition-to-meet-increased-expectations/
Productie MD-216	UNEP FI PRB 2023, 'Theory of Change for Climate Mitigation' UNEP FI PRB, *Theory of Change for Climate Mitigation*, februari 2023 Online: https://www.unepfi.org/wordpress/wp-content/uploads/2022/09/14-Theory-of-

	Change-for-Climate-Mitigation-D1_JD.pdf
Productie MD-217	UNEP FI PRB 2023, 'Target Setting FAQ' UNEP FI PRB, *Principles for Responsible Banking, Target Setting, Frequently Asked Questions*, juni 2023 Online: https://www.unepfi.org/wordpress/wp-content/uploads/2022/10/17-PRB-target-setting-FAQ-D1.pdf
Productie MD-218	UNEP FI PRB 2022, 'Foundations of Climate Mitigation Target Setting' UNEP FI PRB, *Guidance for banks, Foundations of Climate Mitigation Target Setting*', maart 2022 Online: https://www.unepfi.org/wordpress/wp-content/uploads/2022/03/Foundations-for-climate-mitigation-target-setting-1.pdf
Productie MD-219	GFANZ 2022, 'Financial Institution Net-Zero Transition Plans' GFANZ, *Final Report, Financial Institution Net-zero Transition Plans, Fundamentals, Recommendations, and Guidance*, november 2022 Online: https://assets.bbhub.io/company/sites/63/2022/09/Recommendations-and-Guidance-on-Financial-Institution-Net-zero-Transition-Plans-November-2022.pdf
Productie MD-220	UNEP FI NZBA 2024, 'Guidelines for Climate Target Setting for Banks Version 2' UNEP FI and NZBA, *Guidelines for Climate Target Setting for Banks Version 2*, UNEP FI / NZBA, april 2024 Online: https://www.unepfi.org/wordpress/wp-content/uploads/2024/03/Guidelines-for-Climate-Target-Setting-for-Banks-Version-2.pdf
Productie MD-221	GFANZ 2022, 'Guidance on Use of Sectoral Pathways for Financial Institutions' GFANZ, *Guidance on the Use of Sectoral Pathways for Financial Institutions*, juni 2022 Online: https://assets.bbhub.io/company/sites/63/2022/06/GFANZ_Guidance-on-Use-of-Sectoral-Pathways-for-Financial-Institutions_June2022.pdf
Productie MD-222	IEA 2021, 'A closer look at the modelling behind our global Roadmap to Net Zero Emissions by 2050' (uitdraai website 27 februari 2025) IEA (2021), A closer look at the modelling behind our global Roadmap to Net Zero Emissions by 2050, IEA, Paris Online: https://www.iea.org/commentaries/a-closer-look-at-the-modelling-behind-our-global-roadmap-to-net-zero-emissions-by-2050
Productie MD-223	ECB 2024, 'Risks from misalignment of banks' financing with the EU climate

	objectives' ECB, *Risks from misalignment of banks' financing with the EU climate objectives Assessment of the alignment of the European banking sector*, Frankfurt am Main: ECB 2024 Online: https://www.bankingsupervision.europa.eu/ecb/pub/pdf/ssm.bankingsectoralignmentreport202401~49c6513e71.en.pdf
Productie MD-224	IEA 2021, 'Net Zero by 2050' (geselecteerde pagina's) IEA (2021), Net Zero by 2050, IEA, Paris https://www.iea.org/reports/net-zero-by-2050, Licence: CC BY 4.0 Online: https://www.iea.org/reports/net-zero-by-2050
Productie MD-225	Nature 2023, 'COP28: the science is clear — fossil fuels must go' Editorial, *COP28: the science is clear — fossil fuels must go*, Nature 624, 225 (2023), doi: https://doi.org/10.1038/d41586-023-03955-x Online: https://www.nature.com/articles/d41586-023-03955-x.pdf
Productie MD-226	Green et al. 2024, 'No new fossil fuel projects: The norm we need' Fergus Green et al. *No new fossil fuel projects: The norm we need*. Science 384,954-957 (2024). DOI:10.1126/science.adn6533 Online: https://www.science.org/doi/10.1126/science.adn6533
Productie MD-227	IEA 2023, 'World Energy Outlook 2023' (geselecteerde pagina's) IEA (2023), *World Energy Outlook 2023*, IEA, Paris https://www.iea.org/reports/world-energy-outlook-2023, Licence: CC BY 4.0 (report); CC BY NC SA 4.0 (Annex A) Online: https://iea.blob.core.windows.net/assets/86ede39e-4436-42d7-ba2a-edf61467e070/WorldEnergyOutlook2023.pdf
Productie MD-228	ING 2024, 'Global LNG supply set to balloon' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://think.ing.com/articles/article-1-global-lng-supply-set-to-balloon-hold/
Productie MD-229	IEA 2023, 'The Oil and Gas Industry in Net Zero Transitions' IEA (2023), *The Oil and Gas Industry in Net Zero Transitions*, IEA, Paris https://www.iea.org/reports/the-oil-and-gas-industry-in-net-zero-transitions, Licence: CC BY 4.0 Online: https://iea.blob.core.windows.net/assets/f065ae5e-94ed-4fcb-8f17-8ceffde8bdd2/TheOilandGasIndustryinNetZeroTransitions.pdf

Productie MD-230	IEA 2023, 'The Oil and Gas Industry in Net Zero Transitions' (onderliggende data bij Figure 2.6)
Productie MD-231	ING 2023, 'ING takes next steps on energy financing after COP28' (uitdraai website 27 februari 2025) Online: https://www.ing.com/Newsroom/News/Press-releases/ING-takes-next-steps-on-energy-financing-after-COP28.htm
Productie MD-232	Joosten et al. 2023, 'ING Bank en ABN Amro helpen de fossielindustrie aan tientallen miljarden' (uitdraai website 27 februari 2025) Joosten, T., Van Heugten, Y., Koens, R., *ING Bank en ABN Amro helpen de fossielindustrie aan tientallen miljarden*, Follow the Money 26 september 2023 Online: https://www.ftm.nl/artikelen/ggii-2-fossil-finance-biljoen-fossiele-obligaties-ing-abn-amro?share=OhcF%2B%2FHm8q%2FGgCsLUUO4dh6np56hy0G9ubAxaKAaDPRdJt441E3zy%2FFxLQ9XU20%3D
Productie MD-233	Tribunal Administratif de Paris 14 oktober 2021, Notre Affaire à Tous, Onofficiële Engelse vertaling Tribunal Administratif de Paris 14 oktober 2021, N°s 1904967, 1904968, 1904972, 1904976/4-1 (onofficiële Engelse vertaling) Online: https://climatecasechart.com/wp-content/uploads/non-us-case-documents/2021/20211021_NA_decision-2.pdf
Productie MD-234	OECD RBC Guidance (2018) OECD (2018), OECD Due Diligence Guidance for Responsible Business Conduct Online: https://mneguidelines.oecd.org/OECD-Due-Diligence-Guidance-for-Responsible-Business-Conduct.pdf
Productie MD-235	OECD Banking Guide (2019) OECD (2019), Due Diligence for Responsible Corporate Lending and Securities Underwriting: Key considerations for banks implementing the OECD Guidelines for Multinational Enterprises Online: https://mneguidelines.oecd.org/due-diligence-for-responsible-corporate-lending-and-securities-underwriting.pdf
Productie MD-236	OECD Project and Asset Finance Guide (2022) OECD (2022), Responsible Business Conduct Due Diligence for Project and Asset Finance Transactions, OECD Business and Finance Policy Papers, OECD Publishing, Paris, https://doi.org/10.1787/952805e9-en. Online: https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2022/10/responsible-business-conduct-due-diligence-for-project-and-asset-finance-transactions_5533ba19/952805e9-en.pdf

Productie MD-237	GFANZ 2022, 'Introductory Note on Expectations for Real-Economy Transition Plans' GFANZ, *Introductory Note on Expectations for Real-Economy Transition Plans*, juni 2022 Online: https://assets.bbhub.io/company/sites/63/2022/06/GFANZ_Introductory-Note-on-Expectations-for-Real-economy-Transition-Plans_June2022.pdf
Productie MD-238	GFANZ 2022, 'Expectations for Real-Economy Transition Plans' GFANZ, *Expectations for Real-Economy Transition Plans*, september 2022 Online: https://assets.bbhub.io/company/sites/63/2022/09/Expectations-for-Real-economy-Transition-Plans-September-2022.pdf
Productie MD-239	Bestuursbeloningsbeleid ING 2024 ING Groep N.V. Remuneration Policy Executive Board April 2024 Online: https://www.ing.com/MediaEditPage/Executive-Board-Remuneration-Policy.htm